

Ind L 212.105 Bd. April, 1890.

105

Harvard College Library

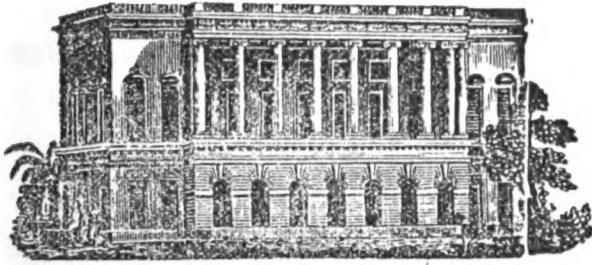
FROM

The Society

26 Aug., 1886-24 May, 1887.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 574.

अश्ववैद्यकम् ।

THE AS'VAVAIDYAKA.
A TREATISE ON THE DISEASES OF THE HORSE

COMPILED
BY
JAYADATTA SU'RI,
EDITED BY
KAVIRAJ UMES' A CHANDRA GUPTA KAVIRATNA,
LIBRARIAN GOVT. SANSKRIT COLLEGE.
FASCICULUS I.

~ ~ ~ ~ ~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY. 57, PARK STREET.

1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvāna Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	Ra.	1	14
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	5	4
Aitareya Kranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /6/ each	4	2
The Asvavardya, Fasc. I	0	6
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Bṛihat Sauhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /6/ each	2	4
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—13, @ /6/ each Fasc.	18	6
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/	0	12
Kātantra, (Sans) Fasc. I—VI @ /1½/ each	4	8
Kathā Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each	9	12
Kurma Purana, Fasc. I	0	6
Lalita Vistara, (English) Fasc. I—II @ /12/ each	1	8
Manutikā Sangraha, Fasc. I	0	6
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /6/ each	6	6
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8
Nṛsiṅgha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, Vol. III, Fasc. 1—4, @ /6/ each Fasc.	6	0
Nārada Smṛiti, Fasc. I and II @ /6/	0	12
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	0	6
Nitiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8

(Continued on third page of cover.)

40.115
BIBLIOTHECA INDICA

▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

519-6
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 574, 582, 587, 597 AND 598.

—
THE
Asva-vaidyaka.
ASVA-VAIDYAKA,

A TREATISE ON THE VETERINARY ART.

BY

JAYADATTA SURI,

WITH AN APPENDIX CONTAINING THE TEXT OF NAKULA'S
ASVA-CHIKITSITA.

EDITED WITH SHORT NOTES BY

UMESACHANDRA GUPTA, KAVIRATNA,

LIBRARIAN, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE,

CALCUTTA.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1887.

Indk 212.103

~~Indk 212.108~~

1886, Aug. 25. - 1887, May 24.
Gift of the Society.

1925
1925
1925

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीशालिहोत्राय नमः ॥

अथ

अश्ववैद्यकम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

उद्देशः ।

प्रणम्य शङ्करं भक्त्या शङ्करं सर्वदेहिनाम् ।
शिवाय जगतो जातां शिवाञ्चापि विशेषतः ॥ १ ॥
सुखावबोधशब्दार्थं^१ ग्रन्थविस्तरवर्जितम् ।
लक्षणं वाजिदेहस्थं^२ संक्षेपेण यथाक्रमम् ॥ २ ॥

१ । सुखावबोधशब्दार्थं सुखावबोधौ सुबोधौ शब्दार्थौ यस्मिन्
तत् तथोक्तम् अतिप्राञ्जलमित्यर्थः । शिष्यावबोधशब्दार्थमित्यपि
पाठो ग-पुस्तके दृश्यते । तस्यायमर्थः । शिष्यान् अवबोधयतः यौ
तौ शिष्यावबोधौ शब्दार्थौ यस्मिन् तत् शिष्यसुखबोधमित्यर्थः ।

१ । शिष्यावबोधशब्दार्थम् । गः ।

२ । वाजिदेहस्थः । कः ।

चिकित्सा^१ च समासेन सिद्धौषधसमन्विता ।
 मुनिप्रोक्तानि शास्त्राणि सम्यगालोच्य वाजिनाम् ॥३॥
 श्रीमद्विजयदत्तस्य पुत्रेण क्रियतेऽधुना ।
 श्रीमता जयदत्तेन वाहानां हितकाम्यया^२ ॥४॥
 अध्यायानां यथायोगं षष्ट्याष्टाधिकसंख्यया^३ ।
 श्लोकानाञ्च सहस्रेण शताष्टसंयुतेन च^४ ॥ ५ ॥

ग्रन्थविस्तरवर्जितं ग्रन्थबाहुल्यरहितं संचिप्रमित्यर्थः । ग्रन्थविस्तारव-
 र्जितमिति यः पुस्तकान्तरे दृश्यते पाठः स न सम्यक् तथाविधप्र-
 योगादर्शनात् ॥ यथाक्रममिति मुनिप्रदिष्टक्रमानुसारेणेत्यर्थः ॥

३ । सिद्धौषधसमन्वितेति । सिद्धानि निश्चितानि प्रयोगेण
 भूरिशो दृष्टफलानीत्यर्थः । यानि औषधानि तैः समन्विता युक्ता ।
 मुनिप्रोक्तानि शास्त्रिहोचाश्ववैद्यप्रणीतानीत्यर्थः । अत्र शास्त्रशब्दस्य
 बह्ववचनेन ऋकुलादिकृतशास्त्राणि विवक्षितानि ॥ वाजः पक्षो वेगो
 वा अस्ति यस्य स वाजी । इन्प्रत्ययः । वाजति गच्छति वा वाजीति ॥

५ । अष्टाधिकसहस्र्या षष्ट्या अष्टषष्ट्येत्यर्थः । श्लोकानामित्यादि-
 द्विविध एव पाठो न सङ्गच्छते अस्य ग्रन्थस्य साकल्येन सार्द्धसहस्र-
 श्लोकात्मकत्वात् ॥

१ । चिकित्साञ्च । का ।

२ । हितमिच्छता । गः ।

३ । द्विसहस्रेण । गः ।

४ । शताष्टकयुतेन । खः ।

प्रदेशलक्षणञ्चैव जीवितञ्च वयस्तथा ।

दशाविभागं क्षेत्रञ्च देशज्ञानञ्च वाहनम् ॥ ६

६ । प्रदेशलक्षणमिति द्वितीयाध्याये वक्ष्यमाणं जिह्वादिप्रदेशानां लक्षणं शुभाशुभात्मकमित्यर्थः । यद्वा प्रदेशं लक्षणञ्चेति असमस्तम् । लक्षणमिति द्वितीये वक्ष्यमाणमङ्गलक्षणमित्यर्थः ॥ अत्र प्रदेशाञ्चस्य चिकित्साकरणसम्भवादादौ प्रदेशलक्षणकथनम् । जीवितमिति आयु-
ज्ञानाध्याये वक्ष्यमाणं ह्रस्वकर्णत्वादिलक्षणेन निरूपितं दीर्घादीर्घ-
जीवितमित्यर्थः । यद्वा दशादशकात्मकोऽश्वस्य जीवितकालस्तम् ।
दशापरिमाणं चाश्वस्य त्रयोवर्षाः द्विसप्ततिदिनानि चेति । वय इति
वयोज्ञानाध्याये वर्णनीयं दन्तोद्भेदादिदर्शनेन वयोनिरूपणमित्यर्थः ।
दशाविभागमिति । दशा दशविधाः तामां विभागः पृथक्करणं
तम् । स च दशाविभागो दशाक्षेत्रीयाध्याये द्रष्टव्यः । क्षेत्रमिति
क्षेत्रमत्र वाजिनामपानललाटाद्याश्रयं प्रथमादि दशविधम् ।
एतदपि दशाक्षेत्रीयाध्याये द्रष्टव्यम् । यद्वा क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् ।
तच्च सप्तविधं यथा—“अमृताद्वाप्यतो वक्त्रेः वेदेभ्योऽङ्गञ्च गर्ततः ।
साम्नो ह्ययानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता” । इति पुराणात् मल्लि-
नाथः । तथा देशज्ञानमिति वक्ष्यमाणजन्मदेशाध्याये वर्णनीया ये
देशाः पारसीककाश्मीरादयः तेषां ज्ञानमित्यर्थः ॥ वाहनमित्यनेन
परतो वक्ष्यमाणवाहनविध्यध्याये वर्णनीयम् अश्वानां सत्त्वजातिवल्गा-
विभागरङ्गभूमिचालनधारादिविधानं ज्ञेयम् ॥

बन्ध्याक्रमं^१ प्रसूतायाः शिशोश्च^२ प्रतिपालनम्^३ ।
 द्रव्यमात्राविधिञ्चैव^४ निघण्टं पोषणक्रमम् ॥ ७ ॥
 विधिं क्षाराग्निशस्त्राणां शिरावेधविधिन्तथा ।
 निरूहे च विधिञ्चैव^५ विधिञ्चैवानुवासने^६ ॥ ८ ॥

७ । बन्ध्याक्रममिति बन्ध्योपचाराध्याये वर्णनीयं बन्ध्याया गर्भ-
 धारणाद्युपायमित्यर्थः ॥ प्रसूतायाः शिशोश्च प्रतिपालनमिति किशो-
 रोपचाराध्याये स्रतिकोपचाराध्याये च वक्ष्यमाणं प्रसूतेः शिशोश्च
 पोषणोपचारप्रणालीमित्यर्थः । द्रव्यमात्राविधिमिति द्रव्यशब्देनात्र
 भेषजं ज्ञेयम् । द्रव्यस्य भेषजस्य मात्राविधिं प्रधानमध्यहीनेषु देश-
 कालवसमपेक्ष्य उपयोगार्थं भेषजादिपरिमाणनिर्णयमित्यर्थः । तस्य
 च विशेषं द्रव्यमात्राध्याये चतुर्विंशे वर्णयिष्यति ॥ निघण्टमिति तन्ना-
 मकाध्यायः पञ्चविंशः । यत्राश्वानां भेषजोपयोगिमुस्तकादिद्रव्याणां
 पर्यायो वर्णितः तम् । पोषणक्रममिति वक्ष्यमाणस्त्वृत्ताध्यायोक्तां
 शिशिरादिषु ऋतुषु वाजिनामुपचारप्रणालीमित्यर्थः ॥

८ । विधिं क्षाराग्निशस्त्राणामिति । क्षारविधिम् अग्निविधिं
 शस्त्रविधिञ्चेति । अयं त्रिविधोपक्रमः शोफार्शोवातादिषु रोगेषु

१ । बन्ध्याक्रमे प्रसूतानाम् । कः ।

२ । शिशोश्च । कः ।

३ । प्रतिपालनम् । खः ।

४ । द्रव्यमात्राधिकम् । कः ।

५ । निरूहे च । कः ।

६ । वस्त्रिञ्चैवानुवासने । गः ।

नस्य स्वेदे^१ विधिञ्चैव स्नेहपाने विधिं क्रमात् ।

तैलपाकविधानञ्च घृतपाकविधिन्तथा ॥ ६ ॥

प्रयोज्यः ॥ एषां विशेषः तत्तदध्यायेषु परतो वर्णनीयः ॥ शिरावेध-
विधिमिति शिराणां वेधो वेधनं सूच्यादिभिरित्यर्थः । अस्य विशेषः
शिरावेधाध्याये वक्ष्यते ॥ निरूहे इति निरूहः सिद्धवस्तिः द्विविध-
वस्तिकर्मणोरन्यतरः संग्रमनाद्यर्थं कषायचीरतैलपूरितनेत्रादिमाध्य
इत्यर्थः । तस्मिन् । तथा अनुवासनं नाम द्वयोरन्यतरः केवलस्नेह-
साधो वस्तिविशेषः । “अनुवसन्नपि न दृश्यति अनुदिनं वा दीयते”
इत्यनुवासनम् । इति सुश्रुतम् । उक्तञ्च सारकौमुद्यां “वस्तिर्द्विधा-
नुवासाख्यो निरूहस्येति सङ्गितः । यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासन-
नामकः । कषायचीरतैलैर्योः निरूहः स निगद्यत” इति ॥ अयञ्चोप-
क्रमो निरूहानुवासनाध्याये द्रष्टव्यः ॥

६ । नस्य इति । ऊर्द्धजत्रुगतरोगशान्त्यर्थं प्रयोज्ये शिरोविरेचन
इत्यर्थः ॥ स्वेदे तापादिचतुर्विधे यं विना शोधनादिकं नैव प्रयुज्यते ।
उक्तञ्च सुश्रुते—“येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिञ्चैव हि देहिनाम् ।
शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं स्वेद्याहि ते मताः” इति । अस्य विशेष-
स्तदध्याये वर्णनीयः ॥ स्नेहपान इत्यनेन घृततैलोभयग्रहणम् । तयोः
पाने पानपरिमाणादिविषय इत्यर्थः । तैलपाकविधानं प्रसारणादि-
तैलपाकानुष्ठानमित्यर्थः । घृतपाकविधिमिति घृतं पञ्चतिक्तादिक-
मित्यर्थः ॥

१ । नस्यस्वेदविधिं । कः गः ।

अमोपचारं^१ वाहानां तथारिष्टत्रयं^२ पुनः ।
 वेधारिष्टं पुनश्चैव कटिवेधं तथैव च ॥ १० ॥
 मृगरोगचिकित्साञ्च^३ चिह्नपूर्व्वं समासतः ।
 वातादीनाञ्च^४ दोषाणां कोपहेतुं तथैव च ॥ ११ ॥
 व्याधिनिर्द्देशमुखरूङ्नेत्ररोगविधिं क्रमात् ।
 काचं प्रचारं विख्यातं रक्तं विख्यातपाटलम्^५ ॥ १२ ॥

१० । अमोपचारमिति । अतिवाहनादेः श्यामादिरोगजनको
 यः परिश्रमः खेदापनयनानन्तरं मदिरादिदानेन तत्प्रतीकाररूपोवा
 य उपचारः । अरिष्टत्रयं स्वस्वारिष्टं वेधारिष्टं कीटारिष्टञ्चेति ।
 इदञ्चारिष्टाध्याये एषणीयम् ॥

११ । मृगरोगेति भूरि उपद्रवजनकः सांघातिको रोगविशेषः ।
 अस्य लक्षणादिकं मृगरोगचिकित्सायां द्रष्टव्यम् । चिह्नपूर्व्वं लक्षण-
 ज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । वातादीनामिति वातपित्तकफमंज्ञकदोषत्रयाणां
 कोपे बद्धौ हेतुः कारणम् । हेतुश्च तिक्तादि-कट्वच्चादि-मधुरादि-
 द्रव्योपयोगजः । एतानि च प्रकोपकारणानि दोषप्रकोपोपशमनाध्याये
 वक्ष्यन्ते ॥

१२ । व्याधिनिर्द्देशेति । व्याधीनां वक्ष्यमाणमुखरोगादि-

१ । अन्तोपचारम् । कः ।

२ । तथारिष्टस्य लक्षणम् । कः ।

३ । मृगरोगविधिश्चैव । कः ।

४ । वातादीनां प्रकोपनम् । कः ।

५ । विख्यातं । कः ।

मुञ्जजालं ततश्चेति नेत्ररोगास्तथैव च ।

वातात् पित्तात् कफाच्चेति सन्निपातात्तथा पुनः ॥ १३ ॥

रक्ताभिघाताद् ये जाताः शिरोरोगाश्च दारुणाः ।

निदानञ्चैव चिह्नञ्च रोगाणाञ्च चिकित्सितम् ॥ १४ ॥

वातवलासकान्तानामित्यर्थः । निर्देशः निर्वाचनम् । मुखरुगित्यनेन वक्ष्यमाणमुखरोगचिकित्साध्याये उक्ता उपकुशादिगलशालूकान्ता-
श्चतुर्दश रोगाः । नेत्ररोगेत्यनेन मुञ्जजालमुञ्जकपटलवुद्दुदपूयस्त्रा-
वकाचतोयस्त्रावप्रसन्नाम्बनक्ताम्बतिमिररक्तस्त्रावाभिव्यन्दचिपिटवर्त्मा-
ख्याः चतुर्दशनेत्ररोगाः । तेषां विधिमनुष्ठानम् । एषां विस्तरं नेत्र-
रोगाध्याये वर्णयिष्यति । पटलमेव पाटलम् । पटलं नाम श्लैष्मि-
काक्षिरोगविशेषः । काचमिति पैत्तिकमक्षिरोगविशेषम् । रक्तमपि
पैत्तिकाक्षिरोगमाह । प्रचारः श्लैष्मिकाक्षिरोगः तम् । रक्तमिति
रक्तस्त्रावनामको रक्ताभिव्यन्दजो नेत्ररोगविशेषः तम् ॥

१३ । मुञ्जजालमिति मुञ्जं मुञ्जजालञ्चेति द्विविधोऽक्षि-
रोगः कृमिसम्भवोऽज्ञेयः । एषां विशेषः चिकित्सितश्च परतो
वर्णनीयम् ॥

१४ । शिरोरोगाः वातजपित्तजश्लेष्मजसन्निपातजरक्तजाः पञ्च
शिरोरोगाः । एषां लक्षणादिकं वक्ष्यमाणशिरोरोगाध्याये वक्ष्यति ।
साध्यासाध्यविवेकमिति । रोगेषु के साध्याः के वा असाध्यास्तद्विवेक-
मित्यर्थः । रोगाणाञ्च चिकित्सितमिति लिङ्गितादिविषान्तानामव-

साध्यासाध्यविवेकश्च कृच्छ्रसाध्ये विनिश्चयम् ।

प्रकृतिश्च तुरङ्गानां कथयाम्यनुपूर्वशः^१ ॥

रसेनादीस्तथा काल्पान्^२ मुनिभिः पूर्वनेदितान् ॥
॥१५॥

इत्युद्देशाध्यायः^३ ॥

श्रिटानां व्याधीनां निदानं कारणं चिह्नं लक्षणं चिकित्सितम् ।
कथयामोति क्रिया प्रदेशादिभिः कर्मभूतैःसह प्रत्येकं संवध्यते ॥

१५ । प्रकृतिमिति वातादिप्रकृतिमित्यर्थः । रसेनादीनिनि
आदिपदेन गुग्गुलुरसायनादीनां ग्रहणम् । कल्कः दृषदि पेषितं
वस्तु ॥

---

१ । अनुपूर्वतः । कः ।

२ । रसेनादि तथा कल्पम् । गः ।

३ । क—नामकपुलके उपदेशाध्याय इति नामकृतमस्याध्यायस्य ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रदेशः ।

प्रदेशान् वाजिदेहस्थान् यो न वेत्ति विभागतः ।
 न^१ स जानाति मूढात्मा लक्षणं न चिकित्सितम् ॥ १ ॥
 अतएव^२ प्रदेशानां ज्ञानमादौ प्रकीर्तितम् ।
 एतद् यत्नेन बोद्धव्यं वाजिनां हितकाम्यया ॥ २ ॥
 अतिप्रसिद्धा जिह्वा या^३ तस्याः सूना भवेद्धः ।
 ऊर्ध्वं^४ तालु भवेत्तस्याः तदग्रे^५ दन्तपीठकम् ॥ ३ ॥

१ । प्रदेशान् जिह्वादिमण्डूक्यन्नानित्यर्थः । लक्षणं प्रदेशरोगाणामित्यर्थः ॥

२ । अस्मिन्नध्याये आदौ प्रदेशज्ञानस्य प्रयोजनं प्रदेशानित्यादि श्लोकद्वयेन प्रतिपाद्य पश्चात् प्रदेशानां लक्षणानि क्रमेण एकत्रिंशच्छ्लोकैर्निर्दिशन्नाह । अतिप्रसिद्धेत्यादि ॥ सूना अधोजिह्विका सूनाधोजिह्विकापि च । इत्यमरः ॥ तस्या इति सूनायाः ।

१ । नैव जानाति । २ । गः । ३ । अतःपरमिति । ४ । खः ।

३ । जिह्वातु । ४ । कः । ५ । ऊर्ध्वं । ६ । खः ।

७ । ततोऽग्रे दन्तपृष्ठिका । ८ । कः ।

साध्यासाध्यविवेकश्च द्रष्टव्यसाध्ये विनिश्चयम् ।
 प्रकृतिश्च तुरङ्गानां कथयाम्यनुपूर्वशः^१ ॥
 रसोनादींस्तथा काल्पान्^२ मुनिभिः पूर्वनेदितान् ॥
 ॥१५॥

इत्युद्देशाध्यायः^३ ॥

श्लिष्टानां व्याधीनां निदानं कारणं चिह्नं लक्षणं चिकित्सितम् ।
 कथयामोति क्रिया प्रदेशादिभिः कर्मभूतैः सह प्रत्येकं संवध्यते ॥

१५ । प्रकृतिमिति वातादिप्रकृतिमित्यर्थः । रसोनादीनि
 आदिपदेन गुग्गुलुरसायनादीनां ग्रहणम् । कल्कः दृषदि पेक्षितं
 वस्तु ॥

१ । अनुपूर्वतः । कः ।

२ । रसोनादि तथा कल्पम् । गः ।

३ । क-नामकपुस्तके उपदेशाध्याय इति नामकृतमस्याध्यायस्य ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रदेशः ।

प्रदेशान् वाजिदेहस्थान् यो न वेत्ति विभागतः ।
 न^१ स जानाति मूढात्मा लक्षणं न चिकित्सितम् ॥१॥
 अतएव^२ प्रदेशानां ज्ञानमादौ प्रकीर्तितम् ।
 एतद् यत्नेन बोद्धव्यं वाजिनां हितकाम्यया ॥ २ ॥
 अतिप्रसिद्धा जिह्वा या^३ तस्याः सूना भवेदधः ।
 ऊर्ध्वं^४ तालु भवेत्तस्याः तदग्रे^५ दन्तपीठकम् ॥ ३ ॥

१ । प्रदेशान् जिह्वादिमण्डूक्यन्तानित्यर्थः । लक्षणं प्रदेशरो-
 गाणामित्यर्थः ॥

२ । अस्मिन्नध्याये आदौ प्रदेशज्ञानस्य प्रयोजनं प्रदेशानित्यादि
 श्लोकद्वयेन प्रतिपाद्य पश्चात् प्रदेशानां लक्षणानि क्रमेण एकत्रिंश-
 श्लोकैर्निर्दिशन्नाह । अतिप्रसिद्धेत्यादि ॥ सूना अधोजिह्विका सूना-
 धोजिह्विकापि च । इत्यमरः ॥ तस्या इति सूनायाः ।

- १ । नैव जानाति । २ । अतः । ३ । अतःपरमिति । ४ । खः ।
 ५ । जिह्वातु । ६ । कः । ७ । ऊर्ध्वं । ८ । खः ।
 ९ । ततोऽग्रे दन्तपृष्ठिका । १० । कः ।

ततो दन्ताः^१ समुद्दिष्टा ऊर्ध्वं दन्ता भवन्त्यधः ।
 चिवुकश्चाधरोभाग^२ स्तेषां प्रोक्तं विचक्षणैः ॥ ४ ॥
 चिवुकस्योपरिष्ठान्तु अधरौष्ठः प्रकीर्तितः ।
 चिवुकात् पार्श्वभागे तु हनुर्नामाभिधीयते ॥ ५ ॥
 सूक्लद्वयं विजानीयाद्वक्त्रपार्श्वगतं बुधः ।
 उत्तरौष्ठः प्रपाणाख्यः^३ तदूर्ध्वं प्रोथ उच्यते^४ ॥ ६ ॥
 नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वं प्रोथस्यैव व्यवस्थिते ।
 नासाच्छिद्राक्षिमध्ये तु घोणाख्यः^५ समुदाहृतः ॥ ७ ॥
 घोणापार्श्वगतौ गण्डौ क्षीरिके च ततःपरम् ।
 नेत्रयोरधरे भागे^६ अश्रुपात उदाहृतः ॥ ८ ॥

तदये तालोरये । दन्तपीठकमिति दन्तानां पीठकं आसनं
 दन्तवेष्ट इत्यर्थः । तेषां दन्तानाम् अधरोभागः चिवुकम् ।

५ । कपोलौ तत्परो हनुरित्यमरः । (चोयाल) Jaw ।

६ । सूक्लद्वयं श्रोत्रपार्श्वद्वयम् । Corner of the mouth. ।

८ । अश्रुपातः अश्रुपातनामकः प्रदेश इत्यर्थः ॥

१ । अग्नेदन्ताः । २ । कः ।

२ । चिवुकः स्वाधरे भागे । २ ।

३ । प्रपाणाख्यं । २ । खः ।

४ । प्रोथश्च समुदाहृतम् । २ । गः ।

५ । घोणाख्यं समुदाहृतम् । २ । खः ।

६ । नेत्रयोरन्तरे भागे । २ । खः ।

कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधाः^१ ।
 कनीनिकाश्शोर्विज्ञेया यस्य नासासमीपगः^२ ॥ ९ ॥
 सितासितञ्च तन्मध्ये^३ नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् ।
 प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चाक्षिकूटमतःपरम् ॥ १० ॥
 तस्मादूर्ध्वं भ्रुवो र्लेखा ललाटञ्च तदुत्तरम् ।
 ऊर्ध्वं ललाटदेशात्तु केशान्तञ्च ततः श्रुवः ॥ ११ ॥
 ततः शिरो विजानीयात् श्रुवादूर्ध्वगतं बुधः ।
 शिरःपार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलन्तु शष्कुली^४ ॥ १२ ॥

९ । कनीनिका तारका । तारकाह्णः कनीनिकेत्यमरः । यस्य अपाङ्गस्य । नासासमीपगः यः प्रदेशः सा कनीनिका इत्यर्थः ॥

१० । वर्त्म नेत्रच्छदं प्रच्छादनं प्रच्छादनापरनामकं भवेत् । वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनीत्यमरः । अक्षिकूटमीषिका चक्षुर्गोलको वा । ईषि-कालक्षिकूटकमित्यमरः ॥

११ । तस्मादक्षिकूटात् । ललाटं श्रुवग्रहप्रदेशम् । श्रुवग्रहोललाटं स्यादित्यमरः । Forehead ॥

१२ । शष्कुली चूलिका कर्णच्छिद्रं वा । कर्णमूलन्तु चूलिके-त्यमरः ॥

१ । कर्णपार्श्वे च नेत्रान्तमपाङ्गः प्रोच्यते बुधैः । २ । कः ।

२ । कनीनिकास्थोर्विज्ञेयः यस्य नासासमीपगः । कः ।

३ । यन्मध्ये । कः । खः ।

४ । सकुन्तलम् । २ । खः ।

अपाङ्गाद्दृक्कुले चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षणः^१ ।
 शङ्खकर्णान्तरेचैव कटाक्षः समुदाहृतः ॥ १३ ॥
 विदुर्मर्मविदुश्चैव कर्णस्याधः षडङ्गुले ।
 घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः परिकीर्तितः ॥ १४ ॥
 अधस्ताच्च^२ निगालस्य गलमाहुर्मनीषिणः ।
 ततः कण्ठं विजानीयाद्दोभागे विचक्षणः^३ ॥ १५ ॥
 वक्षः क्रोडं तथा चैव हृदयं कुक्षिमेव^४ च ।
 अनुपूर्व^५ विजानीयाद्दोभागगतं बुधः ॥ १६ ॥
 ग्रीवा लोकाप्रसिद्धा तु तस्याश्चोपरि केसरः ।
 ग्रीवास्तन्धान्तरे चैव वाहं प्राहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥

१३ । शङ्खं ललाटास्थि ॥

१४ । कर्णस्य अधः अधस्तात् षडङ्गुले अन्तर इति शेषः । वि-
दुनाम मर्मविदुः । तयोर्मध्ये विदुः पुमानित्यमरः ॥

१६ । पूर्वानुक्रमेण ।

१ । चाधोऽङ्गुले । कः ।

२ । अधस्तात् । २ । खः ।

३ । अधोभागे गतं बुधः । २ । खः ।

४ । कक्षमेव च । २ । खः ।

५ । आनुपूर्व्यां । २ । खः ।

बाहस्योपरिजन्तु स्यात्^१ काकसं ककुदश्च तत्^२ ।
 ततः पृष्ठं विजानीयादासनं पृष्ठमध्यगम्^३ ॥ १८ ॥
 अंसके ककुदश्चैव^४ निवन्धे परिकीर्तिते ॥ १९ ॥
 स्यातामंसादधो बाहू तयोर्वाद्ये षडङ्गुले ।
 बाह्योरभ्यन्तरे विन्द्यात् किणञ्चातिप्रसिद्धकम् ॥२०॥
 अधरे च ततो जानु निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ।
 मन्दिरं पश्चिमोभागः कलाची जानुनोऽग्रिमः^५ ॥२१॥
 जानुनोश्चाप्यधोभागे^६ जङ्घां विन्द्याद्विचक्षणः ।
 जङ्घापार्श्वे कलां विन्द्यात् सन्ध्यञ्चैषिकसंज्ञकम् ॥ २२ ॥
 अग्रतः पलिहस्तस्याः^७ पश्चात् कूर्चं उदाहृतः ।

१८। ककुदं वृषस्कन्धः। अत्र काकसंस्थाने कीकस एव भवितुं युक्तः॥

२१। मन्दिरं जानुपश्चाद्भागः। कलापीस्थले कलाचीति सङ्गतं
मन्धे। कलाची जानुनोऽङ्गुलिपर्यन्तोभागः ॥

२२। गुल्फावधिजानुपर्यन्तः प्रदेशः जङ्घा ॥

१। बाहस्योपरि यत्तस्यात् । २। खः। जन्तुः स्यात् । गः ।

२। ककुदं क्रमात् । ३। कः । ४। पृष्ठमध्यतः । ५। कः ।

६। ककुदश्चैव । ७। गः । ८। जानुनोऽग्रतः । ९। गः ।

१०। जानुनश्चाधरे भागे । ११। खः । १२। पलिहस्तः स्यात् । गः ।

किरां तच्चैव^१ मध्यस्थमधोभागे च कुष्ठिकम्^२ ॥ २३ ॥
 खुरसन्धिं ततो विन्द्यादधोभागे ततः खुरम् ।
 खुरस्य पार्श्वं पार्श्विणः स्यादग्रभागे नखोभवेत् ॥ २४ ॥
 खुरस्याधस्तलं चैव मण्डूकी तलमध्यतः^३ ।
 खुरमासं विजानीयात् क्षीरिकाखं विचक्षणः ॥ २५ ॥
 हृदयात् परतः कुक्षी पार्श्वतश्च विभागतः ।
 कुक्षिमध्ये भवेद्रन्ध्रमुपरन्ध्रं तदूर्ध्वगम् ॥ २६ ॥
 जठरं पार्श्वमध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः ।
 रोमराजीं ततो विन्द्यात् मूत्रकोशमतःपरम्^४ ।
 आकब्धाः पश्चिमे भागे पुटी स्फिचौ च कीर्तिते ॥ २७ ॥
 पुच्छमूलन्तु^५ वाहानां मांसलं पुच्छमूलतः ।
 तस्याधः कीर्तितः पायुः सीवनी च ततःपरम् ॥ २८ ॥

२४ । ततः खुरसन्धेः अधोभागे खुरम् ।

२६ । कुक्षी उदरः । रन्ध्रं उदरगङ्गरः । तदूर्ध्वगं तस्मात् हृदय-
गङ्गरादूर्ध्वभागस्थम् ॥

२७ । स्फिचौ कटिप्रोथौ । अत्र कन्दोभङ्गः जातः ।

१ । किंकशब्दः । २ । खः ।

२ । कुष्ठकी । २ । खः ।

३ । मध्यगा । २ । खः ।

४ । मूत्रकोशमतःपरम् । २ । गः ।

५ । भाषते पुच्छमूलतः । २ । खः ।

मुष्कौ च कटिसन्धिश्च ततो विन्द्यात् परं बुधः ।
 अधस्तात् कटिसन्धेस्तु ऊरुसन्धिरुदाहृतः ॥ २९ ॥
 सक्थिनो फलसन्धिस्तु ऊरूपान्ताभिधानकः^१ ।
 ततः स्युरं^२ विजानीयात् तस्याधो मन्दिरं भवेत् ॥ ३० ॥
 किण्णश्चैव ततो विन्द्यात् मन्दिराभ्याससंस्थितम् ।
 ततःपरं विजानीयात् कलां कूर्चश्च कुष्ठिकम् ॥ ३१ ॥
 खुरान्तसङ्गं^३ मण्डूकं ततो विन्द्याद्विचक्षणः ।
 अङ्गजङ्घाद्वयश्चैव^४ वक्षोग्रीवाशिरोमुखम् ॥ ३२ ॥

३० । फलसन्धिः कोषसन्धिप्रदेशः, ऊर्ध्वाः उपान्ताभिधानकः
 उपान्तनामकः यः प्रदेश इति यावत् । ते सक्थिनी ॥ ततः सक्थिन-
 न्तरं यः प्रदेशस्तं स्युरं विजानीयात् ॥

३२ । अङ्गेति । अत्र अङ्गात् मुखान्ताः प्रदेशाः सम्भूय पूर्वकायः
 कथित इत्यर्थः । केवलं पृष्ठदेशो मध्यमकायः, तथा कटिदेशात्
 खुरान्तः अपरो भागः पश्चिमः पश्चात्कयो मतः ॥

१ । ऊरुपादाभिधायकः । २ । खः ।

२ । खुरम् । २ । खः ।

३ । खुरस्तर्लं च । २ । खः ।

४ । अङ्गकङ्घाद्वयम् । २ । गः । अङ्गेजङ्घाद्वयम् । २ । खः ।

पूर्वकायः^१ समुद्दिष्टः पृष्ठदेशस्तु मध्यमः ।

आकटेः पश्चिमोभागः^२ खुरान्तश्चापरोऽमतः ।

इति प्रदेशा विख्याताः पूर्वशास्त्रानुसारतः ॥ ३३ ॥

इति प्रदेशाध्यायः ।

१ । पूर्वकायात् । २ । खः ।

२ । पश्चिमे भागे । २ । खः ।

अथ

तृतीयोऽध्यायः ।

सर्वलक्षणः ।

अङ्गलक्षणानि ।

—०:०:०—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि वाहानां लक्षणं स्मृतम् ।
लक्षणं शृणु वाहानां मुनिना यत्तु भाषितम् ॥ १ ॥
सर्वदोषहरं नित्यं नृपाणां जयवर्द्धनम् ।
अशुभैर्लक्षणैर्युक्ता हया न ग्रहणोचिताः ॥ २ ॥
अतो लक्षणमेवादौ तेषां वक्ष्यामि देहजम् ।
ओष्ठयोः स्तक्कणोश्चैव जिह्वायां दशनेषु च ॥ ३ ॥
वक्त्रे तालुनि नासायां गण्डयोर्नेत्रयोस्तथा ।
ललाटे मस्तके चैव केशे कर्णपुटे तथा ॥ ४ ॥
ग्रीवायां केशरे चापि स्कन्धे वक्षसि वाहुके ।
जंघायां जानुनेऽश्वाधः^१ कूर्चे पादे तथैव च ॥ ५ ॥

---

१ । अशुभैर्लक्षणैर्वक्ष्यमाणैरित्यर्थः ॥

२ । लक्षणं शुभाशुभलक्षणं ओष्ठादीनामित्यर्थः ॥

---

१ । जानुनेऽश्वापि । २ । कः ।

पाश्र्वयोः पृष्ठभागे च कुक्षौ कन्याश्च बालधौ^१ ।
 मेहने मुष्कयोश्चापि तथा चैवे^२रुकद्वयोः ॥ ६ ॥
 आवर्त्ते^३ पुण्ड्रके पुष्पे^४ गतौ वर्णे^५ स्वरे तथा ।
 महादोषे तथोत्पाते^६ छायायां गन्धसत्वयोः^७ ॥ ७ ॥
 प्रमाणे चैव^८ वाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम् ।
 शुभाशुभविवेकाय तद्विन्द्याद्^९ बुद्धिमान् भिषक् ॥ ८ ॥
 शालिहोत्रादिभिर्ज्ञातं^{१०} चिकालज्ञानकोविदैः ।
 आतम्रौ पूजितावौष्ठौ बालहीनौ मृदुत्वचौ ॥ ९ ॥
 सुप्रोथस्तून्नतः शस्तो^{११} विपरीतं विवर्जयेत् ।
 सृक्कणोर्मृदुता शस्ता जिह्वायां रक्तता तथा ॥ १० ॥

६ । बालधौ पुष्के । कुक्षौ उदरे ॥

७ । आवर्त्तादिषु प्रमाणान्तेषु द्वादशसु लक्षणानि आवर्त्ताद्य-
 ध्यायेषु क्रमेण वर्णयिष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥

८ । प्रमाणस्यैवेति पाठात् प्रामाणे चैवेति पाठः साधीयानिति
 मन्यामहे ॥

- १ । सवालधौ । २ । खः । ५ । प्रमाणस्येव वाहानाम् । २ । खः ।
 २ । आवर्त्ते च खुरे पुष्के । २ । खः । ६ । तं विन्द्यात् । २ । गः ।
 ३ । महादोषे त्यजेत्प्राज्ञः । २ । खः । ७ । शालिहोत्रादिभिः सम्यक् । २ । कः ।
 ४ । गन्धतक्तयोः । २ । कः । ८ । सुप्रोथोत्तरसंख्यश्च । २ । कः ।

अतश्चान्यद्विं दोषाय तन्वी दीर्घा च सा शुभा ।
 घनाः^१ स्निग्धाः सुबद्धाश्च समा दन्ताः सुशोभनाः ॥ ११ ॥
 षट्संख्येष्वधरौष्ठे च तेषु व्यञ्जनसम्भवः ।
 आननं तुङ्गघोणञ्च^२ निर्मांसं प्रियदर्शनम् ॥ १२ ॥
 सुगन्धि पूजितं वक्त्रं विपरीतं विगर्हितम् ।
 तालु रक्तं प्रशस्तञ्च सुपुटे चैव नासिके ॥ १३ ॥
 नात्युल्वणौ समौ गण्डौ^३ वाहानां कीर्त्तितौ शुभौ ।
 अत्यन्तं निर्गते चैव सुबद्धे नैव चाविले ॥ १४ ॥

११ । घनाः सान्द्राः । स्निग्धा नतु रुचा इत्यर्थः । सुबद्धाः सुघटिताः ॥

१२ । तेषु दन्तेषु । अधरौष्ठे नीचौष्ठे षट्संख्येषु षट्स्वित्यर्थः । व्यजनसम्भवः प्रकाशसम्भावनेत्यर्थः । अङ्कुरोत्पत्तिर्वा ॥ प्रियदर्शनं प्रशंसनीयमित्यर्थः ॥ तुङ्गघोणं उच्चनासिकम् । निर्मांसं नातिमांसलमित्यर्थः ॥

१३ । वक्त्रं मुखगङ्गा इत्यर्थः । सुपुटे इति सुशोभनावरणयुक्ते इत्यर्थः । त्रिषु पात्रौ पुटौ वाटीत्यमरः ॥

१४ । उल्वणौ उन्नतौ नात्युल्वणौ ईषद्भ्रूक्नोन्नतिभाववित्यर्थः ॥

१ । अतोऽन्यत्वंच । २ । कः ।

२ । घन्याः । ३ । गः ।

३ । आयतं तुङ्गघोणञ्च निर्मांसं परिकीर्त्तितम् । २ । खः ।

४ । नातितनू समौ गण्डौ । खः ।

प्रशस्ते वाजिनां नेत्रे मद्यासेऽमलतारके ।
 स्निग्धायते विशाले च श्लिष्टे मधुनिक्षेपे ॥ १५ ॥
 स्वर्णप्रभे विशाले च शस्ते वाहस्य लोचने ।
 सावर्त्तश्चाप्यनिमञ्च विशालञ्चैव वाजिनाम् ॥ १६ ॥
 ललाटं पूजितं प्राहुर्मुनयः शास्त्रकोविदः ।
 शिरः समं तथा दृत्तमावर्त्तद्वयभूषितम् ॥ १७ ॥
 केशाश्च मृदवः स्निग्धा वहवश्चैव पूजिताः ।
 ह्रस्वता^१ कर्णयोश्चैव तीक्ष्णता तनुता तथा ॥ १८ ॥
 अदीर्घरोमता चैव प्रशस्तेति^२ प्रकीर्त्तिता ।
 सुदृतां कुञ्चिताश्चैव धन्यां ग्रीवां विदुर्बुधाः ॥ १९ ॥
 केशरश्च जटाहीना मृदुश्चैव प्रशस्यते ।
 सुबद्धः सुदृढश्चैव स्कन्धो वाहस्य पूजितः ॥ २० ॥
 प्रशस्तं विपुलं वक्षो निर्गतं विशिरश्च यत्^३ ।
 ऋजुदृक्षसमौ^४ वाह्ण गूढं जानु प्रशस्यते ॥ २१ ॥

१८ । स्निग्धासिक्कणाः ॥ ह्रस्वता आकारतः तीक्ष्णता सूक्ष्म-
 भावः दैर्घ्येण । तनुता वेधेन चेत्यर्थः ॥

२० । सुबद्धः सुघटितः ।

२१ । प्रशस्तं कवाटविसृतं । निर्गतं वहिःस्कीतमिव स्थित-
 मित्यर्थः ॥

१ । ऋजुता । खः ।

२ । तत् । खः ।

३ । प्रशस्तो विप्रकीर्त्तितः । खः । ४ । उरदृत्तसमौ । खः ।

अवक्रा मांसहीना च वाजिजंघा शुभा स्मृता ।
 सुदृत्तं सुसमञ्चैव नातिस्तब्धं नचोन्नतम् ॥ २२ ॥
 कूर्चमेवं वधं विद्याद् ग्रन्थिब्रणविवर्जितम् ।
 दृढमण्डूकिकायुक्तो वर्तुलः क्षिष्टसन्धिकः ॥ २३ ॥
 खुरः खरखुराकारः प्रशस्तः समुदाहृतः ।
 पार्श्वे चैव समे दृत्ते ऊर्ध्वं मांसोपशोभिते ॥ २४ ॥
 अविलम्बि सुदृत्तञ्च उदरञ्चातिपूजितम् ।
 नातिदीर्घं समं पृष्ठं किञ्चिच्च विनतं शुभम् ॥ २५ ॥
 सुदृत्ता चैव पीना च कटिर्धन्या प्रकीर्त्तिता ।
 मृदुस्निग्धायतैर्युक्तं बालैः पुच्छं प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 दृषणौ च समौ दृत्तौ ईषल्लम्बावल्लोमशौ ।
 कृष्णवर्णविहीनन्तु ह्रस्वं मेहनमीष्यते ॥ २७ ॥
 आनुपूर्व्यायतं पीनं शोभितञ्चोरुकद्वयम् ।
 पूर्वजंघेव जंघादि खुरान्तञ्चापि पश्चिमम् ।
 शालिहोत्रादिभिः प्रोक्तं मुनिभिः सर्ववेदिभिः ॥ २८ ॥

२५ । न लम्बमानम् ॥

२६ । पीना मांसला ॥

२८ । पूर्वजंघेव पश्चिमजंघादि खुरान्तमपि लक्षणयुक्तं प्रोक्तम् ॥

१ । शुभं स्मृतं सुदृत्तञ्च समञ्चैव नतोन्नतम् । खः ।

२ । ग्रन्थिवर्णविवर्जितम् । कः . खः ।

आवर्त्ताः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि आवर्त्तानां विनिश्चयम् ।
 शुभाशुभविवेकाय यथा शास्त्रे^१ व्यवस्थितम् ॥ २६ ॥
 विंशतित्तु शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तत्यधिकाः स्मृताः ।
 उत्तरौष्ठं प्रपाणं स्यात्तत्रावर्त्ताः शुभावहाः ॥ ३० ॥
 सूक्ष्णोश्च तथा प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः ।
 षयश्चैवाथ चत्वारो वाजिनो यस्य रोमजाः ॥ ३१ ॥

३० । आवर्त्ताः शुभाशुभभेदेन साकल्येन षण्वतिप्रकाराः । तेषु
 विंशतिः शुभाः । प्रथमं प्रपाणादिषु शुभप्रदेशेषु तानेव वर्णयति ।
 उत्तरौष्ठमित्यादिभिः । शुभावर्त्तस्थानानि तु नकुलस्त्रयोदशविधा-
 न्याह । “ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा । पादे पक्षे
 मणीवन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥ स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे
 त्रिके तथा । आद्यास्त्रयोदशावर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितैः” इति ॥
 अत्र शुक्लाचार्यः “गलमध्ये पृष्ठमध्ये उत्तरौष्ठेऽधरे तथा । कर्णने-
 चान्तरे वामकुक्षौ चैवतु पार्श्वयोः । ऊरुषु च शुभावर्त्तौ वाजिना-
 मगपादयोः । आवर्त्तौ शान्तरौ भाले सूर्यचन्द्रौ शुभप्रदौ” इति ।
 ये प्रपाणगलकर्णसंस्थिताः पृष्ठमध्यनयनोपरिस्थिताः । ओष्ठमक्षिभुज-
 कुक्षिपार्श्वगास्ते ललाटसहिताः सुशोभना इति वृहत्संहितायाम् ॥
 एवमशुभदेशाश्च अनन्तरं अशुभावर्त्तकथनप्रस्तावे कथयिष्यति ॥

३१ । अथ यस्य वाजिनः सूक्ष्णोः षयश्चत्वारो वा रोमजा

१ । शास्त्र । कः ।

द्वौ वा ललाटजौ^१ यस्य सतु धन्यतमः स्मृतः ।
 आनुपूर्व्या स्थिता चोर्द्ध्वं ललाटे रोमजास्त्रयः ॥ ३२ ॥
 निःश्रेणी नाम सा स्याता भर्तुः सर्वार्थसाधिनी ।
 शिरःकेशान्तयोर्मध्ये श्रवो नामाभिधीयते ॥ ३३ ॥
 तत्रावर्त्तः स्मृतो^२ऽश्वस्य भर्तुर्जयविवर्द्धनः ।
 घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्त्तितो बुधैः ॥ ३४ ॥
 तस्मिन् देवमणिर्नाम रोमजः शुभकृत् स्मृतः ।
 कर्णमूले तथा वाहोः केशान्ते मस्तके तथा ॥ ३५ ॥

आवर्त्ताः सन्तीतिशेषः । ते सर्वकामफलप्रदाः प्रोक्ताः उक्तञ्च अग्नि-
 पुराणे । “सृक्कणाञ्च ललाटे च कर्णमूले निगालके । बाहूमूले गले
 श्रेष्ठा आवर्त्ताः” इति ॥

३३ । ललाटे आनुपूर्व्या त्रयो रोमजाः निःश्रेणी नाम्ना कथ्यन्ते
 इति फलितार्थः । अत्र शुक एवमाह । “आवर्त्तचितयं भाले शुभ-
 चोर्द्ध्वन्तु सान्तरं । अशुभञ्चातिसंलग्नमावर्त्तचितयं तथा ॥ त्रिकोण-
 चितयं भाले आवर्त्तानान्तु दुःखदम्”—इति । अत्र नकुलो ललाटस्या-
 वर्त्तत्रयस्य त्रिकूट इति नाम ददौ । “त्रयो यस्य ललाटस्या आवर्त्ता
 अधरोत्तराः । त्रिकूटः स परिज्ञेयः वाजितृद्धिकरः परः”—इति ॥

३४-३५ । घण्टाबन्धेति । निगालस्यावर्त्तस्य देवमणिलं नकुलो-
 प्याह यथा । निगालस्यो य आवर्त्तः स हि देवमणिः स्मृत इति ॥

आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विशेषेण तु मस्तके ।
 आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वक्षसि स्थिताः ॥ ३६ ॥
 एकः कण्ठे भवेत् स्पष्टः स धन्यः सर्वकामदः ।
 रन्ध्रे चैव यदा भर्त्तुरीप्सितार्थ'प्रदो भवेत् ॥ ३७ ॥
 उपरन्ध्रे भवेच्चैव^१ रोमजश्चातिपूजितः ।
 शङ्खचक्रगदावज्र^२शुक्तिपद्मो^३पमाश्च ये ॥ ३८ ॥

३६ । अत्र कर्णमूलबाहुकेशान्तेभ्यो मस्तकावर्त्तस्य विशेषपूजितत्वं गम्यते कर्णमूलावर्त्तस्य शुभत्वं नकुलशुक्रावाहृतुः । “कर्णमूले यदावर्त्तस्तन्मध्ये तथा परः । विजयाख्यावभौ ज्ञेयौ युद्धकाले जयप्रदौ” इति ॥ कण्ठजावर्त्तस्य च नकुलशुक्रौ चिन्तामणिरिति नाम ददतुः ।

३७ । “कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽस्य प्रजायते । चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः” इति ॥ रन्ध्रे कुन्धिविवरे । उपरन्ध्रे रन्ध्रोर्द्धस्ये प्रदेशे इत्यर्थः । एते प्रपाणसृक्कललाटकपर्णनिगलबाहुकेशान्तमस्तकवचःकण्ठरन्ध्रोपरन्ध्रेषु आवर्त्ताः प्रशस्ताः कथिताः ॥

३८ । शङ्खेत्यादि । अत्र शुभदेशजानां विशेषशुभत्वनिर्द्देशात् तेषां शङ्खाद्यानां स्वभावशुभत्वं गम्यते ॥ “शङ्खचक्रगदापद्मवेदिस्वस्तिकषन्निभः । प्रासादतेरणधनुःसुपूर्णकलसाहतिः ॥ स्वस्तिकसङ्घीनखड्गश्रीवत्साभः शुभो भ्रमः” इति शुक्रः ॥

१ । शंसितार्थप्रदः । खः ।

३ । पद्म । खः ।

२ । उपरन्ध्रोर्द्धवच्चैव । खः ।

४ । वच । खः ।

विशेषेण शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशजाः ।
 अतर्जङ्घं प्रवक्ष्यामि रोमजानतिनिन्दितान् ॥३९॥
 भर्तुः क्लेशावहान् सर्वान् धनप्राणापहारकान् ।
 नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः प्रोथ उच्यते ॥ ४० ॥
 तत्र भर्तुर्विनाशाय रोमजश्च^१ प्रकीर्तितः ।
 जङ्घञ्च नासिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेशकारकः ॥४१॥
 गण्डयोश्चैव^२ भर्तारं हन्यावर्त्ती दुरासदः ।

३९ । अथाशुभावर्त्तस्थानानि क्रमेणोच्यन्ते । तत्र शुक्रः “अशु-
 पातहनूगण्डहृद्गलप्रोथवस्त्रिषु । कटिशङ्खजानुमुष्कककुम्भाभिगुदेषु
 च ॥ दक्षकुबौ दक्षपादे त्वशुभो भ्रमरः सदा” । तथा,—“पादोर्द्ध-
 मुखो भ्रमरो ह्येको वापि स निन्दितः । अशुभश्चातिसंलग्नमावर्त्त-
 दितयं तथा ॥ त्रिकोणत्रितयं भाले आवर्त्तानान्तु दुःखदम्”—
 इत्यादि ॥ “अशुपातहनूगण्डहृद्गलप्रोथशङ्खकटिवस्त्रिजानुनि । मुष्क-
 नाभिककुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिचरणेषु चाशुभाः” इति वृहत्संहिता ॥
 “कक्षायां जानुमेद्रे च त्रिवर्णा पुच्छसन्निधौ । पुच्छे गृह्णे वलावष्ट
 आवर्त्ता अधमा ह्ये” इति नकुलः ॥

४० । गण्डस्यलावर्त्तस्याश्रयभेदेन शुभाशुभत्वमाह नकुलः ।
 “एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते । वर्त्तमानः स विज्ञेयः

१ । अशुभेहितान् । खः ।

२ । गण्डजश्चैव । खः ।

३ । रोमजोऽश्वस्य कीर्तितः । खः ।

अश्रुपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः ॥ ४२ ॥
 तत्रावर्त्तो भवेद्भीमः स्वामिनः कुलनाशनः ।
 अपाङ्गाद्दृष्टुले चैव प्रदेशः शङ्ख उच्यते ॥ ४३ ॥
 तस्मिन् भर्तुर्विनाशाय भवेद्दाहस्य रोमजः ।
 धूप्रदेशसमुद्भूत' आवर्त्तो नैव पूजितः ॥ ४४ ॥
 सुहृद्वियोगकृत् सः स्याद्भर्तुरर्थावसादकः ।
 मन्यां ग्रीवां शिरो विन्द्यात्तत्रावर्त्तस्तु कुत्सितः ॥ ४५ ॥

स इच्छेत् स्वामिनाशनम् ॥ गण्डावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणा-
 श्रयः । स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञकः ॥ तद्वदामाश्रयः
 क्रूरः प्रकरोति धनचयम्” इति । एवं शुक्रोऽप्याह । “कपोलस्थो
 यदावर्त्तो दृश्येते यस्य वाजिनः । यशोवृद्धिकरौ प्रोक्तौ राज्यवृद्धिकरौ
 मतौ ॥ एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते । शर्विनाम स
 विख्यातः स इच्छेत् स्वामिनाशनम् ॥ गण्डसंस्थो यदावर्त्तो वाजिनो
 दक्षिणाश्रितः । स करोति महासौख्यं स्वामिनां शिवसंज्ञकः ॥ तद्वद्
 वामाश्रितः क्रूरः प्रकरोति धनचयम् । इन्द्राभौ तावुभौ शस्तौ
 नृपराज्य विवृद्धिदौ” इति ॥

४३ । अपाङ्गात् नेत्रपार्श्वे दृष्टुले ऊर्ध्वे इति शेषः ।

४५ । ग्रीवायामावर्त्तचयस्य तु शुभत्वमाह शुक्रः । “एवमेव

कक्षयोश्चापि संग्रामे स्वामिनश्चाशु घातयेत् ।
 चिवुकस्य समीपस्थो वामदक्षिणभागतः ॥ ४६ ॥
 प्रदेशस्तु हनुर्नाम तत्रावर्त्तो हि दारुणः ।
 अधरौष्ठस्य वाधस्ताच्चिवुकं हि प्रसिद्धकम् ॥ ४७ ॥
 तस्मिन् पापो भवेद्भर्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः ।
 कण्ठस्याथ निगालस्य मध्ये गलक उच्यते ॥ ४८ ॥
 तत्रावर्त्तं स्मृतः^१ पापः स्कन्धसन्धिगतश्च यः ।
 अधस्ताज्जघयोश्चैव ग्रन्थिः कूर्च इति स्मृतः ॥ ४९ ॥

प्रकारेण त्रयो गीवां समाश्रिताः । त्रयावर्त्तः स वाजीशो जायते
 नृपमन्दिरे” इति ॥

४६ । कचावर्त्तस्याशुभत्वे नकुलः । “एकावर्त्तो भवेद्यस्य कचान्ते
 वाजिनो यदा । स रणे मृत्युमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ”
 इति ॥ एवं शुक्रोऽपि, यथा,—“यस्यावर्त्तो वक्रगतौ कुच्यन्ते
 वाजिनो यदि । स नूनं मृत्युमाप्नोति कुर्याद्वा स्वामिनाशनम्”
 इति ॥

४८ । कर्णसमीपस्थस्य निन्दितत्वमाह शुक्रः । “भ्रमः कर्ण-
 समीपे तु शृङ्गी चैकः स निन्दितः” इति ॥

४९ । शुक्रस्तु गलावर्त्तस्य शुभत्वमाह । “गलमध्ये शुभस्त्वेक
 सर्वाशुभनिवारणः” इति ॥ स्कन्धपार्श्वयोश्चापि शुभत्वे शुक्रः । “स्कन्ध-

तत्रावर्त्तः स्मृतो भर्तुः संग्रामे जीवितान्तकृत् ।
 कूर्चादष्टाङ्गुलं चोर्द्धं पार्श्वयोस्तु कला स्मृता ॥५०॥
 तत्र भर्तुः शराघातैर्जीवितान्तश्च रोमजः ।
 ककुदं वृषभस्येव सुव्यक्तमुपलक्षयेत् ॥५१॥
 वाजिनो यस्य तत्र स्यादावर्त्तः^१ स्वामिनाशनः ।
 ककुदस्य पुरोभागे समीपे वह उच्यते ॥५२॥
 भर्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन्नाशाय रोमजः ।
 काकसेतु^२ च यस्य स्यादावर्त्तस्तस्य दारुणः ॥५३॥
 रणे हतः समं भर्त्वा क्रव्याद्भिः स विलुप्यते ।
 क्रोडे चैवासने चापि हृदये चैव जानुनि ॥५४॥
 अर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येव न संशयः ।
 पार्श्वयो रोमजो यस्य स चाश्वो नयति क्षयम् ॥५५॥
 सपक्षश्चाशु भर्त्तारं नीहाराम्बु यथा रविः ।
 कूर्चस्याधः प्रदेशस्तु कुष्ठिकः^३ परिकीर्तितः ॥५६॥

पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः । करोति विविधान् पद्मान्
 स्वामिनः सततं सुखम्^४ इति ॥

५४ । जान्वावर्त्तस्य फलमाह नकुलः । “जानुदेशे यदावर्त्तो
 वाजिनः संप्रदृश्यते । प्रवासं सततं ब्रूते स भर्तुः क्लेशसंयुतम्” इति ।
 “जानुसंस्था यदावर्त्ताः प्रवासक्लेशकारकाः” इति शुक्रः ॥

१ । उपलक्षते । खः ।

२ । काकुदेशे । खः ।

३ । आवर्त्तस्तु विनाकृत् । खः ।

४ । कुष्ठिश्च । खः ।

अधन्यस्तत्र वाहस्य जंघयोर्जानुनोश्च^१ यः ।
 नाभिजो मुष्कजश्चैव चिकजश्च विशेषतः ॥ ५७ ॥
 पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्तितः ।
 कुक्षौ व्याधिं^२ नियच्छन्ति रोमजाः कुक्षिसम्भवाः ॥ ५८ ॥
 पायुसीवनिमध्यस्था^३ नैव धन्यास्तु कीर्तिताः ।
 स्फिक्पिण्डे^४ स्थूरके चैव यस्यावर्त्तो हि वाजिनः ॥ ५९ ॥
 लिङ्गावर्त्तः स विख्यातो भर्तुः सर्वार्थनाशकः ।
 शतपादीति विख्यातस्तथा वै मुकुलोऽपरः ॥ ६० ॥
 आवर्त्तश्चैव संघातः पादुकश्चाङ्घ्रिपादुकः ।
 शक्तिश्चैवावलीढश्च आवर्त्तः कीर्त्तितोऽष्टधा ॥ ६१ ॥

५७ । चिकजस्य फलमाह शुक्रः । “चिकजश्च यदावर्त्तः स्त्री-
गणस्य विनाशनः” इति ॥

५८ । पुच्छमूलावर्त्तफलं शुक्राचार्य्य आह । “पुच्छमूले यदा-
वर्त्तो धूमकेतुरनर्थकः” इति । एवं नकुलोऽपि आह । “पुच्छदेशे
यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते । धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो
नृपैः” इति ॥

६० । अत्र शुक्रः । “मध्यदन्तात् पार्श्वगतात् सैव शतपदी कचैः ।
न चैवात्यशुभा पृष्ठमुखी शतपदी मता” इति ॥

१ । जंघतो जानुतश्च । खः ।

२ । व्याधिः क्षयं याति । खः ।

३ । पायुसीवनमध्ये स्युः । खः ।

४ । स्फिक्चिजे खुरजे । खः ।

वाजिदेहगतः सम्यक् शुभाशुभनिवेदकः ।
 शतपादीसमाकारः शतपादीति कीर्तितः ॥ ६२ ॥
 जातीमुकुलसङ्काशो मुकुलः समुदाहृतः ।
 आवर्त्तो भ्रमितैर्बालैः^१ संघातो रोमपुञ्जकैः^२ ॥ ६३ ॥
 शुक्तिश्च शुक्तिसंस्थानैः रोमभिर्व्यक्तलक्षणैः ।
 वत्सावलीढकाकारोऽवलीढः^३ परिकीर्तितः ॥ ६४ ॥
 पादुकः पादुकाकारस्तथा चैवाङ्घ्रिपादुकः ।
 वाले विशेषसंस्थाने निर्दिशेन्मतिमान् भिषक् ॥ ६५ ॥
 शास्त्रमार्गानुसारेण यथाप्रोक्तं विचक्षणैः ।
 एतेषामेव सर्वेषामावर्त्तानां तपोधनैः ॥ ६६ ॥
 रोमजेति कृता संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः ।
 शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः ॥ ६७ ॥

६२ । शतपादी (काण्डाद् इति भाषा) । तत्तुल्याकारः शतपादी ।
 तथा जातीकोरकसदृशाकारो य आवर्त्तः स मुकुलः कथितः ॥

६४ । व्यक्तलक्षणैः प्रकटचिह्नैः । शुक्तिसंस्थानैः शुक्त्याकारै
 रित्यर्थः । शुक्त्यावर्त्ते नकुलः । “शुक्त्यास्थौ तालुकान्तस्थावावर्त्तौ
 कीर्त्तिरद्विदौ । इयस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ” इति ॥

६६ । वत्सस्य अवलीढकाकारः जिह्वासदृश इत्यर्थः ॥

१ । भ्रमितः । खः ।

२ । एतेषामेव लीढः । खः ।

३ । रोमपुञ्जकः । खः ।

शको^१ हेम्ना दहेत्यापं तेन दोषो^२ न दुष्यति ।
 अथवा द्विजमुख्याय वेगादिगुणवान्^३ हयः ॥ ६८ ॥
 दत्त्वा ग्राह्यः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकुदी ।
 श्रीवृक्षो^४ रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च ॥ ६९ ॥
 अङ्गदी मुषली चैव राज्यरत्नप्रदः सदा ।
 प्रपाणे^५ मारुतं विन्द्याल्ललाटे च हुताशनम् ॥ ७० ॥
 उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रसूर्यौ^६ च मूर्द्धनि ।
 रन्ध्रे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरो हरिः^७ ॥ ७१ ॥
 इत्येवं पूजिता ह्येते दशावर्त्तास्तु वाजिनः ।
 अप्येकेन विहीनाश्चेद्^८ भवेयुरशुभास्तदा ॥ ७२ ॥

७०-७१ । इत्येते मारुतादयो दशविधावर्त्ताः पूजिताः ।
 उक्तञ्च अग्निपुराणे,—“रन्ध्रोपरन्धयो द्वौ द्वौ द्वौ द्वौ मस्तकवचसोः ।
 प्रपाणे च ललाटे च कण्ठावर्त्ताः शुभा दश” इति ॥ नकुलस्तु
 ललाटस्थैकावर्त्तस्य सूर्यसंज्ञत्वं प्राह । यथा,—“ललाटे यस्य चावर्त्ता
 यस्यैकः सम्प्रजायते । स करोत्यश्वसंघातान् स्वामिनः सूर्यसंज्ञक”
 इति ॥ “भाले चोर्द्धमुखः शुभः” इति शुकः ॥ अत्र नकुलः ।
 “ललाटे युगलावर्त्ता चन्द्रार्कौ सम्प्रकीर्त्तितौ । वाजिनो यदि तौ
 स्यातां राष्ट्रद्विकरौ परौ” इति ॥ अत्र शुकोऽपि किञ्चिद्विशेषं

१ । एवं । खः ।

२ । दोषेण ।

३ । ये वेगादिगुणाधिकाः । खः ।

४ । श्रीवत्सः । कः ।

५ । अपाने । खः ।

६ । हरिहरौ । खः ।

७ । विहीना ये । खः ।

पुण्ड्रकाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् ।
 आनुपूर्व्या^१ यथादृष्टं मुनिभिस्त्वर्थवेदिभिः^२ ॥ ७३ ॥
 शुक्तिशङ्खगदाखड्गपद्मचक्राङ्कुशोपमाः ।
 शरासनसमाकाराः प्रशस्ताः पुण्ड्रकाः स्मृताः ॥ ७४ ॥
 मत्स्यधृङ्गारप्रासादस्रग्वेदीयूपसन्निभाः ।
 श्रीवृक्षदर्पणाकाराः^३ शुभदाः परिकीर्तिताः ॥ ७५ ॥

वर्णयति । “ललाटे यस्य चावर्त्तद्वितथस्य समुद्भवः । मस्तके च तृतीयस्य पूर्णहर्षोऽयमुत्तमः ॥ आवर्त्तौ सान्तरौ भाले चन्द्रसूर्यौ शुभप्रदौ । मिलितौ तौ मध्यफलौ अतिलग्रौ तु दुःफलौ” इति ॥ “तेषां प्रपाण एको ललाटे केशेषु च भ्रुवावर्त्तः । रन्ध्रोपरन्ध्रमूर्द्धनि वक्षसि चेति स्थितौ द्वौ द्वौ” । दृष्टसंहिता ॥

७३ । पुण्ड्राणामिति शृङ्गाद्याकाराः भिन्नाकारा वा अश्वशरीरेषु चिह्नविशेषाः तेषाम् ॥

७४ । शृङ्गाद्याकाराः प्रशस्ताः । एतदतिरिक्ता अप्रशस्तत्वाद्दर्ज्या इति भावः । ते च काकाद्याकाराः इति वक्ष्यति ॥

७५ । अश्वानां हृदयस्यः श्वेतरोमावर्त्तविशेषः श्रीवृक्षः । “तथा वक्षसि वाहस्य श्रीवृक्षक उदाहृत” इति हारावली । श्रीवृक्ष-दर्शनाकारा इति पाठे श्रीवृक्षवर्द्धनीय आकारो येषां ते तथोक्ताः । इदं श्लोकद्वयं ख-पुस्तके नास्ति । “श्रीवत्सदर्पणाकाराः” इति पाठे श्रीवत्सनामकरोमजावर्त्तवत् दर्पणवच्च आकारो येषां ते ॥

१ । अनुपूर्व्याद् यथोद्दिष्टम् । खः । यथादृष्टिः । कः । २ । शास्त्रज्ञानिभिः । कः । ३ । श्रीवत्सदर्पणाकाराः । कः । दर्शनाकाराः । गः ।

शिरोललाटवदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति ।
 स धन्यः पूजितो नित्यं ऋजुकश्चैव^१ यो भवेत् ॥ ७६ ॥
 पर्व्वतेन्दुपताकाभा ये च स्रग्दामसन्निभाः ।
 ते सर्व्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः ॥ ७७ ॥
 इति पुण्ड्राः शुभाः प्रोक्ताः पूर्व्वशास्त्रानुसारतः ।
 अशुभांश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः ॥ ७८ ॥
 काककङ्ककबन्धाहि^२गृध्रगोमायुसन्निभाः ।
 असिताः पीतका रक्ताः पुण्ड्रका नैव पूजिताः ॥ ७९ ॥
 तिर्यग्गाश्चैव विच्छिन्नाः शृङ्खलापाशसन्निभाः^३ ।
 शूलाग्रा वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभाः स्मृताः ॥ ८० ॥

७६ । ऋजुगः सरल इत्यर्थः ॥

७९ । काकेत्यादि । काकः प्रसिद्धः । कङ्कः पचिविशेषः (काँक)
 इति प्रसिद्धः । कबन्धः अमस्तककलेवरः । अहिः सर्पः । गृध्रः
 (ब्रह्मकुनि) इति प्रसिद्धः । गोमायुः शृङ्गालः । तैः सन्निभाः सदृशाः ॥

८० । शृङ्खलापाशसन्निभाः शृङ्खलरज्जाकाराः । तिर्यग्गा इति
 धे शरीरे तिर्यग्भावेन स्थिता इत्यर्थः । विच्छिन्ना विच्छेदं प्राप्ताः ।
 शूलाग्राः शूलाग्रवत् सूक्ष्माग्रभागाः । एवभूता वामपार्श्वस्थाः पुण्ड्रका
 न शुभाः ॥

१ । ऋजुगः । गः । मृदुकः । खः । २ । पाशशोभिताः । खः ।

३ । गोधाहि । खः ।

जिह्वाकल्मषरूक्षाणि^१ भस्मवर्णनिभानि^२ च ।
पुण्ड्रकाणि^३ न शस्यन्ते भिन्नवर्णानि^४ वाजिनः ॥ ८१ ॥

पुष्याणि ।

आगन्तवस्तुरङ्गस्य ये भवन्त्यन्यवर्णगाः ।
विन्दवः पुष्यसंज्ञास्तु ते हिताहितसंज्ञकाः^५ ॥ ८२ ॥

८१ । जिह्वेत्यादि । जिह्वायां कल्मषरूक्षाणि, तथा भस्मवर्णनिभानि भस्मवर्णतुल्यानि भिन्नवर्णानि स्ववर्णभिन्नवर्णानीत्यर्थः । वाजिनः पुण्ड्रकाणि न शस्यन्ते न प्रशस्तानि भवन्ति ॥ जिह्वकल्मषरूक्षाणीति पाठे जिह्वानि वक्रानि कल्मषाणि कृष्णपीतानि रूक्षाणि च । तथा भस्मचूर्णनिभानि दग्धचूर्णसदृशानि । तथा यानि च भिन्नवर्णानि भिन्नवर्णानि पुण्ड्रकाणां तानि न शस्यन्ते ॥ जिह्वाकृष्णेति पाठो न सङ्गतः ॥

८२ । आगन्तवो न तु सहजाः । अन्यवर्णाः स्ववर्णभिन्नवर्णा इत्यर्थः । विन्दूनां पुष्यसंज्ञत्वे नकुलः,—“यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः । पुष्याख्यः स परित्याज्यः सर्ववाजिभयावहः” इति ॥ शुभाशुभप्रदेशविशेषाश्रयेणैव हिताहितसंज्ञा तेषां भवतीत्यर्थः ॥

- १ । जिह्वाकृष्णाक्षिरूक्षाणि । खः ।
- २ । भस्मचूर्णनिभानि । गः ।
- ३ । पुण्ड्रकाणां विनश्यन्ति । खः ।
- ४ । भिन्नवर्णानि यानि च । गः । कः ।
- ५ । हिताहितकारकाः । खः ।

तेषां प्रदेशभेदेन^१ लक्षणं यद् व्यवस्थितम् ।
 तत्तथैव समासेन विस्पष्टं कीर्त्त्यतेऽधुना ॥ ८३ ॥
 अपाने च ललाटे च भ्रुवोर्मूर्द्धनि^२ कर्णयोः ।
 निगाले चैव केशान्ते पुष्यं धन्यतमं स्मृतम् ॥ ८४ ॥
 स्कन्धे वक्षसि कक्षे^३ च मुष्कयोर्बाहुकेशयोः^४ ।
 हन्वोः पृष्ठे च वाहानां पुष्यं स्वामिहितप्रदम् ॥ ८५ ॥
 नाभौ केशे^५ तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् ।
 पुष्यं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ॥ ८६ ॥
 अप्रशस्तानि दृष्टानि मुनिभिर्यानि वाजिनाम्^६ ।
 तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्याण्यागमदर्शनात्^७ ॥ ८७ ॥
 अधरौष्ठे कठे^८ प्रोथे उत्तरौष्ठे तथैव च ।
 घोण्यायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः ॥ ८८ ॥

८३ । प्रदेशभेदेन अपानादिस्थानविशेषेण ॥

८८ । भ्रुवोरिति दिवचनेन भ्रूद्वयस्यस्य प्रशस्तत्वं एकस्यस्य चाप्रशस्तत्वमिति गम्यते । एवं गण्डशङ्खयोरपि ज्ञेयम् ॥

१ । प्रदेशदेशे च । खः ।

२ । कचे मूर्द्धनि । खः । स्तुवे । कः ।

३ । कक्षायां । कः ।

४ । मुष्के वा केवले भ्रुवि । गः । बाहुके मुखे । खः ।

५ । नाभिदेशे । कः । नाभी देशे । गः ।

६ । शास्त्रतः । खः ।

७ । पुष्याण्यन्यानि दर्शनात् । खः ।

८ । कटौ । गः ।

ग्रीवायाञ्च वहे चैव^१ स्तृक्कणोः स्थूरके स्फिचि^२ ।
 पायौ क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ॥ ८९ ॥
 रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते ।
 शुभप्रदेशसञ्जातं^३ भवेत् साधारणं ततः ॥ ९० ॥
 पुचलाभं धनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा ।
 विन्ध्यात् पुष्पैः शुभैर्भर्तुरशुभैश्च विपर्ययम् ॥ ९१ ॥
 सर्वाङ्ग^४पुष्पितो वाजी परित्याज्यो न संशयः ॥ ९२ ॥

गतयः ।

दूरमुत्क्षिप्य यः पादांस्तप्ताङ्गारान् स्पृशन्निव ।
 पुलं याति^५ सुसंहृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः ॥ ९३ ॥
 पूजिता वृषमातङ्गसिंहशादूर्लगामिनः ।

---

८९ । स्थूरके मन्दिरोपरिस्थप्रदेशे । स्फिचि कटिप्रोथे । स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथे । इत्यमरः ॥

९३-९४ । अश्वानां गतिपूज्यत्वे शुकः,—“उच्चैः पदन्यासगतिः

---

१ । ग्रीवायाश्चैव वाहे च । खः ।

२ । स्फिचि । खः ।

३ । शुभप्रदेशे । खः ।

४ । सर्वत्र । कः ।

५ । पुलया याति संहृष्टः । गः ।

अतोऽन्यगतयो^१ नेष्टाः सर्वदैव^२ तुरङ्गमाः ॥ ६४ ॥

सङ्कीर्णा विकटभ्रष्टा^३ वक्रा सौष्ठववजिता ।

अत्यूर्ध्ववलिता^४ चैव वाजिनां निन्दिता गतिः ॥ ६५ ॥

षोडशच्छोटिकाभिस्तु^५ करवेष्टितजानुभिः^६ ।

शतं द्विगुणितं गत्वा^७ हस्तानां पुनरेति यः ॥ ६६ ॥

द्विपव्याघ्रगतिश्च यः । मयूरहंसतिन्तीरपारावतगतिश्च यः ॥ मृगोद्भवानरगतिः पूज्यो वृषगतिर्हयः” इत्यादि ॥

६५ । गतिनिन्दितत्वमाह सङ्कीर्णेति । सङ्कीर्णा सङ्कुचिता । विकटभ्रष्टेति विकटं विषमं यथा तथा भ्रष्टा स्खलिता दुरुत्क्षिप्नाधःपातेत्यर्थः । वक्रा न तु धरला । सौष्ठववर्जिता रामणीयकविरहिता इत्यर्थः । अत्यूर्ध्वा अत्युन्नता । वलिता भङ्गीयुक्ता ॥

६६ । उत्तममध्यमाधमगतौ परिमाणमाह । षोडशेति । षोडशच्छोटिकाभिरिति षोडशपरिमिताङ्गुलिस्फोटदानं यावता समयेन भवति तावता कालेनेत्यर्थः । करवेष्टितजानुभिरिति जानुनी कराभ्यां

१ । अतोऽन्यगतयो नेष्टाः । कः ।

२ । सर्वशुद्धतुरङ्गमाः । खः ।

३ । वक्रजभ्रष्टा । खः ।

४ । अत्यूर्ध्वं चैव वक्रा च । खः ।

५ । षोडशच्छोटिकायास्तु । खः । क्षेयाः । कः ।

६ । करवेष्टितगामिभिः । गः ।

७ । दत्त्वा । कः ।

स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधनैः ।
दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा ह्याः ॥ ६७ ॥

वर्णाः ।

चक्रवाकादिभिर्वर्णैः^१ शालिहोत्रादिभिः स्मृतैः ।
पाटलाद्यैश्च लोकस्य व्यवहारो न सांप्रतम् ॥ ६८ ॥
तस्मात् प्रसिद्धकान्^२ वर्णान् वाजिनां देहसम्भवान् ।
समासेन यथायोगं कथयाम्यनुपूर्वशः^३ ॥ ६९ ॥

वेष्टयित्वेत्यर्थः । यदा करवेष्टितगामिभिः करं वेष्टयित्वा गच्छद्भि-
रित्यर्थः ॥

६७ । दशहीना इति दशभिर्हस्तैः हीना इत्यर्थः ॥

६८-६९ । यद्यपि चक्रवाकादिवर्णाः शालिहोत्रादिभिः स्मृताः,
तथापि साम्प्रतं तेषां लोके अव्यवहारात् तान् परित्यज्य लोक-
प्रसिद्धानेव वर्णान् कथयति । ते च प्रसिद्धा वर्णाः नकुलेनोक्ता
न तु वर्णविशेषेण सर्वेषां संज्ञाविशेषोऽकारि । “सितो रक्तस्तथा पीतः
धारङ्गः पिङ्ग एव च । नीलः कृष्णोऽथ सर्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
पट्टार्द्धं भूपतेर्वाजी सर्वश्वेतः प्रशस्यते” । तथा,—“श्वेतः प्रालेय-
सङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः । हरिद्रासदृशः पीतः धारङ्गः कर्पूरः

१ । चक्रवाकादिनिर्माद्यैः । गः ।

२ । तस्मात् प्रसिद्धिगं वर्णं वाजिनां देहसम्भवम् । गः ।

३ । अनुपूर्वतः । खः ।

श्वेतः कौकाह इत्युक्तः कृष्णः खुङ्गाह^१ उच्यते ।
पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृतः ॥ १०० ॥
पक्वतालनिभो वाजी कयाहः परिकीर्तितः ।
पीयूषवर्णः सेराहो गर्दभाभः सुरूहकः^२ ॥ १०१ ॥
नीलो नीलक^३ एवाश्व स्त्रियूहः कपिलः स्मृतः ।

स्यतः ॥ पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्वाभ्रमन्निभः । कृष्णो जम्बू-
फलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥ पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्यात्सि-
तलोचनः । चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः” इति ॥

१०० । कौकाहः । अथं कर्कोऽपि उच्यते । “सिते तु कर्कको-
काहौ” इति हेमचन्द्रः । खुङ्गाहः कृष्णघोटकः । “कृष्णवर्णे तु खुङ्गाहः”
इति च हेमचन्द्रः । पीतको हरितः कथ्यते । “हरिद्रासदृशः पीती-
रक्तः कुम्कुममन्निभः” इति च कषाये नकुलः । काकाहोऽपि
क्वचित्पाठः ॥

१०१ । पक्वतालसदृशवर्णे वाजी कयाहः रक्ताश्वः । कियाहोऽपि
क्वचित्पाठः । यथाह हेमचन्द्रः,—“कियाहो लोहितो ह्यः” इति ।
यः सेराहो वाजी सोऽमृतवर्ण इत्यर्थः । सुरूहकस्तु वाजी गर्दभवर्णः
गर्दभवत् धूसरवर्ण इत्यर्थः । “सुरूहको गर्दभाभः” इति हेमचन्द्रः ॥

१०२ । नीलो दूर्वाभ्रवर्णे वाजी नीलकः स्यतः । तथा कपिलः

१ । पिङ्गाहः । कः ।

२ । सुरूहकः । कः ।

३ । नीलो नीलयको वाश्वः । सनीलो नील एवासौ । कः । गः ।

खिलाहः^१ कपिलो वाजी पाण्डुकेशरवासधिः^२ ॥ १०२ ॥
 हलाहश्चिचलश्चैव खङ्गाहः^३ श्वेतपीतकः ।
 ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुकः^४ ॥ १०३ ॥

त्रियूहः स्मृतः । नीलकत्रियूहयो नकुलहेमचन्द्रौ । “नीलो दूर्वा-
 भ्रषन्निभः । आनीलस्तु नीलकोऽथ त्रियूहः कपिलो हयः” इति ।
 कपिलः पिङ्गलवर्णः । अयं त्रियूहो वोलाह एव कथ्यते । खिलाहो
 वाजी कपिलः पिङ्गलवर्णः किन्तु केशरपुच्छयोः पाण्डुवर्णः । अत्र
 हेमचन्द्रः । “वोलाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकेशरवासधिः” इति । अयं
 खिलाहः वोलाह स्त्रियूह एवचेति हेमचन्द्रटीकायाम् ॥

१०३ । हलाहः चिचलः चित्रितः । “हलाहश्चित्रितोहयः” इति
 अभिधानचिन्तामणिः । खङ्गाहः श्वेतपीतकः श्वेतपीतवर्णः । श्वेतपिच्छट
 इत्यपि पाठः । तस्यायमर्थः । श्वेतः शुभ्रवर्णः पिच्छटः पिच्छटवर्णश्च ।
 (पिच्छट पिच्छटी) । अत्र हेमचन्द्र एवं लक्षणमाह । “खङ्गाहः श्वेत-
 पिङ्गलः” इति । खोङ्गाह इत्यपि कश्चित्पाठः । कुलाह ईषत्पीतवर्णः
 कृष्णपादजानुर्घाटकः । “कुलाहस्तु मनाकपीतः कृष्णः स्यात् पाद-
 जानुनि” इति हेमचन्द्रः ॥

१ । खिलाहः । खः ।

२ । पाण्डुकेशस्तु वासधिः । खः ।

३ । खङ्गाहः श्वेतपिच्छटः । गः ।

४ । तालुकः । कः ।

कृष्णा चास्ये भवेत्सोऽत्रा पृष्ठवंशानुगामिनी ।

उराहः^१ कृष्णजानुस्तु मनाक् पाण्डुस्तु यो भवेत्॥१०४॥

वेरुहानः^२ स्मृतो वाजी पाटलो यः प्रकीर्तितः ।

रक्तपीतकषायोत्थवर्णजो यस्य दृश्यते^३ ॥ १०५ ॥

उकनाहः^४ स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः ।

पूर्वाक्तानाञ्च वर्णानां मुखपुण्ड्रेण वाजिनाम् ॥ १०६ ॥

ये भवन्त्यपरे भेदा स्तान् ब्रवीम्यनुपूर्वशः^५ ।

१०४ । उराहलक्षणं हेमचन्द्रः जंघायाः कृष्णत्वमाह । “उराहस्तु मनाक्पाण्डुः कृष्णजङ्घो भवेद् यदि” इति । अयं उराह उकनाह एव ॥

१०५ । वेरुहाण इत्यत्र वीरुखानएव पायः । “वीरुखानस्तु पाटलः” इति हेमचन्द्रस्मरणत् । कचिद्वीरुहाणः पश्यते ॥

१०६ । उकनाहलक्षणं हेमचन्द्र आह । “उकनाहः पीतरक्त-
च्छायः स एव तु कचित्” इति । अत्र दुकुलाहः दुष्कुलाह इत्यपि पाठद्वयं लिपिकरप्रमादाद् भ्रान्तमेव प्रतीमः । उकनाहस्य साधुत्वे हेमचन्द्र एव प्रमाणम् ॥

१०७ । पूर्वाक्ताः कथाहादयो मुखपुण्ड्रेण युक्ताः कौकुराहादि-

१ । उदहः । कः ।

२ । वीरुहणः । कः ।

३ । रक्तपीतकषायो वा वर्णो यो यस्य दृश्यते । कः ।

४ । दुकुलाहः । गः । दुष्कुलाहः । कः ।

५ । अनुपूर्वतः । कः ।

कोकाहः पुण्ड्रकेणाश्वः कोकुराहः प्रकीर्तितः ॥ १०७ ॥
 खरराहश्च^१ खङ्गाहो हरिको हरिरोहकः^२ ।
 कलाहश्चैव^३ वोलाहः सेराहः सरराहकः ॥ १०८ ॥
 कुलाहः कुलराहस्तु सुराहः सुरराहकः^४ ।
 वोरुराहो^५ भवेदश्वो वीरुराहस्तु यः स्मृतः ॥ १०९ ॥

नामविशेषैः ख्याप्यन्ते इति तानेव क्रमेणाह कोकाह इत्यादिना ।
 पूर्वाक्षरलक्षणः कोकाहः पुण्ड्रकेण मुखपुण्ड्रकेण युक्त इत्यर्थः । कोकु-
 राहः प्रकीर्तितः ।

१०८ । तथा खङ्गाहोऽपि मुखपुण्ड्रकेण युक्तः खरराह इत्युच्यत
 इत्यर्थः । एवं हरिकोऽपि मुखपुण्ड्रकेण हरिरोहकः । कुलाहश्चेति ।
 कुलाहो वोलाहश्च वाजी मुखपुण्ड्रकयुक्तो यथाक्रमं सुराहः सरराहश्च
 स्मृत इत्यर्थः ॥ अयं पाठः क-पुस्तके नास्ति ॥

१०९ । कुलाहकुलराहौ तु यथाक्रमं सुराहसरराहकलक्षणयुक्ता-
 वेव ज्ञेयौ । तथा वीरुराहो मुखपुण्ड्रकेण युक्तो वोरुराहः स्मृत इत्यर्थः ।
 दुष्कुलाह उकलाहो वा पुण्ड्रकेण युक्तो दुरुराहः कीर्तितः । तथा
 त्रियूह एव त्रिचिताङ्गः सन् त्रियुराह इति ॥

१ । परषाहः । खः ।

२ । हरिराहकः । खः ।

३ । कुलाहः कुलराहः । सुराहः सरराहः । कः ।

४ । कुलीहो दुरुराहश्च । कः ।

५ । वोरुराहः । कः ।

दुकुलाहो^१ दुरुराहः पुण्ड्रकेणैव कीर्तितः ।
 त्रियूहस्त्रियुराहश्च चित्रलाङ्गश्च^२ यो भवेत् ॥ ११० ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभविनिश्चयम् ।
 वाजिदेहगतानां हि वर्णानां पूर्वशास्त्रतः ॥ १११ ॥
 यस्य गौराणि^३ पीतानि गात्रोमाणि वाजिनः ।
 स भर्तुः श्रियमाधत्ते यस्य रक्तसितानि च^४ ॥ ११२ ॥
 यस्य पादाः सिताः सर्व्वे^५ पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
 मूर्द्धजाश्च सिता^५ यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥ ११३ ॥

११२। सम्प्रति अङ्गविशेषेषु रोमवर्णविशेषेण वाजिनां संज्ञा-
 विश्लेषणाह । यस्येत्यादि । चित्राणीति पाठे चित्राणि नानाव-
 र्णानि ॥

११३। अष्टमङ्गललक्षणं नकुलः । “यस्य पादाः सिताः सर्व्वे
 पुच्छं वक्षोमुखन्तथा । मूर्द्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम्”
 इति । “पुच्छोरःखुरकेशाद्यैः सितः स्यादष्टमङ्गलः” इति हेमचन्द्रः ।
 “स एव हृदये स्तन्धे पुच्छे श्वेतोऽष्टमङ्गलः” इति शुकः । “मूर्द्धजाश्च
 सिताः” इति पाठ एव साधीयान् । तस्य नकुलादिभिर्धृतत्वात् ॥

- १। दुकुलानः । कः ।
 २। विचित्राङ्गः । कः ।
 ३। चित्राणि गौराणि । कः ।
 ४। युक्तासितानि च । खः ।
 ५। मूर्द्धजाश्चासिताः । कः ।

प्रभूतासितताराश्च^१ प्रशस्ता मुनिभिः स्मृताः ।
 रक्तपीतासितसितैरधन्यः कीर्त्तितो ह्यः ॥ ११४ ॥
 प्रशस्तकृष्णतारस्तु मल्लिकाक्षः प्रकीर्त्तितः ।
 श्वेतया वेष्टितं^२ कृष्णं रेखया तारकं^३ भवेत् ॥ ११५ ॥
 मल्लिकाक्षः स विज्ञेयः स्वामिनः सुखवर्द्धनः ।
 सिततारोऽप्रशस्तश्च स्वामिनः क्लेशवर्द्धनः ॥ ११६ ॥
 सर्वश्वेतश्च^४ कृष्णश्च रक्तः पीतस्तथैव च ।
 एते सांग्रामिकाः प्रोक्ताः तुरङ्गा मुनिसत्तमैः ॥ ११७ ॥

११४ । रक्तपीतासितसितैरिति रक्तादिवर्णचतुष्टयश्रवणैः तारकै-
रित्यर्थः ॥

११५ । यस्य वाजिनः नेत्रे तारकं कृष्णं श्वेतरेखया वेष्टितं च ।
मल्लिकाक्षस्य लक्षणन्तु नकुलो नैवमाह “मुखे चन्द्रकसंवीतो जम्बू-
फलसमाकृतिः । श्वेतपादः सविज्ञेयो मल्लिकाक्षः स पूजितः”
इति ॥

११७ । सर्वश्वेत इत्यत्र सर्वशब्दः कृष्णादिभिः सह प्रत्येकं सम्ब-
ध्यते । “तत्रापि सर्वतः श्वेतो मध्यः पूज्यः सदैव हि” इति शुकः ॥

- १ । प्रभूताः सितताराश्च प्रशस्ता मुनिभिः स्मृताः । कः ।
- २ । श्वेतजावेष्टितं । खः ।
- ३ । तारकश्च यत् । खः ।
- ४ । सर्वश्वेतकृष्णस्य । गः ।

हरिताः किल जायन्ते वाजिनः पुण्यदर्शनाः ।
 ते हिताय नरेन्द्राणां^१ जयारोग्यधनप्रदाः ॥ ११८ ॥
 रक्तास्यमेहनः शस्तः श्यामकर्णश्च यः सितः ।
 कपोतसमवर्णस्तु^२ यो वाहः शुक्लकेशरः^३ ॥ ११९ ॥
 शुक्लपादमुखो^४ वाजी प्रशस्तः परिकीर्तितः ।
 चतुर्णाञ्चैव वर्णानां शुक्लता यस्य वाजिनः ॥ १२० ॥
 मुखे सिततरश्चैव पञ्चभद्रः स उच्यते ।
 श्वेतमण्डलचिचश्च भर्तुः सर्वार्थसाधकः ॥ १२१ ॥
 पाण्डुरा^५ यस्य रेखा स्यात् पृष्ठवंशानुगामिनो ।
 श्वेतकृष्णशिरा यश्च^६ नैव धन्यः प्रकीर्तितः ॥ १२२ ॥

११८ । श्यामकर्णस्य लक्षणं शुकः । “कर्णेश्यामः श्यामकर्णः सर्वतस्त्रेकवर्णभाक्” इति ॥

१२० । पञ्चभद्रः पञ्चकल्याणोऽपि कथ्यते नकुलशुक्राभ्याम् । तथा च “यस्य पादाः सिताः सर्वे तथा वक्त्रञ्च मध्यतः । कल्याण-पञ्चकः प्रोक्तः सर्वकल्याणकृच्च सः ॥ मुखे पत्सु सिताः पञ्चकल्याणोऽश्वः सदा मत्तः” इति ॥

१ । यतोहिता नरेन्द्राणां । खः ।

२ । कपोतेन च वर्णेन । खः ।

३ । शुक्लकेशकः । गः ।

४ । शुक्लपाण्डुमुखो वाजी । कः ।

५ । पांशुरः । कः ।

६ । श्वेतकृष्णशिरो यस्य नैव यस्य प्रकाङ्क्षितः । गः ।

अन्यवर्णं शिरो यस्य पुच्छं वा यस्य वाजिनः ।
 पुच्छेन शिरसा वापि नानावर्णेन निन्दितः ॥ १२३ ॥
 अव्यक्तवर्णी^१ यो वाहस्तथा तित्तिरसन्निभः ।
 कुत्सितो वानराक्षश्च यो वा व्याघ्रावलीढकः ॥ १२४ ॥

खराः ।

ह्रेषितं मधुरञ्चैव तुरङ्गस्य प्रशस्यते ।
 अविच्छिन्नमदीनञ्च गभीरं सानुनासिकम् ॥ १२५ ॥
 दृष्ट्वाग्निपूर्णपात्रञ्च^२ ब्राह्मणं कुसुमानि च ।
 दधि चापि समाहोव्य वाहानां ह्रेषितं शुभम् ॥ १२६ ॥
 वादिचध्वनिमाकर्ण्य ह्रेषन्ते^३ यदि वाजिनः ।
 ग्रासपूर्णमुखाश्चैव तदा भर्तुर्जयो भवेत् ॥ १२७ ॥
 ध्वजाग्रञ्चैव^४ सूर्यश्च पश्यन्तो वाजिनो यदा ।
 ह्रेषन्तो वहवो हृष्टा स्तदा विद्याज्जयं विभोः ॥ १२८ ॥
 अतो यद्विपरीतन्तु ह्रेषितं कुत्सितन्तु तत्^५ ।
 मिन्मिनं गद्गदं मूकं विरूक्षं कासजर्जरम् ॥ १२९ ॥

१२५ । अदीनमिति अकातरम् ॥

१२९ । मिन्मिनं (तोत्ला) इति प्रसिद्धं । गद्गदं अस्फुटं ।

विरूक्षम् अतिकर्कशम् ॥

१ । अव्यक्तवर्णः । कः ।

२ । दृष्ट्वा हि पूर्णपात्रञ्च । खः ।

३ । ह्रेषितं यदि वाजिनः । गः ।

४ । ध्वजां सविम्बं । कः ।

५ । यत् । खः ।

ईदृशं ह्येषितं^१ नेष्टं हयानाञ्च तपोधनैः ।
 वाजिशास्त्रार्थतत्त्वज्ञैः कीर्तितं मुनिसत्तमैः ॥ १३० ॥
 बाले रोगिणि वृद्धे^२ च क्षुधिते च पिपासिते^३ ।
 श्रान्ते भोते कृशे^४ वाहे न ग्राह्यं स्वरलक्षणम् ॥ १३१ ॥
 अथ यः पुलतो^५ऽश्वस्य शनैरविशदो^६ ध्वनिः ।
 अन्तरुत्पद्यते कश्चित्तदश्वसुत उच्यते ॥ १३२ ॥
 तत्र कूजत्यधो नाभे गुदवस्त्र्यण्डमाश्रितः ।
 चतसृष्वन्तशाखासु वायुरेवोर्द्ध्वमुच्छलन् ॥ १३३ ॥

१३२ । अथेति । पुलतः तन्नामकगतिधाराविशेषेण धावत इत्यर्थः । अश्वस्य यः कश्चिदविशदोऽपरिस्फुटो ध्वनिः अन्तरभ्यन्तरे उत्पद्यते सोऽश्वसुत उच्यते । पुच्छत इति पाठे पुच्छात् बालधेः ॥

१३३-१३४ । सुतोत्पत्तौ कारणमाह । तत्रेति । तत्र ध्वन्युत्पत्तौ नाभेरधः गुदवस्त्र्यण्डमाश्रितः पायुवस्त्रिकोषप्रदेशतः वायुरेव ऊर्द्धं उच्छलन् विसर्पन् विसृतिं गच्छन्निति यावत् । चतसृषु गुदवस्त्र्यण्डद्वयाश्रयेष्वित्यर्थः । अन्तशाखासु आभ्यन्तरधमनीष्वित्यर्थः । कूजति शब्दं करोति । अतोहेतोः स्थिराणामश्रानां वेग ऊर्द्धवेग

१ । वृष्टं सहेषितम् । गः ।

२ । बाले च निर्गते । खः ।

३ । चापिवासिते । खः ।

४ । तथा । कः ।

५ । पुच्छतः ।

६ । निर्विशते । खः ।

अतोऽश्वानां न वेगः स्यात् स्थिराणां न च जृम्भणा ।
तासामधोमुखत्वाच्च न भवेद् वड्वास्वपि ॥ १३४ ॥

महादोषाः ।

काकुदी कृष्णजिह्वश्च कृष्णश्रेफारुडतालुकः ।
कराली हीनदन्तश्च शृङ्गी चाधिकदन्तकः ॥ १३५ ॥

इत्यर्थः । जृम्भणा शाखासु प्रसर्पणञ्च वायोरिति शेषः । न भवेत् ।
वड्वास्वपि तासां शाखानामधोमुखत्वात् न भवेत् झुत इति शेषः ॥
अपिशब्दश्चार्थः ॥

१३५ । एते काकुद्यादिजातदन्तान्ताः सप्तविंशतिर्वाहा दोषान्विता न गच्छा इति जयदन्तः । एतदारोहणे स्वामिनो विनाशात् ।
नकुलस्तु चतुर्दशविधान् दोषान्वितानाह,—“हीनदन्तोऽधिकश्चैव
कराली कृष्णतालुकः । मुषली च तथा शृङ्गी षड्भेदे स्वामिघात-
काः ॥ एकाण्डजातश्लेकाण्डो हीनाङ्गोऽप्यधिकाङ्गकः । परित्याज्यः स
वाङ्मङ्गिरन्विथ्य परमं यमः ॥ घण्टी वदनको वाली शृङ्गीचैव चतु-
र्थकः । वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्व्वे ते पापकृत्तमाः ॥ घण्टी च स्वामिनं
हन्ति कराली धनसङ्कथम् । अतःपरं तथा वाली शृङ्गी राष्ट्र-
विनाशनः” इति ॥ एवमाग्नेयेऽप्युक्ताः सप्तविंशतिः संज्ञान्तरेण,—
“हीनदन्तो विदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः । कृष्णजिह्वश्च यमजो
जातमुष्कश्च यस्तथा ॥ दिग्गफश्च तथा शृङ्गी त्रिकर्णी व्याघ्रवर्णकः । खर-
वर्णो भस्मवर्णो जातवर्णश्च काकुदी ॥ श्विची च काकसादी च खर-
सारस्तथैव च । वानरावः कृष्णशठः कृष्णगुह्यस्तथैव च ॥ कृष्णप्रोथश्च

शकाण्डश्चैव जाताण्डः^१ कञ्चुकी चिसरी^२ तथा ।
 मार्जारपादो व्याघ्राभस्त्रिकर्णो द्विखुरो स्तनी ॥ १३६ ॥
 यमजे वामनश्चैव कुञ्जस्तित्तिरसन्निभः^३ ।
 वानराक्षो विडालाक्षो मुषली चेन्द्रदृढकः ॥ १३७ ॥
 येषां पृष्ठे हतो भर्त्ता जातदन्तस्तथैव च ।
 एते दोषान्विता वाहा न ग्राह्या भूतिमिच्छता ॥ १३८ ॥
 धनप्राणहरा ह्येते बन्धुवियहकारकाः ।
 येषां चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिनः ॥ १३९ ॥
 पूर्वशास्त्रानुसारेण मुनीनां वचनं यथा ।
 आवर्त्ता यस्य ककुदि^४ काकुदी स उदाहृतः ॥ १४० ॥
 कराली वाधरे दन्तो जायते यस्य चोत्तरा^५ ।

शकश्च यस्य तित्तिरसन्निभः । विषमश्वेतपादश्च भ्रुवावर्त्तविर्जितः ॥
 अशुभावर्त्तसंधुक्तो वर्जनीयस्तुरङ्गमः” इति । उक्तञ्च शकनीतौ । “कृष्ण-
 तालुः कृष्णजिह्वः कृष्णौष्ठश्च विनिन्दितः । सर्वतः कृष्णवर्णो यः
 पुच्छे श्वेतः स निन्दितः” इत्यादि ॥

१४० । काकुदीलक्षणं स्पष्टम् ॥

१४१ । करालो दन्तुरः तुङ्गो वा दन्तो विद्यते यस्य स कराली

१ । शकाण्डो जन्मतोऽण्डश्च । गः ।

२ । काकतित्तिरसन्निभः । खः ।

३ । चिसरिः । गः ।

४ । ककुदे । गः ।

५ । कराली वाधरे दन्ते जायते यस्य चोत्तरम् । खः ।

चतुर्भिः पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्तितः ॥ १४१ ॥
 सप्तभिश्चाष्टभिर्दनैः ख्यातश्चाधिकदन्तकः ।
 अङ्गुष्ठपर्वसङ्काशः छागशृङ्गोपमस्तथा ॥ १४२ ॥
 जम्बूवदररूपश्च तथा चामलकोपमः ।
 आम्रास्थिसदृशश्चापि हरीतक्याः फलोपमः ॥ १४३ ॥
 दग्धचर्मनिभश्चापि वालुसंस्थान एव च ।
 कीलः^१ कर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते ॥ १४४ ॥
 धौरेयः सर्वपापानां शृङ्गी वाहः स कीर्तितः ।
 एवंविधेन शृङ्गेन शृङ्गी राष्ट्रे न वासयेत् ॥ १४५ ॥

“करालो दन्तुरे तुङ्गे” इत्यमरः । यस्य अधरे नीचे उत्तरा वा ऊर्ध्वे
 देशे इति यावत् । दन्त एक एवेत्यर्थः । जायते स करालीति
 प्रकीर्तितः । चतुर्भिः पञ्चभिरित्यनेन षड्भिर्नूनैरिति अभिप्रेतम् ।
 एवं सप्तभिरष्टाभिरित्यनेनापि षड्भिरधिकैरिति बोध्यम् । यदा
 करालो दन्तरोगविशेषः स यस्यास्तीति कराली तदुक्तं,—“शनैः
 शनैः प्रकुर्वते वायुर्दन्तसमाश्रितः । करालान् विकृतान् दन्तान् करालो
 न च सिध्यति”—इति ॥

१४१-१४५ । शृङ्गीलक्षणमाह अङ्गुष्ठेत्यादि ॥

१४४ । कीलः शङ्कुवत् चिह्नमित्यर्थः ॥

१४५ । धौरेयः अघवर्त्ती प्रधानमित्यर्थः ।

एकेन' लम्बमानेन मुष्केणैकाण्डसंज्ञकः ।
 अत्यन्तरोमश्राभ्यान्तु ताभ्यां जाताण्ड' उच्यते ॥ १४६ ॥
 स्कन्धे वक्षसि वा ह्येव अंसदेशे तथैव च ।
 अन्यवर्णो भवेद्वाजी कञ्चुकी स प्रकीर्तितः ॥ १४७ ॥
 यस्यान्यवर्णा रेखा स्यात्' पादे कूर्चे च वाजिनः ।
 मार्जारपादः प्रोक्तोऽसौ न धन्यः' कुलनाशनः ॥ १४८ ॥
 अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत् ।
 त्रिसरी नाम सः' प्रोक्तो भर्तुः कुलविनाशनः ॥ १४९ ॥
 द्विखुरं गोखुराकारं खुरैर्विन्द्याद्विचक्षणः ।
 अथवा सीवनीयुक्तै' निम्नमध्येस्तु निर्दिशेत् ॥ १५० ॥

१४६ । ताभ्यां मुष्काभ्याम् ॥

१४८ । अन्यवर्णा रेखा स्ववर्णभिन्नवर्णा रेखा ॥

१४९ । अन्यवर्णस्य कृष्णभिन्नवर्णस्येत्यर्थः ॥

१५० । खुरैः गोखुराकारं गोखुरवत् द्विधाविभक्तखुरमित्यर्थः ।

त्रिवलीयुक्तेरिति पाठे भङ्गीयुक्तैः ॥

१ । एकतः । खः ।

४ । सधनं कुलनाशनः । कः ।

२ । जाल्यण्डमुच्यते । कः ।

५ । तामसः । कः ।

३ । यस्यान्यवर्णा रेखाः स्युः । कः ।

६ । त्रिवलीयुक्तैः । खः ।

दृषणाभ्यां सजाताभ्यां सञ्जातदृषणो भवेत् ।
 तद्दृषणसञ्जातस्तनाभ्यां विद्यते^१ स्तनी ॥ १५१ ॥
 पिभिः कर्णैस्त्रिकर्णी च व्याघ्राभो व्याघ्रवर्णकः^२ ।
 एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन^३ च विशेषतः ॥ १५२ ॥
 यमर्जं वाजिनं^४ विन्ध्याद् वामनं वामनाक्षतिम् ।
 वर्णादेकेन पादेन अन्यवर्णेन यो हयः ॥ १५३ ॥
 मुषलीति समाख्यातो वाजिशास्त्रविशारदैः^५ ।
 विरोधं नैव यो याति दृष्ट्वाश्वां मुष्कवर्जितः^६ ॥ १५४ ॥
 इन्द्रदृढः स विख्यातो भर्तुश्च कुलनाशनः ।

१५१ । सजाताभ्यां सहस्तनेनेति शेषः । जाताभ्यां दृषणाभ्यां को-
 षाभ्यां । अस्य श्लोकस्य द्वितीयतृतीयपादौ ख-ग-पुस्तकयोर्नस्तः ॥

१५२ । भिन्नेन भग्नेन विसृष्टेन वा एकाङ्गहीनो भिन्नाङ्ग-
 चेति द्विविधो यमजः ॥

१५३ । यो हयः वर्णात् स्ववर्णादित्यर्थः । अन्यवर्णेन भिन्नवर्णेन
 पादेन उपसन्नित इति शेषः ।

१ । विहितः । गः ।

४ । वासनं । कः ।

२ । व्याघ्रचर्मकः । कः ।

५ । भर्तुः कुलविनाशनः । खः ।

३ । भिन्नेन । गः ।

६ । मुष्कवर्जितान् । कः ।

अथ चेद्दङ्वायान्तु^१ विरोधमधिगच्छति ॥ १५५ ॥
 निगूढदृषणश्चाश्वः^२ स धन्यः सर्व्वकामदः ।
 दिवर्षान्तु^३ समारभ्य यावता पञ्चवार्षिकः ॥ १५६ ॥
 दन्तानां मुष्कयोश्चैव सम्भवे वाजिनः स्मृतः ।
 अत ऊर्द्धं न जायन्ते मुष्कौ दन्ताश्च वाजिषु ॥ १५७ ॥
 अशुभन्तु फलं वाच्यमभावेन शुभाशुभम्^४ ।
 सुरथस्य गतं राज्यं ककुदस्यैव दूषणात् ॥ १५८ ॥
 हतकम्बलवैकर्णपशुदन्ताच्च पाण्डुरात् ।
 शृङ्गिणी स्तनदोषेण स्तनी च सगरे क्षयम् ।
 जान्वावर्त्यश्चदोषेण पञ्चत्वं रावणो गतः ॥ १५९ ॥

१५८-१५९ । इदं श्लोकद्वयं ग-पुस्तके नास्ति । अस्य चैतिहासिकी
 वार्त्ता तत्रतः कुत्रापि नाधिगम्यते । केवलमेव सुरथस्य राज्यना
 शोऽश्वायं युध्यमानस्य जैमिनीयेऽश्वमेधे, मार्कण्डेये च वैरहेतुको
 दृश्यते । सगरस्य चाश्वकारणेन वंशत्रयो महाभारते प्रसिद्धः । अश्व
 दोषेणेति न प्राप्यते प्रमाणम् । रावणस्य विनाशे अश्वदोषहेतुत्वं
 नैव दृश्यते ॥

१ । वङ्वाजातु । खः ।

३ । दिवर्षन्तु । खः ।

२ । निगूढदृषणाक्षस्य । कः ।

४ । ततस्तथा । तद्दयोः । कः ।

उत्पाताः ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि तुरगाणां विभागतः ।
 ज्वलितेन यथाङ्गेन फलं वाच्यं शुभाशुभम् ॥ १६० ॥
 यदा ज्वलति वाहस्य सर्व्वगात्रे हुताशनः ।
 तदा विन्द्यादनावृष्टिमब्दमेकं न संशयः ॥ १६१ ॥
 अन्तःपुरविनाशस्तु मेहने ज्वलिते भवेत् ।
 उदरे वित्तनाशस्तु पायौ पुच्छे पराजयः ॥ १६२ ॥
 उत्तमाङ्गे च वक्त्रे च स्कन्धे चैवासने तथा ।
 भर्तुर्जयाय वाहानां ज्वलनं यच्च नेत्रजम् ॥ १६३ ॥
 धूमं ललाटे वाह्वोश्च तथा वक्षसि निन्दितम् ।
 तत्रैव ज्वलनं शस्तं यथा नासासमुद्भवम् ॥ १६४ ॥
 यदा व्याधिं विना वाजी ग्रासं त्यजति दुर्मनाः ।
 अश्रुपातञ्च कुरुते तदा भर्तुरशोभनम् ॥ १६५ ॥

१६१ । नकुलस्त्वच स्फुलिङ्गदर्शनस्य पराजयस्य चकत्वमाह । यथा-
 “स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वक्त्रिजाः । परचक्रागमाशंसी
 विज्ञेयो ह्यपण्डितैः” इति ॥

१६५ । अत्र नकुलोप्येवमाह । यदाव्याधिं विनेत्यादि ॥

१ । वित्तनाशाय । गः ।

२ । तत्रैव । गः ।

स्वयमेव यदा वक्त्रं हृष्टो लोकयते^१ हयः ।
 रावं हृत्वा^२ प्रयाणे तु तदा विद्याज्जयं प्रभोः ॥ १६६ ॥
 सर्व्वदैव शिरोघ्नस्तु^३ सर्व्वेषां नैव पूजितः ।
 वामपादाभिघातस्तु प्रभोर्याचानिषेधकः ॥ १६७ ॥
 स्वामिन्यारूढमात्रे तु^४ दक्षिणं पार्श्वमात्मनः ।
 तुरङ्गमो यदा पश्येत्तदा भर्तुर्जयो भवेत् ॥ १६८ ॥
 पुच्छभागं^५ यदा वाहो वामतो विकिरेत्सदा ।
 तदा भर्तुः प्रवासः स्याद् दक्षिणे विजयस्तथा ॥ १६९ ॥
 प्रकिरन्ति^६ यदात्यर्थं सर्व्वं पुच्छं तुरङ्गमाः ।
 अकस्मादेव जाताश्च तेषां भीतिः प्रभोः स्मृता ॥ १७० ॥

ह्यायाः ।

ह्याया वाजिशरीरेषु शुभाशुभनिवेदिनी ।
 वाजिनश्च प्रभोश्चैव तां ब्रवीम्यनुपूर्व्वशः ॥ १७१ ॥

१७१ । ह्याया लावण्यविशेषः ।

१७२ । पद्मरागारूणेति पद्मरागो मरकतः ।

१ । लौकयते ॥ गः ।

२ । कालिकायाः । गः ।

३ । विरोधस्तु । गः ।

४ । स्वामिना रूढमात्रेण । खः ।

५ । पुच्छं वाहं । खः ।

६ । प्रकिरन्ते । खः ।

सुस्निग्धा पार्थिवी^१ छाया नानाज्योतिःसमन्विता^२ ।
 पद्मरागारुणा चैवमाग्नेयो परिकीर्त्तिता ॥ १७२ ॥
 शुद्धस्फटिकसंकाशा सुस्निग्धा चैव वारुणी ।
 रूक्षा दीना च वायव्या परुषा^३ चैव निन्दिता ॥ १७३ ॥
 पार्थिवी च तथाग्नेयी वारुणी या च कीर्त्तिता ।
 तिस्रस्तु शुभदा^४श्छाया वायवी त्वशुभप्रदा ॥ १७४ ॥
 प्रखिन्नानां^५ भवेद्गन्धो वाहानां गात्रसम्भवः ।
 मतिमद्भिः स निर्दिष्टः शुभाशुभनिवेदकः^६ ॥ १७५ ॥
 मनसः कुरुते तुष्टिं^७ घ्राणमार्गगतस्तु यः ।
 स शुभो वाजिनां गन्धो विपरीतोऽतिकृत्सितः ॥ १७६ ॥
 शुभगन्धो भवेद्वाजी धनपुत्रप्रदः^८ प्रभोः ।
 मित्रावाप्तिजयश्चैव कल्याणञ्च नियच्छति ॥ १७७ ॥

१७५ । प्रखिन्नानां सञ्जातघर्माणामित्यर्थः ।

१७७ । शुभगन्धादेर्जातिसृष्टकाले,—नकुलः ।

१ । पृथिवी । खः ।

२ । नामायुति । खः ।

३ । पुरुषैश्चैव । खः ।

४ । शुभप्रदाः । खः ।

५ । प्रस्थितानां । खः ।

६ । निवेदिकः । कः ।

७ । मनसा कुरुते पुष्टिं । गः ।

८ । धनमायुःप्रदः । खः ।

अनिष्टे^१ चैव गन्धे च सर्व्वमेतदनिष्टकम् ।
 तस्मात्^२ सर्व्वप्रयत्नेन सुगन्धोऽश्वः प्रपूजितः ॥ १७८ ॥
 संग्राह्यो न तु दुर्गन्धो नायकेन विजानता ।
 यथाशास्त्रं^३ समुद्दिष्टो गन्धस्तौरङ्गमो^४ मया ॥ १७९ ॥

सत्वानि ।

अमेध्ये कर्हमे चैव वस्तमूचे^५ विशेषतः ।
 घृणा यस्यास्ति वाहस्य देवसत्वः^६ प्रकीर्तितः ॥ १८० ॥
 पिशाचसत्वो मन्तव्यो व्यत्ययेन तुरङ्गमः ।

“शुभगन्धः सदा विप्रः क्षत्रियो गुरुगन्धकः । घृतगन्धः सदा वैश्वो
 मीनामोदीच शूद्रकः” इति ॥

१८० । सत्वं स्वभावधर्मः । स च कान्तप्रगल्भदीर्घगीवानतिक्रूरान-
 तिमृदुत्वादिरूपः । देवसत्वस्य लक्षणमाह शूद्रकः । “अशुचीनमुखः
 कान्तः प्रगल्भोत्तुङ्गनासिकः । दीर्घाद्भ्रतगीवमुखः सस्रकुचिरखुरश्रुतिः ।
 तुरप्रचण्डवेगश्च हंसमेघसमस्वनः । नातिक्रूरो नातिमृदु देवसत्वो
 मनोरमः” इति ॥

- १ । अनिष्टश्चैव गन्धे तु सर्व्वमेतत् प्रतीपकी । कः । ४ । सौरभदेहजः । खः ।
 २ । तस्य स्यात् स प्रयत्नेन सुगन्धोऽश्वस्य पूजितः । गः । ५ । वस्तमूचे । खः ।
 ३ । यथाशास्त्रोदितः । खः । ६ । देहसत्वः । खः ।

देवसत्वः शुभो भर्तुः पैशाचश्चाशुभः स्मृतः ॥ १८१ ॥

प्रमाणम् ।

सार्द्धं^१ यवचयं प्रोक्तमङ्गुलस्य तपोधनैः ।

प्रमाणं शालिहोत्राद्यैर्वाजिशस्त्रविशारदैः ॥ १८२ ॥

हस्तोऽङ्गुलानां त्रिंशत्या चतुरत्तरया स्मृतः ।

चतुर्हस्तैस्तु विख्यातः शास्त्रोक्तैरुत्तमो हयः ॥ १८३ ॥

अर्द्धहस्तेन हीनस्तु भवेन्मध्यस्तुरङ्गमः ।

मुष्टिशून्येन हस्तेन हीनश्चाप्यधमः स्मृतः ॥ १८४ ॥

१८१ । व्यत्ययेन देवसत्वगुणवैपरीत्येन कर्द्दमादौ घृणाराहित्य-
रूपेणेत्यर्थः । देहसत्व इत्यादिपाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

१८२ । शुक्रस्तु वाजिमाने पञ्चयवात्मकमङ्गुलमाह—“पञ्च-
यवाङ्गुलेनैव वाजिमानं पृथक् स्मृतम्” इति । सार्द्धमित्यादि मध्य-
स्तुरङ्गम इत्यन्तः पाठः क-पुस्तके नास्ति ॥

१८३ । एतन्मते चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमितहस्तस्य हस्तचतुष्टयमौ-
न्नत्यं । शुक्राचार्यमते तु औन्नत्यं सुखमानेन त्रिगुणमित्युक्तदिशा
त्रिगुणचत्वारिंशाङ्गुलं त्रिंशत्यधिकशतान्गुलं वा भवति । नकुलमते तु
अशीत्यङ्गुलं औन्नत्यं भवति । यथोक्तम्—“अशीत्यङ्गुल उत्सेधः” इति ॥

१८४ । सार्द्धत्रिंशत्परिमितोमध्यम इति चतुरशीत्यङ्गुलो
भवति । शुक्राचार्यमते तु पञ्चयवाङ्गुलपरिमाणस्य षष्ठयत्यङ्गुलयः ॥

१ । ऊर्द्धम् ।

ऊर्द्धमानप्रमाणन्तु परिणाहं विनिर्दिशेत् ।
 उत्तमानां^१ च मध्यमानां हीनानाञ्चैव वाजिनाम् ॥ १८५ ॥
 अर्द्धसप्तमहस्तन्तु श्रेष्ठं दैर्घ्येण निर्दिशेत् ।
 षड्भिर्मुष्टिविहीनैश्च मध्यमञ्च विचक्षणः ॥ १८६ ॥
 पञ्चहस्तप्रमाणस्तु^१ जघन्यः समुदाहृतः ।
 द्वात्रिंशद्ङ्गुलं वक्रमुत्तमाश्वस्य कीर्तितम् ॥ १८७ ॥

अधमस्य परिमाणं मुष्टिशून्येन हस्तेन हीनः त्रिहस्तः । शुक्राचार्यमते
 तु चतुरशीत्यङ्गुलान्तोऽधम इति ।

१८५ । परिणाहो विसारः । स च सर्वेषामेव वाजिनां स्वस्वी-
 क्षत्येन समानः । उदरपरिणाहन्तु शुक्रः त्र्यङ्गुलाधिकं त्रिगुणं मुख-
 परिमाणादाह । “परिणाहस्तदरस्य त्रिगुणस्यङ्गुलाधिकः” इति ॥
 उत्तमानाञ्चेत्यादि—निर्दिशेदित्यन्तः पाठः क—पुस्तके नास्ति ।
 मध्यमानां स्थाने मध्यानामिति पाठो युक्तः ।

१८६ । एतन्मते सार्द्धत्रियवाङ्गुलस्य चतुस्त्रिंशद्ङ्गुलहस्तपरि-
 माणस्य सार्द्धसप्तहस्तमुत्तमस्य दैर्घ्यम् । शुक्रमते तु पञ्चयवपरिमिता-
 ङ्गुलस्य द्वात्रिंशाधिकशताङ्गुलम् । “शिरोमणिं समारभ्य पुच्छमूलान्त-
 मेवहि । तृतीयांशाधिकं दैर्घ्यं मुखमानाश्चतुर्गुणम्” इति । दीर्घञ्च
 द्व्यधिकं शतमिति च । अस्य श्लोकस्य प्रथमपादद्वयं ग-पुस्तके नास्ति ॥

१८७ । उत्तमाश्वमुखमानं द्वात्रिंशद्ङ्गुलम् । शुक्रमते तु
 चत्वारिंशाङ्गुलम् । तदुक्तम् “चत्वारिंशाङ्गुलमुखो वाजी यस्योत्त-

१ । पञ्चहस्तप्रमाणन्तु । खः ।

पृष्ठं वक्षः कटिञ्चैव मुखतुल्यं समादिशेत् ।
 अङ्गुलद्वयहीनन्तु मुखादि मध्यमाधमम् ॥ १८८ ॥
 निर्दिशेन्मतिमांश्चैव वाजिशास्त्रविशारदः ।
 सप्ताङ्गुलं खुरञ्चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम् ॥ १८९ ॥
 षडङ्गुलो भवेन्मथो जघन्यश्चतुरङ्गुलः ।

मोत्तमः । सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते” इति । नकुलमते च
 सप्तविंशत्यङ्गुलम् ॥

१८८ । पृष्ठवक्षःकटिमानन्तु द्वात्रिंशदङ्गुलमित्यर्थः । शुक्रमते
 तु “वाजिनां मुखमानेन सर्वावयवकल्पना” इति वचनात् पृष्ठादीनां
 मानमपि चत्वारिंशदङ्गुलं ज्ञेयम् । नकुलमते च पृष्ठं चतुर्विंशाङ्गुलं
 वक्षः षोडशाङ्गुलं कटिश्च सप्तविंशाङ्गुलेति । तदुक्तं “पृष्ठवंशः चतुर्विंशः
 सप्तविंशा तथा कटी । हृदयं षोडशाङ्गुलं” इति । अङ्गुलद्वयहीनमिति
 मध्यमस्य त्रिंशदङ्गुलम् । अधमस्य च अष्टाविंशाङ्गुला मुखाद्यवयवा
 इत्यर्थः । अत्र शुक्रः । “द्वात्रिंशदङ्गुलमुखो मध्यमः स उदाहृतः ।
 अष्टाविंशदङ्गुलो यो मुखे नीचः प्रकीर्त्तितः” इति ॥

१८९ । नकुलमते खुरपरिमाणं चतुरङ्गुलम् । तदुक्तं—“खुराश्च
 चतुरङ्गुलाः” इति ।

१९० । मध्यजघनादिपरिमाणं नकुलस्य मते चतुश्चतुरङ्गुलम् ।
 कर्णताम्बादिपरिमाणमाह नकुलः—“कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं

१ । मतिमान् वैद्यः । खः । २ । मोत्तमे ह्ये । खः ।

षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जंघा चैवोत्तमा^१ स्मृता ॥ १९० ॥
 चतुर्दश तथा मध्ये हीने^१ च द्वादशाङ्गुलः ।
 एवंविधप्रमाणन्तु निर्दिष्टं शास्त्रशालिभिः ॥ १९१ ॥
 अपाङ्गात् पुच्छमूलन्तु दैर्घ्येणाश्रं प्रमाणयेत् ।
 खुरान्तात् ककुदं यावदूर्द्धमानेन बुद्धिमान् ॥ १९२ ॥
 वक्षोभागे तु संवेष्ट्य रज्जा वा सूत्रकेण वा ।
 परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९३ ॥
 एवं प्रमाणभागेन विभक्ताङ्गः शुभः स्मृतः ।
 अतो हीनाधिकाङ्गाश्च हरयो नैव पूजिताः ॥ १९४ ॥

इति श्रीजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे सर्व्वलक्षणो
 तृतीयोऽध्यायः ।

चतुरङ्गुलम् । चलारिंशच्च सप्ताङ्गाः स्तम्भाः सम्यक् प्रकीर्त्तिताः ।
 अतिमूर्च्छं तथानिम्बं पुच्छं हस्तदयायतम् । लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च
 तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ । मार्गस्थानं चतुर्विंशं । कटिकचान्तरं प्रोक्तं
 चलारिंशत् प्रमाणतः । मणिवन्धदयश्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः” इति ॥
 १९१—१९३ । दैर्घ्यान्यपरिणाहमानोपायमाह अपाङ्गादिति ।

१ । मध्या हीना । कः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

आयुः ।

आयुर्लक्षणमश्वानामत ऊर्द्धं प्रचक्षते^१ ।
शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं^२ यथापूर्वं तपोधनैः ॥ १ ॥
सुसंहितास्तु^३ ये वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च ।
स्वनेचस्वभावेषु न दीनाश्चिरजीविनः ॥ २ ॥
महाघोणा महाकाया ये चाश्वाः पृथुवक्षसः ।
तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धाङ्गा^४ ये च सर्वदा ॥ ३ ॥
कर्णाग्रे पीडिते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम् ।
शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः ॥ ४ ॥
न विष्करन्ति ये वालं स्वग्रासाय तुरङ्गमाः ।
न वा जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः ॥ ५ ॥

१ । सुसंहिताः सुघठितकलेवरा इत्यर्थः ।

१ । प्रवक्ष्यते । कः ।

३ । सुसंहिताः । खः ।

२ । शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं । खः ।

४ । स्निग्धाङ्गास्यैव ये सदा । खः ।

कुष्ठिकानां किणा येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटाः ।
 प्रतिस्त्रोतः पिवन्त्यम्भो ये च ते दीर्घजीविनः ॥ ६ ॥
 पद्मपत्रदलाकारं जिह्वाग्रं यदि वाजिनाम् ।
 दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषाञ्च निर्मलम् ॥ ७ ॥
 शीत्कारश्च भवेद् येषां लाङ्गुलं क्षिपतां पुनः^१ ।
 प्रस्वेदः शुभगन्धस्तु नखा^२ वै दर्पणोपमाः ॥ ८ ॥
 येषाञ्च दृढरोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः ।
 स्निग्धगम्भीरदीर्घाश्च प्रोथजा यस्य वाजिनः ।
 भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्याद्दीर्घजीवितम् ॥ ९ ॥
 छत्रचामरमृङ्गारखङ्गशंखाजसन्निभाः ।
 शुक्तिवज्रदलाकारा ध्वजभद्रासनोपमाः^३ ॥
 श्रीवृक्षस्वस्तिकाभासाः प्रोथरेखा^४श्चिरायुषाम् ॥ १० ॥
 ऊर्ध्वं प्रोथे सिता रेखा यस्य वामेन चोन्नता^५ ।
 ह्रस्वा वा यस्य वाहस्य न चिरं तस्य जीवितम् ॥ ११ ॥
 ऊर्ध्वं प्रोथे^६ समा रेखा दृश्यन्ते यदि वाजिनः ।
 तस्य मृत्युः समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम् ॥ १२ ॥

१ । वाचि । कः ।

५ । प्रोथोल्यिता । खः ।

२ । लाङ्गुलं चालनं पुनः । गः ।

६ । चोन्नताः ।

३ । नखाश्च । गः ।

७ । प्रोथ । खः ।

४ । पद्मासनोपमाः । खः ।

८ । यस्य । खः ।

त्यङ्गुला द्वादश द्वे^१ च वषाणां तस्य जीवितम् ।
 चयोद्दशाब्दं जीवेद् यो रेखाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ॥ १३ ॥
 तिर्य्यङ्गे चोर्द्ध्वङ्गे चैव रेखे द्वे यस्य वाजिनः^२ ।
 प्रोथजे यस्य वाहस्य तस्य विद्याच्चतुर्दश ॥ १४ ॥
 वामेन^३ वा दक्षिणेन श्रेते यश्चैव सर्व्वदा ।
 बहुमूचाल्पमूचश्च चिरं जीवति नो हयः ॥ १५ ॥
 विनतः पूर्व्वकायेन स्थूलजानुश्च यो हयः ।
 श्रूनाक्षिकूटस्तब्धाश्वः^४ स्वल्पायुः स प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥

वयः ।

लक्षणेनापि संयुक्ता वयोदृष्ट्वास्तु वाजिनः ।
 नैव कार्य्यकरा^५ येन ज्ञेयं तेषामतो^६ वयः ॥ १७ ॥

१५ । अत्र बङ्गाहारस्याल्पमूचपुरीषस्य शीघ्रविनाशित्वं नकुल
 आह । “बङ्गाहारः सुखशीलस्यजेषालाम्भ यो दृग्गम् । अल्प-
 मूचपुरीषस्य सोऽपि शीघ्रं विनश्यति” इति ॥

१६ । अस्मिन् विषये शुकः,—“दन्तानामुद्गमैर्वर्षैरायुर्ज्ञेयं वषा-
 श्वयोः” इति ॥

१७ । लक्षणेति । तेनेति येन हेतुना । अतो हेतोः बुधैः तेषां
 ज्ञेयं वय इति शेषः ॥

१ । अङ्गुलद्वादशद्वे च । गः ।

४ । श्रूनाक्षिकूटपृष्ठश्च । गः ।

२ । जायते । गः ।

५ । कार्य्यक्षमाः । गः ।

३ । दक्षिणेन च पार्श्वेन । खः ।

६ । ज्ञेयं तेषामितोऽन्यथा । खः ।

जातदन्तद्वयं बाल्ये पतत्यब्दे तृतीयके ।
 चतुरो दशनान् विन्द्याच्चतुर्थे पतितोत्थितान् ॥ १८ ॥
 पञ्चमे पतितोद्भूतान् षड्भूवदन्ति^१ मनीषिणः ।
 षष्ठाष्टासु च सर्वेषु^२ कालिकादिसमुद्भवः ॥ १९ ॥
 कालिका हरिणी शुक्ला^३ काचा चैव समाश्लिका ।
 शङ्खा चैव क्रमेणाश्ववयसः परिसूचिका ॥ २० ॥

१८ । बाल्ये पञ्चवर्षात्मककाले । तस्य पञ्चवर्षात्मकत्वे शुकः,—
 “बाल्यमश्वषोद्गाणां पञ्चसंवत्सरं मतं । मध्यं यावत् षोडशाब्दं
 वार्द्धकन्तु ततःपरम्” इति । अतएव वाजिनां बाल्यं पञ्चवर्षपर्यन्त-
 कालः । षष्ठादाषोडशाब्दं यौवनम् । अत ऊर्द्धं वार्द्धक्यम् ।
 जातदन्तद्वयम् इति जातेषु दन्तेषु षट्सु मध्ये द्वयं । “अश्वस्य षट्
 सिता दन्ताः प्रथमाब्दे भवन्ति हि । कृष्णलोहितवर्णास्तु द्वितीयेऽब्दे
 द्वाधोगताः” इति शुकः । पतितोत्थितान् आदौ पतितान् पश्चाद्
 उत्थितान् द्वितीयवारप्ररूढानित्यर्थः ॥

१९ । षष्ठाष्टास्त्रिति । षष्ठाद् वर्षाद् अष्टासु षष्ठसप्तमाष्टमेषु ।
 सर्वेषु दन्तेषु ॥

२० । यदुक्तं कालिकादिसमुद्भव इति तदेव विवृणोति कास्त्रि-
 केति ॥

१ । दन्तांश्च । गः ।

२ । वर्षेषु । खः ।

३ । मुक्ताः । गः ।

वक्रा तु^१ कालिका रेखा कृष्णा दन्ताग्रसंस्थिता ।
 षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात् ॥ २१ ॥
 सा पोता हरिणी ज्ञेया कालिकास्थानमाश्रिता ।
 नवमे दशमे वर्षे भवेद्देकादशे तथा ॥ २२ ॥
 कृष्णा चैव भवेच्छुक्ता दन्तमूर्ध्नि समुद्भवा ।
 द्वादशाब्दं^२ समारभ्य^३ भवेद् यावच्चतुर्दश ॥ २३ ॥
 सिता सिद्धार्थकाकारा कार्चेति परिकीर्तिता ।
 पञ्चदशाब्दमारभ्य याचच्छप्तदशादितः^४ ॥ २४ ॥
 माक्षिका माक्षिकाकारा^५ भवेदष्टादशादिषु^६ ।

२१ । कालिकारेखायाः स्थानाकारावाह । वक्रेति । कालिकायाः कालनिर्वाचनन्तु अत्र विशेषेण करोति षष्ठ इति ॥

२२ । हरिणीप्रभृतिरेखाणां स्थानकाललक्षणाद्याह । आपीतेत्यादि-पञ्चभिः श्लोकैः ॥

२४ । अत्र शुक्रस्तु पञ्चदशाब्दादाह “दशपञ्चाब्दतसौ तु काचामौ क्रमतः सतौ” इति ॥

२५ । शुक्रोऽपि माक्षिकायामष्टादशाद्याह,—“अष्टादशाब्दतसौ हि मध्वाभौ भवतः क्रमात्” इति ॥

१ । वक्रान्ते । गः ।

२ । द्वादशाब्दात् । खः ।

३ । मासवेदा । गः ।

४ । सप्तदशाधिका । गः ।

५ । मक्षिकाकारा । खः ।

६ । अष्टदशाधिका । गः ।

विंशत्यन्तेषु सर्वेषु वाजिनां दशनोद्भवः^१ ॥ २५ ॥
 त्रयोविंशत्यवसानेषु एकविंशतिदिषु त्रिषु ।
 शङ्खरूपा^२ भवेच्छङ्खा पूर्वोक्तस्थानमाश्रिता ॥ २६ ॥
 छिद्रञ्च चलनं चैव तथा पातश्च यः स्मृतः ।
 नवाब्दतः क्रमाद्विद्याद्यञ्जनं तुरगात्^३ स्मृतम् ॥ २७ ॥
 अतिवद्धाः कषायाश्च तनवश्चैव ये द्विजाः^४ ।
 ते भवन्ति द्विवर्षस्य शुक्लाश्चैवाब्दजन्मनः^५ ॥ २८ ॥
 अखल्लशिरसः^६ सूक्ष्मा भवन्त्यपतितेऽत्यिताः ।

२६ । शङ्खाभे शुक्रोऽपि एवमाह यथा,—“शङ्खाभौ चैकविंशत्याच्चतुर्विंशत्याब्दतः सदा” इति ॥

२७ । “छिद्रं सञ्चलनं पातो दन्तानाञ्च चिके चिके” इति शुक्रस्त्रिवर्षानन्तरमाह । व्यञ्जनं कालिकादिप्रकाशनमित्यर्थः ॥

२८ । दन्तोद्भेदपतनपुनरुत्थानादिकमुक्त्वा एकद्विवर्षजातानां लक्षणमाह “अतिवद्धाः” इति ॥

२९ । अपतितोत्यपतितोत्यानां परीक्षामाह अखल्लेत्यादि । अखल्लशिरस इति दन्तस्य निम्नकृष्णायत्वं खल्लत्वमिति जयदन्तेन स्वय-

१ । दशनोद्भवा । खः ।

२ । शङ्खाकारा । खः ।

३ । प्रयुक्ता । खः ।

४ । तुराद्यतम् । खः ।

५ । त्रयः । खः ।

६ । युक्ता चैव द्विजाना । खः ।

७ । ईदृश । खः ।

खल्लाग्रा विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः ॥ २९ ॥
 खल्लभागे विनापूर्णे^१ व्यञ्जनानां न सम्भवाः^२ ।
 पूर्णेषु खल्लभागेषु जायन्ते कालिकादयः ॥ ३० ॥
 निम्नं कृष्णञ्च दन्ताग्रं खल्लमित्यभिधीयते ।
 पूर्णतां तस्य जानीयात् षष्ठात्^३ प्रभृति वत्सरात् ॥ ३१ ॥
 खल्लेषु^४ कालिकाभावा नात्र कार्या विजानता ।
 नियता कालिका रेखा सुपूर्णे दन्तमस्तके ॥ ३२ ॥
 द्वयोर्भवति षष्ठेऽब्दे चतुर्णां सप्तमे तथा ।
 षष्ठामष्टासु^५ वर्षेषु दन्तानां कालिकाक्रमः^६ ॥ ३३ ॥
 कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान् ।
 द्वौ द्वौ वर्षेण जानीयाद्वाजिनां व्यञ्जनं प्रति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे आयु-
 र्वयोज्ञाने चतुर्थोऽध्यायः ।

मेव खल्लं परतः कृतम् । अखल्लं निम्नकृष्णत्वरहितं शिरो येषान्ते
 तथोक्ताः ॥

१ । विनादूर्द्धं । गः ।

२ । समुद्भवाः । कः ।

३ । षष्ठप्रभृतिवत्सरः । खः ।

४ । यान्तिनैव । खः ।

५ । खल्लमष्टासु । खः ।

६ । क्रमात् । खः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

दशाक्षेत्रविवरणम् ।

दशादशकमश्वानां जीवितं परिकीर्तितम् ।

प्रवरं वाजिनामेतद् ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ॥ १ ॥

वासराः सप्ततिर्द्वौ च वर्षाणाञ्च तथा चयम् ।

दशाप्रमाणं वाहानां शालिहेत्रेण कीर्तितम् ॥ २ ॥

प्रथमे प्रथमा चैवं द्वितीया च द्वितीयके ।

दशा एवं क्रमेणैव भवेत् क्षेत्रफलप्रदा ॥ ३ ॥

अपानादौ ललाटे तु प्रथमं क्षेत्रमुच्यते ।

ललाटान्मस्तकं यावद् द्वितीयं समुदाहृतम् ॥ ४ ॥

ग्रीवास्कन्धावधिच्छिन्नं तृतीयं परिकीर्तितम् ।

उरोजन्तु तथांशे च ककुदं काकसं तथा ॥ ५ ॥

चतुर्थं विहितं क्षेत्रं पञ्चमं चांसकं भवेत् ।

कटिं वदन्ति षष्ठञ्च सप्तमं स्निग्दाहृतम् ॥ ६ ॥

स्थुरकौ चाष्टमं क्षेत्रं जंघा च नवमं स्मृतम् ।

क्वर्चसन्धिः खुरं चैव दशमं परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥

एवं बुद्ध्या भिषक् प्राज्ञः सदृशं फलमादिशेत् ।

क्षेत्रसाम्ये दशायास्तु वयोज्ञानपरायणः ॥ ८ ॥

ककुदावर्तिनोऽश्वस्य तथा शृङ्गान्वितस्य च ।

सर्वकालं फलं दुष्टं दशा तत्र निरर्थका ॥ ९ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दशा-

क्षेत्रीये पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

जन्मदेशः ।

अश्वानां जन्मदेशांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

उत्तमानाञ्च मथ्यानां हीनानां यच्च^१ सम्भवः ॥ १ ॥

उत्तमास्ताजिकाः प्रोक्तास्तथा पारसिकाश्च ये ।

केक्काणाश्चैव ये वाहाः पृष्ठजा ये च कीर्त्तिताः ॥ २ ॥

तुरी^२ जाताश्च कोराश्च भूरुष्टा भाण्डजाश्च ये ।

पार्व्वताः सैन्धवा मथ्यास्तथा सारस्वता ह्ययाः ॥ ३ ॥

१ । अश्वानां जन्मदेशभेदेन उत्तमत्वादिभेदोऽपि नकुलेन प्रदर्शितः,—“उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे । चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयादिति”—अत्र हेमचन्द्रः । “आजा-
नेयः कुलीनः स्यात् तत्तद्देशागतु सैन्धवाः । वनायुजाः पारसीकाः
काम्बोजा वाहिकादयः” इति स स देशोऽश्वानां जन्मभूमिरिति ॥

२ । नकुलस्तु ताजिकखरशाणोत्तराणामुत्तमाश्वत्वमाह । “ता-
जिकाः खरशाणाश्च उत्तराश्वोत्तमा ह्ययाः”—इति । तथा गो-
जिकाणकेकाणयोर्मध्यमाश्वत्वमाह यथा “गोजिकाणाश्च केकाणाः
प्रौढाहाराश्च मध्यमाः” इति ॥

३ । “नकुलस्तु मध्यमाश्च षड्विधमाह-तद्यथा “गोजिकाणाश्च
केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः । भाण्डजाश्चोत्तमांसाश्च राजशू-
लाश्च मध्यमाः”—इति ॥ तुरी तुरुष्कदेशे ॥

१ । हीनानाञ्चैव सम्मतः । खः ।

२ । काशीरदेशजाताश्च सैन्धवा मध्यमाः स्युताः । कः । उरौ । खः ।

सम्भलाश्राः कुशाश्चैव^१ जटदेशोद्भवाश्च^२ ये ।
 अधमाष्टङ्गणैः सार्द्धं^३ द्वये^४ प्राग्दक्षिणोद्भवाः ॥ ४ ॥
 वृत्तदीर्घाञ्चितग्रीवा^५ ह्रस्वकर्णा महाजवाः ।
 महाकाया महारस्का निस्त्रासास्ताजिका मताः ॥ ५ ॥
 अत्यन्तविनतं येषां निर्मासञ्च मुखं भवेत् ।
 पीनेन कटिदेशेन मुखराश्च भवन्ति ते ॥ ६ ॥
 अध्वन्याश्च^६ महासाराः संग्रामे चैव पूजिताः ।
 अपि शस्त्रहताङ्गाश्च नैव मुञ्चन्ति सादिनम् ॥ ७ ॥
 पारसीकास्ताजिकाभा^७ कोङ्काणाः केचिदुन्नताः^८ ।
 स्थूलाः स्रक्ष्णशरीराश्च^९ प्रधाना दीर्घपृष्ठकाः ॥ ८ ॥

४ । सम्भलाः सम्भलदेशजाताः । प्राग्दक्षिणोद्भवाः—इति पूर्व-
 दक्षिणदेशजाता अश्रा अधमाः । नकुलेन तु गोङ्गरादीनामधम-
 त्वमुक्तम् । यथा “गोङ्गराः सवरासाश्च सिन्धुपाराः कनीयसः । अन्य-
 देशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्युताः” इति ॥

५ । महाजवा महावेगवन्तः । निस्त्रासा निर्भयाः ॥

८ । स्रक्ष्णशरीराः कृशकायाः । स्रक्ष्णं दम्भं कृशं तन्वित्यमरः ॥

१ । कुलाः । खः ।

२ । जटादेशोद्भवाः । खः ।

३ । अधमानां गणाः । गः ।

४ । वृत्तदीर्घाञ्चितग्रीवाः । गः ।

५ । अजात्याश्रा महाशूराः संग्रामे नैव पूजिताः । गः ।

६ । स्युरधिकाः । खः ।

७ । किञ्चिदुन्नताः । खः ।

८ । स्थूलशरीराश्च । खः ।

केकणादेशजातानां मध्यमानाञ्च वाजिनाम् ।
 ताजिकैः सदृशं वक्रं बाहुल्येन विनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥
 सुवृत्तदेहस्तीक्ष्णश्च सप्रमाणेन मध्यमः ।
 उरुजातः^१ समुद्दिष्टः किञ्चित् स्थूलो मनागजवः^२ ॥ १० ॥
 अतिस्थूलोऽतितीक्ष्णश्च^३ ह्रस्वग्रीवस्तुरुस्तथा ।
 तुरुष्कः कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्र^४मुखश्च यः ॥ ११ ॥
 केकनाकारदेहस्तु^५ भवेन्माण्डविको हयः ।
 शान्त्याचैव^६ प्रमाणेन केवलं नैव तत्समः ॥ १२ ॥
 सिन्धुदेशोद्भवो वाजी पृष्ठन्यश्चारुकीरकः^७ ।
 आननश्चापि दीर्घश्च तस्य पृष्ठं प्रकीर्त्तितम्^८ ॥ १३ ॥

९ । केकणः कोङ्कणश्च तुल्य एव ॥

१० । मनागजव इत्यपेक्षया मनोजव इति पाठः साधीयान्
 मध्यमस्य मनागजवत्वस्यासङ्गतत्वात् ॥

१ । अत्युन्नतः । गः ।

२ । कीरस्थूलो मनोजवः । गः ।

३ । ह्रस्वश्च ह्रस्वग्रीवस्तुरुस्तथा । गः ।

४ । जंघ । गः ।

५ । केकाणकाहस्तु भवेन्माण्डविको हयः । गः ।

६ । शान्त्या नैव । गः ।

७ । प्रधानस्यालुकारकः । गः ।

८ । समादिशेत् । गः ।

शक्त्या^१ चैव जवेनापि रणशूरस्त्वजाघनः^२ ।
 सादिभक्त्येच्छतो याति^३ ताजिकादधिकस्तथा ॥ १४ ॥
 परिमण्डलदेहास्तु तीक्ष्णकर्णमुखा हयाः ।
 पक्षदेशोद्भवा^४ दृष्टास्तथा सारस्वताश्च ये ॥ १५ ॥
 लम्बकणाऽजटश्चैव^५ अकुलः परिकीर्तितः ।
 साम्भलः श्लिष्टजानुश्च जटालश्चाकुलोपमः ॥ १६ ॥
 वर्तुलश्चापि ह्रस्वश्च टङ्कणः परिकीर्तितः ।
 दाक्षिणात्यो भवेद्गुण्ठो योऽधन्यः^६ सर्व्ववाजिनाम् ॥ १७ ॥
 जवहीना महादुष्टाः पूर्व्वदेशसमुद्भवाः ।
 वाजिवद्देशराणाञ्च देशं विन्द्याद्विचक्षणः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे जन्म-
 देशे षष्ठोऽध्यायः ॥

१७ । टङ्कणः टाङ्ण इति यस्य भाषा ॥

१ । भ्रान्त्या । खः ।

२ । रणशूरतयाध्वनः । गः ।

३ । जितेऽङ्गेऽपि । गः ।

४ । टष्क । गः ।

५ । लम्बकर्णजटश्च । गः ।

६ । जघन्यः । गः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

वाहनविधाने

विप्रादितद्वाहनविवरणम् ।

ब्रह्मण्यैव यथोद्दिष्टो वाहानां वाहने^१ विधिः ।
 सारन्तस्य समुद्धृत्य सर्व्वं तत्कथयाम्यहम् ॥ १ ॥
 तुरङ्गवाहकस्यापि दोषस्य च गुणस्य च ।
 विशेषन्तु विधानेन तत्सर्व्वं कथयाम्यहम् ॥ २ ॥

१ । अश्वानां दोषगुणविषये नकुलेनैवमुक्तम् । तुरङ्गवाहकस्या-
 पीति अपि शब्देन तुरङ्गस्यापि । दोषगुणौ वाहनादिशिक्षासम्भवा-
 विति ज्ञेयौ ॥ दोषस्येति अनेन स्थूलत्वमूर्खत्वक्रोधित्वादिकं तथा-
 ऽस्थानदण्डपातिलादिकं बोद्धव्यम् ॥ गुणस्य चेत्यनेन समनन्तरमेव
 वक्ष्यमाणं ह्यहृदयाभिज्ञत्वादिकं बोद्धव्यम् ॥ सत्वेन इति सत्त्वं नाम
 अश्वानां नैसर्गिकं तेजो दर्पो वा त्रिविधगुणेष्वार्यः । यथाह भोजः,—
 “तेजोनिर्गर्जं सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इति ज्ञेया-
 स्त्रयोऽपि सहजा गुणाः”—इति । जातिरूपेण इति जातिस्वरूपा-
 नुसारेणेत्यर्थः ॥

१ । वाहने विधिः । गः ।

सत्वेन^१ ज्ञायते जाती रूपेण तु च वाहयेत् ।
 सामप्रधानं^२ दण्डश्च त्रिविधं विनियोजयेत् ॥ ३ ॥
 चासी लुब्धो दयालुश्च^३ विप्रः स परिकीर्तितः ।
 शूरश्च^४ दृढमन्युश्च क्षत्रियस्तुरगः स्मृतः ॥ ४ ॥
 पापिनः कल्मषा रुक्षा^५ दुष्टा वैश्याः प्रकीर्त्तिताः ।
 विरूपा विषमाश्चैव शूद्राश्चण्डा उदाहृताः ॥ ५ ॥

२ । अश्यानां क्षत्रियादिचतुर्विधजातीनामुत्पत्तिमाह नकुलः,—
 “वाजिनो जलजाः केचिद्वृद्धिजातास्तथापरे । समीरप्रभवान्शान्ये उलूक
 मृगजास्तथा ॥ जलोद्भवा द्विजातीयाः क्षत्रिया वृद्धिसम्भवाः । समीर-
 प्रभवा वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रकाः”—इति । अपिच,—“विवेकी
 सदृशोविप्रः तेजस्वी क्षत्रियो वली । दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निः-
 सत्वकारकः”—इति । एषां विविधदण्डमप्याह नकुलः,—“ब्राह्मणः
 सामवाही च भेदवाही च क्षत्रियः । उपादानेन वैश्यः स्यात् शूद्रो
 दण्डेन ताडितः”—इति ॥ त्रिविधं दण्डमिति उत्तममध्यमाधमत्वेन
 चिरूपं दण्डमित्यर्थः ॥

४-५ । क्षत्रियादीनां लक्षणमाह चासीत्यादिना श्लोकद्वयेन ।
 पापिनोऽमङ्गलाः । विरूपाः कुत्सितरूपाः । विषमा विसदृशाङ्गा
 अङ्गभौष्टवरहिता इत्यर्थः ॥

१ । साम्येन ज्ञायते जातिः जातिरूपेण वाहयेत् । खः ।

२ । समप्रदानदण्डैश्च त्रिविधं । गः ।

३ । रसानुब्धः सुधातुश्च । गः ।

४ । शूराश्चैव दृढा मान्याः । गः ।

५ । कल्प्यरूपाश्च । खः ।

ब्राह्मणान् शक्तिदानेन^१ साम्ना चैव तु क्षत्रियान् ।

वैश्यं दण्डेन शब्देन शूद्रं दण्डेन वाहयेत् ॥ ६ ॥

प्रत्यूषे वाहयेद्विप्रं क्षत्रियं प्रहरे गते ।

वैश्यं सन्ध्यागते काले शूद्रं रात्रौ च वाहयेत् ॥ ७ ॥

सत्वशक्तितद्वाहनविवरणम् ।

सत्वञ्च त्रिविधं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ।

उत्तमञ्चोपशामेन^२ साम्ना दण्डेन मध्यमम् ॥ ८ ॥

शब्दाङ्गेन च दण्डेन वाहयेदधमं बुधः^३ ।

सहजे निर्भक्षे वाहे तैलदुग्धस्य रूपवान्^४ ॥ ९ ॥

६ । शक्तिदानेन इति यथोक्तवचनोच्चारणपूर्वकमारोहणात् प्राक् द्विजेऽप्ये यथावश्यकं द्विविधशक्तिसञ्चारणं कृत्वेत्यर्थः । शक्तिसञ्चारणवचनानि च जयदत्त एवास्मिन् प्रकरणे स्वयमेवाग्नेयादुद्धृत्य वक्ष्यति । यथा,—“इय गन्धर्व्वपुत्र त्वं शृणुष्व वचनं मम”—इत्यादि । साम्ना चैव तु क्षत्रियानिति आरोहणात् प्राक् परतो वक्ष्यमाणैर्यथोक्तवचनैः क्षत्रियमश्रं सान्त्वयन्नित्यर्थः । एतदप्याग्नेयपुराणादुद्धृतं जयदत्तेन यथा,—“सप्त राजेन्द्रपुत्रस्त्वं सत्यवाक्यमनुस्मर” इत्यादि ॥

८ । सत्वशक्तितद्वाहनप्रकरणमाह । सत्त्वं पूर्वं व्याख्यातम् ॥

९ । शब्दाङ्गेन दण्डेन इति केवलं शब्दरूपेण ताडनेनेत्यर्थः ।

१ । शक्तिदानेन । गः ।

३ । उत्तमञ्चैव साम्नेन । गः ।

२ । अधमोत्तममध्यमम् । गः ।

४ । त्रिभिः । गः ।

५ । सहजा निर्भक्षणा वाहास्तैलदुग्धमधारवत् । गः ।

शक्तिश्च द्विविधा प्रोक्ता वल्लदौर्वल्यसम्भवा ।
वल्लिष्ठो दुर्वलत्वेन दुर्वल्लोऽपि वल्लेन वा^१ ॥ १० ॥

रङ्गभूमिविवरणम् ।

छलेनौपाधिकायाश्च सत्त्वं ज्ञात्वा च वाहयेत् ।
सान्द्रां सुकठिनाञ्चैव पाषाणोदकसंयुताम् ॥ ११ ॥
दृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिन्तु वर्जयेत् ।
समाञ्च विपुलाञ्चैव^२ किञ्चित्पांशुसमन्विताम् ॥
एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिन्तु कारयेत् ॥ १२ ॥

रूपमाह सहजे इति । अत्र सहजादिशब्दत्रयं प्रथमान्तं भवितुं युज्यते ।
अन्यथा पाठो न लगति ॥

१० । शक्तिः वल्लसम्भवा दौर्वल्यसम्भवा चेति द्विविधा ।

११ । समां नतु उन्नतानतां । विपुलां महतीं सुदीर्घप्रशस्ता-
मित्यर्थः । किञ्चित्पांशुभिः अत्यल्पधूलिभिः समन्वितां युक्तां । इदं
विशेषणं रङ्गभूमेरतिकाठिन्यं निवार्याश्वानां पादाघातेनाक्लेशकरत्वं
सूचयति । अत्र नकुलः,—“समाञ्च विपुलाञ्चैव किञ्चित्पांशु
समन्वितां । एकान्ते विजने चैवं रङ्गभूमिं ह्यं नयेत् । सान्द्राञ्च
कठिनाञ्चैव पाषाणोदकगर्त्तितां ॥ दृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं
विवर्जयेत्” इति ॥

१ । वल्लिष्ठे दुर्वलत्वेन च वल्लित्वं दुर्वल्लेन च । गः ।

२ । सुविपुलाम् । गः ।

दोषगुणताडनविवरणम् ।

स्थूलः क्रोधी च मूर्खश्च चित्तोत्सुकचलासनः ।
 अस्थाने दण्डपाती च वाजी तस्य न सिध्यति ॥ १३ ॥
 प्रचलति यस्य कटिरूर्ध्ववाहुश्च दण्डवान् ।
 न तस्य वाहनं वाजी दुर्लभ्यं वाजिवाहितम् ॥ १४ ॥
 दृढासनोऽथ तत्वन्नो जितमुष्टिर्निरालसः ।
 अविरागी^१ स्थिरश्चापि षड्ङ्गते वाजिवाहकाः ॥ १५ ॥

१३ । अतःपरं दोषगुणताडनविवरणमाह,—

१४ । दुर्लभ्यं वाजिवाहितमिति वाजिवाहितं दुःखेन लक्ष्यते
 दृश्यते इत्यर्थः ॥

१५ । दृढासनत्वादिगुणसम्पन्ना एते षट् प्रशस्ता अश्वसादिनः ।
 उक्तञ्च नाकुले प्रशस्ताश्वसादिलक्षणम् । यथा,—“चलकिसलयपादः
 कर्णमथैकदृष्टिः, न चलति कटिदेशो व्यापितोऽपि स्थितो यः । हय-
 हृदयमभिन्नः स्थानदण्डाभिपाती, स खलु तुरगयोक्ता पूज्यते
 पार्थिवेन्द्रैः ॥ दाढ्यं मुष्टिगतं करेण लघुता क्रोधानिलैर्वाजिनः,
 सत्कैस्त्रिभुङ्गिभ्यमनतिः शास्त्रार्थविद्वार्त्तिकः । काले दण्डनिपात-
 विभ्रमपरस्ताम्बूलपूर्णाननः, श्रीमाल्लक्ष्मणयुतो महाहयपरो राजाधिपैः
 पूज्यते । उरः स्थिरं यस्य चलौच दौ , त्रिकोन्नतः संहतमानसश्च ।
 स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां, श्रेष्ठा नरा भारकरा हयानाम् ।
 प्राज्ञः सत्यबलोत्साही दृढमर्वाङ्गसौष्ठवः । जितश्रीतातपालस्यो जित-

१ । वाजिवाहनम् । गः ।

२ । अश्ववैद्यः । गः ।

३ । जितमूर्त्तिः । गः ।

चित्तं यो नैव जानाति तुरङ्गस्य समासतः ।
 न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन^१ ताडिताः ॥ १६ ॥
 हेषिते वलिते^२ भीते तथाचोन्मार्गगामिनि ।
 कुपितोद्भ्रान्तचित्ते वा षट्सु दण्डं निपातयेत् ॥ १७ ॥
 हेषिते ताडयेन्मूर्ध्नि जानुभ्यां वलिते^३ तथा ।

निद्रो जिताग्रनः । हयकालवलप्राणहयकामास्त्रयोगवित् । ग्री-
 तोपचारसारज्ञो रणक्रीडासु शिबितः । वाजिनां हृदयज्ञश्च स्थाने
 दन्तनिपातवित् ॥ अदुष्टनमनो दक्षः सर्वक्लेशसहः शुचिः । यासे
 धन्ये तु पानीये परव्यूहावलोकने । त्रिषु जज्ञानप्रदेशेषु निर्गमे कुम्भ-
 लोऽस्त्रवित्” इति ॥

१७ । हेषितादिषु षट्सु कालेषु दन्तनिपातनमुक्तं । भोजस्त
 द्वादशसु कालेषु कश्चादिताडनमाह,—“तीक्ष्णं मध्यं पुनर्द्वाभ्यां जघन्यं
 निष्ठुरैस्त्रिभिः । उपवेशेऽथ निद्रायां स्वल्पिते दुष्टचेष्टिते । वडवा-
 लोकनौत्सुक्ये बद्धगर्वितहेषिते । सन्नासे च दुरत्याने विमार्ग-
 गमने भये ॥ शिवात्यागस्य समये सन्धाने चित्तविधमे । दण्डः
 प्रयोच्यो वाहानां कालेषु द्वादशस्वपि” इति ।

१८ । तेषु कस्मिन् कुत्र आहन्यान्तत् श्लोकद्वयेनाह हेषिते
 इत्यादि ॥ अत्र भोजोऽपि एवमाह,—“ग्रीवायां भीतमाहन्यात् त्रस्त-
 श्चैव च वाजिनम् । विभ्रान्तचित्तमधरे त्यक्तशिरश्च ताडयेत् ॥

१ । दण्डेनैव निपातयेत् । गः ।

२ । स्वल्पिते । गः ।

३ । स्वल्पिते । गः ।

क्रुद्धे उरसि^१ हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते^२ तथोदरे ॥ १८ ॥
 भीतश्च ताडयेत् पश्चान् मुखे चोन्मागगामिनम्^३ ।
 ज्ञात्वा दोषश्च रूपश्च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत् ॥ १९ ॥
 अस्थानताडितो वाजी यावज्जीवं न सिध्यति ।
 नो जहाति च तद्दोषं यावज्जीवत्यसौ हयः ॥ २० ॥
 कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्तौ जानुद्वये तथा ।
 सर्व्वस्याप्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥ २१ ॥
 अस्थाने ताडितो वाजी बद्धन् दोषानवाप्नुयात् ।
 तावद्भवन्ति ते दोषा यावज्जीवत्यसौ हयः ॥ २२ ॥
 अवाहिता विनश्यन्ति सर्व्वकर्मक्षमा अपि ।
 कृशा व्याधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥ २३ ॥

प्रहेषिते स्कन्धवाङ्गो ; वङ्गवालोकिनं तथा । उपवेशे च निद्रार्या
 कटिदेशे च ताडयेत् ॥ दुस्त्रेष्टितं मुखे हन्यादुन्मार्गप्रस्थितं तथा ।
 जघने स्खलिते हन्यात् नेत्रमार्गे दुरत्ययतम् । यः कुण्डप्रकृतिर्वाजी तं
 सर्व्वत्रैव ताडये”दिति ॥ अत्र नकुलोऽपि,—“हेषिते स्कन्धसंस्थानं
 भ्रान्ते जानुद्वयं तथा । सर्व्वस्य प्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
 .....समुद्दिष्टं स्खलने जघनान्तरे । भीते वचःस्थलं हन्यात् वक्त्र-
 श्लोन्मार्गगामिनि । कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा”—
 इति ॥

१ । कुपितोरसि । गः ।

२ । उन्मार्गगामिनि । गः ।

३ । भ्रान्तचित्तम् । गः ।

पञ्च धाराः प्रवक्ष्यामि ऋषिभिर्थाः^१ प्रकीर्त्तिताः ।
 प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका स्मृता ॥ २४ ॥
 तृतीया पूर्णकण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्मृता ।
 पञ्चमी चैव या धारा श्रूयते न च दृश्यते^२ ।
 षष्ठी चैव तु या धारा निरालम्बा प्रकीर्त्तिता^३ ॥ २५ ॥

२४ । पञ्च धारा इति धाराख्या वाजिनां पञ्च गतय इत्यर्थः ।
 यथोक्तं शुक्रेण,—“गतयः षड्विधा, धाराः स्कन्दितं रेचितं सुतम् ।
 धौरीतकं वल्लितञ्च तामां लक्ष्म पृथक् पृथक्” इति ॥ “धौरितं
 वलितं सुत्युत्तेजितोत्तेजितानि च । गतयः पञ्च धाराख्यास्तुरङ्गानां
 क्रमादिमाः” ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ “गतिः पुला चतुष्का च
 तद्वन्मध्यजवापरा । पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः”
 —इति ॥ “गतिरेका सुता चास्य चातुरीचा द्वितीयका ।
 वेगमन्धिस्तृतीया च धारा वेगवती तुरी ॥ धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता
 न शृणोति न पश्यति । सर्वकर्षकतो वाजी तस्मात्तां परिवर्जयेत्”
 —इति नकुलः,—“आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्लितं सुतम् ।
 गतयोऽमूः पञ्च धाराः”—इत्यमरः ॥ पञ्चविधधारासंज्ञा ग्रन्थविशेषेषु
 विभिन्नाः कृता अपि फलतस्तुल्या एव ज्ञेयाः । अत्र षष्ठ्या निरा-
 लम्बाया; स्वर्गएव प्रसिद्धत्वान् मर्त्यलोके पञ्चैव धर्त्तव्याः ।

१ । मुनिभिः । गः ।

२ । निरालम्बा प्रकीर्त्तिता । खः ।

३ । श्रूयते न च दृश्यते ॥ खः ।

विक्रमा गतिधारा तु चतुःपादस्रुता स्मृता^१ ।
 मुखपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी च या^२ भवेत् ॥ २६ ॥
 खेच्छया त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी ।
 षष्ठी चैव तु या धारा स्वर्गलोकेषु तिष्ठति^३ ॥ २७ ॥
 या सङ्घा रोमकूपानां वाहकस्य ह्यस्य च ।
 तावद्धर्षान् वसेत् स्वर्गे ह्यपृष्ठे हतो नरः ॥ २८ ॥
 यस्त्रोकं वाजिपृष्ठेषु हता गच्छन्ति मानवाः ।
 नं लोकं नाधिगच्छन्ति वड्वासु हताश्च ये ॥ २९ ॥

२६ । विक्रमाया लक्षणं जयदत्तेन स्वयमेव कृतं न पुलकाया इति तदेव कथ्यते । पुलानाम्भ्रुताद्यनेकापरनामा हयानां गतिविशेष इति मल्लिनाथः । पुलनालक्षणं हयलोलावत्यां । यथा,—“भ्रुतां भ्रवङ्गितामाङ्गुर्था धारा पुलनाभिधा । क्षिपति समविशेषानुत्क्षिपत्यपपादान् ॥ प्रसरति पुरतोऽश्वः साध धारा पुलखा । तथा,—पार्श्विप्रधानं प्रविधाय रागाद् बलां सथीकृत्य वहेत्पुलाख्याम्”—इत्यादि । पुटः खुरः । पुटो लुटनवेक्षणे ॥

२८-२९ । इदं श्लोकद्वयं ख-ग-पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ । गतिधारा च चतुष्पादी पुटा । गः । चतुष्का पुलका मता । खः ।

२ । तु या । गः ।

३ । स्वर्गलोकेऽवतिष्ठति । गः । स्वर्गलोकेषु गीयते । खः ।

वल्गाश्च संप्रवक्ष्यामि मुनिभिः परिकीर्त्तिताः^१ ।
 पुष्पदन्ती च गोकर्णी तूलोलूला तुलोद्धृता ॥ ३० ॥
 नागपीडी पुष्पधारी दुर्मुष्टी च रजस्तनी^२ ।
 द्विहस्ती चैकहस्ती च शुभगा शोभना मता ॥ ३१ ॥
 इत्येता द्वादश^३ वल्गा मुनिभिः परिकीर्त्तिताः ।
 आरूढः कर्णमध्ये तु मनो लक्षति वाजिनः ॥ ३२ ॥
 शनैस्तु वाहयेत्पूर्वं पश्चात् पुलकमादिशेत् ।
 न वक्रो न तथोत्तानो न कुञ्जो नाप्यधोमुखः ॥ ३३ ॥
 न भवेत् स्तब्धगाचस्तु स भवेदश्ववाहकः ।
 स्थिरोरुः स्थिरपार्श्वश्च त्रिकोन्नतः स्थिरासनः ॥ ३४ ॥

३० । वल्गाश्वमुखरञ्जः । सा च पुष्पदन्त्यादिभेदेन द्वादशधा । ह्य-
 लीलावत्यान्तु उत्क्षिप्तादिभेदेन षतुर्दशविधा । तदुक्तं,—“उत्क्षिप्ता
 श्रिथिला तथोत्तरवती मन्दा च वैहायसी विक्षिप्तैककरार्द्धकम्बरस-
 मोत्कीर्णा विभक्ता तथा । अत्युत्क्षिप्ततलोद्धृते खलु तथा व्यागूढ-
 गोकर्णिके वाहानां कथिताश्चतुर्दशविधा वल्गाप्रभेदाः समाः”—
 इति ॥

३३ । पूर्वं प्रथमम् ।

१ । याः प्रकीर्त्तिताः । गः ।

२ । दृढमुष्टिश्च कुक्षनी । गः ।

३ । द्वादशाः । गः ।

दक्षिणादितुरङ्गस्य^१ चासने तु दृढः सदा ।
 अश्ववाराः समाख्याताः शेषास्तु भयदायकाः^२ ॥ ३५ ॥
 ग्रीष्मादिषु न कर्त्तव्यमृतुषु चिषु वाहनम् ।
 हेमन्तादिषु कर्त्तव्यं सादिभिः शास्त्रवेदिभिः ॥ ३६ ॥
 प्रतिपत्सु त्रयोदश्यां पञ्चम्यां^३ वा सिते दले ।
 धृतिसिद्ध्यादियोगेषु वासरे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ३७ ॥
 मूलरोहिणिहस्तेषु पुष्ये चैवोत्तरासु च ।
 एवंविधे दिने सादी वाहनं वाहयेत् शुभे ॥ ३८ ॥

३५ । अश्ववारा अश्वसादिनः ।

३६ । ग्रीष्मादिष्विति आदिपदेन वर्षाशरदोर्ग्रहणम् । हेमन्तादिषु हिमशिशिरवसन्तेषु । उक्तञ्च अग्निपुराणे,—“हेमन्तः शिशिरस्यैव वसन्त्साश्ववाहने । ग्रीष्मे शरदि वर्षासु निषिद्धं वाहनं हये” इति । ग्रीष्मादिषु चतुत्रयेषु—इत्यनेन ज्यैष्ठात्कार्तिकपर्यन्तं वाहननिषेधः, तस्मान् मार्गशीर्षाद्वैशाखपर्यन्तं वाहनविधिश्च सूचितो भवति द्विमासिकर्त्तुविभागात् ॥

३७-३८ । अश्वानां आदिवाहने तिथिनक्षत्रादीन्याह । प्रतिपत्स्वित्यादि । सिते दले शुक्लपत्रे । उत्तरास्विति वज्रवचनेन उत्तराषाढायां उत्तरफल्गुन्यां उत्तरभाद्रपदे चेति ज्ञेयम् । उक्तञ्चाग्निपुराणे,

१ । दक्षिणां दिशि तुरङ्गस्य । गः ।

२ । शेषाःस्युर्भारदायकाः । गः ।

३ । द्वादश्यां वा । गः ।

रङ्गभूमौ च रैवन्तं स्थापयेत् पूजयेत्ततः ।

पुष्यैर्धूपैः प्रदीपैश्च चन्दनैः पायसैस्तथा ॥ ३६ ॥

—“अश्विनो श्रवणं हस्तं उत्तराश्रितयं तथा । नक्षत्राणि प्रशस्तानि
हयानामादिवाहने” इति ॥

३६। रङ्गभूमौ रणक्षेत्रे अश्विनयनक्षेत्रे वा । रैवन्तमिति ।
रैवन्तः सूर्यतनयो गुह्यकाधिपतिः तम् । स्थापयेदिति प्रतिमया
घटेन वेतिशेषः । तस्योत्पत्तौ वङ्गपुराणं यथा,—“ततोऽसौ योग-
मासाय स्वां भार्यां वड्वां रविः । ददर्श नियमस्यां तामश्वरूपम-
थाकरोत् ॥ मैथुनायोपचक्राम सूर्योऽसौ च त्वरान्वितः । नेच्छन्ती
तेन संयोगं परपुंसोऽभिगङ्गया ॥ ससुखात् ससुखी तेजो मुखनाशि-
कया रवेः । देवौ यतः प्रजायेतामश्विनौ भिषगन्वथौ । नासत्तौ दौ
द्वतीयश्च रेवन्तोऽश्वप्रवाहकः” इति । .. गुह्यकाधिपतित्वे च रेवन्तो
विनियोजितः ॥ इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ तथा रैवन्तस्य पूजाविधिश्च
राज्ञा यथा विधेयस्तत्र कालिकापुराणम्,—“सप्तमे हि तु रेवन्तं पू-
जयेत्तोरणान्तरे । सूर्यपुत्रं महावाङ्गं द्विभुजं कवचोज्ज्वलम् । ज्वलन्तं
शुक्लवस्त्रेण केशान् वितत्य वाससा । कर्णां वामकरे विभ्रद्दक्षिणे
तु करे पुनः । खड्गं न्यस्य महातीक्ष्णं सितसैन्धवसंस्थितं । एवं-
विधन्तु रेवन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा । सूर्यपूजाविधानेन पूजयेत्तो-
रणान्तरे” इति ॥ पूर्व्यास्यमुपविष्टस्याश्वस्य वपुषि यथाक्रमं प्रणवा-
दिनमोऽन्तेन स्ववीजेन देवादियोजनं कृत्वा पूजयेदिति शेषः । तदुक्त-
मग्निपुराणे,—“स्नातस्य प्राङ्मुखस्याथ देवान् वपुषि योजयेत् ।
प्रणवादि नमोऽन्तेन स्ववीजेन यथाक्रमम्” इति ॥

पक्वान्नैः पञ्चशब्दैश्च प्रातःशुचिः^१ सुवाससः ।

रक्ताम्बरधरो भूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा ॥ ४० ॥

ओं नमो रैवन्ताय अश्वहृदयाय ह्रीं क्लीं ओं नमोऽति-
श्वेताय^२ सौम्यरूपाय इमं^३ मम अश्वं साधय साधय
बन्धय बन्धय वश्यं कुरु कुरु महावीर्याय रैवन्ताय
नमः ॥ ४१ ॥

४० । पञ्चशब्दैरिति गवाजमेषगजाश्चैरित्यर्थः । तदुक्तं तिथ्यादितत्त्वे
तस्य पूजाविधौ,—“दारोपान्ते सुदीप्तश्च संपूज्यो हव्यवाहनः । यवा-
क्षतघृतोपेतैः तण्डुलैश्च सुतर्पितः ॥ संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा
पायसेन च । स्कन्दः सभार्यो रुद्रश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ।
गोमङ्गिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्ज्जिताशनः । उरभ्रवद्भिर्वरुणो
गजवद्भिर्विनायकः । पूज्यस्याश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः” इति ॥

४१ । पर्याणयेत् सन्नाहयेत् । जयदत्तेन पर्याणनात् पूर्वं ओं
नम इत्यादि मन्त्रजपस्य एकविंशतिवारं विधिः कृतः । अग्निपुराणेतु—
एतन्मन्त्रेण सह “हयगन्धर्वराज त्वम्” इत्यादि कर्णजापस्य विधिः
कृतः यथा,—“कर्णजापं ततः कृत्वा विमुह्य च तथाप्यरीन् । पर्या-
णयेद्द्वयं सादी वाहयेद्युद्धतो जयः” इति ॥

१ । खातः । गः ।

२ । श्वेताय । खः ।

३ । इममश्वं । गः ।

एतन्मन्त्रं जपेत्प्राप्तो ह्यस्य दक्षिणे श्रुतौ ।

एकविंशतिवारांश्च ततः पर्याणयेद्भयम् ॥ ४२ ॥

क्रोशमेकं तमारुह्य^१ नयेद्दीक्षां शनैः शनैः ।

वल्गाग्रहश्च कर्तव्यः सव्यापसव्यमेव च ॥ ४३ ॥

विक्रमा पुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा ।

खलीनादि प्रयोक्तव्यं^२ सादिना वाजिनां क्रमात् ॥४४॥

नातिस्थूलं^३ क्लृप्तं नाति न स्तब्धं नातिकर्कशम् ।

सप्ताङ्गुलप्रमाणन्तु खलीनं कारयेद्दुधः ॥ ४५ ॥

खलीनादिषु लौहेषु धाराषु^४ विक्रमादिषु ।

क्रमेणैव तुरङ्गाणां कटानि संप्रयोजयेत् ॥ ४६ ॥

खलीनादौ च धारासु यदा सुशिक्षितो ह्ययः ।

तदा कटेषु तं सादौ भ्रामयेद्विक्रमादिभिः ॥ ४७ ॥

शतहस्तादिकां भूमिं सप्तहस्तावसानिकाम् ।

भ्रामयेद्वाजिनं सादौ सव्यं चैवापसव्यकम्^५ ॥ ४८ ॥

---

४६ । कटानीति अश्वचालनाय रचिता शतहस्तादिका मण्ड-
लादयः पञ्चविधा भूमय इत्यर्थः ॥

---

१ । समारुह्य ह्यदीक्षा । गः ।

२ । खलीनादौ प्रयोक्तव्या । खः ।

३ । अतिस्थूलं । गः ।

४ । धारयेद्विक्रमादिषु । खः ।

५ । सव्यापसव्यमेव च । गः ।

मण्डलं चतुरस्रञ्च गोमूत्रं चार्द्धचन्द्रकम् ।
 नागपाशक्रमेणैव भ्रामयेत् कटपञ्चकम् ॥ ४९ ॥
 एवमन्येषु लोहेषु चिघ्नेव भ्रामयेत्कटे ।
 य एवं वाहयेद्वाहं तस्य कष्टं न जायते ॥ ५० ॥
 दद्याद्भयमभीतस्य भीतस्यापि हरेद्भयम् ।
 रहस्यं सादिनामेतद्वाहनेऽस्मिन्निवेदितम् ॥ ५१ ॥
 पूर्वोक्तेषु च देशेषु षट्सु दोषेषु ताडयेत् ।
 न जातु सादिनान्यस्मिन् काले दोषशतैरपि ॥ ५२ ॥
 दम्यमानस्य वाहस्य यो दोषः सादिदोषतः ।
 जायतेऽसौ निराकर्तुं सादिना नैव शक्यते ॥ ५३ ॥
 एवं शास्त्रविधानेन यः सादी वाहयेद्भवान् ।
 हरयस्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फलदायकाः ॥ ५४ ॥
 वाहनं सञ्च दुष्टञ्च धूपालेपनमञ्चकैः ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि^१ मुनिभिः कीर्तितं यथा ॥ ५५ ॥

४९ । “धतुरष्टादशे योज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् । सङ्को-
 चयेज्ज्वं तावद् यावत्कटकपञ्चकम् ॥ तदूर्ध्वं मण्डली योज्या
 गोमूत्रा तदनन्तरम् । षट्जुवर्त्तसुवर्त्ती च गोमूत्रा सर्वकर्मसु ॥
 धुज्यमाना न दृश्यन्ते प्रायशोहि विचक्षणैः” ॥ इति नकुलः ।

१ । अपहरेद्भयम् । गः ।

२ । स्थानेषु । गः ।

३ । साम्प्रतं वक्ष्यामि । गः ।

अस्थिभिर्दशनैश्चैव वृकाणाञ्च^१ तथा वुधैः ।
 विषमकरदंष्ट्राभिर्धूपमुक्तं^२ हि सर्पिषा ॥ ५६ ॥
 एलागुरुमदोशोरनागकेसरचन्दनैः ।
 सर्जिकातैलसंयुक्तैर्धूपयेद्दुष्टवाजिनम् ॥ ५७ ॥
 विपलौहगदैलाभिस्तैलाज्यदधिचन्दनैः ।
 निःशेषदोषनाशाय धूपमुक्तं हि वाजिनाम् ॥ ५८ ॥
 विलिता^३ गोमयैः प्रातर्निशीथे सर्व्वसन्धिषु ।
 अष्टम्याञ्च विशेषेण दुष्टाः सिध्यन्ति धूपिताः ॥ ५९ ॥
 कासीसं चन्दनं कौन्तीसिद्धार्थमरिचानि च ।

५६ । अत्र वृकास्थिदशनविषमकरदंष्ट्रानां चूर्णं कर्षचयं घृतञ्च
 कर्षमात्रं ग्राह्यं । “धूपे चूर्णे त्रयः कर्षा घृतकर्षञ्च सौरभः” इति
 परिभाषास्मरणात् ॥ अत्र धूपस्य नपुंसकत्वमसाधु ।

५७ । अत्रापि एलादीनां त्रयः कर्षा ग्राह्याः । तैलस्य च कर्षः ।
 मदो मृगमदः ॥ अयं द्वितीयो धूपः । एला चुट्टैला । जशोरं
 (मन्त्रवेणामूल) । नागकेसरं नागेश्वरपुष्पं । चन्दनं रक्तचन्दनं ।
 सर्जिका शालनिर्वाणः । सर्जिचारो वा ।

५८ । द्वितीयमाह विषेति । विषं पद्मकेसरं । गदो विषम् ।

५९ । धूपिताः पूर्व्वोक्तैर्धूपैरित्यर्थः ।

१ । वृक्खिकाणां । गः ।

२ । धूमसम्पदि । खः ।

३ । विलिख्वा । खः ।

सैन्यवं वडवामूचं गोमूचं^१ कर्णजं मलम् ॥ ६० ॥
 सुनिगुप्तानि^२ पिष्टानि कणायासवचानि^३ च ।
 अञ्जनं सर्व्वं दृष्टानां देयं पर्व्वणि पर्व्वणि ॥ ६१ ॥
 अनेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्व्वानमधिगच्छति ।
 कोपं मोहं भयं त्यक्त्वा वश्यः स्यात् सादिनेो भृशम् ॥ ६२ ॥

सादिकार्थविवरणम् ।

प्रातः^४ सादी शुचिः स्नातः शुक्लाम्बरधरस्तथा ।
 उपोषितो यति^५भूत्वा जपेत्कर्णं च दक्षिणे ॥ ६३ ॥
 हय गन्धर्व्वराज त्वं^६ ऋणुष्व वचनं मम ।
 गन्धर्व्वकुलजातस्त्वं मा भूयाः कुलदूषणः ॥ ६४ ॥
 द्विजानां सत्यवाक्यानां सोमस्य गरुडस्य च ।

६०-६१ । काशौसादीनां समभागं गोवडवाजमूत्रेण निष्पिष्य
 अञ्जनं विधेयम् । काशीसं उपधातुविशेषः । (हिराकम्) इति
 भाषा । चन्दनं रक्तचन्दनं । कौन्ती रेणुकं । सिद्धार्था गौरसर्षपः ।
 कर्णजं मलं कर्णगूथं । (काणेर खल) । कणा पिप्पली । अत्र कणा-
 यासवचानि चेति पाठो भवितुं युक्तः । यासो दुरालभा ।

६२-६३ । अभ्यञ्जितः सर्व्वतः क्षताभ्यञ्जन इत्यर्थः । निर्व्वानं
 शान्तिम् ।

- १ । कर्णजं मलमुत्तमम् । गः । ४ । स्नातः सादी शुचिः शान्तः । गः ।
 २ । सुनिर्गुप्तानि दृष्टानि । गः । ५ । उपोषितः पतिः । खः ।
 ३ । सवसानि च । गः । ६ । गन्धर्व्वराजस्त्वं । गः ।

रुद्रस्य वरुणस्यैव पवनस्य वलेन च ॥ ६५ ॥
 हुताशनस्य दीप्तस्य^१ स्मरं जातिं तुरङ्गम ।
 स्मरं राजेन्द्रपुत्रस्त्वं सत्यवाक्यमनुस्मर ॥ ६६ ॥
 स्मरं त्वं वारुणीं कन्यां स्मरं त्वं कौस्तुभं मणिम् ।
 क्षीरोदसागरे चैवमवमथ्य^२ सुरासुरैः ॥ ६७ ॥
 तच्च देवकुले जातः स्ववाक्यं परिपालय ।
 कुले जातस्त्वमश्वानां मित्रं मे भव शाश्वतम् ॥ ६८ ॥
 शृणु मित्रं त्वमेतद्वै सिद्धो मे भव वाहनम् ।
 विजयेऽहं^३ धराञ्चैव संग्रामे सिद्धिमावह ॥ ६९ ॥
 तव^४ पृष्ठं समारुह्य हता दैत्याः सुरैः पुरा ।
 अधुना त्वां समारुह्य जेष्यामि रिपुवाहिनीम् ॥ ७० ॥
 मन्त्रजापं ततः कृत्वा मन्त्रेणानेन बुद्धिमान् ।
 विसृज्य सर्वदेवांश्च ततः पर्याणयेद्भयम् ॥ ७१ ॥
 वाहागमेषु^५ येऽभिन्नाः कुर्वन्ति हरिवाहनम् ।
 सुहृदस्ते च वाहानामन्ये तु हरिशचवः^६ ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे वाहन-
विधौ सप्तमोऽध्यायः ॥

१ । दोषाच्च । गः ।

२ । मथ्यमाने । गः ।

३ । विजयोमे । खः ।

४ । भवत्-पृष्ठं । गः ।

५ । वाहनेषु च ये वर्गाः । गः ।

६ । हरिशचवत् । खः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

बन्धोपचारः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि बन्ध्याया गर्भधारणम् ।
 शालिहोत्रादिभिः प्रोक्तं यथापूर्वं तपोधनैः ॥ १ ॥
 घृतेन वङ्गवामादौ क्षिग्धां पाणिन्तु^१ वेधयेत् ।
 ततो निरुहयेदश्रां यथाशास्त्रं विचक्षणः ॥ २ ॥
 ततोऽनुवासयेत् प्राज्ञः सप्तराचन्तु वाहयेत् ।
 कुडवं विल्वचूर्णस्य माक्षिकं कुडवद्वयम् ॥ ३ ॥
 क्षीरादकं भिषग्दत्त्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 मधुना मूर्च्छितं हत्वा वैद्यस्तत्पाययेद्द्वयीम् ॥ ४ ॥

२ । निरुहयेत् निरुहवस्त्रं दापयेत् ।

३ । अनुवासयेदनुवासनवस्त्रं प्रयोजयेदित्यर्थः ॥

४ । माक्षिकं मधु क्षीरादकं दुग्धप्रस्थचतुष्टयं । कुडवः प्रस्थचतु-
 र्थांशः । पाकप्रक्रिया यथा—आदौ तिलतैलस्य प्रस्थं मधुना मूर्च्छयित्वा
 ततः कल्कभूतं विल्वकचूर्णं दत्त्वा क्षीरादकेन सह क्षीरपाकविधानेन
 पचेत् ॥ पानार्थं घृतप्रस्थांशो देयः ।

१ । पीयूषै । गः ।

२ । वैद्यस्तद्वाहयेद्द्वयीम् । खः ।

महास्नेहस्य प्रस्थांशं^१ योन्यां वस्तिं प्रदापयेत् ।

सर्वं प्रवेशयेन्नेत्रं सम्पूर्णं द्वादशाङ्गुलम् ॥ ५ ॥

अपामार्गवचाविल्वशिग्रुबीजरसोनकैः ।

त्रिफलापिप्पलीवाजि^२गन्धासर्षपसंयुतम् ॥ ६ ॥

सन्नीय भोजयेद्दन्त्रीं यावकं^३ लवणाभ्रसा ।

विल्वचूर्णयुतं दध्ना कृशरं पाययेत्ततः ॥ ७ ॥

मागधीत्रिफलाशिग्रुबीजापामार्गमुस्तकैः ।

सुचूर्णितैः पचत्तैलं वचामरिचसर्षपैः ॥ ८ ॥

५ । वस्तिदानमाह । प्रथमं द्वादशाङ्गुलं सर्वं नेत्रं नयनसाधनीं नाडीं सम्पूर्णं प्रवेशयेत् योनिमार्गं इत्यर्थः । अथ तेन नेत्रेण महास्नेहस्य घृतस्य कुडवं योन्यां वस्तिं प्रदापयेत् ।

६ । अपामार्गादीनां मिलित्वा पलं चूर्णं नवणवारिणा भोजयेत् । लवणस्य पलं वारि च प्रस्थमात्रं गृह्णीयात् । अपामार्गः (आर्पा) । विल्वं विल्वशलाटुः लम्बा । शिग्रुबीजं शोभाञ्जनबीजं (साज्जनेबीज) । वाजिगन्धा अश्वगन्धा । सर्षपः श्वेतसिद्धार्थकः । यावकं कुलत्थं ।

७ । कृशरः तुल्यतिलान्नं । “तिलतण्डुलसम्पक्कः कृशरः सोऽभिधीयते” इति परिभाषा । विल्वचूर्णस्य पलम् ।

८ । अत्र तैलस्य प्रस्थः । मागधादीनां मिलित्वा कुडवः । पाकाथं जलस्रावकं देयम् ।

१ । प्रस्थैकं । गः ।

२ । चैव गन्धसर्षपसंयुतैः । गः ।

३ । पावकं । खः ।

वस्तौ पानं^१ प्रदातव्यं तैलमेतद्विचक्षणैः ।
 यावकञ्च ततो देयमन्नं दधिसमन्वितम् ॥ ९ ॥
 एवंविधैः प्रयोगैश्च बन्ध्या भवति गर्भिणी ।
 शीतपाक्यौ च^२ मेदे च वृद्धे द्वे त्रिफलावचा ॥१०॥
 क्वाथयेन्मतिमांस्तोये द्रोणे पादावशेषितम् ।
 कृत्वा संस्नाव्य वस्त्राच्च देयं तत्र घृतादृकम् ॥ ११ ॥
 वला चातिवला मेदे तथा क्षीरविदारिका ।
 जीवकर्षभकौ चैव यष्टीमधुकशारिवे^३ ॥ १२ ॥

९ । यावकं यवसम्बन्धि अन्नं यवापेक्षया पञ्चगुणे तोये पक्त्वा दधिप्रस्थेन सह देयम् ॥

१० । शीतपाक्यौ काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । मेदे मेदमहामेदौ । एतदभावे अश्वगन्धाशारिवे देये । वृद्धे षड्विष्टुड्डी । एतदभावे वलामहावले याद्वे । शीतपाक्यादीनां प्रत्येकं पलं । वारि ३२ प्रस्थमितं । वला वाय्वालकं । अतिवला पीतवाय्वालकं । क्षीरविदारी शुक्रभूमिकुशाण्डौ । जीवकर्षभकौ जीवकः षष्ठभकश्चेति द्वौ । एतदभावे गुडूची वंशलोचना च देया । शारिवा श्यामालता । एषां प्रत्येकं पलं देयम् ।

१ । वस्तोपानं । खः ।

२ । शीतपाक्यौ च मेदे द्वे द्वे मेदे त्रिकणापि च । खः ।

३ । यष्टीमधु च शारिवा । गः ।

चूर्णयित्वा क्षिपेत्तत्र शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 स्नेहानुवासनादेतद्^१ बन्ध्यायाः स्यात् फलप्रदम् ॥१३॥
 काथं रौहीतकं क्षीरं माक्षिकं रोहिणीद्वयम् ।
 विडङ्गेन समालोच्य पाययेन्मतिमान् भिषक् ॥ १४ ॥
 एतैश्च पिण्डिकां कृत्वा योन्यां तस्याः प्रवेशयेत् ।
 ततः संयोजयेदश्वं पश्चात्तोयावगाहनम्^२ ॥ १५ ॥
 कारयेन्मस्तकं चास्या अम्बुभिः परिषेचयेत् ।
 एवं गर्भं प्रगृह्णाति कर्त्तव्यो नात्र संशयः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे बन्ध्याप-
 चारेऽष्टमोऽध्यायः ।

१४ । रौहीतकमिति रौहीतको दाडिम्वपुष्पकः (रोडा) इति
 प्रसिद्धः । तेन रौहीतकं । रौहितकस्य पलं वारिणश्च प्रस्यः । एतस्य
 पादावशिष्टं काथम् ।

१ । पानात् तैलं बन्ध्याफलप्रदम् । खः ।

२ । रोहिणीवचा । ।

३ । तोयेऽवगाहयेत् । गः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

गर्भज्ञानः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि सगर्भायास्तु लक्षणम् ।
 योन्यां^१ वीजग्रहे ढप्ति लोचनाविलता तथा ॥ १ ॥
 सगर्भा ताडयेदश्वं गर्भस्य परिलक्षणम्^२ ।
 काचिन्मूका जड्डीभूता निर्विकारा त्यजेद्दृषम् ॥ २ ॥
 काचित् कण्डूयमानाश्चा गर्भिण्यापि प्रहर्षते ।
 काचिद्रागवशाद्वापि समूचा ताडयेद्दृषम् ॥ ३ ॥
 रुणद्धि परुषा^३ काचिदश्वा पुच्छेन^४ योनिकाम् ।
 विन्यस्तकर्णी^५ क्रोधाद्वा दृषं दृष्ट्वापसर्पिणी ॥ ४ ॥
 शूनाधोयोनिभागा च सदा कान्तिविधारिणी^६ ।
 प्रशस्तरन्ध्रा^७ स्निग्धाङ्गी निविडोदरबन्धना^८ ॥ ५ ॥

१ । यः शुक्रधारा । अत्र पुंघोटक इत्यर्थः ।

३ । विन्यस्तकर्णी पर्यस्तकर्णी ।

४ । शूनाधोयोनिभागा यस्या योन्या अधो भागः शुष्को भवति ।

१ । योन्या वीजग्रहे ढप्तिं । खः ।

२ । परिरक्षणात् । गः ।

३ । वड्ढवा । गः ।

४ । बड्ढपुच्छेन । गः ।

५ । अत्यस्तकर्णी । गः ।

६ । कान्तिविदारिणी । गः ।

७ । प्रशस्तरन्ध्रा च । गः ।

८ । अचिरोदरबन्धना । खः ।

Parīśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	Rs.	1	2
Pīngala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Prīthirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Ditto (English) Fasc. I ..	..	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	..	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Ditto Kṣvālyāna, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each ..	..	4	2
Ditto Lāṭyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc. ..	..	13	14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..	..	0	6
Sankara Vijaya, (Sana) Fasc. II and III @ /6/ each ..	..	0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III ..	..	0	6
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I ..	..	0	6
Susruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1	8
Taittirīya Aruṇya Fasc. I—XI @ /6/ each ..	..	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each ..	..	9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /6/ each ..	..	12	6
Ditto Prātīśākhya, (Sana.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	..	0	12
Ditto Aitareya Svetāsvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sana.) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	..	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—IV (Sana.) @ /6/ each ..	..	1	8
Uttara Naiśadhya, (Sana.) Fasc. III—XII @ /6/ each ..	..	3	12
Uvāsagadaśāo Fasc. I ..	..	0	12
Vāyu Purāṇa, (Sana.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc ..	..	4	8
Vishṇu Smṛiti, (Sana.) Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Vivādāratnākṛ, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Vrihannaradiya Purāna, Fasc. I ..	..	0	6
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sana. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	..	4	6
The same, bound in cloth ..	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each ..	..	4	14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each ..	..	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	..	12	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVI @ 1/ each ..	..	36	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	..	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper ..	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	..	21	0
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	..	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each ..	..	3	0
Futūḥ-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	0
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1	6
Haft Asmān. History of the Persian Mansawī (Text) Fasc. I ..	..	1	18
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	4	2
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	8
Iṣabāh, with Supplement, (Text) 40 Fasc. @ /12/ each ..	..	30	2
Maḡhāzi of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	10
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each ..	..	5	14
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each ..	..	3	0
Muntakhab-ul-Lubab, (Text) Fasc. I—XVIII @ /6/ each ..	..	7	2

(Turn over.)

Mu'ásir-i-'Alamgír (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	Ra.	2	4
Nukhbat-ul-Fikr. (Text) Fasc. I ..	..	0	6
Nigám's Khiradnámah-i-Iskandari. (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1	8
Suyúti's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ /1/ each ..	..	7	0
Tabaqát-i-Násiri, (Text) Fasc. I—V @ /4/ each ..	..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	10	8
Tárikh-i-Firúz Shahi. (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2	10
Tárikh-i-Baihaqi. (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	6
Wá o Rámin. (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Zafarnámah, Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1	8

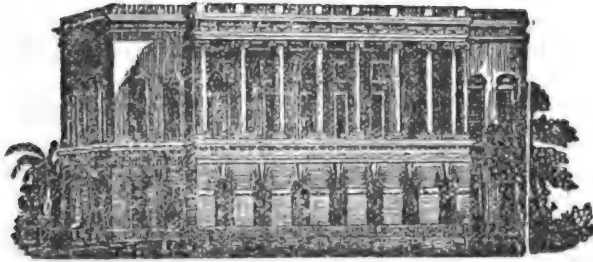
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Ra.	80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No ; and from 1870 to date @ /6/ per No			
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12). 1844 (12). 1845 (12). 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12). 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers: and for 1851 (7), 1857 (6). 1858 (5). 1861 (4). 1864 (5). 1865 (8). 1866 (7). 1867 (6), 1868 (6). 1869 (8). 1870 (8). 1871 (7). 1872 (8). 1873 (8). 1874 (8). 1875 (7). 1876 (7). 1877 (8). 1878 (8). 1879 (7). 1880 (8). 1881 (7). 1882 (6). 1883 (5). 1884 (6), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.			
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>			
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0	
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8	
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8	
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0	
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan. Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0	
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	3	0	
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8	
Part II. Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0	
5. Anis-ul-Musharrihi ..	3	0	
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0	
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8	
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W Taylor ..	2	0	
10. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8	
11. Iqtiláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A Sprenger. 8vo ..	1	0	
12. Inayah, a Commentary on the Hidayah. Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0	
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0	
14. Khizánat-ul-'ilm ..	4	0	
15. Mahálhárata. Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0	
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates. 4to @ /6/ each ..	12	0	
17. Purána Sangraha. I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1	0	
18. Sharaya-ool-Islám ..	4	0	
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös ..	10	0	
20. Ditto Grammar ..	8	0	
21. Vutodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0	
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XX @ 1/ each ..	20	0	
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0	

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 582.

अश्ववैद्यकम् ।

THE ASVAVAIDYAKA.

A TREATISE ON THE DISEASES OF THE HORSE

COMPILED

BY

JAYADATTA SU'RI,

EDITED BY

KAVIRAJ UMESA CHANDRA GUPTA KAVIRATNA,

LIBRARIAN GOVT. SANSKRIT COLLEGE.

FASCICULUS II.

Calcutta :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

.Atharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	Rs.	1	14
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..	..	5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /6/ each ..	..	4	2
The Asvavaidyaka, Fasc. I—II ..	..	0	12
Asvalayana Grihya Sutra, Fasc. II—IV @ /6/ ..	..	1	2
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	..	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /6/ each ..	..	2	4
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—14, @ /6/ each Fasc. ..	..	18	12
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/ ..	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Kātantra, (Sans) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each ..	..	9	12
Kaushitaki Brahmanopanishads, Fasc. II ..	..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I ..	..	0	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..	..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I ..	..	0	6
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /6/ each ..	..	6	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	..	1	8
Nṛisipha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, Vol. III, Fasc. 1—5, @ /6/ each Fasc. ..	..	6	6
Nārada Smṛiti, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III ..	..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	..	1	8

(Continued on third page of cover.)

गर्भोपलिप्तपार्श्वं च वङ्गवा गर्भिणी मता ।
 शरीरोपचयः शोभानिर्दृत्तिर्गतिमन्दता^१ ॥ ६ ॥
 श्वासः^२ स्वल्पाशनत्वञ्च शरीरस्य च पुष्टता ।
 स्निग्धता चैव रोमाणां घनरन्ध्रत्वमेव^३ च ॥ ७ ॥
 श्लान्ता दान्ता प्रशान्ता च वृषं नेशति गर्भिणी ।
 प्रथमे च द्वितीये च मांसशोभा प्रजायते ॥ ८ ॥
 तृतीये च चतुर्थे च पक्वमांसञ्च वर्द्धयेत् ।
 पञ्चमे चैव षष्ठे च त्वचि रोमं प्रसीदति ॥ ९ ॥
 सप्तमे वाष्टमे मासे योनिः सम्पद्यते पृथुः ।
 पादाः श्रूयन्ति नवमे तस्याधश्चाति^४ वर्द्धते ॥ १० ॥
 दशमे चैकादशे वा^५ द्वादशे वा प्रसूयते ।
 एवं नानाविधैर्ज्ञेया गर्भिणी ह्यकोविदैः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे गर्भज्ञाने
 नवमोऽध्यायः ।

---

१० । पादाः श्रूयन्ति स्फीता भवन्ति ।

- १ । अतिमन्दता । गः ।
 २ । श्वासाख्यं वामनत्वञ्च । गः ।
 ३ । घनता रन्ध्र एव च । गः ।
 ४ । मास्यधः । गः ।
 ५ । चैव । गः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

—००:००:००—

द्वतिकोपचारः ।

गर्भन्तु निर्गतं ज्ञात्वा वारिणा परिषेचयेत् ।
 ऋतुं^१ विज्ञाय मतिमान् शीतोष्णेन च वा पुनः ॥ १ ॥
 अथ मातुः स्तनौ धौतौ पाययेत् परिगृह्य तम्^२ ।
 विलम्बेषु च गर्भेषु जरायुषु पतत्सु च ॥ २ ॥
 समान्येतानि मेधावो भेषजान्युपकल्पयेत् ।
 ज्योतिष्मती तेजवती शङ्खपुष्पी शतावरी ॥ ३ ॥
 भार्गी वचा विशल्या च तथा लाङ्गलिकापि च ।
 एतत् संहृत्य संभारं ग्रन्थयेत् सर्षपैः सह ॥ ४ ॥
 ततः शिरसि कण्ठे च पुच्छे चाप्युपयोजयेत् ।
 लाङ्गलीविल्वशुण्ठीनां चूर्णं तोयेन पाययेत् ॥ ५ ॥

३-४ । ज्योतिष्मती (मालकांगनी) । तेजवती गजपिप्पली ।
 शङ्खपुष्पी चोरपुष्पी (चोरकाचकि) । शतावरी (शतमूली) । भार्गी
 (वामनहाटी) । वचा (वच्) । विशल्या दन्ती गुड़ची वा । लाङ्ग-
 लिका (ईष्लाडुले) ।

५ । तत इति । लाङ्गली (ईष्लाडुले) । विल्वः प्रसिद्धः । तथा
 शुण्ठी च । आसां द्रव्यत्रयाणां चूर्णं समभागेन मिलितं पलं तोयेन

१ । ज्ञातुं । खः ।

२ । परिगृह्यते । गः ।

एवं विमुच्यते गर्भो जरायुंषि पतन्ति च ।
 प्रतिपानैस्ततः कोष्ठं शोधयेद्वक्ष्यमाणकैः ॥ ६ ॥
 सीधुर्मधु^१चिकटुकैः पूर्वाह्णे पाययेद्वयीम् ।
 पैष्टिकीं वा सुरां दद्याद् गुडतैलेन संयुताम् ॥ ७ ॥
 अश्वयै दापयेद् ग्रासं सुजीर्णं प्रतिपानके ।
 ततो न पाययेत् क्षीरमेकराशिं चिकोनिधिः ॥ ८ ॥

षष्टिपलमितेनेत्यर्थः । उक्तञ्च जयदत्तेन,—“विंशतिस्त्रिगुणाश्चैव वारि-
 मानं प्रकीर्तितम्”—इति ॥

६ । प्रतिपानैरिति । ततो वक्ष्यमाणैः प्रतिपानैः पानयोगैः कोष्ठं
 शोधयेत् कोष्ठजास्यमपनयेदित्यर्थः ॥

७ । प्रतिपानयुगलमाह । सीध्विति । अत्र त्रिकटुकं समभागं
 मिलित्वा पलं याव्यम् । “मरिचस्य च शुण्ठ्यास्य पिप्पलीनां
 तथैव च । एतत्त्रिकटुकं प्रोक्तं व्योषास्यं शूषणं तथा”—इति ॥
 सीधुः मधुकपुष्पोत्यः सुराविशेषः । तदुक्तं सुश्रुते । “सीधुर्मधुकपु-
 ष्पोत्यो विदाह्यग्निवलप्रदः । रुचः कषायकफहृद् वातपित्तप्रको-
 पनः”—इति ॥ तस्य प्रस्यः । तथा मधनस्य कुडवः । सर्वमेकत्र
 मेलयित्वा पूर्वाह्णे पाययेदित्यर्थः । द्वितीयं योगं कथयति । पैष्टि-
 कीमिति । गुडतैलेन संयुक्तां पैष्टिकीं सुरां दद्यात् । अत्र पैष्टिक्याः
 प्रस्यः । गुडस्य पलायकं । तैलस्य च कुडवः प्रस्यार्द्धं वा ॥

८ । त्रिकोनिधिरिति पाठो न लगति ॥

१ । सीधुना त्रिकटुकैश्च । गः ।

चतुर्थे दिवसे प्राप्ते तोयं चैव शृतं पिबेत् ।
 तदा^१ न मुच्यते योन्या फेनं गर्भोदकन्तु वा ॥ ९ ॥
 यस्माद्दिमुक्तगर्भायाः कोष्ठे वायुरुदीर्यते ।
 तस्माद् घृतं प्रदातव्यं प्रसूतायां^२ विज्ञानता ॥ १० ॥
 यवाः^३ सर्वे हिता दूर्वा यावकं सर्पिषा सह ।
 दशमेऽहनि संप्राप्ते सवत्सां स्रपयेद्दयीम् ॥ ११ ॥
 गन्धाद्यैः पूजयेत् पुष्पैर्गन्धधूपैश्च धूपयेत् ।

क्षीरशोधनम् ॥

अथ दुष्टस्य वक्ष्यामि क्षीरस्य परिशोधनम् ॥ १२ ॥

९ । चतुर्थ इति । शृतं तोयं पकं जलम् ।

१० । तस्मादिति । अत्र पानार्थं घृतं चतुःपलं देयम् । उक्तञ्च
 “चतुः पलः घृतं देयं लेष्टे पाने च भोजने” । इति ।

११ । यवा इति । यवदानपरिमाणं तावदेकदिने आढकचतुष्टयं ।
 एतदुत्तमस्य । मध्यमादीनान्तु उत्तमपरिमाणात् पादहीनं कनीयसस्तु
 षाड्हीनं श्रेयम् । एवं द्रव्यमात्रायां जयदत्तेन वर्णितं द्रष्टव्यम् ॥
 यावकमित्यादि । सर्पिषा कुडुवचयमितेनेत्यर्थः । यावकं कुलत्वं
 आढकद्वयं दद्यात् ।

१ । यदा । खः ।

२ । प्रसूतायाः । गः ।

३ । यवः । र्थे हितां दूर्वांम् । खः ।

जम्बूकषायं क्षौद्रेण मिश्रितं पाययेद्द्वयीम् ।
 पञ्चवल्कलमादाय क्षालितं जर्जरीकृतम् ॥ १३ ॥
 वारिणा साधयेद्द्वयो राव्युषितञ्च कारयेत् ।
 प्रभाते' दापयेद्दशां शर्करामधुमिश्रितम् ॥ १४ ॥
 अजाजी भद्रमुस्ता च शृङ्गवेरञ्च सर्षपम् ।
 तुम्बुरुणि विडङ्गानि चित्रकं देवदारु च ॥ १५ ॥
 पिप्पली च हरिद्रे द्वे पाठां शिग्रुञ्च पेषयेत्^१ ।
 कल्कं सौवीरकेणैव सन्नीय प्रतिभोजयेत् ॥ १६ ॥

१३ । जम्बूकषायं क्षौद्रेणेति । अत्र जम्बूक पलपरिमिता । पा-
 कार्यं जलं श्राद्धकपरिमितं । पादशेषं कृत्वा प्रस्थद्वयं मधुनः कुडवं
 प्रक्षिप्य च पाययेत् ॥ तथा पञ्चवल्कलं न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थस्रववेतमानां
 त्वचः पलपरिमिताः पूर्ववत् जलेन साधयित्वा दापयेत् । जर्जरीकृतं
 कुट्टितमित्यर्थः । “न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थस्रववेतसवल्कलैः । सर्वैरेकत्र-
 संयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते”—इति निघण्टुः । तत्र प्रलेपश्च शर्करा
 मधु चेति तयोः प्रत्येकं कुडवो देयः ॥ अजाजीत्यादि एषां समभागेन
 पलं गृहीत्वा दृषदि संपिष्य प्रस्थपरिमितकाञ्चिकेन गोलयित्वा दद्यात् ।
 अजाजी जीरकं तुम्बरुः धन्याकं । हरिद्रे इति हरिद्रा दारुहरिद्रा
 च । पाठा अविद्धकर्णा (आक्नादि) इति यस्या भाषा ।
 शिग्रुः शोभाञ्जनं । (साज्ने) ॥

गुड़तैलसमायुक्तां तीक्ष्णां वा पाययेत् सुराम् ।
दुष्टस्य शोधना योगा क्षीरस्यैते विवर्द्धनाः ॥ १७ ॥

किशोरोपचारप्रकरणम् ।

क्षौद्रञ्च नवनीतञ्च मिश्रितं^१ लेहयेच्छिशुम् ।
मासमेकं किशोरन्तु ततो भोजनमाचरेत् ॥ १८ ॥
गोधूमान्नं यवान्नञ्च सुसिद्धं पयसान्वितम् ।
मधुसर्पिःसमायुक्तं किशोराणां प्रशस्यते ॥ १९ ॥
तक्रं^२ वा घृतसंयुक्तं मधुक्षीरविमिश्रितम् ।
पाययेच्च किशोरांस्तु सद्योवलविवर्द्धनम् ॥ २० ॥
एवं किशोरा वर्द्धन्ते वलवन्तो भवन्ति च ।

१७ । गुड़ेति । इदं प्रतिपानं तीक्ष्णसुराप्रस्थेन गुड़तैलयोः
प्रत्येकं यथाक्रमं प्रस्थादुं पलायकं च मिश्रयित्वा योजनीयमित्यर्थः ।
“स्तन्यरक्तचयहिता सुरा वृंहणदीपनी”—इति सुश्रुतम् ॥

१८ । अत्र किशोरोपचारप्रकरणे अन्नपानादिकं सर्वमेव साधा-
रणवत् केवलं मात्राया विशेषोऽस्तीति बोध्यम् ॥ अत्र क्षौद्रं कुड़वांशं
नवनीतञ्च पलं एकत्र शिशोर्लेहने देयम् । द्रव्यमात्राध्याये तेषां
उत्तमेषुः सर्वद्रव्याणां पादव्यवस्थाया उक्तत्वात् तथा परिमाणं
योज्यम् ॥

१ । मिश्रित्वा । गः ।

२ । शक्तवो घृतसंयुक्ता मधुक्षीरविमिश्रिताः । गः ।

शरीरेन्द्रियधात्वग्नि'दोषाः प्रकृतयस्तथा ॥ २१ ॥

वलानाञ्च तुरङ्गानां तुल्यरूपा भवन्ति ते ।

तान्येव व्याधिरूपाणि तदेव तु चिकित्सितम् ॥ २२ ॥

सख वातस्तत्पित्तं स श्लेष्मा तद्धि शोणितम् ।

विशेषः केवलस्तत्र मात्राया परिकीर्तितः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे सूतिको-
पचारे दशमोऽध्यायः ।

---

१ । शरीरेन्द्रियधात्वग्निदोषाः । खः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

द्रव्यमात्राज्ञानः ।

प्रधानमध्यहीनानां देशकालवलं प्रति ।
 वाजिनामुपयोगाय द्रव्यमात्रा विधीयते ॥ १ ॥
 पक्षगुञ्जाफलैर्माषो अष्टभिः परिकीर्तितः ।
 माषैः षोडशभिः कर्षस्तैश्चतुर्भिः पलं भवेत् ॥ २ ॥
 चतुःपलैः स्यात् कुडवः प्रस्थः षोडशभिः पलैः ।
 चतुःषष्ट्या पलैरेकं आदकः परिकीर्तितः ॥ ३ ॥
 शतद्वयं पलानान्तुं षट्पञ्चाशत्तथैव च ।
 द्रोणस्य कीर्तिता संख्या प्रमाणज्ञानकोविदैः ॥ ४ ॥

१ । द्रव्यमात्रेति मात्राशब्देन सम्यग्योगो वक्तव्यः ।

२ । एष मानविधिः केवलं वाजिचिकित्साय, चरकादिमान-
 विलक्षण एव । चरकादिमानविधिस्तु एवं प्रदर्शितश्चक्रपाणिना,—
 “द्वात्रिंशन्माषकैर्माषश्चरकस्य तु तैः पलम् । अष्टचत्वारिंशता स्यात्
 सुश्रुतस्य तु माषकः ॥ द्वादशभिर्धान्यमाषैश्चतुःषष्ट्या तु तैः पलम् ।
 एतच्च तुलितं पञ्चरक्तिमाषात्मकं पलम् ॥ चरकार्द्धपलोन्मानं चरके
 दशरक्तिकैः । माषैः पलं चतुःषष्ट्या यद्भवेत्तत् तथेरितम् ॥ तस्मात्
 पलं चतुःषष्ट्या माषकैर्दशरक्तिकैः । चरकानुमतं वैद्यैः चिकित्सासूत्र-
 युज्यते” इति । माषो अष्टभिरित्यत्र लुप्तोऽकारः साधुः ॥

१ । एव । गः ।

२ । च । खः ।

शुष्कद्रव्यस्य या मात्रा सा' द्रवे द्विगुणा भवेत् ।
 मूलादीनामशुष्काणां द्रव्यतुल्यो विधिः स्मृतः ॥ ५ ॥
 एकस्मिन्नेव दातव्यं दिने वाहस्य निस्तुषैः ।
 अविनष्टैर्यवैः पूर्णमादकानां चतुष्टयम् ॥ ६ ॥
 उत्तमाधमहीनानां पादहीनन्तु दापयेत् ।
 पादो न आदको देयः सुसिद्धो भोजने तथा ॥ ७ ॥
 शालेश्च तण्डुलानां तु अर्द्धश्चैव प्रदापयेत् ।

५ । मूलादीनामित्यादिपदेन गुडूषीकुटजवासाकुभाण्डश्रता-
 वर्थादीनां ग्रहणम् । एषामार्द्राणामपि सर्वकार्येषु द्विगुणं न याह्यम् ।
 उक्तञ्च शार्ङ्गधरे,—“नवान्येवहि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्म्मसु ।
 विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाचिकैः ॥ गुडूषी कुटजो वासा
 कुभाण्डश्च श्रतावरी । अश्वगन्धा सहचरी श्रतपुष्या प्रसारणी ॥ प्रयो-
 क्त्या सदैवार्द्रां द्विगुणं नैव कारयेत्”—इति । विडङ्गादीनि नवानि
 न प्रशस्तानीति ज्ञेयम् । “शुष्कद्रव्ये तु या मात्रा चार्द्रस्य द्विगुणा हि
 सा । शुष्कस्य गुरुतीक्ष्णत्वात् तस्मादर्द्धं प्रकीर्तितम्”—इति परिभाषा ॥

६ । एकस्मिन्दिने यवादकचतुष्टयस्य दाने अग्निपुराणम्,—“नि-
 स्तुषाणां प्रदातव्या यवानां चतुरादकी”—इति ।

७ । उत्तमे पूर्णा मात्रा मध्यमाधमयोरुत्तरोत्तरं पादहीना
 कर्त्तव्या ।

८ । शार्द्धहीनन्तदिति पाठो युक्तः ।

१ । चार्द्रस्य द्विगुणा मता । खः ।

कनीयसोऽर्द्धहीनश्चेदिति मानं शरीरिणाम् ॥ ८ ।
 चणकाश्चैव माषाश्च ये चान्ये ब्रीहयस्तथा ।
 यवार्द्धेन प्रयोक्तव्या देशसात्म्येन खादने ॥ ९ ॥
 मुद्गप्रस्थास्त्रयो योज्या^१ वाजिनां मुद्गभोजने ।
 षयश्च स्नेहकुडवा एकश्च लवणस्य तु ॥ १० ॥
 तत्प्रमाणेन तैलेन लवणेन तथैव च ।
 माषा मुद्गसमा देया भोजनाय च वाजिनाम् ॥ ११ ॥
 सर्पिषश्चापि पानार्थं^२ प्रस्थं दद्याद्विचक्षणः ।
 मधुनः कुडवं चापि फाणितस्य तथैव च ॥ १२ ॥
 शर्कराश्चैव खण्डश्च तथा मत्स्यण्डकामपि ।
 फाणितस्य प्रमाणेन दापयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १३ ॥

८-११ । वाजिनां भोजनार्थं यवादीनामेवं माषाः ;—एकदिने यव-
 स्थाढकचतुष्टयं । चणकमाषग्रीहादीनां आढकद्वयं माषाः । मुद्गस्य च
 प्रस्थत्रयं । यत्रयत्र भोजने स्नेहव्यवस्था सर्वत्रैव स्नेहस्य कुडवत्रयं लव-
 णस्य च कुडवो देयः । “चणकग्रीहमौद्गानि कलायं वापि दापयेत् ।
 अहोरात्रेषु चार्द्धस्य यवस्य तुला दम् ॥ अष्टौ शुष्कस्य दातव्याश्चत-
 सोऽथ षुषस्य वा”—इति अग्निपुराणम् । एवं माषभोजनेऽपि माषस्य
 ३ प्रस्थाः । तैलस्य ३ कुडवाः । लवणस्य च कुडवः ॥

१२ । फाणितं (फेणी) इति प्रसिद्धम् ।

१ मुद्गप्रस्थो नियोज्यो हि । गः । २ । सर्पिषश्चापि पानेऽर्द्धप्रस्थं । गः ।

अर्द्धप्रस्थन्तु तैलस्य पलान्यष्टौ गुडस्य च ।
 प्रतिपाने^१ सुरायाश्च प्रस्थमेकं प्रदापयेत् ॥ १४ ॥
 चूर्णं च खवणं पिण्डीं पलैकाञ्चैव^२ बुद्धिमान् ।
 चतुःपलं घृताद्दद्यात्सहे पाने च भोजने^३ ॥ १५ ॥
 पलानि दश कल्कस्य निरूहे संप्रदापयेत् ।
 आढकश्च कषायस्य दद्याद्बुद्धिमतां वरः ॥ १६ ॥
 तावत्प्रमाणं क्षीरश्च क्षीरवस्तौ प्रकीर्तितम् ।
 स्रेहप्रस्थः प्रदातव्यो निरूहे चैव वाजिनाम्^४ ॥ १७ ॥
 अभ्यङ्गं कारयेत्तावत् यावद्विन्दोऽश्रुति^५ भवेत् ।
 कषायप्रतिपानार्थे^६ द्वौ प्रस्थौ परिकीर्तितौ ॥ १८ ॥
 प्रतिपानात्पलं^७ यूषं द्विगुणञ्चैव दापयेत् ।
 अर्द्धाढकश्च दातव्यो रसश्चेष्टो^८ विचक्षणैः ॥ १९ ॥

१४-१५ । प्रतिपाने सुराया इति पानं प्रति सुराया एकः प्रस्थो देयः ।

१६ । कषायपानं प्रति द्वौ प्रस्थौ स्नेहादीनां मात्रा ।

१९ । प्रतिपानार्थं यत्र यूष्यवस्था वर्तते, तत्र यूषो द्वि-
गुणो ग्राह्यः ।

१ । प्रतिमाने । गः ।

२ । चैव पिण्डिकाञ्चैव । खः ।

३ । घृतं दद्यात्सहेत्येत्पानभोजने । गः ।

४ । वाजिनम् । खः ।

५ । श्रुतिः । खः ।

६ । कषायप्रतिपानार्थं । गः ।

७ । प्रतिमानात् । गः ।

८ । रसस्य । खः ।

पेयार्थे तण्डुलप्रस्थो^१ यवागूर्द्धिगुणेन तु ।
 भोजितस्यानुपानाय सुराप्रस्थः प्रकीर्तितः ॥ २० ॥
 दापयेत्तण्डुलप्रस्थं^२ तण्डुलोदककर्म्मणि ।
 यवागूमण्डकस्केन दद्याद्द्वै तण्डुलोदकम् ॥ २१ ॥
 द्वौ प्रस्थौ शक्तुकानान्तु शक्तुपाने प्रदापयेत् ।
 गुडस्य च पलान्यष्टौ आढकश्चैव^३ वारिणः ॥ २२ ॥

२० । यत्र यत्र पेया व्यवस्था तत्र तत्र तण्डुलस्य प्रस्थो याच्यः ।
 पेया मण्डः । तथा यत्र यत्र यवागूव्यवस्था तत्र तत्र तण्डुलप्रस्थद्वयं
 याच्यम् ॥ तथा पाकार्थं जलं पेयार्थां चतुर्दशगुणं दत्त्वा अर्द्धशतं
 कर्त्तव्यम् । एवं यवागूर्वां पाकार्थं जलं तण्डुलापेक्षया षड्गुणं देय-
 मिति । पेयादिलक्षणमाह चक्रपाणिः,—“सिक्थकैरहितोमण्डः पेया
 सिक्थसमन्विता । यवागूर्द्धिसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा” इति ।
 एषां पाकेऽपि वारिव्यवस्थामाह स एव । “अन्नं पञ्चगुणे साधं विले-
 पीतु चतुर्गुणे । मण्डस्यतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽभ्रसि” इति ॥

२१ । तण्डुलोदककर्म्मणि तण्डुलप्रस्थं गृहीत्वा कुट्टयित्वा च
 तत्पञ्चगुणे वारिणि प्रक्षिप्य मर्दयित्वा गालयितव्यम् ।

२२ । प्रस्थमात्रे शक्तुनि जलाढकमात्रा ।

१ । तण्डुलः प्रस्थः । गः ।

२ । इक्षोरसं समं । खः ।

३ । तण्डुलं प्रस्थं । गः ।

इक्षोरससमं^१ देयं पानार्थं च गुडोदकम् ।
 प्रतिपाने^२ पलं देयं द्रव्याणां सुरया सह ॥ २३ ॥
 स्रेहस्य कुडवश्चैव नस्यार्थं परिकीर्तितः ।
 भेदनीये च तीक्ष्णे^३ च पादानं संप्रदापयेत् ॥ २४ ॥
 कर्णयोः पूरणे स्रेहो भवेन्नावनसंमितः ।
 शिरोविरेके दातव्यमर्द्धन्तु कुडवस्य वै ॥ २५ ॥
 औषधस्य पलं देयं द्विज्जोरेकश्च माषकः ।
 नस्यप्रदाने चाश्वस्य^४ कर्षमेकं प्रदापयेत् ॥ २६ ॥
 धूपे चूर्णं^५ त्रयः कर्षा घृतकर्षश्च सौरभः ।
 अनिर्दिष्टकषायस्तु पादशेषः प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥
 निर्विशेषप्रमाणानां द्रव्याणां पलमादिशेत् ।
 रुधिरस्यादृको देयः पानार्थं यत्र युज्यते ॥ २८ ॥

२३ । इक्षोरससममिति अर्द्धोदकं गुडोदकं देयम् । तथा प्रति-
 पाने सुराप्रत्येन सह द्रव्यपलं देयम् ।

२४ । पादानमिति कुडवांशविहीनं भेदनीयादि द्रव्यं देयम् ।

२५ । नावनसंमित इति नस्यविहितस्रेहकुडव एव देयः ।

२८ । यत्र यत्र द्रव्याणां परिमाणं न निर्दिष्टं तत्र तत्र द्रव्य-
 पलं याच्यम् ।

१ । सप्त । गः ।

४ । देयस्य । गः ।

२ । प्रतिमाने । खः ।

५ । धूपे चूर्णं । खः ।

३ । भेदने दापयेत्तीक्ष्णे पादानं । खः ।

विंशतिस्त्रिगुणाश्चैव वारिमानं प्रकीर्त्तिताः ।
 अनुपानं तथाशीतिशतं जाङ्गलचारिणाम् ॥ २९ ॥
 मांसानां दापयेत्^१ सम्यक् पलसङ्ख्यामिमां बुधः ।
 रसके भोजने देयं^२ वाजिनां हितकाम्यया ॥ ३० ॥
 शिशुमारोद्रकुम्भीरगोधामण्डूककर्कटाः ।
 शङ्खकच्छपशुत्तयाद्याः कीर्त्तिता जलजन्तवः^३ ॥ ३१ ॥
 गवयो गण्डके हस्ती शूकरो महिषो रुहः ।
 आनूपाः कथिता ह्येते ये चान्येऽनूपवासिनः ॥ ३२ ॥
 कृष्णसारशशदीपिच्छागसिंहतरुश्वः ।
 शम्बरैरणकनीलाण्डवृषभोद्गाविकौडकाः ॥ ३३ ॥

३१ । शिशुमारादयो जलजन्तवः । तेषु शिशुमारः शिशुघ्नः
 (शुश्रोक्) इति प्रसिद्धः । उद्रो जलविडालः (उद्दिडाल्) इति प्रसिद्धः ।
 मांसमष्टधोक्तं वैद्यकेषु मृगविष्कुरप्रतुदविलेशयप्रसहमहामृगजलच-
 रमत्स्यभेदेन । इति ।

३२ । एतेऽनूपवासिनो महामृगमध्ये धृताः । गवयः साक्षाक-
 कुदरहितो गोसदृशः । गण्डकः खर्ज्जी । महिषोऽश्वशुचुः । रुहो लोहि-
 तवर्णः ।

३३ । कृष्णसारः (कालसार) । शशः शशकः । एष विलेशयः ।
 दीपी चिचकव्याघ्रः । तरुः मृगादनः । शम्बरः विकटवज्र-

१ । कारयेत् । खः ।

२ । जलसम्भवाः । गः ।

३ । चैव । खः ।

जाङ्गलाः पशवः प्रोक्ता ये चान्ये स्थलवासिनः^१ ।
 शशोऽतिलघुरेतेषां गुरुश्चैवाविकस्तथा^२ ॥ ३४ ॥
 जम्बूवेतसहिन्तालकदलीनलवेणुभिः ।
 युक्तो बहुजलो^३ निम्नो देशोऽनूप उदाहृतः ॥ ३५ ॥
 कशेरुकशमीपीलु^४ करीरद्रुमशङ्करैः^५ ।
 खदिरैश्चापि संयुक्तस्तथा च वकुलैर्युतः ॥ ३६ ॥
 जलहोतस्थलीप्राये देशे जाङ्गल उच्यते ।
 साधारणा द्विरूपस्थास्तज्जाः साधारणा मृगाः ॥ ३७ ॥
 तेषां मांसप्रयोगेतु मात्रा साधारणा स्मृता ।
 पशवः पक्षिणश्चापि ज्ञेया देशसमाः सदा ॥ ३८ ॥
 वारिजा गुरवः स्निग्धा वातघ्नाः श्लेष्मशुक्रलाः ।
 आनूपा वारिजैस्तुल्या किञ्चिच्च लघवः स्मृताः ॥ ३९ ॥
 चिद्दोषशमना वल्या जाङ्गला मृगपक्षिणः^६ ।
 अनभिष्यन्दिना हृद्याः कायाम्नेश्चापि रोधिनः ॥ ४० ॥

त्रिषाणो मृगः । एणकः कृष्णवर्णमृगः । नीलाण्डो षड्यः । आविकः
 कम्बलकः । एडको मेषो वनहगलो वा ।

१ । स्थलचारिणः । गः ।

२ । गुर्वीचैवाविका स्मृता । खः ।

३ । यद्विजलो । गः ।

४ । पीलू । गः ।

५ । सागरैः । खः ।

६ । द्विरूपश्च । खः ।

७ । शङ्खिपक्षिणः । गः ।

साधारणाः समुद्भूता ज्ञेयाः साधारणाः सदा ।
 रसवीर्यविपाकाश्च^१ तेषां साधारणा मताः ॥ ४१ ॥
 कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात् कायश्चतुर्गुणः ।
 स्नेहपाके विधिश्चायं समानः परिकीर्तितः ॥ ४२ ॥
 स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।
 वह्नौ क्षिप्ते च नोशब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ४३ ॥
 ब्रणे नस्ये तथा वस्तौ मृदुपाकः प्रकीर्तितः ।
 अश्वज्जे मध्यपाकस्तु पाने किञ्चिदरो भवेत् ॥ ४४ ॥
 मध्यमेत्तमहीनानामेवमेव विचक्षणः ।
 वयोऽनुरूपद्रव्याणि^२ दापयेच्च शरीरतः ॥ ४५ ॥
 वर्षजाते^३ भवेत्पादो द्वौ पादौ च द्विहायने ।
 चयस्त्रिहायने देयाः पूर्णं दद्यात्ततः परम् ॥ ४६ ॥
 कृशे चाल्पप्रमाणे च दद्यान्मात्रां कनीयसीम् ।
 महाकाये तथास्थूले प्रयोज्या मध्यमेत्तमाः ॥ ४७ ॥

४२ । तैलपाकविधाने द्रव्यमानमाह कल्कादित्यादि ।

४३ । पाकसिद्धिलक्षणमाह । स्नेहेति ।

१ । विपाकेषु । खः ।

२ । द्वौ चैव । गः ।

३ । अश्वतुर्गुणद्रव्याणां । गः ।

क्वाथपानप्रलेपेषु^१ वाद्ये चापि तपोधनैः ।

अनिर्दिष्टे जलं प्रोक्तं लवणञ्चैव सैन्धवम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे द्रव्यमाषा-
ज्ञाने एकादशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

निघण्टुः ।

निघण्टुं संप्रवक्ष्यामि पूर्वशास्त्रानुसारतः ।

द्रव्याणामवबोधस्तु येन सम्यक् प्रजायते ॥ १ ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ।

वृषो वासाटरूषश्च वासकः परिकीर्तितः ॥ २ ॥

४७ । अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतमिति चक्रपाणिः ।
लवणञ्चैवेति स्थाने लवणे चैवेति पाठो युक्तः ॥

१ । निघण्टुर्नामसङ्ग्रहे इति हेमचन्द्रः । द्रव्याणामिति अस्मिन्
शास्त्रे प्रयुक्तानां गुडूच्यादिषातुर्जातान्तानामौषधीनाम् ॥

२ । वत्सादनीपञ्चकं (गुलञ्च) । मधुपर्णी कुण्डली चक्रलक्षणापि
एतत्पर्यायः । वृषादिचतुष्कं (वाकम्) । वासायां सिंहासः वाजि-
दन्तश्च ॥

१ । क्वाथे पाने प्रलेपेऽङ्गे । खः ।

कुरुविन्दं घनं मुस्तं मेघाख्यं नागकेशरम् ।
 उदीच्यो जलनामा^१ च वहिरिष्टश्च वालकः ॥ ३ ॥
 उरुवूको व्याघ्रदलस्तथा गन्धर्व्वहस्तकः ।
 एरण्डः कीर्त्तितो वैद्यै र्वीतारिश्च विशेषतः ॥ ४ ॥
 ब्रह्मदण्डी च भार्गी च तथा च द्विजयष्टिका ।
 मकुलोदुम्बरदला^२ दन्ती प्रोक्ता निकुम्भिका ॥ ५ ॥
 एकाष्टीला स्मृता पाठा अम्बुष्ठा च प्रकीर्त्तिता ।
 उषणा चविका चव्या ; अजमोदा च दीप्यकः ॥ ६ ॥

३ । कुरुविन्दपञ्चकं (मुता) । एषु कुरुविन्दं कुरुविहं वा नागरमु-
 स्तार्या वर्त्तते । वालेयं परिपेक्षवमपि मुस्तावाचकं । गाङ्गेयं भद्रमसं
 कुटन्नटश्च नागरमुस्तावाचकम् ॥ उदीच्यचतुष्कं (वाला) । द्वीविरं
 दिव्यं केशनाम च तद्वाचकम् ॥

४ । उरुवकपञ्चकं (एरण्ड) । एरण्डे—व्याघ्रपुच्छः रुचकः, चित्रकः,
 रुतुकः, पद्माङ्गुलः, चक्षुः, मण्डः, वर्द्धमानः, व्यङ्ग्यकश्चापि ॥

५ । ब्रह्मदण्डी-चिकं (वामनहाटी) । फञ्जिका, पद्मापि । मकु-
 लादिचतुष्कं (दन्ती) । दन्त्यां प्रत्यक्श्रेणी चित्रा उपचित्रा अणुरेवती
 द्राक्षाथणी विशल्या च पर्यायशब्दः ॥

६ । एकाष्टीलाचिकं (आक्नादि) । पाठार्या अविद्वकणी, स्नापनी
 श्रेयसी रसा पापचेली प्राचीना वनतिक्तिकापि । उषणाचिकं (चद्र) ।
 अजमोदादिकं (गन्धनि) । यमान्या उषगन्धा ॥

१ । अजनामा । खः ।

२ । मुकुलोदुम्बरा दन्ती प्रोक्ता च नवकुम्भिका । गः ।

जिङ्गी च विकसा वापि मञ्जिष्ठा परिकीर्णिता ।
 अनन्ता सारिवा गोपी सृक्का देवीलता लघुः ॥ ७ ॥
 मृद्दीका गोस्तनी द्राक्षा कच्छुरा^१ च शठी स्मृता ।
 श्रीवेष्टकं^२ दधिकं स्यात्सुरभी शल्लकी सुधा ॥ ८ ॥
 कच्छुरा ताम्रपुष्पी च नादेयी भूमिजम्बुका ।
 अश्वत्थः पिप्पलो बोधिर्न्यग्रोधो बहुपादटः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरस्तु यज्ञाङ्गो गर्दभाण्डः^३ कपीतनः ।
 पाषाणभेदे विख्यातः शिलाभेदेऽश्मभेदकः ॥ १० ॥

७ । जिङ्गीत्रिकं (मञ्जिष्ठा) । मञ्जिष्ठायां समङ्गा कालमेघी
 मण्डूकपर्णी भण्डीरः योजनवल्ली योजनपर्णी च । अनन्ताषट्कं
 (श्यामलता) । श्यामलतायां उत्पलसारिवा च ॥

८ । मृद्दीकात्रिकं (द्राक्षा) । कच्छुरादिकं (शठी) । श्रीवेष्टकपञ्चकं
 (शल्लकी) । द्राक्षायां स्नादी मधुरमेति च ॥

९ । कच्छुराचतुष्कं (नाराङ्गा) । अश्वत्थत्रिकं (अश्वत्थ) । न्यग्रोध-
 त्रिकं (वट) । अश्वत्ये चलदलः कुञ्जराशनोऽपि । वटे व्यामस्य, नागरङ्गे
 ऐरावतोऽपि ॥

१० । पाषाणादित्रिकं (पातरकुचा) । उदुम्बरद्विकं (यज्ञदुम्बुर) ।
 गर्दभाण्डद्विकं (पाकुड) । उदुम्बरे जन्तुफलः हेमदुग्धश्चापि । गर्द-
 भाण्डः लवः, स च कन्दरालः सुपार्थकश्च । अयश्च पत्रकाण्डफला-
 दिभिरश्वत्थाकारः ॥

१ । कच्छुरावापि । गः ।

३ । गर्दभाङ्गः । खः ।

२ । श्वैष्टकं । खः ।

वृक्षादनी च वन्दाकी^१ सुरसा तुलसी स्मृता ।
 राक्षसी चैव चण्डाच चोरपुष्याभिधीयते^२ ॥ ११ ॥
 अगुरुर्लोहसंज्ञस्तु राजार्हश्चापि^३ कीर्तितः ।
 यवानिकातु भूतीका, खदिरं दन्तधावनम् ॥ १२ ॥
 नलदा^४ चैव मांसीतु हेमाख्यं^५ नागकेशरम् ।
 गोधावती च सुवहा, गुन्द्रस्तेजनकः शरः^६ ॥ १३ ॥
 चूडाला चक्रला चैव उच्चटा परिकीर्तिता ।
 वीजं कुटजवृक्षस्य कीर्तितं मुनिभिः पुरा ॥ १४ ॥

११ । वृक्षादनीदिकं (परगाढा) । सुरसादिकं (तुलसी) । राक्ष-
 सीचिकं (चोरकाँचकी) । वृक्षादन्यां वन्दा वचरुहा जीवन्तिकापि च ।
 चोरपुष्यायां शंखिनी केशिन्यापि च ॥

१२ । अगुरुचिकं (अगुरु) । अगुरौ वंशिकः जोगकश्चापि । खदिरं
 गायत्री वास्तनयश्चापि ॥

१३ । नलदादिकं (जटामांसी) जटामांसां तपखिनी, जटिला
 लोमशा मिषिः किरातिनी चेति । हेमदिकं (नागेश्वर) द्विपादः
 सर्पाङ्गशान्धेयस्य नागकेशरपर्यायः । गोधावतीदिका (गोयालिया
 कता) । गुन्द्रच्छिकः (शर) ॥

१४ । चूडालाचिका (श्रीकूडा) । इन्द्रयवे भद्रयवमपि ॥

१ । गन्दाकी । खः ।

२ । तथा । गः ।

३ । योद्धरस्ता प्रकीर्तितः । खः ।

४ । जलदा । गः ।

५ । मेदाख्यं । गः ।

६ । शरः । गः ।

कलिङ्गन्द्रयवाहन्तु वसुको वसुहृदकः^१ ।
 त्रुटिर्वयस्था सूक्ष्मैला स्थूलैला तालकाफलम्^२ ॥ १५ ॥
 अक्षीवश्चाक्षकश्चैव अजकः^३ परिकीर्तितः ।
 युग्मपत्रः कोविदारः कुरवः^४ कोकिलाक्षकः ॥ १६ ॥
 शिशुः शोभाञ्जनः प्रोक्त^५स्तत्फलं मरिचं सितम् ।
 अतिपत्रा महापत्रा सूक्ष्मपत्रा वला स्मृता ॥ १७ ॥
 समङ्गा वाधपुष्पीच वातला^६ वाथ कादली ।
 महाद्रुमश्च वज्जीच सुहाचैव^७ सुहो स्मृता ॥ १८ ॥

१५ । कलिङ्गद्विकं (इन्द्रयव) । वसुकद्विकं (वक्फुल) । त्रुटि-
 चिकं (कोटएलाच्) । स्थूलद्विकं (वड़एलाच्) । सूक्ष्मैलायां त्रिपुटा
 कोरङ्गी उपकुञ्चिकापि । स्थूलैलायां पृथ्वीका, चन्द्रवाला निष्कृष्टिः
 तथा बज्जलापि ॥

१६ । अक्षीवचिकं (रुद्राच्) । युग्मपत्रद्विकं (रक्तकाञ्चन) । कुरव-
 द्विकं (झांटी) । कोविदारे चमरिकः कुहालश्चापि ।

१७ । शिशुद्विकं (साज्ने) । शिशुौ तीर्णगन्धा चीरमोचकापि ।
 शिशुफलं श्वेतमरिचमुच्यते । अतिपत्रचतुष्कं (वेलेड़ा) ।

१८ । समङ्गाचतुष्कं (समङ्गा) । सुह्यां शीङ्गण्डी वज्जद्रुः गुड़ा
 समस्तद्रुधा च ॥

१ । वसुहृदकः । गः ।

५ । जरकः । खः ।

२ । तालकाफलकं तथा । खः ।

६ । वाधाला वाय्वकादनी । खः ।

३ । कदुकः ।

७ । सुहा । गः ।

४ । त्रुटिः । गः ।

अर्कस्य रविनामानि विज्ञेयानि विचक्षणैः ।
 धत्तूरः काञ्चनः प्रोक्तस्तथाचोन्मत्तकः स्मृतः^१ ॥ १९ ॥
 करवीरोऽश्वमारश्च चित्रको वह्निसंज्ञकः^२ ।
 कोषातकी महाजाली देवदाली च कीर्तिता ॥ २० ॥
 धामार्गवश्च विख्यातो घोषा^३ चेतच सूरिभिः ।
 आरग्वधः कृतमालो^४ व्याधिघ्नश्चतुरङ्गुलः ॥ २१ ॥
 मार्जनस्तिल्बकश्चैव सावरो लोभ्र उच्यते ।
 नक्तमालः करञ्जश्च चिरविल्वः प्रकीर्तितः ॥ २२ ॥

१९ । अर्कपर्याये वसुकः आस्फोटः गणरूपः विकीरणः मन्दारः अर्कपर्णश्च । धत्तूरत्रिकं (धुत्रा) । धुस्त्रपर्याये कितवो धूर्त्तश्च ॥

२० । करवीरद्विकं (करवी) । करवीरपर्याये प्रतिहासः शतप्रासः चण्डातश्च । चित्रकद्विकं (चिते) । कोषातकीत्रिकं (श्वेतघोषा) । महाजाली पीतघोषा ॥

२१ । धामार्गवः पीतघोषा ॥

२२ । मार्जनचतुष्कः (लोभ्रकाष्ठ) । मार्जनतिल्बकौ रक्तलोभ्रौ । एतत्पर्यायस्तिरीटस्तिन्दुजश्च । सावरः पाटियारौघ्रः । महारोघ्रः ग्रावरश्च तत्पर्यायः । सम्याको राजवृक्षश्च । लोभ्रपर्याये गालवश्च । नक्तमालेत्यादित्रिकः करञ्जवर्गः ॥

१ । खसः । खः ।

२ । घोषगः । खः ।

३ । विख्यातः । गः ।

४ । मार्जारः । खः ।

पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्यः कलिमारकः ।
 कपित्थस्तु दधित्यः स्यान्मालूरो विल्व उच्यते ॥ २३ ॥
 झाटलो मुष्ककः प्रोक्तस्तथा वै घण्टकः स्मृतः ।
 वृक्षको वत्सकश्चैव कुटजो गिरिमल्लिका ॥ २४ ॥
 वीजको वीजपूरश्च^१ मातुलुङ्गश्च पूरकः ।
 कदली कीर्त्तिता रम्भा हरिद्रा रात्रिनामिका ॥ २५ ॥
 द्रवन्ती चैव चिचा च तथा मूषकपर्णिका^२ ।
 सर्वानुभूतिः सरला तृवृता कालमेषिका ॥ २६ ॥

२३ । पूतीकरञ्जादिकं (नाटाकरञ्ज) । पूतीका कलिमाल्य-
 श्चास्य पर्यायः । कपित्थद्विकं (कथेत्) । कपित्थस्य पर्यायो याही
 मन्मथः दधिफलः पुष्पफलः दन्तशठश्च । मालूरदिकं (वेल्ल) ॥

२४ । झाटलादिकः घण्टापारुलिपर्यायः । घण्टको नागव-
 लायाश्चापि वर्त्तते । अस्य पर्यायो मोक्षश्च । अयं वृक्षादिचतुष्कः
 कुटजपर्यायः ॥

२५ । वीजकचतुष्को जम्बीरपर्यायः (टावालेवु) । फलपूरो
 रुचकश्चास्य पर्यायः । वारणवुमा मोचा, अंशुमत्फला काष्ठीला
 चेत्यपि कदलीपर्यायः ॥ पाटलोऽपि पाठः ।

२६ । द्रवन्तीत्रिका (उन्दुरकाणीपाना) । उपचिचा न्ययोधी
 शङ्करी वृषा प्रत्यक्ष्रेणी सुतश्रेणी रण्डा च एतत्पर्यायः । उप-

१ । वीजजम्बुश्च । गः ।

२ । मूषिका मूषपर्णिका । खः ॥

मसूरविदला वापि चित्तोक्ता चिकण्टका ।
 यष्टिका चिदला रूपं क्लोतकं मधुयष्टिका ॥ २७ ॥
 यष्ट्याङ्गं^१ मधुकञ्चैव कीर्तितं शास्त्रशालिभिः ।
 हैमवत्युग्रगन्धा च षड्ग्रन्था च वचा स्मृता ॥ २८ ॥
 शकुलादन्यरिष्टा च कटुका कटुरोहिणी ।
 फलिनी च प्रियङ्गुः स्यात् द्विषक्सेना च कीर्तिता ॥ २९ ॥
 यवासो धन्वयासश्च दुस्पर्शा च दुरालभा ।
 श्वेतभण्डा च खुरिका शारदी गिरिकर्णिका ॥ ३० ॥

चित्रा दन्तीवाचिकाऽपि । सर्वानुभृत्यादिस्त्रिवृत्पर्यायः । (श्वेत-
 तेजडी) । अस्याः पर्यायः त्रिपुटा विभण्डी रोचनी चेति । काल-
 मेषिका अरुणमूलाचित्तत् । अस्याः पर्यायः श्यामा पालिन्धी
 सुषेणिका काला अर्द्धचन्द्रा चेति ।

२७-२८ । यष्टिकाष्टकं (यष्टिमधु) ॥

२८ । हैमवत्यादिचतुष्को वचापर्यायः । (वच) । हैमवती शुक्ला
 वचा । गोलोमी शतपर्षिका चेत्यपि वचापर्यायः ॥

२९ । शकुलादन्यादिः कटुकीपर्यायः । शकुलादनी कटुकी ।
 मत्स्यपित्ता चक्राङ्गी कृष्णकटुकीपर्यायः । कटुः कटुम्बरा अशोक-
 रोहिणी च कटुकीपर्यायः । फलिनीचयं (प्रियङ्गु) । महिला लता
 गोवन्दनी गुन्ना फली गन्धफली कारभा प्रियकस्य प्रियङ्गुपर्यायः ॥

३० । यवासादिचतुष्को दुरालभापर्यायः । यासः कुनाशः

१ । यष्ट्याङ्गं मधुरं । गः ।

अपराजिता समुद्दिष्टा वेणुर्वेशश्च कीर्तितः ।
 शंखिणी तिक्तला प्रोक्ता, सप्तला चर्मकारिका ॥ ३१ ॥
 ऋषभः स्यादृषभको जीवकः कूर्चशीर्षकः ।
 शीतपाकोच^१ काकोली माषपर्णी महासहा ॥ ३२ ॥
 मुद्गपर्णी सुद्रसहा, पयस्यादित्यपुष्पिका ।
 क्षीरिका राजवृक्षश्च^२ तथा वै पार्थिवादनी ॥ ३३ ॥

रोदनी कच्छुरा अनन्ता समुद्रान्ताचेत्यपि तत्पर्यायः । श्वेतभण्डा-
 दिपञ्चकं (श्वेतापराजिता) । आस्फोता विष्णुकान्तापि तत्पर्यायः ॥

३१ । शंखिनी तिक्तला चोरपुष्पी । सप्तला चर्मकशाच नवमा-
 लिकार्या (चामरकषा) । एतत्पर्यायः, विमला सातला भूरिफेना
 चेत्यपि ज्ञेयः ॥

३२ । ऋषभः खनामख्यातः । शृङ्गो वृषभो वृषश्च एतत्प-
 र्यायः । जीवकः खनामख्यातः । एतत्पर्यायश्च मधुरकः शृङ्गो ह्रस्वाङ्गश्च ।
 माषपर्णी (माषाणी) । एतत्पर्यायः—हयपुच्छी काम्बोजी चेति ॥

३३ । मुद्गपर्णी मुगानीति प्रसिद्धा । काकमुद्गा सहा चेत्यपि
 एतत्पर्यायः । पयस्या पञ्जका । पयस्यादित्यपुष्पिका चेति लोहितार्क-
 ऽपि वर्तते । (लालआकन्द) ।

१ । शीतापादो च । गः ।

२ । राजवृक्षः । ख० ।

शालपर्ण्यशुमती स्यात्तथा चापि स्थिरा ध्रुवा ।
 पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी कलशी धावनी गुहा ॥ ३४ ॥
 वार्त्ताकी वृहती सिंही भाण्टाकी दुष्प्रधर्षणी ।
 निदिग्धिका स्पृशा^१ व्याघ्री क्षुद्रिका कण्टकारिका ॥ ३५ ॥
 राटं पिण्डीतकं गोलं श्वसनं मदनं फलम् ।
 लामज्जको मृणालश्च सेव्यश्चोशीर उच्यते ॥ ३६ ॥
 पलङ्कषा च चित्रांशुर्गुग्गुलुः कौशिकः पुरः ।
 श्योणाको दीर्घवृन्तश्च कङ्कञ्जश्चैव टुण्टुकः ॥ ३७ ॥
 काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ।
 हरिवालं सुगन्धञ्च ऐलेयं चैलवालुकम् ॥ ३८ ॥

३४ । शालपर्णी चतुष्का (शालपाणि) । विदारीगन्धापि शाल-
पर्णी वर्तते । पृश्निपर्णी पञ्चका (चाकुले) ॥

३५ । वार्त्ताकी पञ्चका (वृहती) । निदिग्धिकादिपञ्चकः कण्ट-
कारीपर्यायः ॥

३६ । राटादिर्मदनपर्यायः । मरुवकः करहाटः शल्यश्च मदन-
पर्यायः । लामज्जकस्तुष्कः (गन्धवेणा) । अभयं नलदं जलाशयं
सघुल्यं श्रवदाहं इष्टकापथञ्चापि तत्पर्यायः ।

३७ । पलङ्कषा पञ्चका (गुग्गुलु) । श्योणाकस्तुष्कः (शोणा) ॥

३८ । काकोदुम्बरिका चतुष्का (फेगुड़ा) इति पार्व्वतीयभाषा ।
हरिवालादिरेलवालुकपर्यायः ॥

१ । वषो । गः ।

वक्रं नतञ्च तगरं जिभं कालानुशारिवा ।
 अभीर्बहुपुची च तथा मूला शतावरी ॥ ३६ ॥
 दूर्वा सहस्रवीर्या स्याच्छतवीर्या तु सा मता ।
 छत्रा मधुरिका प्रोक्ता मिषिर्माङ्गलिका च सा ॥ ४० ॥
 भरद्वाजी च कार्पासी शृङ्गी कर्कटशृङ्गीका ।
 कुटन्नटञ्च धन्यञ्च स्रवञ्च परिपेलवम् ॥ ४१ ॥
 गोकण्टको गोक्षुरकः खरदंष्ट्रा त्रिकण्टकः ।
 विम्बी रक्तफला प्रोक्ता तथा रक्तोष्ठका मता ॥ ४२ ॥

३६ । वक्रादि पञ्चकं (श्रीउल्लिखोप्) तगरपादिक इत्यपि
 प्रसिद्धम् । अभीरुतियादिः शतमूलीपर्यायः—इन्दीवरी वरी च्छत्रप्रोक्ता
 भीरुपत्री नारायणी चेत्यपि तत्पर्यायः ।

४० । दूर्वादि त्रिकं (दूर्वा) । शतपर्वा भार्गवी अनन्ताद्यापि
 दूर्वापर्याये वर्तन्ते । छत्रादि चतुष्टयं मधुरिकापर्यायः (मौरी) ।
 शालेयः मिश्रेयः शीतशिवोऽपि ॥

४१ । भरद्वाजी द्वयी कार्पासे वर्तन्ते । तुण्डिकेरी, समुद्रान्ता
 वदरेति च तत्पर्यायः । भरद्वाजी वनकार्पासी । शृङ्गादि द्वयं
 कर्कटशृङ्गां वर्तन्ते । (कांङ्गाशृङ्गी) । कुटन्नटादि चतुष्टयं कैवर्त्त-
 मुस्तायां वर्तन्ते । दाशपुरं शालेयं गोपुरं गोनहंश्चापि तत्पर्यायः ॥

४२ । गोकण्टकादि चतुष्टयं गोक्षुरपर्यायवाचकम् । एत
 दतिरिक्तोऽपि पर्यायशब्दः पलंकषा इक्षुगन्धा स्वादुकण्टकः वन-
 शृङ्गाटश्चेति ॥

सैरीयकः सहचरी वाणा दासी कुरुण्टका ।
 कुस्तुम्बुरुश्च धन्याको गोलोमी भृतकेशिका' ॥ ४३ ॥
 श्रेयसी चैव चण्डा च रास्त्रा च परिकीर्तिता ।
 अर्जुनः ककुभः पार्थः क्षीरवृक्षो धनञ्जयः ॥ ४४ ॥
 — — — — प्रियको जीवको मतः ।
 ज्योतिष्मती हैमवती तेजोवत्यप्युदाहता ॥ ४५ ॥

४३ । सैरीयको (झाँटी) । सहचरी कुरुण्टकश्च (पीतझिण्टी) ।
 वाणा दासी च 'नीलझिण्टी' । कुरुवको रक्तझिण्टी । कुस्तुम्बुरु धन्या-
 कम् । वेषणा उया वितानश्च तत्पर्यायः । गोलोमी क्षुद्रक्षुपविशेषः
 (गोधुमा, पाथुरी) इति भाषा । श्वेतदूर्वायाश्च । गोलोमी भृत-
 केशश्च पद्यते ।

४४ । श्रेयसी चिका (राम्ना) । श्रेयसी गजपिप्पली पाठा च ।
 चण्डा, कपिकक्षुः शंखपुष्पी च । अर्जुनादिः पञ्चकोऽर्जुनमृत्तपर्यायः ।

४५ । ज्योतिष्मत्यादि वयं वचापर्यायवाचकम् । "तीक्ष्णोद्यगन्धा
 जटिला मङ्गल्या विजया वचा । षड्ग्रन्थोगाच रचोन्नी मिता हैमवती
 च सा । मेधा षड्ग्रन्थिका श्वेता वचा स्याद्दीर्घपत्रिका" । इति
 श्वेतवचा ॥ "कुलिञ्चो गन्धमूलश्च तीक्ष्णगन्धश्च वर्वरः" । इति भैरवी
 वचा ।

१ । मितकेशिका । खः ।

कुठेरकोऽर्जकश्चैव^१ पर्णासः परिकीर्तितः ।

ब्रह्मपुष्पः^२ फणिज्जस्तु, तर्कारी वैजयन्तिका ॥ ४६ ॥

चायमाणा सहृत्राणी^३ कोलवल्ली च पिप्पली ।

नीलिनी चैव नीली स्यात् सोमराजी च वाकुची ॥ ४७ ॥

रोहीतकः श्लिहश्च^४, वातपोषस्तु किंशुकः ।

सर्पदंष्ट्रा वृश्चिकाली आस्फोता वनमालिका^५ ॥ ४८ ॥

४६ । कुठेरकादि त्रिकं श्वेततुलसीपर्यायवाचकम् । तथा कटि-
स्त्ररः श्वेतपत्रश्च । फणिज्जको गन्धतुलसी । तर्कारी वैजयन्तिकेति
द्वयं जयन्तीवाचकम् ।

४७ । चायमाणादिर्द्विको वलालतापर्यायः । कोलवल्ली गज-
पिप्पली । “श्रेयसी कोलवल्ली च गजाङ्गा हस्तिपिप्पली” । इति
मुक्तावली । नीलिनी नीलीचेति (नील) । तत्पर्यायः कला क्लीतकिका
शामीणा मधुपर्णिका रञ्जनी श्रीफली तुत्या द्रोणी दोला चेति ।

४८ । रोहीतकः श्लिहश्चरिति (रोढा) वाचकः । एतत्पर्यायो
वरतिको रोहितश्च । वातपोषः किंशुकश्च पलाशे वर्तते । एतत्पर्यायो
वानप्रस्थः । वातपोषस्थाने वातपीत इति मुक्तावली । सर्पदंष्ट्रा
वृश्चिकाली (विह्वटी) । एतत्पर्यायः ; महाकाली क्रोष्टुः धूमरपर्णिका
वृश्चिपत्री नागवृत्तिका चेति । विह्वत्रास्थाने वित्तन्नं पच्यते क्वचित् ।
आस्फोता द्विका । (हापरमाली) ।

१ । कटहश्चैव । गः ॥

२ । सुहृद्रोयो । गः ॥

३ । ब्रह्मपुष्पापरानिद्रः । खः ॥

४ । वनमल्लिका । खः ।

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बी^१ सुषवी कारवेल्लिका^२ ।
 मार्कवो भृङ्गराजः स्यात् सुनिषखं विच्छत्रकम् ॥ ४९ ॥
 काला गृध्रनखी हिंसा सर्पगन्धा तु नाकुली ।
 कद्म्वरा^३ प्रसारणी गोजिह्वा दर्व्विपत्रिका^४ ॥ ५० ॥
 महौषधं शृङ्गवेरं नागरं विश्वभेषजम् ।
 मागधी चोपकुल्या च वैदेही पिप्पली कणा ॥ ५१ ॥
 शितोपला शिता चापि शर्करा परिकीर्त्तिता ।
 विशेषौ द्वौ तु खण्डस्य मत्स्यण्डी फाणितौ समौ ॥ ५२ ॥

४९ । चित्रादि चिकं । (गोमुक्) । “चित्रा गवाक्षी गोडुग्धा
 गोडुग्धा नृपवल्गभा” । इति मुक्तावली । सुषवी द्विका । (करेलाउच्छे) ।
 तोयवल्ली कटिलश्च । मार्कवो द्विकः (भीमराज) । सुनिषखं द्विकं
 (शृषणिशाक) ।

५० । कालादि त्रयं कष्टकपालीति प्रसिद्धम् । कद्म्वरा चतुष्का ।
 (गन्धभादुले) । सरणा राजवला भद्रवलेति च तत्पर्यायः ।

५१ । महौषधादि चतुष्कं शृण्डीवाचकम् । (शूट्) । मागधादि
 चतुष्कं पिप्पलीवाचकम् । (पिपुल) ।

५२ । शितोपलादि चिकं शर्करावाचकम् । खण्डस्य द्वौ विशेषौ
 मत्स्यण्डीफाणितौ च । मत्स्यण्डी (मिडुरि) । फाणितः (फेणी) ।

१ । गोदग्धा । खः ।

३ । कटं वरी ।

२ । कारविल्लिकः । गः ।

४ । दीर्घपत्रिका ।

गुटिको मिषरो मत्स्यो मत्स्यण्डी परिकीर्तितः^१ ।
 फाणितस्तद्द्रवश्चापि विहितो मुनिपुङ्गवैः ॥ ५३ ॥
 हरीतक्यभया पथ्या अमोघा चाव्यथा शिवा ।
 धात्री चामलकी प्रोक्ता विभीतोऽक्षः कलिद्रुमः ॥ ५४ ॥
 जन्तुकं रामठं हिङ्गु वेलनं परिपोषणम्^२ ।
 जरणो जीरकोऽजाजी कारवी कृष्णजीरकः ॥ ५५ ॥
 भद्रं श्रीचन्दनं श्वेतं कर्पूरं चन्द्रनामकम् ।
 किराततिक्तं भूनिम्बं क्षौद्रं पुष्परसो मधु ॥ ५६ ॥

५३ । गुटिकादि चतुष्कं मत्स्यण्डीपर्यायवाचकम् ।

५४ । हरीतक्यादि षट्कं हरीतकीवाचकम् । वयःस्था पूतना
 अमृता चेतकी श्रेयसी चेति तत्पर्यायः । धात्र्यादि द्विकं आमलक-
 वाचकम् । तीर्था कर्षफलाञ्च तत्पर्यायः । तथा विभीतकादि त्रिकम् ।
 संवर्तः कल्पवृक्षश्च तत्पर्यायः ।

५५ । जन्तुकादि पञ्चकं हिङ्गुपर्यायवोधकम् । जरणादि त्रयं जीरके
 वर्तते ।

५६ । भद्रं श्रीचन्दनञ्च श्वेतचन्दनवोधकम् । चन्द्रनामकमिति
 चन्द्रपर्यायवाचकशब्दमात्रं कर्पूरवाचकम् । किराततिक्तादि द्विकं
 (चिरेता) । क्षौद्रादि त्रयं मधुवाचकम् ।

१ । चापि मत्स्यण्डी खण्डस्य परिकीर्तितः । गः ।

२ । परिचोषणम् । खः ।

प्रसन्ना मदिरा कल्या गौडी शुण्डी सुधा सुरा ।
 अवनती सैव धान्याम्बः काञ्जिकश्चारणालकः ॥५७॥
 उदश्विन्मथितं चैव तक्रं घोलं प्रकीर्तितम् ।
 दधिमण्डं स्मृतं मस्तु मनाग् जातन्तु मण्डकम् ॥ ५८ ॥
 प्रपौण्डरीकं श्रीपुष्यं सैन्धवं लवणोत्तमम् ।
 कापोतः सर्जिकाक्षारो यवक्षारो यवाग्रजः ॥ ५९ ॥

५७ । प्रसन्नाद्यष्टकं सुरावाचकम् । धान्याद्यादि त्रिकं काञ्जिक-
 बोधकम् ।

५८ । उदश्वित् अर्द्धजलयुक्तो घोले वर्त्तते । तक्रं ह्युदश्विन्मथितं
 पादाम्बुर्द्धाम्बु, निर्जलमित्युक्तेः । तदुक्तं “किलाटं दधि दुग्धञ्च तक्रं पा-
 दजलान्वितम् । तक्रं गोरमजं घोलं कालसेयं विलोडितम्”—इति
 मुक्तावल्याम् ॥ दधिमण्डं मस्तु (मात्) । मण्डं दधिभवं मस्त्विति
 कोषः । मण्डं (माड्) ॥

५९ । प्रपौण्डरीकं श्रीपुष्यश्च (पुण्डरीयाकाष्ठ) । श्रीपुष्यं पुण्ड-
 रीयाविशेषः । अस्य पर्याये मुक्तावली,—“प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यं भूतघ्नी
 अवरुणा” । अन्या,—“प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्यमुण्डरि”
 इति ॥ कपोतद्वयं सर्जिचारे (साच्चिचार) । “कापोतं सर्जिका
 सर्जिः शूलघ्नी सुखवर्चसः”—इति मुक्तावली ॥ यवक्षारो यव-
 सभूतः चारः । “पाक्यक्षारो धावशूको यवक्षारो यवाग्रजः”—इति
 मुक्तावली ।

मनःशिला तु वैगन्धि हरिता नटमण्डनम् ।
 सौवर्चलन्तु रुचकं गन्धाश्मा तु वलीयसी ॥ ६० ॥
 हरेणुर्ब्राह्मणी कौन्ती रोहिषं रक्तचिचकम् ।
 शरणं क्रियते कर्म चण्डलैर्येन सर्वदा ॥ ६१ ॥
 तं प्राहुर्मुनयो गव्यं मधूच्छिष्टन्तु सिक्थकम् ।
 अजस्तुमा रुद्रवती कलायस्तु हरेणुका ॥ ६२ ॥

६० । मनःशिला द्विका(मन्काल) । मनःशिलायाः पर्यायो यथा,—
 “मनःशिला मनोगुप्ता मनोक्ता नागजिहिका । नैपाली कुनटी गोला
 मनोगुप्तात्तमाशिला”—इत्यमरः । हरितालपर्यायशब्दाश्च यथा,—
 “पिञ्जरं पित्तलं तालमालं च हरितालकम् । कृत्राङ्गं काञ्चनरसं
 गोदन्तं नटमण्डनम्”—इति मुक्तावली ॥ सौवर्चलं द्विकं । (सौवर्चल-
 लवण) । कृष्णलवणं मानसास्य पर्यायः ॥ गन्धोऽश्मा गन्धकम् । अस्य
 पर्यायः,—“गौरीवीजं वलिर्गन्धः पाषाणो गन्धकः स्मृतः”—इति
 मुक्तावली ॥

६१ । हरेण्वादि त्रयं (रेणुक) । भस्मगन्धिनी कपिला च तत्पर्यायः ।
 रोहिषादि द्विकं । (राचित्रे) ।

६२ । अतस्तुमा रुद्रवती इति पाठोयुक्तः ॥

१ । हरितालमलं नटम् । खः ।

३ । रोहितं । गः ।

२ । गङ्गामारुचवीयसा । खः ।

४ । सरणीक्रियते चर्म । गः ।

५ । मारुद्रशनी । खः ।

अपामार्गः शैखरिकः प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः ।
 पुनर्णवा तु वर्षाभूः श्रोतघ्नी प्राट्ठायणी ॥ ६३ ॥
 वृश्चिका श्वेतनामा स्याद् रक्तनामा कठिलिका ।
 इन्द्राणी इन्द्रसुरसा^१ निर्गुण्डी सिन्धुवारिका ॥ ६४ ॥
 शुक्रशिम्बात्मगुप्ता च कपिकच्छुर्महर्षभी ।
 इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तित्तालावूर्त्पात्मजा ॥ ६५ ॥
 वैकङ्कतो मधुपर्णी स्निग्धा तु स्वादुकण्टकः ।
 वञ्जुलो निचुलः शीतो जलकासश्च वेतसः ॥ ६६ ॥
 वारिजा निजुलश्चैव द्विज्जलः परिकीर्तितः ।
 चिञ्चा^२ तित्तिलिका प्रोक्ता फेनिलश्चाप्यरिष्टकः ॥ ६७ ॥

६३ । अपामार्गादि चतुष्कं । (आपाङ्) । पुनर्णवादि पञ्चकं ।
 कठिलिका रक्तपुनर्णवा । अत्र कठिलक इति पाठोयुक्तः ॥

६४ । इन्द्राण्यादि चतुष्कं निर्गुण्ड्यां वर्त्तते (निभिन्दा) । इन्द्र-
 सुरिसोऽपि पाठः ।

६५ । शुक्रशिम्बादि त्रयम् । (आलाकुम्भी) । इक्ष्वाकादि चतुष्कं ।
 (तित्त्लाउ) ।

६६ । वैकङ्कतादि चतुष्कं । (वंदवी) । वञ्जुलादि पञ्चकम् (वेत्) ॥

६७ । वारिजादि त्रयं (द्विजल) ॥ चिञ्चादि द्वयं (तित्तुल) ।
 फेनिलादि द्वयम् । (रीटा) ॥

काश्मरी सर्वतोभद्रा श्रीपर्णी भद्रपर्णिका^१ ।
 श्लेः श्लेष्मान्तकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ६८ ॥
 विल्वकाश्मर्यश्याणाकपाटलागणिकारिकाः^२ ।
 पञ्चमूलं स्मृतं श्रेष्ठं शास्त्रमार्गानुसारिभिः ॥ ६९ ॥
 गोक्षुरो वृहती चैव शालपर्णी निदिग्धिका ।
 पञ्चमूलं भवेत् सूक्ष्मं पृथ्निपर्णी समायुतम् ॥ ७० ॥
 पञ्चमूलोभयञ्चैव दशमूलमिति स्मृतम् ।
 सन्निपातभवे रोगे हितमेतत् प्रकीर्तितम् ॥ ७१ ॥
 मरिचस्य च^३ शुण्ठ्याश्च पिप्पलीनां तथैव च ।
 एतन्निकटुकं प्रोक्तं व्याषाख्यं व्यूषणं तथा ॥ ७२ ॥
 त्वगेलापचसंयोगे त्रिसुगन्धि चिजातकम् ।
 नागकेसरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥ ७३ ॥
 लवणैः कटुचूर्णैश्च घृष्यते यद्ब्रणं बुधैः ।
 प्रतिसारं^४ ततः प्रोक्तं वाजिशस्त्रविशारदैः ॥ ७४ ॥

६८ । काश्मर्यादि चतुष्कं (गामार) । एतत्पर्यायः,—“भद्रा
 गाम्भारी गोपभद्रिका कुमुदा कट्फला कृष्णवृत्तिका च”—इति ॥
 श्लेष्वादि पञ्चकम् । (चाल्ता) ॥

१ । भद्रकर्णिका । ख० ।

३ । मरिचं नागरञ्चैव । ग० ।

२ । गण्डकारिका । ग० ।

४ । प्रतिसारखं तत्प्रोक्तं । ख० ।

अनुवासनसंज्ञौ तु निरूहास्थापने स्मृतौ ।
 वस्तिसंज्ञा समुद्दिष्टा एषामेव तपोधनैः ॥ ७५ ॥
 घ्राणमार्गेण यच्चूर्णं प्रेर्यते मुखवायुना ।
 प्रथमं तद्विख्यातं धावनं क्षालनं स्मृतम् ॥ ७६ ॥
 काष्ठाहारिकगोपालमालाकारवनेचरान् ।
 दृष्ट्वा नामानि जानीयात् भेषजानां विचक्षणः ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे निघण्टौ
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

७५ । अनुवासनसंज्ञावित्यत्र अनुवासनसंज्ञे स्मृते इति पाठः
 साधीयान् ॥

७७ । दृष्ट्वास्थाने पृष्ट्वेति साधुः ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

—००:००—

ऋतुविभागविवरणम् ।

स्वस्थवृत्तं प्रवक्ष्यामि तुरगाणां समासतः ।
 शालिहोत्रादिभिः प्रोक्तं यथा सम्यक् प्रकीर्तितम् ॥१॥
 श्रावणश्च तथा भाद्रो द्वौ मासौ ऋतुवर्षकौ ।
 आश्विनः कार्तिकश्चैव शरत्कालः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥
 मार्गपौषौ तु हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुनौ ।
 वसन्तश्चैत्रवैशाखौ ग्रीष्मो ज्यैष्ठः शुचिस्तथा ॥ ३ ॥

शालानिर्भेदाखविवरणम् ।

प्रागुदक्प्रणते देशे स्थाणुकण्टकवर्जिते ।
 चिताचैत्यविहीने च शालां कुर्वन्ति पण्डितः^१ ॥ ४ ॥

१ । स्वस्थवृत्तमिति अरोगिनि यद् वृत्तम् ॥

२ । सुश्रुतमते तु नैवं ऋतुविभागः,—तद्यथा,—“भाद्रपदा-
 श्वयुजौ वर्षा । कार्तिकमार्गशौर्षा शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गु-
 नचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढश्रावणौ प्रावृष्टः” इति ॥

४ । प्रागुदक्प्रणते पूर्वोत्तरप्रवणे । स्थाणुः शङ्कुः । स्थाणुर्वा ना
 शङ्कुरित्यमरः । चैत्यमायतनं । चैत्यमायतनमित्यमरः । शाला वाजि-
 शाला ॥

१ । कुर्वन्ति पण्डिताः । ग० ।

शुष्का^१ शाला च कर्त्तव्या इष्टकाष्ठेन संस्थिता ।
 शिरसि स्थापयेद्देवं रैवन्तं पूजयेत् सदा ॥ ५ ॥
 कार्य्या^२ चिह्नस्तविस्तीर्णा लाक्षायाः^३ पिण्डिका शुभा ।
 शालाप्रमाणदीर्घा च तस्यां^४ वासं प्रदापयेत् ॥ ६ ॥
 द्वौ हस्तावुच्छ्रयेणास्या मानश्चैव^५ प्रकीर्त्तितम् ।
 तर्ज्जकुं काष्ठदण्डांश्च प्रान्तेऽस्याः स्थापयेद्वहिः ॥ ७ ॥
 अग्निकार्य्यं ततः कृत्वा द्विजान् संभोज्य चादरात् ।
 कृत्वा पुण्याहवादिचं ततो वाहान् निवेशयेत् ॥ ८ ॥
 सम्मुखान् स्थापयेत्तास्तु^६ पुष्पगन्धादिपूजितान् ।
 रज्जुद्वयनिवद्धांश्च पश्चात्पाशेन संयुतान् ॥ ९ ॥

५ । इष्टकाष्ठेन संस्थिता इष्टकेन काष्ठेन वा कुट्टमितेत्यर्थः ।
 लाक्षायाः पिण्डिकेति जतुमयी पीठिकेत्यर्थः । वैरन्तपूजाविधिः
 पूर्वमुक्तः ॥

७ । तर्ज्जकुः । अत्र तर्ज्जकुस्थाने तर्दक इति पाठोयुक्तः ।

९ । शालायामश्वबन्धनं कथं कार्यमित्यत्राग्निपुराणं,—“द्वौ
 रज्जुबन्धौ दुष्टानां पत्नयोर्भयोरपि । पश्चाद्भुशुश्च कर्त्तव्यो दूरकी-
 ल्वप्यपश्रयः ॥ वाषेयुस्त्रासृते स्थाने कृतधूपनभूमयः । यत्नोपन्यस्त-

१ । सुशुष्का । खः ।

२ । कुर्व्यात् । ग० ।

३ । लाक्षायाः । ख० ।

४ । तदावासं । गः ।

५ । मानश्चैवं । ख० ।

६ । प्रशान्तयेत् । खः ।

७ । सम्मुखं स्थापयेत्तावत् । गः ।

लौहञ्च निम्बपत्राणि गुग्गुलुं सर्षपान् घृतम् ।
 चैलबद्धं वचां हिङ्गुं वध्नीयाद्वाजिलाङ्गुले ॥ १० ॥
 समीपे वानरः कार्यः वाजिनां नित्यतो वहिः ।
 सवत्सो वृषभश्चैव शुक्लो यश्चापि कुरुरः ॥ ११ ॥
 शालापार्श्वे कुटीं कृत्वा स्थापयेत् सर्व्वभेषजम् ।
 घृततैलानि पक्वानि पुटकां नालिकां तथा ॥ १२ ॥
 आलोकं कारयेत्प्राज्ञः प्रदीपैः सर्व्वराचिकैः ।
 जाग्रतः पुरुषास्तत्र तिष्ठेयुः शस्त्रपाणयः ॥ १३ ॥
 वालुकापूरितं कार्यं संस्कृतं चत्वरं तथा ।
 लुठनाय च वाहानां भवेच्च क्रमणाय च ॥ १४ ॥

वर्षापोषणविवरणम् ।

शालाप्रविष्टमात्रस्य नैव कार्यः क्रियाक्रमः ।
 दशाहं द्वादशाहं वा पथ्या तैलेन संयुता ॥ १५ ॥
 ततो निम्बः प्रदातव्यो वर्षादौ पलपञ्चकः ।
 सप्ताहमुत्तमाश्राय शुष्णीदीप्यकसैन्धवैः ॥ १६ ॥

यवसाः सप्रदीपाः सुरचिताः ॥ कृकवाकजकपयो धार्याश्चाश्वगृहे
 मृगाः”—इति ॥

१५ । शालाप्रविष्टेत्यारभ्य पोषयन्निषक् इत्यन्ता सार्द्धद्वादशहोकाः
 ग-पुस्तके न सन्ति ॥

१६ । वर्षादौ वर्षाप्रारम्भे उत्तमायाश्राय दशाहं द्वादशाहं वा
 तैलेन कटुतैलेन संयुता पथ्या देयेति शेषः । पथ्यायाम् पलपञ्चकं

स्वस्थं बुद्ध्या ततो वाहं दद्याद् गोमूत्रसंयुतम् ।
 हरीतकोपलं...कटुतैलेन मूर्च्छितम् ॥ १७ ॥
 आदौ पञ्च प्रदातव्या हरीतक्यो विजानता ।
 पञ्च पञ्च च वृद्ध्यायां यावत् पूर्णं शतं भवेत् ॥ १८ ॥
 उत्तमाश्च शतं प्रोक्तमशीतिर्मध्यमे तथा ।
 अधमे विहिता षष्ठिरश्वज्ञानपरायणैः ॥ १९ ॥
 मासे भाद्रपदे विद्वान् समानीय हरीतकीम् ।
 दशाहं केवलं तस्मै घासं दद्यात् समाहितः ॥ २० ॥

गृहीत्वा प्रस्थाद्धैन तैलेन सह देयम् । योगोऽयं रुधिरोद्गमसंश्र-
 मनः । नकुलस्तु,—अनेन योगेन सह गोमूत्रं ददाति । दशाह
 द्वादशाहस्यले एकविंशतिदिवसानाह । तदुक्तम्,—“दद्याद्गोमूत्र-
 संयुक्तां सतैलाच्च हरितकीम् । दिनं त्रिषप्तकं यावत् पलपञ्च-
 प्रमाणतः ॥ ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्रुधिरोद्गमात्”—इति ।
 ततःपरं एष निम्बयोगो देयः । शुण्ठीदीप्यकसैन्धवैः शृङ्गवेर-
 जीरकनिम्बत्वचः समभागेन कल्कीकृत्य सप्ताहं देयाः ॥

१७ । स्वस्थवृत्ते हरितकीविधानमाह स्वस्थमिति । स्वस्थे अश्वे
 कटुतैलेन सार्धपतैलेन मूर्च्छितं पक्कमित्यर्थः । पञ्च हरितकी गोमूत्रेण
 पिष्ट्वा दद्यात् ॥

२० । ततो द्वादशाहं केवलं घासं दद्यात् । “ततो नवदण्डाहारं
 संप्राप्य सुमनोहरं । परां पुष्टिमवाप्नोति नीरो गश्च प्रजायते”—
 इति नकुलः ॥

कल्पोक्तेन विधानेन यथामात्रं यथावसम् ।
 रसेनं गुग्गुलुश्चापि प्रदद्याद्वाजिनां ततः ॥ २१ ॥
 प्रथमे प्रहरे चैव वर्षाकाले न चारयेत् ।
 द्वितीये च तृतीये च चारयेन्नतु पश्चिमे ॥ २२ ॥
 प्रभाते निस्तुषा देया यवा मध्यदिने तथा ।
 सन्ध्याकाले भिषक् प्राज्ञः पुनश्चैवावचारयेत् ॥ २३ ॥

२१ । कल्पोक्तेन विधानेनेति रसेनादिकल्पोक्यवस्थया । सा
 चेयम् । प्रथमे दिने रसेनरसं मातुलुङ्गरसञ्च समभागं मिलित्वा
 प्लवदयं । तत एकैकवृद्ध्या विंशतिपलपर्यन्तमुत्तमाश्राय दद्यात् । मध्य-
 माय चतुर्दश अधमाय च पलायकमिति । यथावसमिति उत्तममध्य-
 माधमवल्लवं विविच्येत्यर्थः । एवं गुग्गुलोरपि पलपञ्चकं पलचतुष्टयं
 पलत्रयञ्च यथासङ्ख्यमुत्तममध्यमाधमेभ्य एकदिने पानाय भोजनाय
 वा देयम् ॥ तथा वर्षासु पानार्थं नवोदकं वृष्ट्यम्बुसेकञ्च विशेषेण
 निषिद्धः । तत्र दोषमाह,—“वृष्ट्यम्बुभिस्तु सिक्ताङ्गस्तेजसा त्यज्यते
 ह्यः । अशुद्धोदकजान् रोगान् प्राप्नोति शतशः परान् ॥ नवोदकप्र-
 धानेन वलहीनञ्च जायते” इति नकुलः ॥

२२ । वर्षायामश्रवाहननिषेधोऽपि नकुलेन हतः । “न प्रायो
 वाहयेदश्वं प्राट्टकाले कथञ्चन । य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दश-
 मासिकम्”—इति ॥

दुर्दिने नोदकं देयं वाहेद्वा दापयेद्दुधः ।
 दिवसस्याष्टमे भागे भोजनस्य भवेद्विधिः ॥ २४ ॥
 तस्य पानं प्रयोगश्च पूर्वाह्णे चैव कीर्तितम् ।
 पिप्पलीशृङ्गवेरेण चिचकेण समाह्वया ॥ २५ ॥
 स्रवणैः सुरया सार्द्धं प्रतिपानं घनागमे ।

शरत्पोषणविवरणम् ।

शरदाद्याश्विने मासेऽश्वान्नो कारयेच् अमम् ।
 घासैर्यवैश्च तत्राह्नः कौवलैः पोषयेद्भिषक् ॥ २६ ॥

२४ । दुर्दिने मेघाद्यतदिवसे कौपोदकमृते अन्यजलदाननिषेधः कर्तव्यः । “कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमे” । इति नकुल-वचनात् । एवञ्च कटुतैलाभ्यङ्गे निवातस्थानवन्धनं तथा एकदिनान-कारं लेहनाथं पल्लद्वयपरिमितस्रवणदानञ्च कर्तव्यम् । इति नकुलोप-देशः । तदुक्तं,—“अभ्यङ्गः कटुतैलेन निवातस्थानवन्धनं । एकाहा-कारितं दद्यात्स्रवणञ्च विषक्त्यः ॥ पल्लद्वयप्रमाणेन सुखजापरिशुद्धये” इति ॥

२५ । अयं श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति । समाह्ना गोजिह्वाद्यः ।

२६ । शरदाद्याश्विने इति शरदश्रादिराश्विने मासस्तस्मिन् । शरदादौ वाहननिषेधो नकुलेनापि कृतः,—“वाहनञ्च प्रयत्नेन सुखस्यमपि वर्जयेत्”—इति । अस्मिन् काले भोजनार्थं यवघा-सयोर्व्यवस्था । नकुलस्तु नीलमकुष्ठघासव्यवस्थां कृतवान् न यवस्य ।

ताडागं शस्यते तोयं पाने चैवावगाहने ।
 सन्तप्तस्य तु कर्त्तव्यं क्षीरवस्तिक्रमे बुधैः ॥ २७ ॥
 निस्तुषा जलकुम्भस्था यवास्तस्मै हिताः स्मृताः ।
 श्रौद्धकाश्च यवाः प्रोक्ता रक्तपित्तप्रशामकाः ॥ २८ ॥
 काश्मर्याश्च फलं मुस्तं वदरं कटुरोहिणी ।
 ऊशीरं शर्कराञ्चैव प्रियङ्गुमधुके तथा ॥ २९ ॥
 पटोलं चायमाणाञ्च एकादश भवेन्मधु ।
 एकादशाङ्गमित्युक्तं सीधुना संप्रदापयेत् ॥ ३० ॥
 अत्यन्तश्वासतप्तानां प्रतिपानन्तु वाजिनाम् ।
 चन्दनोशीरकल्कैश्च सान्द्रं वा लेपनं हितम् ॥ ३१ ॥
 सुशीतञ्च प्रवातञ्च स्थानं तेषां प्रकीर्तितम् ।
 व्यजनन्तालवृन्तैश्च विस्तीर्णैऽम्भसि मज्जनम् ॥ ३२ ॥

तदुक्तं “यवसं सुमनोहरं,—नीलवर्णमकुष्ठञ्च घृतं घासेन संयुतम्”—
 इति । मकुष्ठो वनमुद्गः ।

२७ । जलपानव्यवस्था तुल्यैव । पानाय सारसं तोयमिति ।
 अत्र क्षीरवस्तौ आढकमितं दुग्धं देयं परिभाषानियमात् ।

२८ । एतत्काश्मरीफलादिकं मध्वन्तमेकादशाङ्गं सीधुना संप्र-
 दापयेत् । अस्य परिमाणं प्रत्येकं पलं सुरायाश्च प्रस्थो यावत् ॥

३१ । चन्दनं रक्तचन्दनम् ।

देयं शरदि चाश्राय भोजनं क्षीरशालिभिः ।
 मांसयूषैरनम्वैर्वा किञ्चित्-सैन्धवसंयुतैः ॥ ३३ ॥
 शुक्लपक्षे द्वितीयायां शालां संवेष्ट्य रक्षयेत् ।
 आदित्यरश्मितो वाहान् कटैर्वस्त्रादिभिस्तथा ॥ ३४ ॥
 अस्तं गते दिनकरे कटादीन्यपकर्षयेत् ।
 प्रवातार्थं पुनर्दद्याद् यावत् सन्ध्या न जायते ॥ ३५ ॥
 धूपो^१ निम्बदलैः कार्यो घृतगुग्गुलुसंयुतैः ।
 शालाप्रवेशविहितान् रक्षकांश्चैव दापयेत्^२ ॥ ३६ ॥

३३ । अत्र क्षीरशालिपरिमाणं प्रत्येकं सप्त अष्टौ वा पलानि
 देयानि । “ततः शरदमासाद्य बज्रखण्डसमन्वितम् । शस्तं क्षीरोदनं
 सप्तपलाष्टपरिसंख्यया” । तथा स एव रात्रौ केवलं दुग्धं मधुरञ्च
 ददाति । “दुग्धं वा केवलं रात्रौ कथितं संप्रशस्यते । तथान्यदपि
 यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते” इति नः । मांसयूषस्य पलद्वयं ।

३४ । “आश्विने शुक्लपक्षे या तृतीया स्वातियोगिनी । ऐशान्याञ्च
 पुनश्चैव गृह्णीयात् स्थानमुत्तमम् । नीराजनं ततः कुर्यात् सम्प्राप्ते
 दिवसेऽष्टमे । नीराजनस्य कालास्तु पूर्वमुक्ताश्च ते मया” ॥ इति नकुलः ।
 कटैः दण्डनडादिनिर्मितासनैः (चेटा मादुर दड्मा) इति प्रसिद्धैः ।

३६ । निम्बदलघृतगुग्गुलूनां प्रत्येकं कर्षत्रयं याह्यम् । परि-
 भाषायां तावत् परिमाणस्य विधानात् ।

१ । धूमः । खः ।

२ । रक्षांश्चैव प्रदापयेत् । खः ।

घर्षणं भ्रामणश्चैव तथाचैवापवर्त्तनम् ।
 निशाग्रेषु प्रकर्त्तव्यं यावद्दूरे दिवाकरः^१ ॥ ३७ ॥
 एवं प्रतिदिनं कुर्यात् सप्तरात्रमतन्द्रितः ।
 कारयेद्वाह्यणैश्चैव^२ शान्तिस्वस्त्ययनानि च ॥ ३८ ॥
 सप्तरात्रे व्यतिक्रान्ते क्षौरितान्^३ स्नापयेत्तथा ।
 अर्चितान् कुसुमैर्गन्धैः^४ स्ततो नीराजयेद्बुधः ॥ ३९ ॥
 ततो वादित्रनिर्घोषैः कर्त्तव्या ग्रामतो वहिः ।
 दिशं पूर्वां तथोदीचीमश्वा विप्रैरधिष्ठिताः ॥ ४० ॥
 अग्रे वदेद्द्विजो मन्त्रं वेदोद्दिष्टं यथाक्रमम् ।
 अर्घशान्तिं^५ तुरङ्गानां ततो हृष्टः प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥
 प्रदक्षिणं ततो वह्नेः^६ कारयित्वा द्विजोत्तमैः ।
 पुरमश्वाः^७ प्रवेश्यास्ते तौरणान्तरनिर्गताः ॥ ४२ ॥

३८ । अश्वानामर्घशान्तौ कालमाह । “अश्वयुक्त्तपक्षस्य पञ्च-
 दश्याश्च शान्तिकं । ० ० ० तिलाचताज्यसिद्धार्थान् देवतानां
 शतं शतं । उपोषितेन कर्त्तव्यं कर्म चाश्वरुजापहम्” इति नः ।

१ । उदवर्त्तनम् । खः ।

२ । ऊदेत् । खः ।

३ । वैद्यः । खः ।

४ । क्षौरिष्णापितां तथा । खः ।

५ । आवर्त्तितान् कुसुमैर्गन्धैः । गः ।

६ । सर्वशान्तिं । गः ।

७ । वह्नौ । गः ।

८ । पुनरश्वाः । खः ।

अग्रमाल्याग्रगन्धैश्च^१ भोजनाद्यै^२स्तथैव च ।
 गृहागतेषु वाहेषु अर्घं दद्यान्नराधिपः ॥ ४३ ॥
 अर्चि^३तेषु^४ ततो वैद्यः कर्णं जापमिदं जपेत् ।
 कीर्त्तितं मुनिभिः पूर्वं वाजिशस्त्रार्थवेदिभिः ॥४४॥
 पूर्वं देवमयीं त्वं हि स्मर जातिं हयोत्तम ।
 सर्वे जना स्वया रक्ष्या रणे भर्तुश्च वाहक^५ ॥ ४५ ॥
 कर्णजापं भिषक्कृत्वा यथास्थानं ततो हयान् ।
 स्थापयेत् कृतमङ्गल्यान् हृष्टान् कल्मषवर्जितान् ॥४६॥
 नार्चये^६ज्जलजैः पुष्पैर्वाहनार्घविधिं प्रति ।
 सौगन्धिकविशेषेण तेषां दद्याच्च^७ सर्व्वदा ॥ ४७ ॥
 दत्त्वा तित्कं घृतं पूर्वं कार्त्तिके वेधयेच्छिराम् ।
 शैरसीं पोचिकीं मन्यां कूर्चजां कोष्टजां ततः ॥ ४८ ॥
 आसां मध्ये यथायोगमेकां द्वे वापि वेधयेत् ।
 प्रतिपानं ततो दद्यादुत्तमं वक्ष्यमाणकम् ॥ ४९ ॥
 मञ्जिष्ठा मधुकं पुष्यं प्रियङ्गुस्त्रायमाणकम् ।
 शलाच पिप्पलीचैव तथा कटुकरोहिणी ॥ ५० ॥

४८ । आश्विनोपचारमुक्त्वा कार्त्तिकोपचारमाह दत्त्वेति ।

१ । अग्रमाणा । खः ।

२ । भोजनानि । खः ।

३ । अर्चि^३तेषु । खः ।

४ । सर्व्वेभ्यस्तु त्वयारक्ष्यो रणे भर्तुः सखा भव । खः ।

५ । अर्चयेत् । ग० ।

६ । दद्यान्न । खः ।

तुल्यांशान् दापयेदेतान्^१ सीधुना मधुसंयुतान् ।
 कल्कं कृत्वा तुरङ्गाय स्राविताय विचक्षणः ॥ ५१ ॥
 पञ्चतिक्तकषायेण^२ द्वितीयञ्च प्रदापयेत् ।
 पिप्पलीत्रायमाणाभ्यां प्रतिपानं सगोक्षुरम् ॥ ५२ ॥

हेमन्ते अश्वपोषणविधानम् ।

मुखेन^३ वस्तिना चैव स्नेहं दद्याद्धिमागमे ।
 विद्धा तालुशिरां प्राञ्जः प्रतिपानञ्च वाजिनम्^४ ॥ ५३ ॥
 यथर्तुं प्रतिपानेन^५ ततो माषान् प्रदापयेत् ।
 पुष्पितान् रोगनिर्मुक्तान् कृमिभिश्चाप्यभक्षितान् ॥ ५४ ॥
 पुष्पिता रक्तजनना फलिता मांसवर्द्धनाः ।
 माषा भवन्ति दोषाय विना पुष्पैः फलैस्तथा ॥ ५५ ॥

५०-५१ । एषां द्रव्याणां प्रत्येकं पलिकान् भागान् गृहीत्वा
 कल्कीकृत्य च प्रत्यपरिमितसीधुना देयम् । चायमाणा (वलालता) ।

५२ । पञ्चतिक्तमिति वाषापटोलभूनिम्बगुडुचीकण्टकारिकाः ।
 चायमाणा वलालता ।

५५ । हिमागमे सपुष्पफलमाषयवसं पथ्य आहारः । नकुलेन
 आहारस्य एवमेव व्यवस्था कृता ।

१ । तुल्यांशं दापयेदेतां मांसानां । गः ।

२ । पञ्चतिक्तकषायार्थां । गः ।

३ । मुखेन । गः ।

४ । वाजिनम् । खः ।

५ । यथार्थं प्रतिमानेन । खः ।

दिनचयं न दातव्यं प्रारम्भे तूदकं^१ वुधैः ।
 एकान्तरं ततो देयं यावत्पूर्णं दिनाष्टकम् ॥५६ ॥
 ततः प्रतिदिनं देयमेकवारं यथेच्छया ।
 सकले चैव हेमन्ते विधिरेष जलं प्रति ॥ ५७ ॥
 पुष्पिते वारुणी शस्ता लवणेन समन्विता ।
 सतैललवणा चापि फलिते संप्रकीर्त्तिता ॥ ५८ ॥
 सुराया न प्रयोगस्तु सायाह्ने परिकीर्त्तितः ।
 यामिनीप्रहरेऽतीते माषान् दद्यात् सकाञ्जिकान् ॥५९ ॥
 तृतीये सप्तकेऽतीते ततोऽश्वान् दापयेद्बुधः ।
 एकान्तरं यथा तेषां श्रमः स्वेदश्च जायते ॥ ६० ॥
 यावन्नो पाकमायाति तावन्माषा हिताः स्मृताः ।
 कठिना नैव दातव्या सर्व्वदैव विजानता ॥ ६१ ॥

हिमागमे आदौ सुखवस्तिना द्येहमवचारयेत् । ततस्तालु-
 त्त्रिरावेधः । ततश्च धान्यकादिभिः प्रतिपानं दत्त्वा पुष्पितानि माष-
 दृषानि आहारायं दद्यात् । जलदाने तु प्रथमं दिनचयं जलदानस्य
 एकान्ततो निषेधः । ततो दिनाष्टकं एकदिनानन्तरं दत्त्वा ततः प्रति-
 दिनमेकवारस्य विधिः ।

१ । आरम्भादुदकम् । खः ।

२ । माषं दद्यात् सुकाञ्जिकम् । गः ।

माषभक्षस्य वाहस्य यदि स्यात् शूलसम्भवः ।
 शूलाध्यायोपदिष्टान्तु तदा कुर्याद्भिषक् क्रियाम् ॥ ६२ ॥
 अप्राप्तौ पर्णमाषाणां दद्यान्माषेण भोजनम् ।
 सतैललवणैर्माषैः शालिभिर्यवषष्टिकैः ॥ ६३ ॥
 धान्यकं चित्रकं व्योषं लोभ्रं लवणमेव च ।
 एतानि सुरया सार्द्धं हेमन्ते प्रतिपाययेत् ॥ ६४ ॥

शिशिरपोषणविधिः ।

शिशिरप्रतिपानं तु व्यहं दद्याद्विचक्षणः ।
 ततश्चाग्निबलं दृष्ट्वा तुरङ्गं भोजयेद्बुधः ॥ ६५ ॥
 उत्खिन्नैः फलमाषैस्तु युक्तैः काञ्जिकमात्रया ।
 तिलतैलसमेतैश्च तथा लवणसंयुतैः ॥ ६६ ॥

६३ । पर्णमाषाणामिति पत्रसहितमाषकलायानामित्यर्थः ।
 माषेण सह सतैललवणैः शालिभिर्वा यवैः षष्टिकैर्वा भोजनं दद्यात् ।
 अत्र माषेणेति प्रामादिकः पाठः । मांसेनेति युक्तं पाठं प्रतीमः ।
 अत्र माषाणां ३ प्रस्थाः । तिलतैलं कुडवत्रयं । लवणस्य च कुडवः ।

६४ । अत्र प्रतिपानं सुराप्रस्थेन धान्यकादीनां मिलित्वा पादोनं
 पलं समालोद्य पाययेत् । प्रतिपाने तीक्ष्णद्रव्यपादहीनदानविधा-
 नात् ॥ व्योषं शुण्ठी पिप्पली मरिचञ्च । उक्तञ्च,—“विडङ्गपिप्पली-
 धान्यशताङ्गालोभ्रसैन्धवैः । सचित्रकैस्तुरङ्गानां प्रतिपानं हिमागमे” ॥

६६ । उत्खिन्नैर्भर्जितैः । काञ्जिकमात्रया स्वल्पमात्रेण का-

शिशिरे तोयपानञ्च दद्यादेकं विचक्षणः ।
 एवं श्लेष्मा तुरङ्गानां प्रकोपं नैव गच्छति ॥ ६७ ॥
 भोजनं वाहनं चैव कुर्यादेकान्तरं भिषक् ।
 अनुपाने सुरा तेषां भोजितानां प्रकीर्त्तिता ॥ ६८ ॥
 सव्योषेण विद्धङ्गेन हिङ्गुना वचया सह ।
 यवानीशतपुष्पाभ्यां पञ्चभिर्लवणैस्तथा ॥ ६९ ॥
 वारुण्याः प्रतिपानन्तु शिशिरे संप्रदापयेत् ।
 कायाम्निदोपनं तच्च श्लेष्मदोषनिवारणम् ॥ ७० ॥
 शिशिरे गर्भिता देया यवाः स्वस्थाय वाजिने ।
 सप्ताहं दिगुणञ्चैव वाहयेन्नैव बुद्धिमान् ॥ ७१ ॥

झिकेन । तिलतैलसमेतैरित्यत्र तिलतैलस्य कुडवत्रयं । लवणसंयुक्तै-
 रिति लवणस्य कुडवः । माषाणां प्रस्यत्रयं ॥

६७ । शिशिरे तोयपानमेकवारं दद्यात् । वारिदानस्य मात्रा
 तु चतुर्दश कुडवाः । अनुपाने सुरायाः प्रस्यः ॥

६९—७० । प्रतिपानार्थं श्लेष्मादीनां मिलित्वा चूर्णं पादोनं
 पलं सुराप्रस्थेन समालोच्य देयम् ॥ शतपुष्पा (शल्फा) । “शतपुष्पा
 सितच्छाऽतिच्छत्रा मधुरा मिषिः” इत्यमरः । पञ्चलवणानीति
 सैन्धवसचलसामुद्रविट्सौवर्चलपुलाख्यानि ।

७१ । गर्भिताः (भिजन) ।

१ । वाहनैः कुर्यादेकान्तरे भिषग्वरः । खः ॥

२ । पर्वणी । गः

आरम्भात् पञ्चरात्रन्तु पयःपानं न दापयेत् ।
 ततः सक्तत् प्रदातव्यं यावद्द्वौ सप्तकौ गतौ ॥ ७२ ॥
 तृतीये सप्तमे^१ चैव वाहयेच्च तुरङ्गमम् ।
 चतुर्थे च यथाशक्यं^२ वाहयेच्च विचक्षणः ॥ ७३ ॥
 पुष्पिताः फलिताश्चैव प्रशस्ताः सर्वदैव तु ।
 ये च पुष्टिप्रदा^३ हृद्या वलारोग्यविवर्द्धनाः ॥ ७४ ॥

७४ । पुष्पिताः फलिताश्च माषा इत्यर्थः ॥ शिशिरपोषणे
 नकुलः—“ततः शिशिरमाषाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनां । पलान्यष्टौ
 प्रमाणेन भवेद् यावद्विसप्तकं ॥ यवोत्थं यवसं पश्चात् दद्याद्विंश-
 त्यहानि च । यवाभावे च चणकान् दद्यादाद्र्द्रान् चरान् सदा ॥
 तदभावे मसूरांश्च शूक्याद्र्द्रान् तैलसंयुतान् । यवसञ्चापि यत्
 प्रोक्तं ब्रविष्ये तदहं यदा ॥ औषधानान्तु सर्वेषां क्वाथ्यतां तस्य
 कर्मणां ॥ तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवसं यवसं परम् ॥ पर्वतानां
 यथामेरुरायुधानाञ्च वज्रकम् । तथा सर्वोपचाराणां सप्तेः श्रेष्ठतमा
 यवाः । यथोदितः सहस्रांशुर्निःशेषं तिमिरं हरेत् । तथा शरीरजान्
 दोषान् यवाः सर्वान् हरन्ति च ॥ उपचारक्रियाः सर्वाः पञ्चर्तुजनिता
 ह्ये । कृताः सर्वेण भोज्येन सप्तेस्तु सुकृताय वै । यद्यश्नाय यवा दत्ताः
 शिशिरे समुपस्थिते । क्रिया अपि कृताः सर्वाः पञ्चर्तुजनिता ह्ये ॥
 पञ्चर्तुजनिताश्चाथ क्रिया व्यर्थास्तुरङ्गमे ॥ एवं ज्ञात्वा विदग्धेन यवा

१ । सप्तके । गः ॥

३ । येवा पुष्टिप्रदस्याश्च । गः ॥

२ । यथाशक्त्या । खः ॥

वसन्तपोषणविधिः ।

वसन्ते वाहयेदश्वान् भोजनं नैव दापयेत् ।
 खादने भक्षितास्तेषां संस्कृताः केवला यवाः ॥ ७५ ॥
 त्यहाद् द्यहाच्च दातव्यं लवणञ्च सुमाचया^१ ।
 घासः शुष्को जलं वारमेकं दौ वा हितं स्मृतम् ॥ ७६ ॥
 व्योषलोभ्रविडङ्गैश्च सक्षौद्रैः सैन्धवान्वितैः ।
 प्रतिपानं हितं दृष्टं वसन्ते मदिरायुतम् ॥ ७७ ॥
 हेमन्ते शिशिरे विद्वान् वसन्ते च तुरङ्गमान् ।
 आतपे दिवसं सर्व्वं स्थापयेद्वाजिशस्त्रवित् ॥ ७८ ॥

देयाः प्रयत्नतः ॥ प्राप्तचीरा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते । शुष्का
 अपि यवा देयाः सर्व्वकालञ्च वाजिनाम् ॥ प्राणदास्ते यतोज्ञेयाः सर्व्व-
 व्याधिविनाशनाः । योऽन्योऽग्नार्थं वाहानां प्रधानो यव इत्यते ॥
 तदभावे यवान् दद्यान्मकुष्ठान् तैलसंयुतान् । भोजने तुरगेन्द्राणां
 परां पुष्टिमभीक्ष्णता ॥ मकुष्टभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छति लौकिकीं ॥
 अप्राप्तौ तु मुकुष्ठानां मुद्गा देया विवेकिभिः । सतैलास्तेऽपि
 कुर्व्वन्ति पुष्टिं सत्वविवर्द्धिनीम् ॥ अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि
 वा पयः । शश्वं वा मांसमेवाथ पुष्ट्यर्थं वाजिनां सदा ॥ शश्याभावे तु
 शुष्कं वा यवसं यस्य वाजिनः” इत्यादि । “भक्षिताः” स्थाने भर्जिता
 इति युक्तम् ॥

१ । वसुमाचया । ख ॥

स्थानं छायान्वितं शस्तं ग्रीष्मे व्यायामवर्जिते^१
 त्रिःस्नानपानं घासश्च सान्द्रो यश्चापि वारिजः ॥ ७६ ॥
 अतीव घर्भतप्तानां शारदं कारयेद्विधिम् ।
 क्षीरयुक्तं शतावर्थ्या मूलं पाने च शस्यते ॥ ८० ॥
 दुर्वलानां प्रदातव्यं सार्द्धं मांसरसेन तु^२ ।
 यवभक्तं युतं दध्ना वाहानां स्वल्पसैन्धवम् ॥ ८१ ॥
 कुक्कुटीमूलकल्कश्च क्षीरेणालोडितस्तथा ।
 ग्रीष्मकाले हितो दृष्टो वाजिनां हितकांक्षिभिः ॥ ८२ ॥

७६ । नकुलोऽत्र दूर्वां ददाति । “ग्रीष्मकाले तु संप्राप्ते दूर्वा-
 भोज्यं प्रशस्यते । वाजिनामिह सर्वेषां घर्भतापोपशान्तये” इति ॥
 ग्रीष्मे त्रिःस्नानपानं स्याच्चिरं तस्यावगाहनम्” । इत्यग्निपुराणम् ॥
 घासस्य दश तुलेति अहोरात्रेण यवसस्य तुलादशेति ज्ञेयम् ।

८० । शतावर्थ्या मूलकल्कपलं । क्षीरस्य प्रस्थः ॥

८१ । अत्र चतुराङ्गकमितस्य यवस्य भक्तं देयम् । “निस्तुषाणां
 प्रदातव्या यवानां चतुराङ्गकी” इत्यग्निपुराणम् ॥ अत्र पानं सर्पिः-
 प्रथति । मांसरसेनेत्यत्र मांसरसेनेति साधुः ॥

८२ । कुक्कुटीमूलकल्कः शाल्मलीमूलकल्कः ॥

१ । व्यायामवर्जितं । गः ॥

२ । सार्द्धं मांसरसेन तु ।

प्रियङ्गुपिप्पलीलोभ्रमधुकं विश्वभेषजम् ।

निदाघे प्रतिपानं स्यात् सीधुना मधुना युतम् ॥ ८३ ॥

सर्वसुंपोषणविधिः

देशे देशे च घासानां नामान्यत्वं प्रजायते ।

तेन घासा मया नैव नामभिः परिकीर्तिताः ॥ ८४ ॥

श्रौदकं दापयेद्वासं ग्रीष्मे शरदि वाजिनाम् ।

कालेऽन्यस्मिन् हितो दृष्टः शुष्को रोगविवर्जितः ॥ ८५ ॥

सर्वेषु चैव रोगेषु तथा कालेषु षट्स्वपि ।

दूर्वा नित्यं हिता दृष्टा वाजिपुष्टिविवर्द्धिनी^१ ॥ ८६ ॥

माचावत्संप्रयुञ्जीत स्वस्थानां सर्वकालिकम्^२ ।

तैलं कालानुरूपोक्तं^३ पञ्चषड्दिवसान्तरे ॥ ८७ ॥

८३ । प्रियङ्गादीनां चूर्णं मिलित्वा पलं । सीधुनः प्रस्थः । मधुनश्च कुड़वः । उक्तञ्चाग्नेये,—“प्रियङ्गुपिप्पलीलोभ्रयश्वाङ्गैः समहौषधैः । निदाघे सगुडा देया मदिरा प्रतिपानके”—इति । अत्र नकुलः,—
“घृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निबन्धनम् । रक्तखावच्च गात्रेषु ग्रामं वा घृतसंयुतम् ॥ घृतं काशस्य मध्यमं सर्वदोषप्रशान्तये”—इति ॥

८७ । तैलमिति तैलस्य प्रस्थाद्धं पञ्चषड्दिवसानन्तरं देयम् । परन्तु खेहपीतस्य “गुर्वभिद्यन्दिभक्तानि व्यायामं स्नानमातपम् ।

१ । वाजिनां पुष्टिवर्द्धिनी । गः ॥

२ । स्वस्थाने सर्वकालिकान् । गः ॥

३ । तिलैः कालानुरूपोक्तैः । गः ॥

व्योषजीरकसिन्धूत्यविद्धसौवर्च्चलानलैः ।
 हरिद्राद्वयपूतीकवोज^१शिशुकुठेरकैः ॥ ८८ ॥
 गोमूत्रपिष्टैः पिण्डन्तु^२ प्रातर्वाजिषु दापयेत् ।
 मन्दाग्निदीपनं श्रेष्ठं बलतेजोविवर्द्धनम् ॥ ८९ ॥
 अथवा सुरया साङ्ग प्रतिपानेषु^३ योजितः ।
 कायाग्निदीपनश्चाशु^४ पिण्डोऽयं मुनिभाषितः ॥ ९० ॥
 सर्व्वदैव तुरङ्गाणां हितमेतत् प्रकीर्त्तितम् ।
 कण्डूयनं सुखं चाग्रं^५ तेषां प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ ९१ ॥
 संग्रामादिषु कालेषु तं स्मरन्ति हयोत्तमाः^६ ।
 तस्मात् कार्य्यं^७ प्रयत्नेन तेषां कण्डूयनं^८ बुधैः ॥ ९२ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तहतेऽश्वशास्त्रे सर्व्वर्त्तु-
 पचारे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वायुवर्जञ्च वाहस्य खेहपीतस्य वर्जितम्” इति वचनाद् एतत् सर्व्वं
 निषिद्धम् ॥

८८—८९ । व्योषादीनां मिलित्वा पादहीनं पलं पाह्यं । सिन्धूत्यं
 मैन्धवं । विडं कृष्णलवणं । अनलश्चित्रकमूलं । हरिद्राद्वयं हरिद्रा
 दाहहरिद्रा च । पूतीकः (नाटाकरञ्ज) । शिशुः शोभाञ्जनत्वक् ।
 कुठेरकः श्वेततुलसी (वातुइतुलसी) ।

१ । भाङ्गो । खः ॥

५ । चाङ्गे । हृः ॥

२ । पिण्डोन्तु । खः ॥

६ । हथा यतः । खः ॥

३ । प्रतिपानेन । गः ॥

७ । काये । गः ॥

४ । कायाग्निदीपनोयश्च । गः ॥

८ । कण्डूयते । गः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

—o:~o:—
 चारुदाहविधानम् ।

एकस्य वा द्वयोर्वापि समस्तानामथापि वा ।
 रभापामार्गभानूनां सुहीलाङ्गलिपुष्करान् ॥ १ ॥
 दग्ध्वा भस्म समादाय गोमूचेण तु गालचेत्^१ ।
 गालितानन्तरं तच्च ताम्रपाचे निधापयेत् ॥ २ ॥

१ । क्षणात् चरणादा चारुः । स च शक्तादिभ्यः प्रधानतमः
 चिदोषनाशितात् । स च गुणत उष्णस्त्रीक्षणः शोधनः पाचनः विलयनः
 रोपणः शोषणो लेखनश्च भवति । स च प्रतिसारणीयत्वात् पानीय-
 त्वाच्च द्विविधः । तयोः प्रतिसारणीय एवास्मिन् ग्रन्थे विनियोज्य
 इति बोध्यं शोफार्बुदादिदाहार्थम् । भानुः रक्तार्कः । लाङ्गली
 (ईष्लाङ्गली) । पुष्करः कुष्ठं (कुड़) । एतेषां भस्मानि द्रोणपरि-
 मितानि षड्भिर्गोमूत्रद्रोणैर्गोलायत्वा दोलायन्त्रेण एकविंशतिवारं
 परिह्वयेत् । ततो गालितं चारुजलं मृदग्निना पाचयित्वा यदा दूर्वा-
 लेपलं गमिष्यति तदा द्विज्वादीनां चूर्णं मिलित्वाष्टपलं प्रक्षिप्य चूर्ण-
 तामागतं सिद्धं भवति ॥

१ । गोमूचेज्जानुगालयेत् । गः ॥

मृदग्निना पचेन्मूत्रं ततो दर्वीविघटितम् ।
 भेषजानि क्षिपेत्तस्मिन् दर्वीक्षेपत्वमागते ॥ ३ ॥
 हिङ्गु टङ्गं यवक्षारं पञ्चैव लवणानि च ।
 क्षिप्तानि पचेत्तावद् यावत्तच्चूर्णतां^१ गतम् ॥ ४ ॥
 तच्चूर्णन्तु भवेत् सिद्धिं^२ स्थापयेत् शीतलं कृतम् ।
 वातजे^३ कफजे कुष्ठे चार्बुदे मांसकीलके ॥ ५ ॥
 लोमान्युत्पाद्य दातव्यः क्षार एष^४ शलाकया । ६ ॥

लौहदाहविधानम् ।

वायौ प्रकुपिते^५ऽत्यर्थमग्निं दद्याद्विचक्षणः ।
 यथाशास्त्रं भिषक् प्राज्ञो लौहकैर्मेदसापि वा ॥ ७ ॥
 शलाकाभिश्च फालैश्च तप्तैर्लोहेन कीर्तितः ।
 वर्त्तिभिर्विन्दुदाहेन^६ मेदसा समुदाहृतः ॥ ८ ॥
 अग्रकायं^७ दहेल्लोहेः पश्चात्-कायन्तु^८ मेदसा ।
 एवं यः कुरुते सम्यक् तस्य सिद्धिर्न दूरतः ॥ ९ ॥

८ । शलाकया वा फालेन वाग्निपत्रेण दाहो लौहदाहः की-
 र्त्तितः । तथा वर्त्तिभिर्दाहेन मेदसा दाहः समुदाहृतः ॥

१ । यावत्तु । गः ।

२ । तित्ततुल्यन्तु । खः ।

३ । वाते कफे च कुष्ठे च । गः ।

४ । एव । खः ।

५ । बद्धप्रकुपितः । खः ।

६ । वर्त्तिभिश्चैव दाहेन । खः ।

७ । अग्रकाये । गः ।

८ । पश्चात्काये । गः ।

दहेत् प्रथमया लोम^१ चर्मं चैव द्वितीयया ।
 मांसं तृतीयया सम्यग् दहेद्विद्ध्वा शलाकया ॥ १० ॥
 समांसलेषु देशेषु फालैर्वह्निं प्रदापयेत् ।
 रेखाभिर्विन्दुभिश्चैव तथा काकपदादिभिः ॥ ११ ॥
 दहेद्देशं सम्यगेवं वाजिनोऽङ्गं शलाकया ।
 दग्ध्वा मधुककल्केन घृतमिश्रेण लेपयेत् ॥ १२ ॥

मेदोदाहविधानम् ।

पुरलाक्षामधूच्छिष्टसर्जश्रीवेष्टकैः समैः ।
 मनःशिलागुडोपेतैर्वर्त्तिमष्टाङ्गुलायताम् ॥ १३ ॥
 कृत्वाष्टाङ्गुलविस्तारां^२ श्रूकरादिवसान्विताम् ।
 घृतस्रुतेन संवेष्ट्य कर्पटेन विनिःक्षिपेत् ॥ १४ ॥
 अधोभागे दृढं विद्ध्वा^३ सुशिरे वेणुदण्डकैः ।
 प्रक्षिप्य छिद्रं कुर्वीत अधोभागे विचक्षणः^४ ॥ १५ ॥
 कोलास्थिमाचदण्डस्य द्विहस्तस्य विचक्षणः ।
 यस्मिन् स्थाने स्थिता वर्त्तिस्तत्र दण्डं प्रवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥
 अधोभागे घृताक्तोनालक्तकेनाङ्गुलाष्टकम् ।
 यस्मिन् कृत्वा ततो वह्निं धृशं प्रज्वालयेद्बुधः ॥ १७ ॥

१० । पुस्तकान्तरे लौमस्थाने लोहमिति पठ्यते ॥

१ । लोहं । गः ।

४ । अधोभागं दृढं वद्धं । गः ।

२ । काले । गः ।

५ । विचेष्टयेत् । खः ।

३ । द्यङ्गुलविकारम् । खः ।

तुरङ्गाङ्गे ततो दण्डं विद्वानुपरि धारयेत् ।
 द्रुताया वह्नितापेन वर्त्याच्छिद्रान्तरे गतैः ॥ १८ ॥
 विन्दुभिर्दाहयेदश्वं सुवङ्गं पातितं क्षितौ ।
 पश्चात्-कायसमुत्थेन वायुनैवं विमुच्यते ॥ १९ ॥

दाहलक्षणम् ।

विल्व'मध्यसवर्णान्तु पक्वतालनिभं तथा ।
 सम्यग्दग्धं विजानीयाद् विपरीतं विवर्जयेत् ॥ २० ॥

शस्त्रविधानम् ।

अर्द्धाङ्गुलन्तु विस्तीर्णं कुर्याच्छस्त्रं षडङ्गुलम्^१ ।
 नाम्ना ब्रीहिमुखं सम्यक् तथा चात्पलपत्रकम् ॥ २१ ॥
 व्यङ्गुलं वृद्धिपत्रञ्च क्षुराकारं प्रकीर्तितम् ।
 पक्वशोथादिषु प्राज्ञः पाटनं तेन कारयेत् ॥ २२ ॥
 शस्त्रेणोत्पलपत्रेण ब्रीहिपत्रेण वा भिषक् ।
 शिरावेधविधिं सम्यग् दृष्टकर्मा प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे क्षाराग्नि-
 शस्त्रविधाने चतुर्दशोऽध्यायः ।

२१ । ब्रीहिमुखं ब्रीहिमुखसदृशत्वात् । उत्पलपत्रमपि उत्पल-
 दलाकारत्वात् । तथा वृद्धिपत्रं नाम क्षुरसदृशं । एतानि सुश्रुतोक्त-
 विंशतिविधशस्त्राणामन्यतमानि । तेषु केन किं साधनीयमित्याह ।
 ब्रीहिमुखं व्यधने वृद्धिपत्रमुत्पलपत्रञ्च क्लेदने भेदने च व्यवह्रियते ॥

१ । चित्त । खः । २ । षड्भायतम् । खः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

शिरावेध-कालनिरूपणम् ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि शिरावेधविनिश्चयम् ।
प्रधानं वाजिनामेतद्भेषजं गदितं^१ बुधैः ॥ १ ॥
शौषधैर्नैव^२ सिध्यन्ति रोगा रक्तसमुद्भवाः ।
यतो वेधेन सिध्यन्ति स्निग्धस्विन्नस्य वाजिनः ॥ २ ॥
देहस्य रुधिरं मूलं तदालम्बं हि जीवितम्^३ ।
तस्मान्नवाहयेच्छुद्धं दुष्टञ्चैव न धारयेत् ॥ ३ ॥
शरत्काले निदाघे च विकाले^४ वेधयेच्छिराम् ।
अदुहिने च वर्षासु शीते मध्यन्दिने तथा ॥ ४ ॥

१ । स्निग्धस्विन्नस्येति पूर्वदिने पायितघृतस्य, स्विन्नस्य दत्त-
धूपस्येत्यर्थः ॥

३ । देहस्य रुधिरमूलत्वाच्छरदादिषु च पित्तादिप्रकोपेण
रुधिरदोषजननाद्दुष्टादुष्टरक्तज्ञानपुरःसरं शिरावेधविधानमाह । अत्र
नकुलः,—“रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् । तस्मात्
सर्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः”—इति ॥

१ । वृदितं । गः ।

२ । शौषधैश्च । गः ।

३ । जीविनाम् । गः ।

४ । विकाले ।

शिशिरे च वसन्ते च स्वेदं कृत्वा विचक्षणः ।
शोतकाले^१ च मध्याह्ने शिरावेधं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

शोणितविवरणम् ।

शब्दवत्फेनिलं यच्च तद्रक्तं वातजं^२ स्मृतम् ।
श्यावञ्च नीलकं वापि ज्ञेयं पित्तेन दूषितम् ॥ ६ ॥
सान्द्रञ्च पिच्छिलं पाण्डु श्लैष्मिकं परिकीर्तितम् ।
द्विरूपं द्वन्द्वसम्भूतं सङ्कीर्णं सन्निपातजम् ॥ ७ ॥
शशशोणितसङ्काशं यच्च सिन्दूरसन्निभम् ।
तद्विशुद्धं भवेद्रक्तं शिरावेधविनिर्गतम् ॥ ८ ॥

४—५ । शिरावेधकालमाह शरदित्यादि । शरद्वीक्षणयोः
विकाले, वर्षासु अमेघाच्छन्नदिनेषु शीतादौ च मध्याह्ने शिरावेधः
कार्यः । उक्तञ्च नकुलेन,—“श्राषाढसमये प्राप्ते शिरामोचञ्च कार-
येत् । तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम्” इत्यादि ॥

६—८ । पित्तादिदूषितरक्तानां लक्षणमाह शब्दवदित्यादि ।
एतदप्रतीकारे दोषं रोगसम्भवञ्चाह नकुलः,—“यदि रक्ताधिको
वाजी शस्यं नाश्र्नाति कर्हिचित् । रक्तात्मंजायते पित्तं ततो नाश-
मवाप्नुयात् ॥ रक्ताधिकश्चासपुटः स्नेहाद्यैः शस्यमत्ति चेत् । संप्राप्य
स्नेहमचिराद्भयो नाशमवाप्नुयात् ॥ तत्रेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवं ।
धातूनामपि सर्वेषां ज्ञेयं चिह्नं विचक्षणैः ॥ पित्तरक्तप्रकोपेण यदा

१ । समे काले । खः ।

२ । वातिकं । खः ।

शरावशकलं दत्त्वा शस्त्रवेधमुखे बुधः^१ ।
 कर्पटेन दृढं वद्धा रुधिरं संनिवारयेत् ॥ ९ ॥
 अतिवेगात्^२ प्रवृत्तन्तु यद्येवं नैव तिष्ठति ।
 शिरावेधं तदा प्रज्ञो माषकल्केन लेपयेत् ॥ १० ॥
 महावेगं यदारक्तमनेनापि न तिष्ठति ।
 ततः शस्त्रमुखं प्राज्ञो दहेल्लोहशलाकया ॥ ११ ॥

वेधस्थानकथनम् ।

वामे वा दक्षिणे वापि देशे चैवाङ्गुलान्तरे ।
 अग्रे वलिचयं त्यक्त्वा वेधव्या तालुकी शिरा ॥ १२ ॥

संपीड्यते ह्यः । तदा कण्डूतिमासाद्य कर्षते सततं पुनः । ह्यायां
 वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयाम्”—इत्यादि । “पित्तासृग्दूषितो
 वाजी यदि चाश्रूणि मुञ्चति । नेत्रान्ते पाण्डुरत्वञ्च सद्यो मृत्युमवा-
 भूयात् । श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यथा संपीड्यते ह्यः । अधोवक्तो भवेन्नित्यं
 काशते च मुञ्जमुञ्जः”—इत्यादि ।

९-११ । अतिस्त्रावनिवारणोपायमाह । शरावशकलमिति ॥
 शरावशकलं शरावखण्डं (खोलाकुचि) ।

१२ । अथ शिरावेधनस्थानानि निर्दिशन् शिरावेधमुपदिशति ।
 वामे वेति ॥ वलिचयं तालुस्यमित्यर्थः । एतत्तालुशिरावेध उपकुशा-
 दिमुखरोगश्चान्तये ज्ञेयः ।

१ । मुखे नतु । खः ।

२ । अचिरेण । गः ।

शंखजा चैव विस्त्राव्या अपाङ्गाद्द्व्यङ्गुलान्तरे^१ ।
 अश्रुपातगता चैव व्यङ्गुले चक्षुषोरधः ॥ १३ ॥
 कण्ठे बद्धा दृढं प्राज्ञः शिरां विस्त्रावयेत्ततः ।
 नासिकाया अधस्ताच्च द्व्यङ्गुले प्रोथजां शिराम् ॥ १४ ॥
 ऊर्ध्वन्तु द्व्यङ्गुले चापि बाहुसन्धेर्विचक्षणः ।
 उरसश्चाधरे^२ भागे तथा वै चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥
 ग्रीवामुत्क्षिप्य दूरन्तु उरो निःसार्य वाजिनः ।
 औरसीं वेधयेद्वैद्यः शिरां संलक्ष्य तत्त्वतः ॥ १६ ॥
 किण्वाभ्यन्तरे विद्वान् पारकीमुपलक्षयेत् ।
 किण्वाधो द्व्यङ्गुले तान्तु व्यङ्गुले चापि वेधयेत् ॥ १७ ॥
 ऊर्ध्वञ्चैवाक्षिकूटात्तु लालाटीं वेधयेत् शिराम् ।
 स्तुवजाचैव वेध्या स्याद्द्व्यङ्गुले स्तुवसन्धितः ॥ १८ ॥
 द्व्यङ्गुले कर्णमूलात्तु^३ कर्णजान्ताडयेद्विषक् ।

१३ । एतत्तु नेत्रशिरावेधनं सर्वविधपटलमुञ्जकादिनेत्ररोगशान्ति-
 न्यर्थम् ॥

१६ । उरोगतरक्तदोषशान्तिं औरसीशिरावेधनम् । एवं स्तुव-
 मन्धेष्मिकाकूर्चतलकृचकोष्ठपृष्ठापाण्डसुरपुच्छादिशोणितजनितपीडा-
 शान्तिं तत्तत्स्थानीयशिरावेधः क्रमेणोक्तः ॥

१७ । पारकीमिति पाठो न सङ्गच्छते ।

१ । वंशादैर्द्व्यङ्गुलान्तरे । खः ॥

३ । कर्णमूलन्तु । गः ।

२ । आवर्त्तादधरे भागे ॥ खः ।

वेधव्या चैव मन्या तु ग्रीवामध्यगता शिरा ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वं कूर्चात्तु वेधव्या ईषिका चतुरङ्गुले ।
 अङ्गुलैः षट्प्रमाणैस्तु^१ अधस्ताच्चैव जानुनः ॥ २० ॥
 षडङ्गुलं खुरादूर्ध्वं कूर्चजां वेधयेच्छिराम् ।
 रोमान्त्या^२ चैव वेधव्या द्यङ्गुले खुरसन्धितः ॥ २१ ॥
 मण्डूकाग्रश्च संग्राह्य तलजां वेधयेद्दुधः ।
 कक्षजा चैव वेधव्या कक्षातश्चतुरङ्गुले ॥ २२ ॥
 वामदक्षिणभागेतु नाभिजा^३ष्टाङ्गुलान्तरे ।
 कोष्ठजां ताडयेद्वैद्यः शिरां शस्त्रेण बुद्धिमान् ॥ २३ ॥
 पृष्ठजामासनाभ्यासे द्यङ्गुलेनैव पार्श्वयोः ।
 बद्धा कर्पटकं यत्र^४ शिरां विस्त्रावयेद्दुधः ॥ २४ ॥
 ऊरुसन्धेरधस्तात्तु विस्तृज्य चतुरङ्गुले ।
 ऊरुकाभ्यन्तरे चैव अपाण्डीं वेधयेच्छिराम् ॥ २५ ॥
 ऊर्ध्वसन्धेरधश्चैव स्थौरिकीं चतुरङ्गुले ।
 द्यङ्गुले पुच्छमूलाच्च पुच्छजां ताडयेच्छिराम् ॥ २६ ॥
 पश्चात्कायसमुत्थानां शिराणां जानुनेरधः ।
 तलजानाञ्च कर्णव्यं प्राक् प्रयुक्तञ्च वेधयेत् ॥ २७ ॥
 सर्व्वेषां शोणितप्रस्थं गालयेच्छास्त्रकोविदः ।

१ । अङ्गुलैकप्रमाणैः । ख ।

२ । रोमान्त्यश्चैव वेधः स्यात् । खः ।

३ । नाभितः । खः ।

४ । यन्त्रं । गः ।

गुरुलाघवदोषेण बहु चैवाल्पमेव च ॥ २८ ॥
 वामाङ्गुष्ठेन संपीड्य सिरां शस्त्रेण ताडयेत् ।
 श्रान्तं भीतं दृशं दृढं बालञ्चैव न वेधयेत् ॥ २९ ॥
 प्रदेशे लोमश्रे नित्यं लोमान्युत्पाद्य^१ वेधयेत् ।
 प्रमाणार्थञ्च पात्रेण रक्तं गृह्णाति बुद्धिमान् ॥ ३० ॥
 तालुशंखहनुप्रोथललाटस्तनकर्णजाः^२ ।
 कृत्वा यवसमं शस्त्रं शिरा विस्रावयेद्दुधः ॥ ३१ ॥
 उरोजां पोत्रिकाञ्चैव कूर्चजां कोष्ठजां तथा ।
 अर्द्धाङ्गुलेन शस्त्रेण तलजाञ्चैव ताडयेत् ॥ ३२ ॥
 औपाण्डी^३ स्थौरिकीं वापि कक्षकोष्ठभवां तथा ।
 पूर्वोक्तेनैव शस्त्रेण पुच्छजामपि ताडयेत् ॥ ३३ ॥
 अङ्गुलं प्रक्षिपेच्छस्त्रं पृष्ठजायां तथैव च ।
 बाहुजायाञ्च मन्यायां वेधकाले विचक्षणः ॥ ३४ ॥
 सूत्रकेण^४ च संवेध्य मुखं शस्त्रस्य बुद्धिमान् ।
 यथाप्रमाणं संस्थाप्य ततो विस्रावयेत् शिराम् ॥ ३५ ॥
 असम्यक् ताडिते भीते वाहे वा विषमस्थिते ।
 क्षीणासृक्-शिशिरे तोयादुत्थिते^५ च विशेषतः ॥ ३६ ॥
 न वहन्ति सिरा ह्येवं तस्मात् कार्या^६ प्रतिक्रिया ।

१ । उत्कृत्य । खः ।

४ । माषकेण च । गः ।

२ । स्तुवकर्णजाः । खः ।

५ । तोये दुःस्थिते । गः ।

३ । अपाण्डी । खः ।

६ । कर्मणा । खः ।

हयस्य वमनं नास्ति तथा चैव विरेचनम् ।
वमनं रेचनं नास्ति रक्तस्रावणमुत्तमम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे शिरावेधे
पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

नेत्रनिर्माणविवरणम् ।

अथानुवासनविधिस्तथैवास्थापनस्य च ।
प्रवक्ष्यामि यथायोगं शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना ॥ १ ॥
काष्ठैर्दण्डैरयोभिश्च शृङ्गवंशनलादिभिः ।
द्वादशाङ्गुलदीर्घन्तु परिणाहे षडङ्गुलम् ॥ २ ॥
कोलास्थिमाषच्छिद्रन्तु कुर्यान्नेत्रं विचक्षणः ।
मूलादनुक्रम'क्ष्णमस्तृणन्तु विघ्नेषतः ॥ ३ ॥
त्यक्त्वाङ्गुलानि चत्वारि कर्णिकान्तस्य^१ कारयेत् ।
पुटकस्य प्रबन्धाय मूले द्वे चापि कर्णिके ॥ ४ ॥

४ । कर्णिकान्तस्य नेत्रपुष्करप्रान्तस्य मूले चत्वारि अङ्गुलानि
त्यक्त्वा पुटकस्याच्छादनस्य प्रबन्धाय बन्धनाय द्वे कर्णिके च कारयेत् ॥

१ । अनुक्रमे दक्षो मद्भयन्तु । गः ।   २ । ग्रन्थिकान्तस्य । गः ।

अनेनास्थापनं कुर्यादनुवासनमेव च ।

यथायोग्यं^१ भिषक् प्राज्ञः सर्व्वरोगोपशान्तये ॥ ५ ॥

अनुवासनविवरणम् ।

चिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
 भोजयित्वा ह्यं प्राज्ञो रसकस्नेहभोजनैः ॥ ६ ॥
 भोजितं भोजनोक्तेन दिनान्ते चानुवासयेत् ।
 निरूहयेदनाहारमपराह्णे विचक्षणः ॥ ७ ॥
 त्रिभिर्वारैः प्रदातव्यो निरूहः शास्त्रकोविदैः ।
 ईषत्तीक्ष्णः प्रयोक्तव्यः^२ प्रथमं पुटकोविदैः^३ ॥ ८ ॥
 द्वितीयश्च तृतीयश्च तीक्ष्णौ चैव प्रकीर्त्तितौ ।
 एवमास्थापिते वाहे निवृत्ते च निरूहणे ॥ ९ ॥
 क्षीरस्य पुटकं पश्चादेकं दद्याद्विचक्षणः ।
 ततो विस्वावयेद्वैद्यस्त्वेकवारं तुरङ्गमम् ॥ १० ॥
 विस्वावितं स्नापयित्वा पायसैर्भोजयेत्ततः^४ ।
 स्नेहानुवासनं तस्य विकाले^५ च प्रदापयेत् ॥ ११ ॥

५ । आस्थापनम् आस्थापनवस्त्रिम् ।

७ । भोजनोक्तेन द्रव्येणेति शेषः ।

८ । पुटकः । (पिच्किरि) ।

१ । यथायोग्यं । खः ।

३ । पुटको बुधैः । गः ।

२ । प्रदातव्यः । खः ।

४ । भोजयेत्पाययेत्ततः । गः ।

५ । विकाले । गः ।

स्तोका दूर्वा सुधार्त्ताय तस्यां रात्रौ हिता स्मृता ।
 त्यहं वापि हितं दृष्टं भोजनं सानुवासनम् ॥ १२ ॥
 यथाकालं यथाव्याधि भोजनं संप्रदापयेत् ।
 एवं रोगाः प्रशाम्यन्ति वाजिनां देहसम्भवाः ॥ १३ ॥

निरूहदिवरणम् ।

पञ्चमूलद्वयं दन्ती कुष्ठञ्चैव शतावरी^१ ।
 अनन्ता चिष्टता श्यामा वले द्वे च पुनर्णवा ॥ १४ ॥
 गुडूची गोक्षुरं विम्बी कुक्कुटैरण्डवासकाः ।
 यवाः कुलत्था वदरं तथारग्वधशिशुकम् ॥ १५ ॥
 शतान्यादाय सर्वाणि यथालब्धानि वा पुनः ।
 मूलानि सलिले क्षिप्त्वा काथयित्वा विचक्षणः ॥ १६ ॥
 पादशेषं कषायेण निरूहं संप्रदापयेत् ।
 द्विपञ्चमूलीनिःकाथः सः प्रधानो निरूहणे ॥ १७ ॥

१४-१७। पञ्चमूलद्वयं विल्वादिदशमूलं । अनन्ता (अनन्तमूल)
 श्यामा (श्यामालता) चिष्टत् (तेउड़ी) वले द्वे इति श्रेता पीता
 च (वेलेड़ा) । विम्बी (तेलाकुचा) । कुक्कुटा (कृष्कली) ।
 एषां पञ्चमूलद्वयादिशिपुन्तानां समस्तानां यथालब्धानां वा द्रव्याणां
 मूलानि मिलित्वा दशपलानि चतुराङ्कमिते जले पक्त्वा पादशेषः
 काथः कर्त्तव्यः । एतस्याङ्कनेन कषायेण निरूहयेत् ।

१ । पाठा दन्ती चैव शतावरी । खः ।

२ । द्विपञ्चमूली निःकाथ्य सप्रधाना । खः ।

कषायं रसकञ्चैव गोमूत्रं काञ्चिकन्तथा ।
 कल्कञ्चैव प्रदातव्यं भेषजैर्विध्यमाणकैः ॥ १८ ॥
 त्रिफला मधुकं रास्ना मदनं गौरसर्षपाः ।
 श्ला चिकटुकं कुष्ठं शतपुष्पा हरेणुकम् ॥ १९ ॥
 हरिद्रे द्वे समञ्चिष्ठे^१ तथा लवणपञ्चकम् ।
 यथाप्राप्तं समस्तं वा वर्गमेतं प्रदापयेत् ॥ २० ॥
 कफोल्बणेषु रोगेषु तथा वातोल्बणेषु च ।
 निरूहः संप्रदातव्यस्तुरङ्गस्य विपश्चिता ॥ २१ ॥
 कषाये कल्कमालोद्य निरूहं संप्रदापयेत् ।
 नैवात्यन्ततनुं^२ धीमान् नैवात्यन्तघनं तथा ॥ २२ ॥
 पित्ते निरूहः कर्तव्यः क्षीरेणोक्षुरसेन वा ।
 सिन्धुसर्पिःसमायुक्तः शर्करामधुसंयुतः ॥ २३ ॥

१८ । तुरङ्गानां कफोल्बणेषु वातोल्बणेषु वा रोगेषु एष निरू-
 हो देयः । त्रिफलादीनां समस्तानां यथासम्भानां वा कषायाद्यं
 दशपलानि कल्कार्थञ्च पलं यथासंख्यं ग्राह्यम् । अथ चतुराङ्के
 जले पक्त्वा पादावशिष्टे कषाये उक्तं कल्कं मिश्रयित्वा निरूहो देयः ।
 एवञ्च खरसगोमूत्रकाञ्चिकानां प्रत्येकमाङ्के प्रत्येकं त्रिफलादि कल्क-
 पलं मिश्रयित्वा निरूहो देयः । एष चतुर्विधो निरूहः ॥

२३ । पित्ते निरूहमाह पित्तदत्त्यादि । इतुरसस्य क्षीरस्य वा-
 दकं सैन्धवस्य पलं घृतस्य च प्रस्थः । मधुनः शर्करायाश्च पलं पलम् ॥

१ । द्वे च मञ्चिष्ठा । गः ।

२ । नैवात्यन्तं तती । गः ।

चतुर्वर्षस्य वाहस्य गुदे नेत्रं प्रवेशयेत् ।
 चतुरङ्गुलं भिषक् प्राज्ञो वाजिशास्त्रविशारदः ॥ २४ ॥
 द्वे च^१ द्विवर्षजातस्य त्रिवर्षे चाङ्गुलत्रयम् ।
 षण्मासिके^२ वर्षजाते एकमेवाङ्गुलं भवेत् ॥ २५ ॥
 उदङ्मुखं प्राङ्मुखं वा कृत्वा वाहं सुयन्त्रितम् ।
 घृताभ्यक्तैर्हस्तेन पुरीषमपकर्षयेत् ॥ २६ ॥
 स्वयं^३ कृत्वा पुरीषे वा दद्याच्चैवानुवासनम् ।
 निरूहश्च प्रदातव्यः पुच्छं नीत्वा प्रदक्षिणम् ॥ २७ ॥
 दद्रुशोफकफश्वासग्रहणीकुष्ठरोगिणाम् ।
 तृषार्त्तस्य^४ च गर्भिण्याः कृशदृढस्य वाजिनः ॥ २८ ॥
 क्षुत्तृष्णाश्रमयुक्तानां मद्यं पीतवतामपि ।
 वर्जितो वाजिनां वस्तिस्तथाश्चे व्याधिपीडिते ॥ २९ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे निरूहानु-
 वासने षोडशोऽध्यायः ।

२४-२५ । अश्वानां वयोविशेषेण नेत्रप्रवेशननियममाह चतु-
 र्वर्षस्येत्यादि ।

२६-२७ । कथं निरूहयेत्तदाह उदङ्मुखमित्यादि ।

२८-२९ । येषां निरूहनिषेधस्तदाह दद्रित्यादि ।

१ । इये । गः ।

२ । षण्मासे वर्षजाते च । खः ।

३ । स्वयं । खः ।

४ । विषार्त्तदृढगर्भिण्याः कृशदृढप्रवासिनाम् । खः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

नस्यविधिः ।

ऊर्द्धं^१ वक्त्रस्य दे।षोऽस्ति^२ तथाचाधोमुखस्य च ।
 तस्मान्नस्यं तुरङ्गस्य ईषदुन्नाम्य दापयेत् ॥ १ ॥
 वामाङ्गुष्ठेन संपीड्य एकं नासापुटं वुधः ।
 दद्यान्नस्यं तुरङ्गस्य लघुहस्तः सुमात्रया ॥ २ ॥
 नाद्यातिस्त्रक्षणायां^३ वैद्यो यथा नोद्विजते ह्ययः ।
 अन्यथा जायते शीघ्रं नाङ्गीव्यापत् सुदारुणा ॥ ३ ॥
 तीक्ष्णैर्वा पूरये^४न्नाद्या देयं नस्यं विजानता ।
 चन्दनोशीरयष्ट्याह्वक्षीरतोयैः सशर्करैः^५ ॥ ४ ॥
 नस्यं दद्याद् भिषक् प्राज्ञो नाद्या दोषहिताय वै ।

१ । नासायाह्वं यदौषधं तन्नस्यं । तत्र द्विविधं रेचनं स्नेहनञ्च ।
 तयोः रेचनं कफादीनां कर्षणम् । स्नेहनं वृंहणञ्चेति । तदुक्तं परि-
 भाषायां “नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनं तथा । रेचनं कर्षणं
 प्रोक्तं स्नेहनं वृंहणं मतम् ॥ नस्यं तत्कथ्यते धीरैः नासायाह्वं यदौ-
 षधम् । नावनं नस्तकर्षेति तस्य नामद्वयं मतम्”—इति ॥

२ । अथ कथं नस्यं प्रयोज्यं तदाह । वामाङ्गुष्ठेनेति । सुमात्रया
 कर्षमितेनेत्यर्थः ।

१ । ऊर्द्धं वक्त्रे च दोषः स्यात् । खः ।

२ । दद्यात् स्त्रक्षणाया वैद्यः । गः ।

३ । परया । खः ।

४ । क्षीरतोयैस्तु दापयेत् । गः ।

शरत्कालोचिताः कार्य्याः स्नानपानादिपूर्विकाः ॥५॥
 क्रियाः सर्वाः समासेन वाजिनां हितमिच्छता ।
 वाते स्निग्धं कफे चोष्णं पित्ते वै स्वादुशीतलम् ॥ ६ ॥
 कफे रुक्षञ्च तीक्ष्णञ्च नस्यं प्रोक्तं तपोधनैः ।
 त्रिवृच्चूर्णं तथा तैलसर्पिषा वसया तथा ॥ ७ ॥
 स्निग्धमेतत् स्मृतं नस्यं वाते वापि प्रशस्यते ।
 जीवनीयौ समधुकौ शर्कराक्षीरवारिणा ॥ ८ ॥

५ । शरत्कालिकं नस्यमाह नकुलः,—“शिलाचन्दनतोयादि-
 शिक्काचाणि? वाजिनां । शर्करामाचिकं सैरं पटोलं पलसम्भितम् ॥
 नस्यं शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये”—इति ।

६ । नकुलोऽपि वाताद्यधिके स्निग्धादिनस्यमाह,—“देयं वा-
 ताधिके स्निग्धं रौचं तिक्ते कफाधिके । पित्ताधिके तु मधुरं तुरङ्गे
 संप्रयोजितम्” ॥ एषां द्विपञ्चाशत् अष्टं, अष्टोत्तरविंशति मध्यमं,
 षड्विंशत्यधमं नस्यं नकुलेन प्रयोजितम् ॥

७ । वाते स्निग्धं नस्यमाह त्रिवृदिति । त्रिवृच्चूर्णस्य कर्षः तैल-
 घृतवसानां कुड़वाद्धं संमिश्र्य देयम् । वातेऽपि नस्यमाह नकुलः,—
 “शुष्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रजःसारं तथैव च । वातदोषविनाशाय नस्य-
 मेतत् प्रयोजयेत्”—इत्यादि ॥

८ । पित्ते नस्यमाह जीवनीयाविति । जीवकर्षभकौ मेदमहामेदे
 च । मधुकं (यष्टिमधु) । अत्रापि नकुलः,—“माचिकं शर्करामिश्रं
 चन्दनं केसराणि च । नस्योऽयं वारिणा सद्यः पित्तनाशकरः सदा” ॥

स्वादुशीतं भवेन्नस्यं पित्तरोगविनाशनम् ।
 वार्त्ताकव्योषकल्केन निर्गुण्डीस्वरसेन वा ॥ ९ ॥
 रुधं तीक्ष्णं सगोमूत्रं नस्यं प्रोक्तं कफापहम् ।
 सन्निपाते प्रयोक्तव्यं स्निग्धशीतलतोक्षणकैः ॥ १० ॥
 द्विरूपे द्विविधं कार्यं नस्यं मतिमतांवरैः ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे नस्य-
 विधाने सप्तदशोऽध्यायः ॥

९ । निर्गुण्डी (निशिन्दा) ।

१० । कफनस्ये नकुलः,—“धातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं लवणं
 तथा । नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्योदये यथा”—इति ॥
 सन्निपातेऽपि नस्यमाह स एव,—“गुडूची शृण्ठी मुस्ता च तगरं
 सितसर्षपम् । सन्निपाते तु नस्योऽयं वारिणा क्रमकारकः ॥ कुंकुमं
 सघृतं चैव माक्षिकं सितसर्षपाः । सन्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः
 स्याज्जीवरक्षकः ॥ अभया पुत्त्रिणी एला एला लाचा शतावरी ।
 सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥ मरिचं पिप्पलीमूलं
 वचासारङ्गिकाभसः । सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सप्तैः सुखप्रदम्”—
 इति ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

स्वेदविधानः ।

यत्र क्वायेन यः स्वेदो गुरुः स्वेदः स उच्यते ।
 वालुकापुटकैः स्वेदः पुटस्वेद उदाहृतः ॥ १ ॥
 शकृता महिषाश्वानां गोमयेन तथैव च ।
 अग्नितप्तेन यः स्वेदः शङ्करस्वेद उच्यते ॥ २ ॥
 अतसीभिः शणैर्माषैर्वीजैः काश्मर्यसम्भवैः ।
 गोधूमैस्तिलयवैश्चैव कुलत्थैर्धान्यसम्भवैः ॥ ३ ॥
 वर्षाभूगोक्षुरैरण्डैर्धान्याम्बकश्चितैः समैः ।
 सर्व्ववातहरः स्वेदः पुटाख्यो गात्रसम्भवः ॥ ४ ॥
 सुतप्तकाञ्जिकैः स्विन्नं वुषं बद्ध्वा पुटं भिषक् ।
 तुषस्वेदं तुरङ्गस्य धान्यैर्वापि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥
 कफे रुक्षं प्रशंसन्ति स्वेदं शास्त्रविदो जनाः ।
 आभाज्य वाते तैलेन सर्पिषा वा प्रदापयेत् ॥ ६ ॥

३ । अतसी (मसिना) । काश्मर्यसम्भवैः गाम्भारीजातैः वीजै-
 रिति शेषः । (गामार्वीज) । वर्षाभूः पुनर्नवा (श्वेतपुन्या) । धान्या-
 म्बकश्चितैः काञ्जिकपाचितैः । अतस्यादीनां समो भागो याव्यः ॥

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद उच्यते ॥ ७ ॥
 पित्तरोगातुरः श्रान्तः क्षुधार्त्तश्च पिपासितः ।
 अस्वेद्यः कीर्त्तितो वाजी बड्ढवा चैव गर्भिणी ॥ ८ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे स्वेदवि-
 धानेऽष्टादशोऽध्यायः ॥

अथैकोनविंशोऽध्याय ।

स्नेहप्रयोगः ।

स्नेहप्रयोगो द्विविधः पिण्डः पेयश्च^१ वाजिनाम् ।
 पिण्डो भोजनसंयुक्तः पाने पेयः स उच्यते ॥ १ ॥
 शरत्कात्से प्रधानस्तु प्रयोगः सर्पिषो मतः ।
 हेमन्ते शिशिरे चैव तैलस्य समुदाहृतः ॥ २ ॥
 पलपञ्चकमारभ्य त्रीणि त्रीणि विवर्द्धयेत् ।
 पूर्णः प्रस्थो भवेद्यावदश्वपाने^२ त्वयं विधिः ॥ ३ ॥

३ । प्रथमदिने पलपञ्चकमारभ्य प्रतिदिनं यावत्-प्रस्थपूरणं पल-
 त्रयमात्रं वर्द्धयेत् । अश्वपान इति वाजिघृतपानविषये ॥

१ । पानञ्च । खः ।

२ । अश्वपाने । गः ॥

अश्वपानाच्च^१ दातव्यमर्द्धं स्नेहस्य परिण्डतैः ।
 प्रभाते वा विकाले वा पिण्डं दद्याद्भिषक् तथा ॥ ४ ॥
 एकेनाह्ना न दातव्यं प्रस्थादूर्द्धं घृतं बुधैः ।
 आढकादपरो नैव प्रयोगस्तस्य शस्यते ॥ ५ ॥
 चिराच्चं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
 दशाहं द्वादशाहं वा दद्यात् स्नेहं निरन्तरम् ॥ ६ ॥
 क्षुधिते यवसं दूर्वां तस्मै दद्याद्विचक्षणः ।
 सुखोष्णं सलिलञ्चैव प्रशस्तं परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
 स्निग्धता सव्वगाचाणां वर्धः स्निग्धमसंहतम् ।
 सम्यक्स्निग्धस्य वाहस्य उत्साहश्चैव जायते ॥ ८ ॥
 अरुचिर्दीनता चैव पादानां श्वयथुस्तथा ।
 अतिभिन्नपुरीषञ्च अतिस्निग्धस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥
 अस्निग्धस्य^२ भवेद्वर्धो रुक्षवर्त्तितमेव^३ च ।
 तस्मै वातो भिषक् प्राज्ञः पुनः स्नेहं प्रदापयेत् ॥ १० ॥
 सम्यक्स्निग्धं प्रशंसन्ति मुनयः शास्त्रकोविदाः ।
 अतिस्निग्धश्च रुक्षश्च द्वावेतौ निन्दितौ स्मृतौ ॥ ११ ॥

४ । अश्वपानाच्चेत्यत्र अश्वपानार्थेति पाठः साधीयान् ।

५ । यस्मिन्दिने घृतप्रस्थो दीयते तस्मिन्दिने द्रव्यान्तराणां माढकादूर्द्धं न देयमित्यर्थः ॥

१ । अश्वमानाच्च । गः ।

३ । रुक्षवर्त्तितम् । गः ।

२ । अतिस्निग्धं । खः ॥

अतिस्लिग्धस्य वाहस्य कुर्याच्चैव विचक्षणः ।
 भोजनैः प्रतिपानैश्च वक्ष्यमाणैरनन्तरम् ॥ १२ ॥
 सुरालवणसंयुक्तं प्रातर्दद्याद्विचक्षणः ।
 यवागूभोजनञ्चैव विकाले तक्रसंयुतम् ॥ १३ ॥
 मुद्गाश्च भोजने देयास्तक्रेणाम्बेन मर्दिताः ।
 एतन्ग्रहं प्रकर्त्तव्यं पञ्चाहं वा भिषग्वरैः ॥ १४ ॥
 एवं विरूक्षितानान्तु शुष्कघासैकवर्त्तिनाम् ।
 कायाग्नेर्जायते वृद्धिः स्वल्पाभश्चापि वाजिनाम् ॥ १५ ॥
 तैलं क्षारेण संयुक्तं प्राट्टकाले प्रदापयेत् ।
 क्षीरयुक्तं शरत्काले हेमन्ते सुरया युतम् ॥ १६ ॥
 शिशिरे लवणैर्युक्तं वसन्ते त्रिफलान्वितम् ।
 वारिणा द्विगुणैर्नैव ग्रीष्मकाले^१ प्रशस्यते ॥ १७ ॥
 अपक्वं नैव दातव्यं पाने स्वस्थेषु वाजिषु ।
 समीक्ष्य दोषं पक्वं च तैलं दद्याद्विचक्षणः ॥ १८ ॥
 आमं दत्तं गुदे तैलमभिष्यन्दाय जायते ।
 तस्माद्दद्याद्विशेषेण स्नेहं^२ वस्तौ विपाचितम् ॥ १९ ॥

१६ तैलं पलायकम् । चारस्य च षट्तोलकं मात्रा ॥

१७ । लवणस्य पलं । त्रिफलायाश्च मिलितं पलम् ॥

१ । तक्रसंस्कृताम् । खः ॥

२ । श्लेहवस्त्रिविपश्चितः । गः ॥

३ । ग्रीष्मेचापि । गः ॥

मन्दकोष्ठानले वाहे स्थूत्रे चातिदृग्ने तथा ।
स्नेहपानं न दातव्यं व्यायामेन च योजिते ॥ २० ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे स्नेहप्रयोगे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

— — —
अथ विंशोऽध्यायः ।

— — —
तैलविधानः ।

मधुकादितैलम् ।

मधुकोशीरयष्ट्याङ्गरक्तचन्दनपद्मकैः ।
श्रीपुष्पधातकीलोध्रमञ्जिष्ठाचन्दनैः समैः ॥ १ ॥
कल्कीकृतं पचेत्तैलं गोक्षीरेण समन्वितम् ।
पित्तदोषविनाशाय मधुकाद्यभिधानकम् ॥ २ ॥

त्रिवृत्सर्पिः ।

सर्पिस्तैलं वसां चैव एकीकृत्य विचक्षणः ।

१ । मधुकं (मौल) । ऊशीरं (गन्धवेणा) । यश्चाङ्गं (यष्टिमधु) ।
पद्मकं (पद्मकाष्ठ) । श्रीपुष्पं (स्रवङ्ग) । धातकी (घाटफूल) । अत्र
चन्दनं श्वेतचन्दनं । तैलस्य प्रस्थः । मधुकादीनां मिलित्वा कुडवः ।
दुग्धं च तैलसमं देयम् ॥

२—४ । सर्पिस्तैलवसानां मिलित्वा प्रस्थः । दशमूलस्य कल्कः

दशमूलकषायेण तत्कल्कैः पाचयेद्भिषक् ॥ ३ ॥
 मृद्वग्निना तृष्टताख्यं नस्यपानादिकामिकम् ।
 वातव्याधिविनाशाय कीर्तितं यत्तपोधनैः ॥ ४ ॥

प्रसारणीतैलम् ।

शतं शतं पलानान्तु प्रसारण्यश्चगन्धयोः ।
 दशमूलशतञ्चैव काथयित्वा विचक्षणः ॥ ५ ॥
 माषपर्ण्याः पलं वापि मुद्गपर्ण्याः पलं तथा ।
 सैन्यवस्य पले देतु^१ चिचकस्य तथैव च ॥ ६ ॥
 पिप्पलीनां तथामूलं प्रसारण्याश्च बुद्धिमान् ।
 यवक्षारञ्च गृह्णीयाद् बुधो द्विपलिकं तथा ॥ ७ ॥
 पलैकं^२ चाष्टवर्गन्तु कल्कार्ये संप्रयोजयेत् ।
 पूर्वोक्तेन कषायेण दधिक्षीरतुषोदकैः ॥ ८ ॥

कुड़वमितः । दशमूलस्य काथस्य मिलितं शरावद्वयं । काथार्थं वारि (२२ शराव) पदावशिष्टं कर्त्तव्यम् । अथ कल्केन सहैकत्र पाचयित्वा स्नेहपाकविधानेन साध्यम् ॥

५-८ । तिलतैलं शरावचतुष्टयं (४से) । काथद्रव्यं—प्रसारणादीनां त्रयाणां प्रत्येकं पलशतं । अथ काथार्थं वारि प्रत्येकं ४०० पलं । पादावशिष्टं कृत्वा तेन काथेन पृथक् पृथक् पाच्यं । तथा दध्ना दधि-मस्तुना, क्षीरेण, तुषोदकेन च प्रत्येकं तैलसमानेन माषपर्ण्यादीनां

१ । दलदेतु । खः ॥

२ । पलिकं । खः ॥

पचेत् प्रसारणोत्तैलं भिषग्विद्वान् समाहितः ।
 वातरोगेषु^१ सर्वेषु हितं भेषजमुत्तमम् ॥ ९ ॥
 दशमूलस्य कल्कोन तत्कषायाम्बकाञ्जिकैः ।
 लवणैः संयुतं तैलं पचेद्वातविनाशनम् ॥ १० ॥
 तुल्याभ्यां घृततैलाभ्यां चिष्टतोक्तैश्च भेषजैः ।
 मिश्रकं साधयेत्तैलं वसातैलेषु^२ मध्यमम् ॥ ११ ॥
 अपक्वं यमकं^३ प्रोक्तं घृतं तैलसमीकृतम् ।
 पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे वातरोगेषु शस्यते ॥ १२ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे तैलवि-
धाने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कुष्ठितेन कल्कोन च सह तैलं साधयेत् । पाकप्रणाली-आदौ तैलं मूर्च्छ-
 यित्वा प्रसारणादीनां प्रत्येकं काथेन सह कल्कं भोजयेत् । ततः चीरा-
 दीनि भोजयित्वा पाकशेषं कुर्यात् । चीरे द्विरात्रं सरसे त्रिरात्रं तक्रा-
 रणालादिषु पञ्चरात्रमिति नियमात् चीरं भोजयित्वा द्विरात्रं दधि-
 मस्वारणालस्य भोजयित्वा पञ्च पञ्च वासरान् संस्थापयेत् । अष्टवर्ग इति
 जीवकर्षभककाकोलीचीरकाकोलीमेदमहामेदद्विष्टद्विकानि अष्टौष-
 धानि । तदुक्तं,—“जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्याद्विष्टद्विके । अष्ट-
 वर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितस्वरकादिभिः”—इति परिभाषा ॥

१ । रोगेषु चैव सर्वेषु । गः ॥

२ । मध्यम् । गः ॥

३ । सिद्धं तैलेन मध्यमम् । गः ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

घृतविधानः ।

पञ्चतिलघृतम् ।

वासानिम्बकरञ्जानां सप्तपर्णीपटोलयोः ।
साधयेत् कायकल्काभ्यां पञ्चतिलघृतं बुधः ॥ १ ॥

करञ्जाद्यं घृतम् ।

करञ्जोशीरमधुकैः श्यामाचन्दनपद्मकैः ।
त्रायमाणा शटी मूर्च्छा पटोलातिविषैः समैः ॥ २ ॥
एतैः सर्व्वैस्तथा साङ्घं त्रिचतुःपञ्चसम्मितैः ।
कल्कीकृतैः पचेत् सर्पिस्त्रिफलाया रसेन तु ॥ ३ ॥
पित्तदोषापहं हृद्यं वलतेजाविवर्द्धनम् ।
करञ्जाद्यभिधानन्तु जीवनं वृंहणं भिषक् ॥ ४ ॥

१ । कल्काद्यं वासादीनां प्रत्येकं पलं, काथाद्यं च प्रत्येकमष्ट-
पलम् । वारिः ३२ शरावाः । स्नेहस्य च प्रस्यः ॥

२-४ । घृतस्य प्रस्यः । काथाद्यं त्रिफलायाः शरावचतुष्टयं, वारि च
(३२ श) । पादावशेषेण काथेन सह करञ्जादीनां मिलित्वा पलच-
तुष्टयं कल्कीकृत्य घृतं पाच्यम् ॥ त्रायमाणा वलालता । अतिविषं
(आतद्घृतं) । नकुलोऽप्यत्र सप्तविंशतिकं घृतमाह,—“शिलाजतुर्विशाला

१ । जीवयेत्तु हृद्यं भिषक् । गः ॥

द्वितीयं पञ्चत्किं घृतम् ।

पटालं वासकं निम्बं गुडूची कण्टकारिका ।
 एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ५ ॥
 चिफलायाः पलान्यष्ट तत्रैव^१ दापयेद्भिषक् ।
 चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥ ६ ॥
 घृतप्रस्थं प्रदातव्यं चूपणस्य पलद्वयम् ।
 कासे श्वासे च द्विक्कायां गलगण्डार्दितेषु च ॥ ७ ॥
 ये चान्ये कफजाः केचित् रोगा वातप्रकोपजाः ।
 पैत्तिका द्वन्द्वजाश्चापि तथा वै सन्निपातजाः ॥ ८ ॥
 एतानपि निहन्त्याशु पञ्चत्किमिदं घृतम् ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे घृतवि-
 धाने एकविंशोऽध्यायः ॥

च पद्माख्यं नागकेशरम् । लाक्षाप द्वाकमूलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥
 घृतं समांशकं देयं सप्तविंशतिकं विदुः—इति ॥

१ । क्षुब्धं तत्रैव दापयेत् । गः ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

आन्तोपचारः ।

अमो भवति रोगाय वाहानामतिवाहनात् ।
 आसिनः स्वस्थदेहाश्च दीनास्तेन भवन्ति वै ॥ १ ॥
 आन्तस्य मदिरान्दत्वा^१ गडयुक्तां विजानता ।
 पश्चाद्वासः प्रदातव्यो जलपानं भवेत्ततः ॥ २ ॥
 गोमयं लवणं मूत्रं कथितं मृत्समन्वितम् ।
 सर्वाङ्गलेपनं प्रोक्तं मुनिभिः अमशान्तये ॥ ३ ॥
 मर्दयेत् सर्वगात्राणि गोमयेनाथवा पुनः ।
 क्षीरोदकेन वस्तिञ्च दद्यात् सेकञ्च मूर्द्धनि ॥ ४ ॥
 सर्वकायिकमभ्यङ्गं सर्पिषा चैव कारयेत् ।
 श्वोभूतजलकुम्भस्थान् संस्कृतान् दापयेद् यवान् ॥ ५ ॥

३ । मूत्रं गोमूत्रम् । अमशान्तये पिण्डमाह नकुलः, -“मद्यं मरिचमंमिश्रं लघुनं नागकेशरम् । द्विगुणं मेषमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेच्छमम्”- इति ॥

५ । श्वोभूतजलकुम्भस्थानिति पूर्वदिने वारिपर्युषितातित्यर्थः ॥

१ । स्वस्थदेहाश्च दीना अस्या भवन्ति ते । खः ॥

२ । मदिरा देश गडयुक्ता । गः ॥

एता एव क्रिया वैद्यः पञ्चरात्रं प्रयोजयेत् ।
 मांसानां रसकैर्युक्तं यवान्नं भोजयेद्भिषक्' ॥ ६ ॥
 प्रथमे दिवसे दद्यात् कम्पनाय च वाजिने ।
 मांसानां रसकं पाने मारुतोद्भवशान्तये ॥ ७ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे आन्तोप-
 चारे द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

स्वस्थारिष्टः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि स्वस्थारिष्टस्य लक्षणम् ।
 शालिहोत्रादिभिः पूर्वमृषिभिः कीर्तितं यथा ॥ १ ॥
 दुर्मना हीनवर्णश्च दत्तं नैव^१ च खादति ।
 विना रोगमकस्माद्दूयो गतायुः स प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

६ । मांसानामित्यादि मांसरसयुक्तं यवान्नं यथोक्तपरिमाणं
 दापयेदित्यर्थः ॥

१ । स्वस्थारिष्टमिति । स्वस्थस्य सुखदेहस्य अरिष्टं मृत्यु-
 लक्षणम् ।

२ । एवं नकुल आह,—“यस्याविकारिणोऽश्वस्य शरीरं परि-
 हीयते । विमना ध्यानशौचस्तु अचिरात् स विनश्यति” ॥ इति ।

१ । ततः । खः ।

२ । दत्तं चैव न खादति । खः ।

पराङ्मुखी भवेद्यस्य ह्याया चैव न दृश्यते ।
 द्विगुणा वा सच्छिद्रा वा गतायुः सोऽपि कथ्यते^१ ॥ ३ ॥
 ललाटे पुच्छमूले वा श्वयथुर्यस्य जायते ।
 यस्य रोमाणि^२ स्निग्धानि तैलाक्ता इव केशराः ॥ ४ ॥
 असाध्य^३ इति जानीयात् सप्ताहं तस्य जीवितम् ।
 मेढ्रं^४ निष्क्राम्य यो वाजी शार्दूलवन्निषीदति ॥ ५ ॥
 विवर्णा दशना यस्य सहसा वा पतन्ति च^५ ।
 श्यावौष्ठतालुजिह्वाश्च तेऽपि यातायुषो मताः ॥ ६ ॥
 स्नातस्य यस्य वाहस्य^६ पूर्वं क्रोडं^६ विशुष्यति ।
 मासेन मरणं तस्य निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ॥ ७ ॥

३ । अत्र नकुलः,—“ह्याया यस्य तिरस्कार्या तिमिरे यदि दृश्यते ।
 अतिदीर्घातिह्रस्वा वा अचिरेण विनश्यति ॥ यस्य प्रमाणतोऽयस्य
 भवेच्छ्याया पराङ्मुखी । द्विगुणा वापि यस्यैव सोऽपि वाजी परासुगः ॥
 वराहस्य तथोद्गस्य सहसा सदृशी तु वा । अन्यस्वरूपविकृता ह्याया
 यस्य प्रदृश्यते ॥ दीर्घकाले तथा ह्रस्वः सोऽपि शीघ्रं विनश्यति । आशु
 यस्य प्रसन्नासु ह्यायाश्वस्य न दृश्यते । सेव्यते मत्तिकाभिश्च अभीष्ट्ण^७
 घोरवेदनः ॥ एवंविधस्ततो वाजी सोऽपि शीघ्रं विनश्यति”—इति ॥

७ । “स्नातस्य सहसा पूर्वं क्रोडोहि च विशुष्यति”—इति नकुलः ।

१ । कीर्त्तितः । गः ॥

४ । ये । गः ॥

२ । शीर्थन्ते यस्य रोमाणि । खः ॥

५ । विवर्णं दशनं यस्य सहसा । खः ॥

३ । अघ्नाति च । खः ॥

६ । विमुष्यते । खः ॥

नासामेद्राक्षिपायुभ्योऽकस्माद् यस्य च शोणितम् ।
 सपित्तं जायते यस्य श्वासार्तोऽप्यतिमूत्रवान् ॥ ८ ॥
 शूनोदरगुदमेदो यश्चेते विगतायुषः ।
 पूतिगन्धं भवेद्दयस्य दुर्गन्धं मूत्रविट् तथा ॥ ९ ॥
 दृष्ट आकम्पते^१ यश्च ग्रासमुद्गिरते यदि ।
 मस्रिकै^२ भक्षितः पश्चात् निमिषे यस्य लोचने ॥ १० ॥
 न शृणोति च कर्णाभ्यां स्पष्टं दृष्टं न बुध्यते ।
 न चालयति लाङ्गूलं स्तब्धकर्णश्च जायते ॥ ११ ॥
 श्रवणे पाण्डुरा रक्ता शिरा यस्य च वेधिता ।
 मस्तके तालुके कण्ठे हृदि मुष्के च जायते ॥ १२ ॥
 श्वयथुः कठिनोऽत्यर्थं रक्तहोनाश्च वाजिनः ।

८ । दर्शनेन्द्रियारिष्टमाह नकुलः,—“दृश्यते चाक्षिणी यस्य पटलाभे इवाश्रिते । विमुक्तबन्धने चैव विच्छिन्ने च समन्ततः ॥ अप्रसक्ते च विवृते सोऽपि शीघ्रं विनश्यति । कुञ्चितं यस्य दृष्टं तु प्रस्तब्ध इव लक्ष्यते ॥ पुण्डरीकग्रहे वापि विवृत्ते यस्य लोचने । तिमिरे तु प्रदृश्यते सोऽपि शीघ्रं विनश्यति” इति ॥

११ । श्रवणेन्द्रियारिष्टे नकुलः,—“कर्णा यस्य प्रदृश्यन्ते स्तम्भा-
 विव समुच्छ्रितौ । श्रवणे पाण्डुरा रक्ता शिरा यस्य स वेधिता ॥
 विनश्यति ह्यः क्षिप्रमेतैर्लिङ्गैर्न मंशयः” इति ।

१ । दृष्टोवा कम्पते । गः ।

२ । माक्षिके वेष्टिते यत्रस्थानिमेघस्य लोचने । खः ।

मुखेन स्रवते लाला प्रस्वेदे यस्य लेपवत् ॥ १३ ॥
 तालुकं स्फोटकाकीर्णं नेत्रे कान्तिविवर्जिते ।
 स्नाने पाने विरक्तश्च निद्राहीनोऽवधूर्णते^१ ॥ १४ ॥
 यस्यैकैकं भवेच्चिह्नं मासान्तं तस्य जीवितम् ।
 रोगीभूतस्य वाहस्य क्रियया वर्जितस्य च ॥ १५ ॥
 यस्यैकैकं भवेच्चिह्नं पञ्चाहाभ्यन्तरे मृतिः^२ ।
 जिह्वाग्रे^३ पिडुका यस्य दृश्यते^४ च तथाधरे ॥ १६ ॥
 मूत्रं करोति रक्ताढ्यं सप्तमासान् स जीवति ।
 यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ॥ १७ ॥
 जिह्वा हिमसमाकारा स्वल्पायुः^५ परिकीर्तितः ।
 रक्तमश्रु च नेत्रान्ते पाण्डुरे च गतायुषः ॥ १८ ॥
 खिन्ने मांसान्विते नेत्रे रक्ताभे रक्तवाजिनः^६ ।
 कृष्णपीतविचित्रैश्च सप्तमे स्वल्पजीविनः ॥ १९ ॥

१६ । रसनेन्द्रियारिष्टमाह नकुलः,—“जिह्वा च कठिना स्तम्भा
 सोऽपि शीघ्रं विनश्यति” ।

१९—२१ । वेधशमनपिण्डमाह, शिंशपेत्यादि ॥ शिंशपा
 (शिंशु) । सारनिर्यासः शालनिर्यासः (धुना) । अष्टवर्गमिति । का-

- १ । विना निद्रां च घूर्मति । खः । ४ । श्वेते चैव । खः ।
 २ । त्रियेत् । गः । ५ । गतायुः सम्प्रकीर्तितः । गः ।
 ३ । ग्रीवाग्रे । खः । ६ । खिन्नमांसनिभे नेत्रे रक्तपीते च
 वाजिनः । खः । विन्दुभिः कृष्णपीतैश्च व्याप्ते वा स्वल्पजीविनः ॥

नेत्रैश्चैव विवर्णैश्च^१ सप्तरात्रन्तु जीवति ।
 रक्तवर्णं भवेदेकं द्वितीयं नीलवर्णकम् ॥ २० ॥
 पुटान्ते लोचने^२ यस्य मासायुः स प्रकीर्तितः ।
 स्यातां नीले हि नेत्रान्ते लेखे द्विमासजीविनः ॥ २१ ॥
 नीलपीते च नेत्रान्ते स्यातां त्रिमासजीविनः ।
 चतुर्मासायुषो लेखा^३ नेत्रान्ते बहुवर्णकाः ॥ २२ ॥
 षण्मासजीविनोऽश्वस्य नेत्रान्ते बहुविन्दवः ।
 सप्तमासायुषो नीले नेत्रे स्यातां हि वाजिनः ॥ २३ ॥
 दशमासायुषोऽश्वस्य नेत्रयोर्वर्णव्यत्ययः^४ ।
 नासानिकटनेत्रान्ते प्रसार्याश्वस्य लक्षयेत्^५ ॥ २४ ॥
 दृष्टी रूक्षा सिता वातात् पित्तात् पीतारुणप्रभा ।
 कफात् श्वेता जलाद्रां च पीताभा च^६ ज्वरागमे ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे स्वस्था-
 रिष्टे चयोर्विभोऽध्यायः ।

कोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ मेदमहामेदौ च्छद्धिर्द्विद्विष ।
 दौ चारौ साचिचारयवचारौ । कटुका (कटुकी) । उग्रा वचा, लवणं
 सैन्धवं । गजपिप्पली प्रसिद्धा । त्रिकटु श्लुण्ठीपिप्पलीमरिचानि ।
 चिज्रातं मुस्तचिचकविडङ्गानि । एतेषां चूर्णानि समभागानि पल-
 मितानि पिष्ट्यार्थं घाह्याणि ।

१ । नेत्रै विविधवर्णैश्च । गः ।	४ । यस्य नेत्रान्ते व्यङ्गवर्णकः । गः ।
२ । लोचनं । खः ।	५ । जल्यते । खः ।
३ । चतुर्मासायुषोऽश्वस्य । गः ।	६ । पीताद्यत्वं ज्वरागमे । गः ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

वेधारिणः ।

अकस्माद् यदि वाहानामेकरूपा भवेद्गजा ।
 म्रियते च यदा क्षिप्रमुपसर्गं तदादिशेत् ॥ १ ॥
 निदानञ्चैव चिह्नञ्च वक्ष्ये तस्य यथाक्रमम् ।
 शरत्काले शुचौ वापि ऋतुसन्धौ च^१ जायते ॥ २ ॥
 कदाचित् कस्मिन्देशे सविषो वहति मासतः ।
 तस्मादपि च वाहानामङ्गेभ्यस्तु^२ प्रजायते ॥ ३ ॥

निदानलक्षणम् ।

निदानेभ्यः समासेन वक्ष्यामस्तानि सांप्रतम् ।
 शरत्काले तथा ग्रीष्मे वाहानां रवितापतः^३ ॥ ४ ॥
 उपसर्गश्च वेधाख्यो जायते नात्र संशयः ।
 शालाभावे च वाहानां प्रावृषि जायते मलात् ॥ ५ ॥
 मशदंशकदोषाच्च चिन्तादेरुपयोगतः ।
 उपसर्गस्तु वेधाख्यो जायतेऽश्वस्य दारुणः ॥ ६ ॥
 उपसर्गे समुत्पन्ने एतद्भवति लक्षणम् ।
 अधोमुखाश्च दीनाश्च सज्वराः श्वासकासिनः ॥ ७ ॥

१ । ऋतुसन्ध्यावसानके । गः ।

२ । मनोभ्यस्तु ।

३ । प्रतिपानतः । गः ।

स्तब्धाङ्गा विकृताः क्षामाः पीडार्त्ताश्चास्रमूर्च्छिणः ।
 आमावृतपुरीषाश्च^१ तथा शुष्कपुरीषिणः ॥ ८ ॥
 अतिसारं सरक्तञ्च कदाचित् कुरुते^२ हयः ।
 श्रूनाः पश्चिमपादाश्च श्रूनाश्च वृषणोदराः ॥ ९ ॥
 सतिग्ममनसो जातु दुर्मनांसो भवन्ति च ।
 धृतिं नैवाधिगच्छन्ति स्थाने वा शयनेऽपि वा ॥ १० ॥
 भोजनं यवसं तोयं नैवाश्नन्ति च खादनम् ।
 कीर्यन्ते^३ मक्षिकाभिश्च साश्रुनेचा भवन्ति च ॥ ११ ॥
 मन्दाग्रयश्च जायन्ते वल्लतेजोविवर्जिताः ।
 न सहन्यातपं सौरं हयाञ्छायानिषेविणः ॥ १२ ॥
 चन्द्रे प्रकाशमाने तु हयान् मुक्त्वातु^४ रक्षयेत् ।
 आतपाशङ्कया छायां सवेधो याति निश्चयम् ॥ १३ ॥

वेधारिष्टचिकित्सा ।

एतानि लक्षणान्येव सवेधानां भवन्ति वै ।
 उपसर्गे तु सञ्जाते शक्तिकर्मणि कारयेत् ॥ १४ ॥
 नीराजनविधानन्तु कर्त्तव्यं पूर्वनेदितम् ।
 अश्वरक्षाविधानाय^५ ऋचा साम्ना च पाठकः ॥ १५ ॥
 जुहुयाञ्ज्वलनं विप्रस्तुरङ्गानां हितेच्छया ।

१ । अमावृतपुरीषाः । गः ॥ १ । प्रेषते । खः ॥

२ । कुर्वते हयाः । खः ॥ ३ । युक्त्वा निरीक्षयेत् । गः ॥

४ । अश्वरक्षाविधानन्तु नीराजाभाषपाठकः । गः ॥

अथर्वविहितां शान्तिं गान्धर्वीं वा प्रयोजयेत् ।
 नदीपारञ्च नीत्वाश्वान् स्थापयेच्च पृथक् पृथक् ।
 कदाचिद् दैवयोगेन शान्तिकर्म-फलान् वा ॥१७॥
 प्रशमं यान्ति वाहानां उपसर्गाः सुदारुणाः ।
 तैलपानं तथाभ्यङ्गं घृतपानं तथैव च ॥१८॥
 सप्ताहश्चाहरेद्यस्तु स जीवेन्नात्र संशयः ।
 शिंशपासारनिर्यासमष्टवर्गास्तथैव च ॥ १९ ॥
 द्वौ क्षारौ कटुका चोग्रा लवणं गजपिप्पली ।
 त्रिकटु त्रिफला चैव त्रिजातं द्विङ्गुरेव च ॥ २० ॥
 एतानि समभागानि पिष्ट्वा पिण्डं प्रदापयेत् ।
 दीप्यते तस्य कायाग्निर्वेधश्चैवोपशाम्यति ॥ २१ ॥
 उत्क्षिप्तवंक्षणः स्तब्धश्वासमन्दाग्निरश्रुवान् ।
 दुर्गन्धो मक्षिकाक्रान्तो ध्यायी चाश्वो' न जीवति ॥२२॥
 जीवेत् पक्षन्तु तुरगो वली मासञ्च जीवति ।
 जीवेत् संवत्सरं वापि न तु रोगात् प्रमुच्यते ॥ २३ ॥
 प्रावृषः पूर्वकाले तु सद्यो दद्याद्विचक्षणः ।
 नोचेज्वरातुरोह्यश्चः कार्तिके मासि जायते ॥ २४ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे वेधारिष्टे
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

कीटारिष्टः

कीटनिदानकक्षणे ।

कीटवेधं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं समासतः ।
शरन्निदाघयोश्चैव वाहानां घर्मसेवनात् ॥ १ ॥
वाजिनां कीटवेधस्तु^१ भवेन्निरूपचारतः ।
घनकाष्ठे च तोथानां सेवनाच्छालया विना ॥ २ ॥
कीटकाण्डास्तदाश्वानां भवन्ति जठरे^२ स्थिराः ।
ज्यैष्ठशुक्लद्वितीयायां तेभ्यः कीटा भवन्ति च ॥ ३ ॥

चिकित्सा ।

तेषाञ्च प्रतिघाताय कुर्याद्विद्वान् प्रतिक्रियाम् ।
महानिम्बपलाशानां बीजैः सक्कमिश्रचुभिः ॥ ४ ॥

१ । निरूपचारत उपचाराभावात् ।

३ । कीटकाण्डाः कीटगुच्छाः तद्राशय इत्यर्थः ।

४ । महानिम्बादीनां चूर्णं मिलितं पलपरिमितं घृतेन पिष्टं
दद्यात् ॥

१ । वेधकीटः । खः ॥

२ । पिठरे । गः ॥

तस्मिन्नेव दिने पिण्डं दद्याद्दुद्धिमतां वरः ।
 अनुपानं तदा दद्याद् द्रवं रोहिणिकोद्भवम् ॥ ५ ॥
 एवं कीटा न जायन्ते हयानामुदरे ध्रुवम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे कीटा-
 रिष्टे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

— — — — —
 अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

— — — — —
 मृगरोगः ।

नासासन्धानसंयुक्ता जायन्ते भूर्युपद्रवाः ।
 नित्यं घासाभिलाषी च हीयते वलमांसयोः ॥ १ ॥
 मृगरोगः स विख्यातो व्याधिः कष्टचिकित्सितः ।
 षणमासाभ्यन्तरे वाथ परलोकं^१ प्रयाति च ॥ २ ॥

५ । रोहिणिकोद्भवमिति कटुरोहिणीसम्भूतम् । कटुक्याः पा-
 दोनं पलं जलाढके पक्त्वा पादावशिष्टं देयम् ॥

१ । सिंघाण । गः ।

२ । वत्सराभ्यन्तरेऽपि वा । गः ।

बहुदुःखो^१ भवेदश्वो मृगरोगप्रपीडितः ।
यावदुच्छसते जन्तुस्तावत् कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ ३ ॥

चिकित्सा ।

कदाचिद्द्वैवयोगेन विनष्टश्चापि जीवति ।
पञ्चमूलस्य निःक्वाथे^२ जाङ्गलैः साधितो रसः ॥ ४ ॥
रसः पाने प्रदातव्यः शालिभक्तञ्च भोजनम् ।
कदाचिद्द्वैवयोगेन भर्तुः पुण्यफलेन वा ॥
प्रशमं याति वाहानां मृगरोगः सुदारुणः ॥ ५ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे मृगरोगे
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

४ । पञ्चमूलस्य पत्रं । जलस्याढकः पादावग्रिष्टः । शालिभक्तञ्च
थयोक्तमात्रं देयम् ॥

---

१ । परलोकं प्रयात्यश्वः । गः ।

२ । पञ्चमूलस्य निःक्वाथ्य । गः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—o—o—o—

वातादिकोपः ।

प्रकोपनिदानसूत्रे ।

तिक्तुरुक्षकषायाणां द्रव्याणामुपयोगतः ।
 निराहाराच्च अमाङ्गारात् प्रकोपो मातरिश्वनः ॥ १ ॥
 सन्तापाच्च अमाञ्चापि कङ्कम्बलवणाशनात् ।
 प्रकोपं याति पित्तास्थो दोषो देहव्यवस्थितः ॥ २ ॥
 गुरुभिर्मधुरैः स्निग्धैरभिष्यन्दकरै रसैः ।
 सेवितैः श्लेष्मणां वृद्धिर्भवेच्चापि अमं विना ॥ ३ ॥
 प्राट्काले विकाले च हेमन्ते च विशेषतः ।
 वायोर्दृष्टिः समुद्दिष्टा जीर्णं चैवाशने तथा ॥ ४ ॥
 शरत्काले निदाघे च जीर्णमाणे च भक्षिते^१ ।
 मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च पित्तोद्रेकं समादिशेत् ॥ ५ ॥

१ । वातप्रकोपशमनयोगमाह नकुलः,—“तमालं पुष्करं लोभ-
 मपामार्गं सतिन्दुकम् । पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपः प्रशाम्यति”—
 इति ।

३ । अभिष्यन्दकरैरिति आसावजनकैः श्लेष्मवर्द्धकैरित्यर्थः ।

५ । भक्षिते भुक्तद्रव्ये ।

१ । निरन्तरयासाव् । गः ।

२ । मद्यते पक्तिमेव च । गः ।

शिशिरे च वसन्ते च भुक्तवत्सु च तत्क्षणात् ।
 वाजिनः श्लेष्मणः कोपः प्रभाते च प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥
 विपर्ययं निदाघस्य वातादीनां विचक्षणैः ।
 हानिर्वाच्या सदा वैद्यैः शास्त्रमार्गानुसारिभिः ॥ ७ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽथर्वशास्त्रे वातादि
 प्रकोपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

आधिनिर्देशः ।

मुखरोगोऽक्षिरोगश्च शिरोरोगश्च^१ लिङ्गितः ।
 कर्णरोगश्च कासश्च श्वासे हिक्का ब्रणस्तथा ॥ १ ॥
 सिंघाणः कोष्ठरोगश्च पदरोगो ज्वरस्तथा ।
 अजीर्णश्चातिसारश्च शूलोदावर्त्त एव च ॥ २ ॥
 प्रस्कन्नः कृमिकोष्ठश्च मूचरुद्धलरुक् तथा ।
 कुष्ठरोगश्च शोथश्च अण्डौनीतोदरार्शसः ॥ ३ ॥

१ । लिङ्गितो नामाश्रयानां गतिवैकल्यजनको रोगविशेषः । लगद
 खञ्जे । (खोड़ान) ।

२ । सिंघानं (सिक्नि) । तत्स्रावकनासारोगविशेषः ।

३ । प्रस्कन्नोऽपि कुष्ठताजनकरोगविशेषः । अस्य लक्षणादि
 प्रस्कन्नचिकित्सिते द्रष्टव्यम् ।

१ । शिरोजश्चायमङ्गिनः । खः ।

Narada Pancharatna, Fasc. IV	Rs. 0 6
Parīśhṭaparvan (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1 2
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1 2
Prithirāj Rāsan, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2 4
Ditto (English) Fasc. I	0 12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0 12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Sans.) Fasc. I	1 8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1 14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4 8
Ditto Kāvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4 2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3 6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0 12
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	18 14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1 8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0 12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	0 6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0 12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	0 6
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	0 6
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1 8
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /6/ each	4 2
Ditto Brāhmana (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	9 0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /6/ each	12 6
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1 2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0 1
Tāṇḍya Brāhmana, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7 2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—IV (Sans.) @ /6/ each	1 8
Uttara Naiśhadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each	3 12
Uvāsagadaśo, Fasc. I and II @ /12/	1 8
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	4 8
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0 12
Vivādāratnākara, Fasc. I and II @ /6/	0 12
Vrihannārādiya Purāna, Fasc. I	0 6
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4 6
The same, bound in cloth	5 2

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4 14
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22 0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12 4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVI @ 1/ each	36 0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7 2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	4 8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21 0
Farhang-i-Rashīdi (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14 0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3 0
Futūh-ul-Shām Waqīdi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3 0
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1 6
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	1 18
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4 2
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1 8
Iṣbah, with Supplement, (Text) 40 Fasc. @ /12/ each	30 2
Maghāzi of Wāqīdi, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1 10
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5 14
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	3 0
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /6/ each	7 2

(Turn over.)

Mu'asir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	Rs. 2	4
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0 6
Nigám's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	..	7 0
Tabaqát-i-Náqiri, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	10 8
Tárikh-i-Fírús Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2 10
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3 6
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Zafarnámah, Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2 4

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	..	5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (6), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	..	1 8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	..	1 8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	..	3 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	..	3 0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	..	3 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	..	1 8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	..	3 0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	..	3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	..	2 0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	..	3 8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	..	2 0
Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	..	1 8
Istíláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	..	1 0
Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
Jawámi-ul-'ilm ir-riyá'at, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	..	2 0
14. Khizánat-ul-'ilm ..	..	4 0
15. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	..	40 0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	..	12 0
17. Purápa Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	..	1 0
18. Sharaya-ool-Islám ..	..	4 0
19. Tibetan Dictionary by Osoma de Kórös ..	..	10 0
20. Ditto Grammar ..	..	8 0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	..	2 0

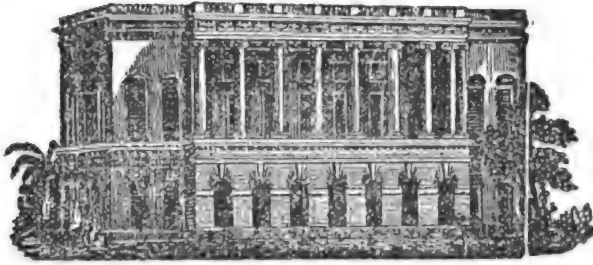
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XX @ 1/ each .. 20 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 587.

अश्ववैद्यकम् ।

THE AŚVAVAIDYAKA.
A TREATISE ON THE DISEASES OF THE HORSE

COMPILED

BY

JAYADATTA SU'RI,

EDITED BY

KAVIRAJ UMEŚA CHANDRA GUPTA KAVIRATNA,

LIBRARIAN GOVT. SANSKRIT COLLEGE.

FASCICULUS III.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	Rs.	1	14
Agni Purāṇa, (Sana.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..	..	5	4
Aitareya Kranyaka of the Rig Veda, (Sana.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sana.) Fasc. III—XIII @ /6/ each ..	..	4	2
The Asvavaidyaka, Fasc. I—III ..	..	1	2
Asvalayana Grihya Sutra, Fasc. II—IV @ /6/ ..	..	1	2
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	..	0	12
Bhāmatī, (Sana.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	3	0
Bṛihad Kranyaka Upanishad, (Sana.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Bṛihat Saṁhitā, (Sana.) Fasc. I—III, V—VII @ /6/ each ..	..	2	4
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sana.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sana.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—14, @ /6/ each Fasc. ..	..	18	12
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/ ..	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sana. & Eng.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sana.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Kātantra, (Sana.) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each ..	..	9	12
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II ..	..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I ..	..	0	6
Lalitā-Vistara (Sana.) Fasc. II—VI. @ /6/ ..	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..	..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sana.) Fasc. II—XVIII @ /6/ each ..	..	6	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sana.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	..	1	8
Nṛisimha Tāpanī, (Sana.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Nirukta, (Sana.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, Vol. III, Fasc. 1—6 @ /6/ each Fasc. ..	..	6	12
Nārada Smṛiti, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Nyāya Darśana, (Sana.) Fasc. III ..	..	0	6
Nītiśāstra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sana.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	..	1	8

(Continued on third page of cover.)

उत्कर्णकोऽर्दितश्चैव मन्यास्तम्भो हनुग्रहः ।
 आक्षेपो मृगजृम्भश्च मन्याचालीमृगस्तथा ॥ ४ ॥
 कपोतको निषादश्च तथाचैकाङ्गसंङ्गकः ।
 रोगः पृष्ठग्रहो नाम आमिताम्रस्तथैव च ॥ ५ ॥
 उन्मादो ग्रहदोषश्च शोषो वातवलासकः ।
 व्यापदो लवणैर्धान्यैः सुरया पयसा तथा ॥ ६ ॥
 विषापस्मारदोषौ च षट्पादौ लक्षणन्तथा ।
 इत्ययं व्याधिनिर्देशः कृतः शास्त्रार्थतत्त्वतः ॥ ७ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे व्याधि-
 निर्देशेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

मुखरोगः ।

उपकुशस्तथा लेशो जिह्वास्तम्भस्तथैव च ।
 अलावूकः प्रसूनश्च दन्तरोगो गलग्रहः ॥ १ ॥

४-५ । अर्दितादिभ्रामितान्ना वातव्याधिरोगविशेषाः । एषां
 लक्षणादिकं वातव्याध्यधिकारे द्रष्टव्यम् ।

मुखपाकोऽधिदन्तश्च रोहिणी चोपजिह्विका ।
 गण्डरोगौष्ठरोगौ च गलशालूक एव च ॥ २ ॥
 इत्येते वाजिनां रोगा मुखजाः परिकीर्त्निताः ।
 एषां निदानं वक्ष्यामि चिकित्साञ्च यथाक्रमम् ॥ ३ ॥

मुखरोगनिदानलक्षणम् ।

समेभ्यो दन्तमांसेभ्यो यस्य निर्य्याति शोणितम् ।
 चलदन्तस्य^१ वाहस्य विद्यादुपकुशं भिषक् ॥ ४ ॥
 हनुदेशे यदा दन्तो भवत्यभ्यन्तराश्रयः ।
 आलेश^२ इति तं विद्यात् श्लेष्मरक्तसमुद्भवम् ॥ ५ ॥
 तेनाश्र्वो दुर्म्मनात्यर्थं मन्दं पिवति खादति ।
 जर्जरं कासते चैव वलाच्च परिहीयते ॥ ६ ॥
 श्रूना^३ यस्य भवेज्जिह्वा वाजिनः स्फोटकैर्युता ।
 प्रक्लिन्ना वापि यस्यैव जिह्वा स्तम्भीति तं विदुः ॥ ७ ॥
 मुखं दुर्गन्धिकं चैव तालुकः श्रूनको भवेत् ।
 ग्रासविद्देषिणोऽश्र्वस्य रोगं विद्यादलावुकम्^४ ॥ ८ ॥

७ । शूना स्फीता ।

१ । जातदन्तस्य । खः ।

३ । श्रेताः । गः ।

२ । आषोराद्रवितं । गः

४ । स्यादन्ततालुकम् ।

श्यावौष्ठतालुवक्त्रे वा मन्दाहारे तथैव च ।
 संशीर्णे दन्तमांसे च प्रशूनं व्याधिमादिशेत् ॥ ९ ॥
 हन्वोश्चैव तथा गण्डे श्वयथुर्यस्य जायते ।
 जिह्वामूले गले चापि तस्य विन्द्याङ्गलग्नम् ॥ १० ॥
 सृक्चौष्ठतालुदेशेषु ब्रणं यस्योपजायते ।
 विवर्णन्तु मुखं दुष्टं मुखपाकं तमादिशेत् ॥ ११ ॥
 दन्तानामुपरिष्ठात्तु यदा दन्तस्य सम्भवः ।
 अधिदन्तः स विस्थातो मन्दाहारस्य वाजिनः ॥ १२ ॥
 यस्य श्रूनाक्षिकूटस्य गले शोथः प्रलम्बते ।
 यवसद्वेषिणोऽश्वस्य रोहिणीरोगमादिशेत् ॥ १३ ॥
 अधस्तादथ जिह्वायाः श्वयथुर्यस्य जायते ।
 तं विन्द्यादुपजिह्वास्थं मुखरोगन्तु वाजिनाम् ॥ १४ ॥
 अधिजिह्वाभिधानन्तु उपरिष्ठाद् विनिर्दिशेत् ।
 गण्डाभ्यन्तरगो^१ गण्डो गण्डरोग इति स्मृतः ॥ १५ ॥
 सत्रणः पिङ्काकीर्णं ओष्ठ^२ उच्छून एव च ।

९ । श्यावौष्ठतालुवक्त्रमित्यत्र श्यावः कृष्णवर्णः ।

१३ । श्रूनाक्षिकूटस्य स्त्रीताक्षिकोटस्य ।

१ । श्यावौष्ठतालुवक्त्रं वा मन्दाहारं तथैव च ।

२ । गण्डाभ्यन्तरयोः । गः ।

३ । ओष्ठयोः श्रून एव च । गः ।

स्फुटितः कठिनश्चैव ओष्ठरोगोऽभिधीयते ॥ १६ ॥
 गलाभ्यन्तरशोथेन^१ ग्रासमुद्गिरते हयः ।
 गलशालूकिनं विन्द्यात् काशार्त्तञ्च तुरङ्गमम् ॥ १७ ॥
 सर्व्वेषां मुखरोगानां सभवः श्लेष्मशोणितम्^२ ।
 चिकित्सां तेषु वक्ष्यामि येन शाम्यन्ति वाजिनाम् ॥ १८ ॥

मुखरोगचिकित्सा ।

विध्यात्तालुशिरां पूर्व्वं तुरङ्गरस्य विचक्षणः ।
 अधिमांसं ततो विध्याद्यावत्तास्यस्य शस्त्रकैः ॥ १९ ॥
 जिह्वास्तम्भे तु जिह्वायाः प्रक्षालं कारयेद्भिषक् ।
 प्रतिसार्याश्चजिह्वान्तु लवणैः षट्चूर्णकैः ॥ २० ॥
 वेधकालात् समारभ्य रात्रिमेकां न दापयेत् ।
 वासयन्तेन वाहस्य निवातस्थस्य बुद्धिमान् ॥ २१ ॥
 प्रतिपानं प्रभाते तु पिप्पलीशृङ्गवेरकैः ।
 पुनर्णवावचाशिशुकरञ्जाम्बिम्बपत्रकान् ॥ २२ ॥
 घायमाणाविडङ्गैश्च किञ्चिल्लवणसंयुतैः ।

१९ । शस्त्रकैरिति उत्पलपत्रेण ग्रीहिपत्रेण वा शस्त्रेणेत्यर्थः ।

२० । प्रक्षालमिति मार्जनम् । षडित्यत्र कद्विति पाठो युक्तः ।

१ । गलाभ्यन्तरतो यो वै । गः ।

२ । श्लेष्मशोणितात् । खः ।

सुरया दापयेत् सम्यग् घासं शुष्कं तथैव च ॥ २३ ॥
 करञ्जनिम्बपत्राणां कथितञ्च सुसंस्कृतम् ।
 भोजयेत्तुक्तमुद्गांश्च तैलत्रिकटुकान्वितान् ॥ २४ ॥
 मृदुभिर्दन्तकाष्ठैश्च कटुचूर्णावचूर्णितैः ।
 गवां मुत्रेण तेषान्तु मुखप्रक्षालनं हितम् ॥ २५ ॥
 शृङ्गवेरेण पिप्पल्या वचया सर्वपाट्रकैः ।
 हितं प्रलेपं कुर्वीत शोथेषु च विचक्षणः ॥ २६ ॥
 त्रिफलाक्वाथयुक्तस्य हितं पानञ्च गुग्गुलोः ।
 यवांश्च खादने दद्यान्माषादींश्च विवर्जयेत् ॥ २७ ॥
 अधिदन्तन्तु सन्दंशैः कर्षयित्वा विचक्षणः ।
 चिकित्सां पूर्वमुद्दिष्टां कुर्वीत तदनन्तरम् ॥ २८ ॥
 कृमिभिर्भक्ष्यमाणानां दन्तानामुपकर्षणम् ।
 अधिदन्ते च कुर्वीत आलेपञ्च विचक्षणः ॥ २९ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे मुखरोगे
 एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

२९। प्रतिपानं न दापयेदिति पूर्वैणाचयः ।

अथ चिंशोऽध्यायः ।

अक्षिरोगः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि नेत्ररोगविनिश्चयम् ।
 पूर्वशास्त्रानुसारेण मुनिभिः कीर्तितं यथा ॥ १ ॥
 तोयस्त्रावः प्रसन्नान्धो नक्तान्धस्तिमिरस्तथा ।
 मुञ्जको मुञ्जजालञ्च पटलं वुद्बुदस्तथा ॥ २ ॥
 पूयश्रावश्च काचाक्षो रक्तस्त्रावस्तथैव च ।
 चिपिटो वर्त्मरोगश्च अभिष्यन्दस्तथैव च ॥ ३ ॥
 वातपित्तकफैर्दुष्टैर्नेत्ररोगा भवन्त्यमो ।
 लिङ्गं चिकित्सितं तेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ४ ॥

वातिकाक्षिरोगनिदानलक्षणानि ।

अजस्रं पश्यतां व्यश्रु स्वच्छं स्रवति चक्षुषः ।
 तोयस्त्रावीति तं विन्द्याद्विकारं मारुतात्मकम् ॥ ५ ॥
 शुद्धन्तु चक्षुषा रूपं नैव पश्यति यो ह्ययः ।
 प्रसन्नान्धः स विज्ञेयो नतु शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ६ ॥
 दिवा पश्यति यः स्वच्छं रात्रौ चैव न पश्यति ।
 नक्तान्ध इति तं विद्याद्विकारं पवनोद्भवम् ॥ ७ ॥
 कदाचिद्दीप्तते रूपं कदाचिच्च न वीक्षते ।
 तिमिरं तं विजानोयास्त्रिङ्गेनानेन बुद्धिमान् ॥ ८ ॥

तच्चिकित्सा ।

घृतं पक्वं प्रदातव्यं देयञ्च त्रिफलान्वितम् ।
 सन्तर्पणञ्च कुर्वीत नेत्रयोस्तदनन्तरम् ॥ ९ ॥
 निपात्य भ्रूमौ तुरगं दृढं बद्ध्वा सुयन्त्रितम् ।
 माषचूर्णस्य कल्केन परिवार्याक्षि^१ सव्वतः ॥ १० ॥
 घृतेन पयसा वापि पूरयेत्तं विचक्षणः ।
 विधिरेष समुद्दिष्टो नेत्रसन्तर्पणः सदा^२ ॥ ११ ॥
 अपरश्च सुखोपायो विधिः सन्तर्पणः^३ स्मृतः ।
 तूलं^४ स्नेहेन सम्भाव्य^५ नयनाभ्यन्तरे क्षिपेत् ॥ १२ ॥
 तस्योपरि श्लथं पट्टं बध्नीयाद्वा^६ दृशोपरि ।
 बद्धपट्टं पुनर्नेत्रं मुहुः स्नेहेन सेचयेत् ॥ १३ ॥
 उत्पलं चन्दनञ्चैव तथासौवीरकाञ्चनम् ।
 वर्त्तिं कृत्वा ततः प्राञ्जस्तिमिरं नित्यमञ्जयेत् ॥ १४ ॥

९ । नेत्रसन्तर्पणद्वयमाह । घृतमिति ।

१२ । द्वितीयं सन्तर्पणमाह । अपर इति ।

१४ । उत्पलं नीलोत्पलं । (नीलशुन्दि) । चन्दनं रक्त-
 चन्दनम् । एषां समभागं पयसा पिष्ट्वा वर्त्तिः कार्या । सौवीरकाञ्चनं
 नीलवर्णाञ्जनविशेषः । तदुक्तं “सौवीरकं पार्वतेयं मेघकं नील-
 मञ्जनम्” इति मुक्तावली ॥

१ । परिव्याप्यात्ति । खः ।

४ । चूर्णं । गः ।

२ । नेत्रसन्तर्पणे तदा । खः ।

५ । संप्राप्य । गः ।

३ । सन्तर्पणे । खः ।

६ । बध्नीयादाससो भिषक् । खः ।

तोयस्त्रावस्य वाहस्य प्रसन्नान्धस्य वा पुनः ।
 एतदेवाञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरे यत्प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥
 रसाञ्जनं गुडञ्चैव मधुकं क्षौद्रमेव च ।
 रजन्या सर्हिता वर्त्तिर्नक्तान्धस्याञ्जनं परम् ॥ १६ ॥
 सप्त कृत्वाष्ट कृत्वा वा शोषयित्वा पुनः पुनः ।
 भावयेत्कर्पटं क्षौमं' क्षीरेणाज्येन बुद्धिमान् ॥ १७ ॥
 सुरामण्डेन तद्भूये भावयित्वा विचक्षणः ।
 वर्त्तिं कृत्वा घृताभ्यक्तां घृतदीपे प्रदापयेत् ॥ १८ ॥
 प्रच्छन्ने ताम्रपात्रेण तं दीपं छादयेन्मनाक् ।
 तस्मात्कज्जलमादाय ताम्रपात्राद्विचक्षणः ॥ १९ ॥
 तोयस्त्रावं प्रसन्नान्धं नक्तान्धं तिमिरन्तथा ।
 अञ्जयेन्मतिमान् वैद्यः शीषकस्य शलाकया ॥ २० ॥

१६ । मधुकं (चष्टिमधु) । रजन्या हरिद्रया । रसाञ्जनादिकं समभागं याह्यम् ।

१७ । कर्पटो लकृकं (लाताकानौ) । एतं कर्पटं दुग्धघृतेन सप्तवारमष्टवारं वा भावयित्वा शोषयेत् । अथ सुरामण्डेन धमर्द्यं वर्त्तिः कार्य्या ।

१८ । सुरामण्डः सुराभागः सुरायभागो वा । “सुरामण्डः प्रसन्नः स्यात्” इति परिभाषा ।

१ । क्षौद्रम् । गः ।

पैत्तिकाक्षिरोगलक्षणानि ।

अधोमुखस्तु यो वाजी मिलिताक्षस्तथैव च ।
 श्रूनाभ्याञ्चैव नेत्राभ्यामुष्णमश्रु विमुञ्चति ॥ २१ ॥
 लोचनं काचसङ्काशं यस्याकस्मात् प्रजायते ।
 काचं पित्तात्मकं रोगं तस्य विद्वान् समादिशेत् ॥ २२ ॥
 लोहितं पित्तकञ्चैव हरितं नीलकन्तथा ।
 पित्तनिष्यन्दिनोऽश्वस्य नेत्रमाशु प्रजायते ॥ २३ ॥

तषिकित्खितम् ।

प्रपौण्डरीकं मधुकं चन्दनं लोभ्रमेव च ।
 एकीकृत्य जले न्यस्तं नेत्रस्योत्तानमुत्तमम् ॥ २४ ॥
 यष्टीमधुकयुक्तञ्च परिषेकाय गोपयः ।
 चन्दनोशीरतोयैश्च पानं दद्यात् सयष्टिकैः ॥ २५ ॥
 अश्रुपाते शिरावेधो हितश्चापि हि कीर्तितः ।
 गैरिकं मधुकं शङ्खं लोभ्रमुत्पलमेव च ॥ २६ ॥

२४ । प्रपौण्डरीकं (पुण्डरिया) । चन्दनं रक्तचन्दनं । एषां पलिको भागो जलस्य चाढको घाञ्जः । उत्तानमिति उद्गतः स्नानो विस्तारो यस्मात् सः । नेत्रविस्तारकारीत्यर्थः । गोपयो गोमूत्रं ।

२५ । गोमूत्राढके यष्टिमधुकपलं दत्त्वा तेन वारिणा नेत्रसेकः कर्तव्य इत्यर्थः । परिषेकाय शेषनाय । चन्दनादीनां पलं । वारिण आढकः पादशेषः कार्यः ।

आमलक्या रसेनैतत् समभागं तथैव च ।
 शिलामालिष्य संग्रोध्य तत्कल्कं चूर्णयेदधः ॥ २७ ॥
 स्रोतोऽञ्जनं समं दद्यात्तत्पित्ताय न मारयेत् ।
 जम्बूककुभशाखानामामलक्या वटस्य च ॥ २८ ॥
 पुष्पाण्युद्धृत्य सर्वेषां यथाप्राप्तानि वा पुनः ।
 फलानि वा समाहृत्य कल्कं कृत्वा विचक्षणः ॥ २९ ॥
 भोजयेद्दृष्टमध्वान् कटुकाम्बुञ्च वर्जयेत् ॥ ३० ॥

प्रचारजक्षयचिकित्सितम् ।

प्रच्छादयति यद्दृष्टिं मांसं पर्यन्तवर्द्धितम्^१ ।
 प्रचारकास्थं तं विन्द्यान्नेचरोगं कफात्मकम् ॥ ३१ ॥
 क्षितौ निपात्य तुरगं ततो नेत्रं प्रसारयेत् ।
 कृतकर्मा भिषग्विद्वान्^२ वद्धिग्नेनाक्षिवर्त्मनि ॥ ३२ ॥

२६—२८ । गैरिकं (गिरिमाटि) । शङ्खं (शंखचूर्ण) । स्रोतोऽञ्जनं
 नदीजमञ्जनं । “स्रोतोऽञ्जनं नदीजञ्च वाहीकञ्च जयामलम्” ॥
 इति परिभाषा ॥

२८—३० । जम्बादीनां पुष्पाणां फलानां वा चूर्णं मिलितं
 पत्रं । जम्बूः (जाम्) । ककुभोऽर्जुनः ।

१ । पर्यन्तवर्द्धितम् । खः ।

२ । विद्याच्चरितेगाक्षिवर्त्मना । गः ।

ततस्तीक्ष्णान् शस्त्रेण छिन्द्यात्प्रावरकं बुधः ।

तारकस्य यथा पीडा जायेत न मनागपि ॥ ३३ ॥

शुद्धं तत् पूरयेन्नेत्रं मधुना सैन्धवेन वा ।

प्रक्षाल्य चोत्थाप्य ततः शंखजां वेधयेच्छिराम् ॥ ३४ ॥

कुष्ठेन वचया चव्या तथा चिकटुकेन च ।

प्रतिपानं प्रदातव्यं सुरया लवणैः सह ॥ ३५ ॥

निर्व्वीतं विहितं स्थानं ग्रासे दुर्व्वा च पूजिता ।

गुरु भक्ष्यं न दातव्यं मधुरञ्च विशेषतः ॥ ३६ ॥

काचलक्ष्यचिकित्सा ।

श्लेष्माभिष्यन्दिनोऽश्वस्य शूनं साश्रु विलोचनम् ।

काचः संजायतेऽश्वस्य पाण्डुता चापि चक्षुषः^१ ॥ ३७ ॥

पिप्पलीञ्चैव लोभञ्च तथा कटुकरोहिणीम् ।

चिफलां पिचुमर्दञ्च गवां मूत्रेण साधयेत् ॥ ३८ ॥

तेन पादावशेषेण शौद्रयुक्तेन बुद्धिमान् ।

गालितेन मुखोष्णेन सेचयेद्वाजिलोचनम् ॥ ३९ ॥

३५ । अत्र कुष्ठादीनां चूर्णं मिलितं पलं । सुरायाः प्रस्थः ।
सैन्धवस्य च पलम् । एकत्र प्रतिपानं देयम् ॥

३६ । गुरुभक्ष्यमिति गुरुपाकं भोज्यद्रव्यम् ॥

३८—३९ । पिप्पल्यादीनां पलं गोजलाङ्गके पक्का पादशेषः
कार्यः । पिचुमर्दो निम्नः ।

१ । वातचक्षुषा । गः ।

कटुतैलं कषायेण पाचितं चाम्बुनैव तु ।
 विडङ्गकक्कसंयुक्तं नस्यार्थे च प्रकीर्तितम् ॥ ४० ॥
 गैरिकं शृङ्गवेरञ्च अञ्जनं वृहतीफलम् ।
 मरिचं पिप्पलीचैव विडङ्गं सैन्धवन्तथा ॥ ४१ ॥
 शतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 संस्थाप्य भाजने ताम्बे गवां मूषेण भावयेत् ॥ ४२ ॥
 बहुशो भावयित्वा तु पुनः श्लक्ष्णं प्रपेषयेत् ।
 चूर्णाञ्जनमिदं श्रेष्ठं नेचरोगे कफात्मके ॥ ४३ ॥

रक्तजाक्षिरोगक्षयानि ।

रक्ताभिष्यन्दिनोऽश्वस्य नेचं भवति लोहितम् ।
 सर्व्वं चिभागमर्द्धं वा श्रावरुग्दाहपीडितम् ॥ ४४ ॥
 रक्तस्रावोऽथवा यस्य वाजिनो^१ लोचनाद्भवेत् ।
 रक्तस्रावाभिधानन्तु नेचरोगं समादिशेत् ॥ ४५ ॥

४० । कषायेणेति पूर्व्वोक्तपिप्पल्यादिकषायेण । अत्र विडङ्ग-
 कक्कस्य स्नेहपादिको देयः ।

४१ । अञ्जनं सौरीराञ्जनं रसाञ्जनं वा ।

४४ । अत्रमुद्गाहपीडितमिति न साधुः ॥

१ । अथ वाहस्य वाजिनः । गः ।

अभिघातोद्भवोऽश्वस्य^१ नेत्ररोगः प्रकीर्तितः ।
शिरःशस्त्राभिघातश्च^२ रक्तसन्धिश्च षण्डकः ॥ ४६ ॥

तच्चिकित्सा ।

चिकित्साञ्चैव वक्ष्यामि यथादृष्टं^३ समासतः ।
येन शाम्यन्ति वाहानां रक्तजाश्चक्षुषो रुजः^४ ॥ ४७ ॥
ऐन्द्रीं तालीशपत्रञ्च मञ्जिष्ठां मधुकं निशाम् ।
कालानुसारिवां मूर्वीं वारिणा सह साधयेत् ॥ ४८ ॥
तेन शीतेन सिद्धेन^५ नेत्रमाश्च्योतयेद् भिषक् ।
वर्त्यञ्जनमिदं कुर्याद् यथादृष्टमतन्द्रितः^६ ॥ ४९ ॥
विभीतकफलं लोभ्रं काश्मर्याश्च फलं तथा ।
मधुकं शर्कराचैव गैरिकं^७ सरसाञ्जनम् ॥ ५० ॥

४८ । ऐन्द्री (राखालशग्रामूल) । कालानुसारिवा (त्रिउल्लि-
होप) वा (तगरपादुका) ।

४९ । आश्च्योतयेत् आसेचयेत् ।

५० । काश्मरी (गाम्भारी) ।

१ । अभिघातो भवेद् यस्य नेत्ररोगः प्रवर्तते । गः ।

२ । शिरोरोगाभिघातश्च रक्तं अवति चक्षुषः ॥ खः ।

३ । यथोद्दिष्टं । खः ।

४ । गदाः । गः ।

५ । तेन शीतेन युद्धेन । खः ।

६ । वर्त्यञ्जनं ततः कुर्यादयद्दृष्टमिदं वुधैः । खः ।

७ । तथाचैव रसाञ्जनम् । खः ।

एतानि समभागानि क्षौद्रेण सह योजयेत् ।
 हन्याद्वाहश्च रक्तञ्च वर्त्तिरेषा जलान्विता ॥ ५१ ॥
 मञ्जिष्ठां हरितालञ्च लोभं वालकमेव च ।
 रेणुकञ्च तथा कुष्ठमूशीरञ्च मनःशिलाम् ॥ ५२ ॥
 पेषयित्त्वोदकेनैव^१ छायायां परिशोषयेत् ।
 जलदृष्टेयमश्वस्य वर्त्तिर्नेषरुजापहा ॥ ५३ ॥

पटलकक्षणम् ।

अधस्तादुपरिष्ठाद्वा पटलं यस्य जायते ।
 रुणद्धि नयने सद्यः तथा नैव^२ क्रमेण च ॥ ५४ ॥
 हरितं नीलकं पिप्ताद् वाताद्वा^३ लोहितं भवेत् ।
 ईषत्पीतं घनं शुक्लं^४ पटलं स्नेहसम्भवम् ॥ ५५ ॥
 सङ्कीर्णवर्णं विज्ञेयं सन्निपातसमुद्भवम् ।
 असाध्यं तं विजानीयात् कृच्छ्रसाध्यमथापि वा ॥ ५६ ॥

५४ । पटलं नेत्ररोगविशेषः । स च चतुर्विधो दृष्टेरावरकच्छ-
 दिरूपः । तेषु प्रथमं वाह्यं पटलं रसरक्ताश्रयं । द्वितीयं मांसाश्रयं ।
 तृतीयं मेदःश्रितं चतुर्थञ्च कालकास्थिश्रितम् । तदुक्तं सुश्रुते ।
 “तेजोजलाश्रितं वाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितं । मेदस्तृतीयं पटल-
 माश्रितं त्वस्थि चापरम्” इति ॥

५६ । सङ्कीर्णवर्णं हरितादिमिश्रवर्णमित्यर्थः ।

१ । पेषयेत्तूदके चैव । गः ।

३ । वाताक्तोहितकं भवेत् । गः ।

२ । चैव । खः ।

४ । शुक्लं । खः ।

कृष्णञ्च रक्तजं विद्यात् पटलं शास्त्रकोविदः ।
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि यथायोगं चिकित्सितम् ॥ ५७ ॥

तच्चिकित्सा ।

पटलेषु च सर्वेषु शिरावेधः प्रशस्यते ।
अश्रुपाते प्रपाणे च ललाटे चैव शंखयोः ॥ ५८ ॥
श्लेष्मजस्य हितं दृष्टमञ्जनं मधुसैन्धवम् ।
पटलस्य गवां मूत्रं क्षौद्रयुक्तञ्च सैन्धवम् ॥ ५९ ॥
तुत्युकां सैन्धवं चैव हरितालं मनःशिलाम् ।
गवां मूत्रेण संपिष्य मरिचञ्च विचक्षणः ॥ ६० ॥
अञ्जयेत् कफजां प्राज्ञो मधुना पटलं भिषक् ।
पटले मांसकीले च चूर्णमेतत् प्रदापयेत् ॥ ६१ ॥
एष एव प्रदातव्यो वातिके घृतसंयुतः ।
पैत्तिके रक्तजे चैव अत ऊर्द्धं क्रियां शृणु ॥ ६२ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं शंखं मुक्ता प्रवालकम् ।
एतानि समभागानि जले पिष्ट्वा विचक्षणः ॥ ६३ ॥

६२ । एष योगः इत्यर्थः ।

६३ । शंखादीनां भस्म याद्वयम् ।

१ । गोदन्तं । खः ।

२ । चक्षुष्ये चैव तदूर्द्धं । गः ।

वर्त्ति कृत्वा ततश्चैव शोधयेत्तां विनातपम्^१ ।
 ततस्तां सलिलैः पिष्ट्वा अञ्जयेत् पटलं भिषक् ॥ ६४ ॥
 चिफलां सघृताञ्चैव रक्तपित्तसमुद्भवे ।
 पटले पाययेदश्वं^२ विकाले चैव बुद्धिमान् ॥ ६५ ॥
 वर्त्मजं मांसकीलञ्च पिडकञ्चैव शस्त्रकैः^३ ।
 उत्कृत्य^४ शोभ्रघूर्णेन अञ्जयेत् सैन्धवेन च ॥ ६६ ॥

सुम्नजाणचिकित्सा ।

रक्तेन मुञ्जमास्थानं^५ बहुभिर्मुञ्जजालकम् ।
 कृमिभिः पटलान्तःस्थैर्विन्ध्या^६न्नेचरुजादयम् ॥ ६७ ॥
 प्रथमं तैलवर्णाभं द्वितीयं स्फटिकप्रभम् ।
 रक्ताभञ्च तृतीयञ्च चतुर्थं तैलमुच्यते ॥ ६८ ॥
 प्रथमं पटलं साध्यं द्वितीयञ्च तथा भवेत् ।
 तृतीयं कञ्जसाध्यं स्याच्चतुर्थं नैव सिध्यति ॥ ६९ ॥

६५ । अत्र चिफलायाः पलं घृतस्य च तथा एकत्र पायये-
 दित्यर्थः ।

१ । दिनात्यये । खः ।

२ । दापयेत् । ग० ।

३ । शास्त्रतः । खः ।

४ । प्रोक्षयेत् । खः ।

५ । मुञ्जिकास्था तु । खः ।

६ । मुञ्जकाणकम् । खः ।

७ । विद्यात् । गः ।

तच्चिकित्सा ।

पातयित्वा ह्ययं भूमौ कृत्वा चैव सुयन्त्रितम् ।
 वर्त्मनी वेधयेत् सूच्या सूत्रे नेत्रं प्रसारयेत् ॥ ७० ॥
 कर्पटेनाश्रुवेगन्तु शुष्केनैवापकर्षयेत् ।
 स्थापयेद्वाजिनं तन्तु प्रत्यादित्यं विचक्षणः ॥ ७१ ॥
 शस्त्रं सूत्रेण संवेष्ट्य तीक्ष्णमाचन्तु कारयेत् ।
 कृष्णशुक्लाम्बरधरो वेधयेद्वाजिलोचने ॥ ७२ ॥
 अङ्गुष्ठेन ततो नेत्रं पीडयित्वा समाहितः ।
 मुञ्जकं कर्षयित्वा तु जले क्षिप्रं प्रकाशयेत् ॥ ७३ ॥
 मुञ्जमुद्धृत्य नेचन्तु गोमूत्रेणाऽवसेचयेत् ।
 क्षौद्राज्यं पूरितं कृत्वा श्लथवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥ ७४ ॥
 वह्निःप्रलेपं कुर्वीत पञ्चवल्कलकेन तु ।
 कल्केन घृतयुक्तेन त्यहात्पट्टं विमोक्षयेत् ॥ ७५ ॥

७१ । कर्पटेन लङ्गुलेन । प्रत्यादित्यमादित्याभिसुखम् ।

७२ । शस्त्रं उत्पलपत्रं ग्रीहिपत्रं वा सूत्रेण संवेष्ट्य तीक्ष्णमात्रं
 धारामात्रावशिष्टं कारयेदित्यर्थः ॥

७३ । मुञ्जनिष्काशनानन्तरं श्रौषधमाह चौद्रेत्यादि ।

१ । ततः । गः ।

४ । विशोधयेत् । खः ।

२ । नित्यमात्रम् । गः ।

५ । त्यहात्पट्टं प्रमोक्षयेत् । खः ।

३ । कृष्णशुक्लान्तरे चैव । गः ।

मुञ्जकोक्तविधिः सर्वो मुञ्जजाले विशस्यते ।
 रुद्रब्रणे ततः कुर्यात्पूर्वोक्तां पटलक्रियाम् ॥ ७६ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं तथा लोहितचन्दनम् ।
 एभिः कल्कीकृतैस्तैलं पाचितं त्रिफलाम्भसा ॥ ७७ ॥
 नस्यं देयमशुद्धे तु तथा चैवोपतर्पणम् ।
 पिप्पली सैन्धवं शुण्ठी गैरिकं वरुणत्वचः ॥ ७८ ॥
 गवोघ्नदशना श्वैव फेनश्वौदधिकस्तथा ।
 क्षौद्रपिष्टैः समैरेभिरञ्जनं मुञ्जनाशनम् ॥ ७९ ॥

वर्त्मकुन्दचिकित्सा ।

विभीतकास्थि सारेण^१ मधुयुक्तेन चाञ्जनम् ।
 चक्षुषो यस्य वाहस्य पूयसावो विजायते^२ ॥ ८० ॥
 वर्त्मकुन्देति^३ यस्य स्यात्तस्य कुर्यात् क्रियामिमाम् ।

७७ । तैलस्य प्रस्थः । प्रपौण्डरीकादीनां कल्कः पलचतुष्टयमितः
त्रिफलाकायेन पाच्यः ॥ प्रपौण्डरीकं पुण्डरियेति लोके प्रसिद्धम् ।

७८—७९ । फेनेत्यादि । श्वौदधिकः फेन इति उदधिसम्बन्धीयः
फेनः (समुद्रफेना) ।

८० । वर्त्मकुन्दे आदौ शंखादिशिरावेधः, ततो नेत्रधावनं ।
अथ प्रलेपस्य प्रयोक्तव्यः ।

१ । विभीतकास्थिरेणुभ्यां । खः । २ । वर्त्मकोऽपि । खः ।

३ । ततोभवेत् । गः ।

शंखे चैवाश्रुपाते च ललाटे वेधयेच्छिराम् ॥ ८१ ॥

त्रिफलायाः कषायेण लोभ्रयुक्तेन सेवितम् ।

सेचयेत् सततं वैद्यः प्रलेपञ्चैव कारयेत् ॥ ८२ ॥

पञ्चवल्कलकल्केन क्षौद्रयुक्तेन बुद्धिमान् ॥ ८३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे नेत्ररोगे
त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ एकत्रिंशोऽध्यायः ।

वातिकशिरोरोगचिकित्सा ।

वातात्पित्तात् कफाच्चैव सन्निपाताच्च लोहितात् ।

अभिघाताच्च निर्दिष्टः शिरोरोगस्य सम्भवः ॥ १ ॥

अधोमुखस्य दीनस्य^१ मन्दाहारस्य वाजिनः ।

सततं प्रोथमानस्य हृष्टरोमस्य^२ बुद्धिमान् ॥ २ ॥

८२ । त्रिफलायाः पलदशकं । वारि चतुराङ्कमितं पाद-
त्रिष्टं कार्यम् । लोभ्रचूर्णस्य पलम् ॥

१ । लोहितात् शोणितात् । वातादिषट्कारणसम्भवत्वात् षड्-
विधः शिरोरोगः । तल्लक्षणादिकं क्रमेणोच्यते ।

१ । वाहस्य । गः ।

२ । दृष्टस्नानस्य । गः ।

स्पन्दमानेन शिरसा जानीयाद्वातसम्भवम् ।
 स्पन्दमानं शिरस्तत्र हस्तस्पर्शेन^१ लक्षयेत् ॥ ३ ॥
 शंखतालुकयोश्चैव शिरामन्यागतां तथा ।
 वेधयित्वा ततः कुर्यात् पात्रे तैलावसेचनम् ॥ ४ ॥
 अतिविषया पिप्पल्या वचया लवणेन च ।
 सुरसायाश्च^२ पत्रेण प्रतिपानं सुरान्वितम् ॥ ५ ॥
 हितं तस्मै प्रदातव्यं भोजनञ्च रसेादकम् ।
 तिलतैलेन संयुक्तं स्वल्पं चिकटुकान्वितम्^३ ॥ ६ ॥
 पैत्तिकशिरोरोगचिकित्सा ।
 श्वासस्तृष्णा तथा स्वेदः शूनभावोऽपि^४ वर्त्मनाः ।
 अत्युष्णता गुरुत्वञ्च शिरसो यस्य जायते ॥ ७ ॥
 अधोमुखस्य वाहस्य निद्रालस्यं तथा नृणाम् ।
 पिप्प्लोद्भवं शिरोरोगं जानीयान् मतिमान् भिषक् ॥ ८ ॥

४ । तैलावसेचनं वातरोगोक्ततैलसेकं कुर्यादित्यर्थः ॥

५ । सुरसा श्रेता चिट्टत् । तस्याः पत्रेण । अतिविषादीनां चूर्णं पलमितम् ।

६ । तिलतैलस्य कुडवचयं । चिकटुकस्य च षट्त्तोलकं देयम् ।

७ । शूनभावः स्फीतिः ।

८ । अधोमुखत्वं पिप्प्लजन्यस्य विघ्नेषुलक्षणं शिरोगुरुत्वात् ॥

१ । सम्यक् हस्तस्पर्शं न लक्षयेत् । खः ।

३ । कटुकसंस्कृतम् । खः ।

२ । सुरसस्य च । गः ।

४ । शूनताचापि । खः ।

शंखादिकं शिरावेधं पूर्वोक्तञ्चैव कारयेत् ।

शिरोऽभ्यङ्गो हितस्तस्मै^१ शतधौतेन सर्पिषा ॥ ९ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं चन्दनोशीरपद्मकैः ।

रभिः कल्कीकृतैस्तस्य शस्तं मूर्ध्नि प्रलेपनम् ॥ १० ॥

क्षीरेण साधितं सर्पिर्मधुकेशीरपद्मकैः ।

रभिः कल्कीकृतैर्देयं तस्य नासावसेचनम् ॥ ११ ॥

तिक्तमुद्गान् घृतान् भक्तान् भोजनं तस्य दापयेत् ।

घासे दूर्वाज्जुने वापि तथा शालेश्च पल्ववान् ॥ १२ ॥

श्लैष्मिकशिरोरोगचिकित्सा ।

मुखेन नासयोर्वापि^२ यः श्लेष्माणं प्रमुञ्चति ।

दीनोऽतीव गुरुशिरा मेदसा शूनतालुकः ॥ १३ ॥

९ । शंखादिकमित्यत्र आदिपदेन तालुमन्यागते शिरे ज्ञेये ।
वेधस्योत्पलपत्रत्रीहिमुखयोरन्यतरेण शस्तेण कार्यः । शतधौतं घृतं
प्रसिद्धम् ।

१० । अत्र प्रपौण्डरीकादीनां समभागं पलं वारिणा पिष्ट्वा
शिरसि लेपो देयः ।

११ । घृतस्य प्रस्यः । मधुकादीनां कल्कः कुडवमितः । क्षीरञ्च
श्लेष्माश्चतुर्गुणं ग्राह्यम् ।

१ । शिरोरोगे ततस्तस्मै । गः ।

२ । नासया चैव । गः ।

तस्य विद्यात् कफोत्थन्तु शिरोरोगं विचक्षणः ।
 तालुकं वेधयेत्तस्य शिरां शंखादिकान्तथा ॥ १४ ॥
 विडङ्गं कटुचूर्णञ्च तिक्तवार्त्ताकुमेव च ।
 पिष्ट्वा^१ क्षीरेण छागेन नस्यं तेनैव दापयेत् ॥ १५ ॥
 नागरं शतपुष्यञ्च तगरञ्च हरेणुकम् ।
 कल्कं कृत्वा गवां मूत्रे पचेत्तैलं विचक्षणः ॥ १६ ॥
 तेन नस्यं प्रदातव्यं निम्बमुद्गस्य^२ भोजनम् ।
 सुखोष्णं तस्य कर्त्तव्यं क्षौद्रं चिकटुकान्वितम् ॥ १७ ॥

सन्निपातिकशिरोरोगचिकित्सा ।

सङ्कीर्णलक्षणं विद्यात् सन्निपातसमुद्भवम् ।
 असार्थं तं विजानीयात् कृच्छ्रसाध्यमथापिवा ॥ १८ ॥

१५ । कटुचूर्णं त्रिकटुचूर्णं । एषां मिलितं कर्षद्वयं नस्यार्थं
 देयम् ।

१६ । नागरं शुण्ठी । शतपुष्यं (शुल्का) । तगरं (तगर-
 पादुका) । हरेणुकं (रेणुक) । एषां कल्केन कुडवमितेन । गोमूत्रेण
 स्नेहचतुर्गुणेन तैलप्रस्थं पाचयेत् । तस्य कुडवाङ्गं नस्यार्थं ग्राह्यम् ।

१८—१९ । सङ्कीर्णलक्षणं वातादिसाधारणलक्षणं । पूर्वोक्तं
 शिरावेधमिति तालुमन्यादिशिरावेधमित्यर्थः ।

१ । मध्वा । गः । तस्य नेत्रं प्रदापयेत् । गः ।

२ । निम्बमुद्गैश्च । गः ।

शिरावेधं प्रकुर्वीत पूर्वोक्तं तत्र पण्डितः ।
 प्रतिपानञ्च दातव्यं सुरया वक्ष्यमाणकम् ॥ १९ ॥
 सुरदारु हरिद्रे द्वे पिप्पली शृङ्गवेरकम् ।
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पत्राणि सुरसस्य च ॥ २० ॥
 श्रीवासकं सर्जरसं त्वचं कुष्ठं हरेणुकम् ।
 घृतेन योजयित्वा तु नासाधूमं प्रदापयेत् ॥ २१ ॥
 भोजनं^१ तिक्तमुद्गैश्च पूर्वोक्तैर्मधुसर्पिषा ।
 असाध्योऽयं^२ प्रवक्तव्यो विधिरश्वहितैषिणा ॥ २२ ॥

रक्ताभिघातशिरोरोगविक्रमा ।

कटुकैर्लवणैरम्बुरसैरत्यन्तसेवितैः ।
 रक्तं कुपितमश्वस्य शिरोरोगाय जायते ॥ २३ ॥
 शूननासाक्षिकूटस्तु रक्तनेत्रः सुदुर्म्भनाः ।
 कदाचिद्दृश्यते तस्य रक्तं नेत्राद्विनिर्गतम् ॥ २४ ॥
 रक्तजं तस्य जानीयात् शिरोरोगं विचक्षणः ।
 अभिघातसमुत्थस्य लक्षणं प्रवदाम्यहम् ॥ २५ ॥
 काष्ठलोष्टप्रहारैस्तु शिरो यस्याभिहन्यते ।

२० । प्रतिपाने सुरापस्यः । सुरदार्व्यादिसुरसान्तानां मिलितं
 पलं कल्कीकृतं सुरायां देयम् ॥

१ । योजयेत्तिक्तमुद्गांश्च पूर्वोक्तान् । खः ।

२ । असाध्योऽपि प्रकर्त्तव्यो बुद्धिसन्देहबुद्धिमान् । गः ।

३ । विचक्षणः । गः ।

स्तब्धकर्णो गुरुशिरा भवेद्वाजी सुदुर्मनाः ॥ २६ ॥
 पित्तजे या क्रिया प्रोक्ता शिरावेधादिका मया ।
 रक्तजे सा प्रयोक्तव्या तथा चैवाभिघातजे ॥ २७ ॥
 प्रोथतेऽन्तःशिरो यस्य यस्य नासासमुद्भवाः ।
 दृश्यन्ते क्लमयश्चापि क्लमिजं तस्य निर्दिशेत् ॥ २८ ॥
 चिकटुश्च विडङ्गश्च वार्त्ताकीनां फलानि च ।
 सुरया मर्दयित्वा तु नस्यं तैलेन दापयेत् ॥ २९ ॥
 फलानि वृहतीनाश्च तिक्तवार्त्ताकुमेव च ।
 पिष्ट्वाच छागस्त्रीरेण नस्यं तेनैव दापयेत् ॥ ३० ॥
 नागरं शतपुष्पश्च तगरश्च हरेणुकम् ।
 कल्कं कृत्वा गवां मूत्रे तैलं तेनैव पाचयेत् ॥ ३१ ॥

२८ । क्लमिजशिरारोगमाह प्रोथत इति । यस्यान्तःशिरः
 प्रोथते क्लमिपूर्णं भवतीत्यर्थः । प्रोथ च न पर्यापणे । पर्यापणं
 परिपूर्णता ।

२९ । क्लमिजशिरारोगचिकित्सा माह षड्भिः श्लोकैः त्रिकट्वि-
 त्यादिभिः । त्रिकट्वादीनां मिलितः कर्षः सुरातैलयोश्च कुड्वाङ्गम् ।

३० । वृहतीतिक्तवार्त्ताकुफलं कर्षमितं छागदुग्धेन पिष्ट्वा कुड्-
 वाङ्गेन छागदुग्धेन नस्यं देयम् ।

३१ । नागरादीनां कुड्वः । तैलस्य च प्रस्यः तैलचतुर्गुणे
 गोमूत्रे मृदुपाकेन साध्यः । नस्यपरिमाणं कुड्वाङ्गं यास्यम् ॥ भोज-
 नश्च सुखोष्णविडङ्गघृतयुक्तं भाव्यम् ॥

तेन नस्यं प्रदातव्यं तिक्तमुद्गैश्च भोजनम् ।
 सुखोष्णं तस्य कर्तव्यं विडङ्गं घृतयोजितम् ॥ ३२ ॥
 विडङ्गं लसुनं लोध्रं वृद्धतीनां फलानि च ।
 कल्कीकृत्य गवां मूत्रैस्तैलं तेनैव पाचयेत् ॥ ३३ ॥
 नस्यं दद्यात् सुखोष्णेन तेन तैलेन^१ बुद्धिमान् ।
 भोजयेत्तिक्तमुद्गैश्च विडङ्गघृतयोजितैः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे शिरोरोग
 एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

सङ्कितसङ्ग्रहम् ।

सङ्कितं द्विविधं प्रोक्तं मुनिभिः शास्त्रशालिभिः ।
 एकं वातादिभिर्दोषैर्द्वितीयञ्चाभिघातजम् ॥ १ ॥

३३ । तैलस्य प्रस्यं विडङ्गादीनां कुड्मवमितकल्केन सह स्नेह-
 चतुर्गुणेन गोमूत्रेण पाचयेत् ।

१ । धीरो विपाचयेत् । गः ।

२ । तिक्ततैलेन । खः ।

चिकित्साञ्चैव^१ वक्ष्यामि संक्षेपेण यथाक्रमम् ।
 पारम्पर्येण शास्त्राणां यथा दृष्टं तपोधनैः ॥ २ ॥
 उरसा वाहुना^२ चाश्वो जानुजंघाचिकेण च ।
 कूर्चेन च खुराग्रेण मण्डूक्या चापि लङ्गति^३ ॥ ३ ॥

चिकित्सा ॥

अभिधानं विना वाजी^४ यदा दोषेण लङ्गति^५ ।
 उपवासैस्तु संग्रोध्य घृतं वै सुरयान्वितम् ॥ ४ ॥

१ । लङ्गितं लङ्गितनामकपादरोगः । (लेङ्ङा) इति प्रसिद्धः ।
 पुस्तकद्वये लङ्गितं लिङ्गितमिति च यो दृश्यते पाठः स उभयविध एव
 साधुः । लङ्ग इति लङ्गि-धातोः ऋप्रत्ययेन निष्पन्नं लङ्गितम् ।
 लिङ्गितमिति च रिङ्गि-धातोः ऋप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

४ । दोषेण वातादिना । उपवासैः संग्रोध्य वलाद्यविरोधि-
 लङ्गनेन दोषसंग्रोधनं कर्तव्यमर्थः । अतिलङ्गितस्य बद्धदोषस्मरणत् ।
 तदुक्तं चक्रदत्तेन । “प्राणाविरोधिना चैनं लङ्गनेनोपपादयेत् ।
 वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ॥ हृदयोद्गारकण्ठाखण्डद्वौ
 तद्भ्राक्कमे गते । कृतं लङ्गनमादेशं निर्व्यथे चान्तरात्मनि” ॥
 इत्यादि । शीतकाले सुरयान्वितं घृतं संभोज्य सुराप्रस्थेन हरिद्रा-

१ । चापि । गः ।

२ । वाङ्केनाश्वः । खः ।

३ । लिङ्गितम् । खः ।

४ । वापि । खः ।

५ । लिङ्गितः । खः ।

शीतकाले प्रदातव्यं प्रतिपानं प्रदापयेत्^१ ।
 हरिद्रातिविषाखोभ्रपिप्पल्या च महौषधैः ॥ ५ ॥
 चायमाणावचाकुष्ठमुस्ताकटफलसैन्धवैः ।
 प्रतिपानं हितं^२ दृष्टं सुरया सीधुनापि च ॥ ६ ॥
 तीक्ष्णशीतं समालोक्य कालं शास्त्रविशारदः ।
 एवं प्रतिदिनं कुर्यात् त्यहं सप्ताहमेव^३ च ॥ ७ ॥
 अनन्तां^४ वेधयेद्वैद्यः शिरां शस्त्रेण चौरसीम् ।
 शिरास्त्रावे^५ कृते चापि यदि नो जायते सुखम् ॥ ८ ॥
 तदा वह्निः प्रदातव्यो यथाशास्त्रं विचक्षणैः ।
 शिंशपापाठमूलैश्च वल्कलैः कथितैर्जले ॥ ९ ॥
 सर्पिस्तैलसमायुक्तो गुग्गुलुलङ्गिने हितः ।

दीनां पलेन प्रतिपानं दद्यादित्यर्थः । एतत्सर्वं चिकित्सितं दोष-
 सम्भूत एव लङ्गिते ज्ञातव्यम् ।

१ । सुरया गौड्याद्यन्यतमया, सीधुना सुराभिन्नया मदिरया वा ।

२ । शिंशपा शाकतरुः, पाठा अविद्धकर्षा (आकनादि) ।

एतयोर्मूलानि वल्कलानि च जलादुके पक्त्वा पादशिष्टः काथो
 याह्यः । गुग्गुलोश्च पलं याह्यम् ।

१ । तदा तं प्रतिपाययेत् । खः ।

३ । अस्मिद्धो वेदयेत् । खः ।

२ । भिषक् दद्यात् । खः ।

४ । शिरावेधे । गः ।

३ । पञ्चाहम् । गः ।

अभिघातसमुद्भूते क्रियां वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ १० ॥
 लज्जिते मुनिभिः प्रोक्तं वाजिनां हितकाम्यया ।
 उरसोऽभ्यञ्जनं कार्यं शतधौतेन सर्पिषा ॥ ११ ॥
 पञ्चवल्कलकल्कोन खेपं दद्यान्मुहुर्मुहुः ।
 एवं प्रतिदिनं कुर्यात् सप्ताहश्चापि सप्तकम् ॥ १२ ॥
 निश्चलस्य तुरङ्गस्य पञ्चाहं वा चतुर्गुणम् ।
 भ्रामयित्वा समं वैद्यस्ततः^१ सम्यक् निरूपयेत् ॥ १३ ॥
 तृतीये सप्तके पूर्णे तुरङ्गं शास्त्रकोविदः ।
 अशुद्धौ पूर्वमुद्दिष्टं शिरावेधादिकक्रमम् ॥ १४ ॥
 कुर्याद्घृष्टतले वाहे वह्निदाहावसानिकम्^२ ।
 अभिघातलज्जिते वै न हितं क्रमणं भवेत् ॥ १५ ॥

११ । अभिघातोत्यचिकित्सितमाह । अभिघातेत्यादि ।

१२ । खेपं दद्यात् लज्जितावयवे इति शेषः ।

१३ । चतुर्गुणं पञ्चाहं विंशतिदिनमित्यर्थः ।

१४ । शिरावेधादिकं क्रमं शिरावेधप्रभृति अनुष्ठानं तदध्या-
 योक्तमित्यर्थः ।

१५ । घृष्टतले वाहे सुयन्द्रिते अश्वे इत्यर्थः । वह्निदाहावसा-
 निकं अग्निदाहपर्यन्तम् ।

१ । सप्तकश्चात्र सप्तकम् । गः ।

२ । महावैद्यः । गः ।

३ । वह्निदाहावसानिकम् । खः ।

कपिकच्छुवलावालपारिभद्रकसैन्धवैः ।
 कपिकच्छुकवाद्यालं पादशेषव्यवस्थितम् ॥ १६ ॥
 आर्द्रसिन्धुहरिद्राणां चूर्णं दत्वा तु बुद्धिमान् ।
 तैलन्तु व्योषचूर्णेन रसवर्जन्तु दापयेत् ॥ १७ ॥
 तस्मिन् दिने भोज्यपानं दापयेत्तु मनागपि ।
 पश्चात्काये^१ लिङ्गिते तु अनुवासस्तु केवलः ॥ १८ ॥
 सर्वाः प्राक्कायिकाश्चापि^२ चिकित्साः परिकीर्त्तिताः ।
 सर्वेषु चैव लङ्गेषु अनुवासस्तु केवलः ॥ १९ ॥
 सर्वेषु चैव लङ्गेषु समीपे वेधयेत् शिराम् ।
 उरोलङ्गा^३ चिताश्चैव क्रियाः सर्वाः प्रकीर्त्तिताः ॥ २० ॥
 चिकलिङ्गीति यः प्रोक्तो हरिर्वातकटिस्तु सः ।
 औपाण्डी^४ वैधयित्वा तु शिरास्तस्य विचक्षणः ॥ २१ ॥
 भोजनञ्च निरूहञ्च सम्यगेव प्रदापयेत् ।
 तैलै^५ र्वातहरै^५ वैद्यस्तथा चाभ्यङ्गमेव च ॥ २२ ॥

---

१६ । निरूहमाह कपिकच्छित्यादि ।

---

१ । पश्चात्कायेन लम्बेतु । खः ।

२ । अभिघातलङ्गे नस्यं हि हितं प्रोक्तायसम्भवम् । खः ।

३ । उरोलङ्गादिका चैव क्रियाः श्रेयाः । गः ।

४ । औपाण्डीः । खः ।

५ । तिलैः । गः ।

चिपाच्च यः स्थितो भूमिं खुराग्रेण स्पृशेद्यदि ।
 ध्यायते निश्चलो यश्च तं हयं शुद्धमादिशेत् ॥ २३ ॥
 अग्रकायेन यो याति स शुद्धः परिकीर्तितः ।
 पश्चात्कायोत्थितश्चाग्रे दृढः प्रोक्तो मनीषिभिः ॥ २४ ॥
 निद्रायमाणो यो वाजी निमोरस्को भवेद् यदि ।
 अङ्गुलं द्यगुलं वापि स तु ग्राह्यो विचक्षणैः ॥ २५ ॥
 अत ऊर्ध्वं न गृह्णीयाद् वायोर्वलसमन्वितम् ।
 अथवाप्यंसकूटेन द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ॥ २६ ॥
 वेगेन गतिभिश्चैव तुल्यो भवति यो हयः ।
 स वै वातकटिर्ज्ञेयो न ग्राह्यो बलवानपि ॥ २७ ॥
 पुलिनश्चैव यो वाजी गच्छन्नुदहते कटिम् ।
 सोऽपि वाताभिभूतोऽश्वो न योज्यो वाजिकर्मणि ॥ २८ ॥
 उरो रक्षति वाहस्य वर्ज्या दृष्ट्वाभिकुञ्चनम् ।
 कर्णयोर्व्यस्तसंन्यस्तो वाजी वातहतः स्मृतः ॥ २९ ॥

२३ । लिङ्गिते शुद्धलक्षणमाह ।

२७ । वातकटिलक्षणमाह । न ग्राह्य इति न चालनीय इत्यर्थः ।

२९ । वातहताश्वमाह । कर्णयोर्व्यस्तसंन्यस्त इति व्यस्तसंन्यस्त-कर्ण इत्यर्थः ।

पश्चात्पादं खुराग्रेण भूमौ भ्रश्य तु गच्छति ।
 तदाक्लिञ्चन-वाहो वा न योज्यो वाजिकर्म्मणि ॥ ३० ॥
 प्रधायमानो यः पश्चाद्रज्जुमाकृष्य सर्वदा ।
 वातभुग्नकटिर्वाजी स विज्ञेयो ह्यक्लिञ्चनः ॥ ३१ ॥
 उत्तिष्ठत्यग्रकायेन यो लुठित्वाग्रतो^१ ह्ययः ।
 पश्चात् पश्चिमकायेन सोऽपि वातहतः स्मृतः ॥ ३२ ॥
 वाहितं मुहृदं वाहं स्नातं पीतोदकं तथा ।
 वारितञ्च सुखासीनं ध्यायन्तञ्च निरूहयेत् ॥ ३३ ॥
 चिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापिवा ।
 निरूहयेत्तुरङ्गन्तु चिकलिङ्गिकशङ्कया ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे लङ्गिते
 द्वाविंशोऽध्यायः ।

---

३१ । वातभुग्नकटिमाह ।

---

१ । लुठित्वाग्रतो ह्ययः । गः ।

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

कर्णरोगनिदानाधिकृतिते ।

दोषैः संदूषिते रक्ते अथवाप्यभिघाततः ।
 वाजिनां कर्णरोगस्तु क्लेदशोथान्वितो भवेत् ॥ १ ॥
 पूयस्त्रावेण जानीयात् शोथमभ्यन्तरोद्भवम् ।
 पिचुना वेष्टयित्वा तु शलाकाग्रं समाहितः ॥ २ ॥
 तेन कर्णान्तरे पूयं कर्षयित्वा विचक्षणः ।
 पातितस्य सुवद्धस्य^१ पूरयेन्मधुसर्पिषा ॥ ३ ॥
 कुष्ठं^२ मागधिका शोभ्रं मधुकं चन्दनं तथा ।
 रभिः सिद्धं घृतं^३ दृष्टं कर्णपूरणमुत्तमम् ॥ ४ ॥

१ । क्लेद शोथान्वित इत्यत्र क्लेदः पूयादिकम् ।

२ । पिचुना लककेन ।

३ । कुष्ठं (कुड़) । मागधिका (पिपुल) । एषां समभागकस्तः
 कुड़वमितः । घृतस्य च प्रस्यः । पाकार्थं जलं स्नेहचतुर्गुणं दत्त्वा
 पाच्यम् । पूरणमात्रा कुड़वमिता याद्या ।

१ । अभ्यन्तरे भवेत् । गः ।

२ । सुवेधस्य । गः ।

३ । यष्टिकाच कथा । गः ।

४ । द्रितं । गः ।

पिष्ट्वा कुटजबीजन्तु यष्टीमधुसमन्वितम् ।
 घृतेनालोद्य^१ मतिमान् कुर्याद्दस्त्रपरिस्तुतम् ॥ ५ ॥
 पूरयेत्तेन कर्णान्तु सुखोष्णेनैव बुद्धिमान् ।
 रसेन च कपित्थस्य युक्तेन मधुसर्पिषा ॥ ६ ॥
 त्वक्पत्रे क्षीरवृक्षस्य सर्पनिर्मोकमेव च ।
 गोलोम गुग्गुलुं कुष्ठं मेघोर्णां च मनःशिलाम् ॥ ७ ॥
 घृतेन मर्दयित्वा तु धूपं कर्णे प्रदापयेत् ।
 भोजयेत्^२ पिप्पलीयुक्तान् मुद्गांश्च क्षौद्रयोजितान् ॥ ८ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे कर्णरोगे
 चयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

कासरोगनिदानलक्षणानि ।

त्रयो वातादिभिर्दोषैः सन्निपातेन चापरः ।
 क्षतक्षयसमुत्थौ द्वावेवं कासस्तु षड्विधः ॥ १ ॥

५-६ । कुटजबीजस्य इन्द्रयवस्य यष्टीमधुनस्य कर्षः घृतस्य च
 पलं एकत्र समालोद्य कवोष्णं कर्णं पूरयेत् ॥

१ । आलोद्यमानन्तु । गः ।

२ । भोजने पिप्पलीयुक्तमुद्गाः क्षौद्रेण योजिताः । खः ।

रूक्षो यस्य भवेत् कासः श्लेष्मसाव'विवर्जितः ।
 क्षीणस्य' वर्द्धते चापि वातिकं तस्य निर्दिशेत् ॥ २ ॥
 दाहस्वेदयुतः कासो नीलपीतकफान्वितः ।
 विच्छिन्नश्च' तुरङ्गानां विज्ञेयः पित्तसम्भवः ॥ ३ ॥
 अधिकं कासते यस्तु हृष्टरोमाः सुदुर्मनाः ।
 गुरुगात्रशिरा वाजी मन्दग्रासविचेष्टितः ॥ ४ ॥
 दधिकुन्देन्दुसंकाशं' श्लेष्माणं यो विमुञ्चति ।
 ग्रासाभावे सुखी यश्च' तस्य विद्यात् कफात्मकम् ॥ ५ ॥
 सर्व्वेषां लक्षणैर्युक्तं जानीयात् सान्निपातिकम् ।
 कषायेण च रक्तेन श्लेष्मा' क्षतजसम्भवः ॥ ६ ॥

२ । रूक्षः शुष्क इत्यर्थः ।

४ । गुरुगात्रशिरा इति गात्रस्य शिरसश्च गुरुत्वान् । मन्द-
 ग्रासविचेष्टित इति ग्रासे श्लेष्मादिभक्षणे विचेष्टिते शरीरचेष्टायां च
 मन्दता शैथिल्यं तद्वानित्यर्थः ।

५ । दधिकुन्देन्दुसंकाशं तद्वत् शुभ्रमित्यर्थः । ग्रासाभावे
 सुखीति ग्रासस्य कवल्लग्रहणस्य अभावे सुखी भोजनग्रहणे अनि-
 च्छुरित्यर्थः ।

६ । कषायेण कषायवर्णेन रक्तेन च युक्त इति शेषः ।

१ । कासः । गः ।

२ । क्षीणस्य वर्द्धते वापि । गः ।

३ । पिच्छिलश्च । खः ।

४ । कुन्देन्दुदधिसङ्गाशम् । खः ।

५ । सुखासीनः । गः ।

६ । श्लेष्मणा क्षतजो भवेत् । गः ।

प्रसारयति यो गात्रं^१ ग्रीवाञ्चापि विशेषतः ।
 कासमानो ह्यो दीर्घं^२ भिन्नरोमा^३तिदुर्वलः ॥ ७ ॥
 दुर्गन्धिपूयसङ्काशं यश्चैव कफमुद्गिरेत् ।
 तस्य^४ विद्याद्बुधः कासं ह्यस्य क्षतसम्भवम् ॥ ८ ॥

वातकासचिकित्सा ।

वातकासाभिभूतस्य^५ पानं दद्याद्विचक्षणः ।
 पञ्चमूलकषायेण कृत्वा मांसरसं बुधः ॥ ९ ॥
 गोक्षीरं शर्करायुक्तं पिप्पलीनागरान्वितम्^६ ।
 तिलतैलेन संयोज्य भोजयेत्स्रवणान्वितम् ॥ १० ॥
 दुरालभां कण्टकारीं वृद्धतीं कटुरोहिणीम् ।
 पिष्ट्वा वार्त्ताकुयूषेण तैलसिद्धेन पण्डितः ॥ ११ ॥

८ । पञ्चमूलस्य मिलितं पलं वारिण आढकः । पादावशिष्टः
 काथो घाह्यः ।

१० । अत्र दुग्धस्य प्रस्थः, शर्करा कुड्वमिता, पिप्पलीशुण्ठयो-
 र्मिलितं पादोनं पलं, तैलस्य च प्रस्थार्द्धम् ।

११ । दुरालभादीनां पलं । वार्त्ताकूनां शुष्कानां पलं, पाकार्थं
 वारि आढकमितं अर्द्धावशिष्टं कार्यम् । सन्नस्रगार्थं तैलस्य च
 कुड्वचयम् ॥

१ । गात्राणि । गः ।

२ । दीनः । गः ।

३ । तीक्ष्णरोमा । खः ।

४ । तन्तु विन्द्याद्बुधः कासं वाहस्य । गः ।

५ । वातकासाभियोज्यस्तु । गः ।

६ । पिप्पलीधूमजं ततः । गः ।

वंशरोचनया युक्तं चूर्णं गोधूमजं ततः ।
 तेन कल्केन संनीय क्षीरेण विधिवत्पचेत् ॥ १२ ॥
 ततो गुडेन संयोज्य भोजयेत् सर्पिषा सह ।
 घृतेन मधुना युक्तं पायसञ्च प्रदापयेत् ॥ १३ ॥
 वार्त्ताकानां फलैः काथः^१ शुण्ठीमागधिकान्वितः ।
 मूर्च्छितस्तिखतैलेन पाने दत्तः सुखावहः ॥ १४ ॥
 मूलकस्य रसञ्चैव^२ वार्त्ताककाथवद्विषक् ।
 वातिके दापयेत्पानं कासे तैलेन मिश्रितम् ॥ १५ ॥
 कुलत्पद^३र्भमूलन्तु घृतगोमेदसा युतम् ।
 धूपोऽनेन^४ प्रदातव्यो नासिकाविवरेण तु ॥ १६ ॥

१२—१३ । तेन कल्केन दुरालभादिकल्केन पलमितेनेत्यर्थः ।
 वंशलोचनागोधूमचूर्णं मिलितं पलं । क्षीरस्याढको गुडस्य पलाष्टकं
 घृतस्य च पलचतुष्टयम् । एतानि एकत्र पक्त्वा भोजयेत् । घृतेन
 पलचतुष्टयेन मधुना कुडवमितेनेत्यर्थः ।

१४ । अत्र काथादिद्रव्यमानं पूर्ववत् ज्ञेयम् ।

१५ । मूलकरसस्य प्रस्थाद्धै वार्त्ताककाथस्य च प्रस्थाद्वयं एकत्र
 तैलस्य प्रस्थाद्धैनेन सह पाययेत् ।

१६ । कुलत्पद^३र्भचूर्णं मिलित्वा षट्त्वालकं घृतगोमेदसोश्च कर्षो
 धूपमाणा ।

१ । काथं समं मागधिकान्वितम् । गः । ३ । धूपस्तेन । गः ।

२ । रसे चैव वार्त्ताकं काथयेद्विषक् । गः ।

पित्तकासचिकित्सा ।

गृहीत्वा गोमयसं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
 मधुना सर्पिषा चैव लेहं^१ कासे सपैत्तिके ॥ १७ ॥
 पायसं यवचूर्णेन छागक्षीरेण साधितम् ।
 धात्रीमागधिकाचूर्णं भोजयेन्मधुसर्पिषा ॥ १८ ॥
 पिप्पलीमधुकाभ्यान्तु वलारोचनया युतम्^२ ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं छागक्षीरं सशर्करम् ॥ १९ ॥
 एतत्पानं प्रदातव्यं वातकासप्रशान्तये ।
 पटोलपत्रनिःक्वाथे^३ सुखिन्नान्^४ भोजयेत्ततः ॥ २० ॥
 मुद्गान् मार्गधिकायुक्तान् मधुयुक्तेन सर्पिषा ।
 चूर्णमामलकानान्तु वंशरोचनया युतम् ॥ २१ ॥

---

२१ । चित्रकादीनां चूर्णं समभागं पादोनपलमितं मधुना कुड़व-
 मितेन मिश्रयित्वा लेहयेत् ।

- १ । लेहनीयस्तु पैत्तिके । गः ।
 २ । पिप्पलीमधुकाभ्यान्तु क्षीरं छागं सशर्करम् । क्षौद्रं पाने प्रदातव्यं
 वातकासप्रशान्तये । खः ।
 ३ । पञ्चतिक्तकनिःक्वाथे । खः ।
 ४ । खिन्नान्नम् । खः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं सर्पिषा सह साधयेत् ।
 तं^१ लेहं दापयेद्वाहे पिण्डं वा भोजयेत्ततः^२ ॥ २२ ॥
 फलचूर्णञ्च^३ काश्मर्या एवं दद्याद्विचक्षणः ।
 लोभ्रचन्दनयष्ट्या ह्यपद्मकैर्घृतयोजितैः ।
 धूपो नासाग्रतः^४ कार्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ २३ ॥

श्लेष्मकासचिकित्सा ।

त्रिचकं त्रिफलाचूर्णं मुस्तकं कटुकत्रयम् ।
 मधुना दापयेत्लेहं श्लेष्मकासार्हिते ह्ये ॥ २४ ॥
 पञ्चतिक्तसुसंसिद्धं तिक्तमुद्गञ्च भोजयेत् ।
 मधुना तिलतैलेन युक्तास्त्रिकटुकेन च ॥ २५ ॥
 गवां मूत्रेण सुस्विन्नास्तिलतैलेन मर्दिताः ।
 व्योषचूर्णसमायुक्ताः कुलत्या भोजने हिताः^५ ॥ २६ ॥

२२ । निम्बामृततृषपटोलनिदिग्धकानां पलं तिक्तमुद्गस्य च
 प्रत्यक्षयं ४ जलाढके पक्त्वा मधुकुडवेन तैलकुडवत्रयेण चिकटुकचूर्ण-
 पलेन च एकत्र भोजयेत् । एषा मात्रा उत्तमे ज्ञेया ।

२३ । एवं कुलत्यभोजनेऽपि मात्रां जानीयात् । अत्र ग-पुस्तके
 द्वितीयान्तः पाठो दृश्यते ।

२४ । दन्तीमूलादीनां कर्षत्रयं घृतस्य च कर्षो धूपे यावत् ।

१ । तल्लेहं । खः ।

४ । नासाग्रतः । गः ।

२ । भिषक् । खः ।

५ । कुर्याद्वै भोजयेद्वितान् । गः ।

३ । फलस्य चूर्णं काश्मर्याः । गः ।

दन्तीमूलं हरिद्राच हिक्कुं च^१ वृहतीफलम् ।
 एतैस्तु धूपयेत्कासे नासिकायां कफात्मके ॥ २७ ॥
 क्षतजे क्षयकासे च पित्तकासो^२दितां क्रियाम् ।
 कुर्यान्मतिमतां श्रेष्ठो वाजिनां हितकाम्यया ॥ २८ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे कासरो-
 गचिकित्सिते चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

हिक्काश्रासनिदानलक्षणम् ।

मुखेन नासया चैव यः श्लेष्माणं विमुञ्चति ।
 वातिकं शिशिरे काले तस्य श्वासं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥
 शरन्निदाघयोश्चैव श्वासः पित्तेन जायते ।
 तृष्णादाहपरीतस्य खिन्नगात्रस्य वाजिनः ॥ २ ॥
 मुखेन नासया चैव कफो यस्य प्रवर्तते ।
 प्राट्टकाले वसन्ते वा^३ श्वासस्तस्य कफात्मकः ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वा लक्षणसांकर्यमादिशेत् सन्निपातजम्^४ ।
 दन्दजश्च^५ तथा द्वाभ्यां दोषाभ्यां जनितं^६ बुधः^७ ॥ ४ ॥

१ । हिक्कुञ्च । खः ।

६ । जनितो बुधैः । गः ।

२ । कृत्वा चैवोदितां क्रियाम् । गः ।

७ । बुधः । खः ।

३ । वापि । खः ।

४ । सान्निपातिकम् । खः ।

५ । दन्दजश्च । गः ।

श्वासचिकित्सा ।

पञ्चमूलकषायेण कृत्वा मांसरसं भिषक् ।
 वातश्वासे प्रदातव्यं शाल्यन्नेन च भोजनम् ॥ ५ ॥
 निस्तुषा जलकुम्भस्थाः खादने विहिता यवाः ।
 पित्तश्वासाद्द्विंते वाहे' पानत्तेपौ च शीतलौ ॥ ६ ॥
 इक्षोः शरस्य' काशस्य नलवेतसयोस्तथा ।
 मूलकायः प्रदातव्यः पाने क्षौद्रसितान्वितः' ॥ ७ ॥
 वस्तिश्वैव' जलक्षीरैः पित्तश्वासे प्रकीर्तितः ।
 मुहुर्मुहुश्च पक्केन' प्रलेपश्च हितस्तथा ॥ ८ ॥
 रास्ना'गोक्षीरपानञ्च शर्करामधुमूर्च्छितम् ।
 पञ्चतिलेन° सिद्धस्य अक्षपानञ्च सर्पिषा ॥ ९ ॥

५ । वातकाशे पञ्चमूलकषायमाधितं मांसरसं शाल्यन्नेन सह
 भोजनं देयम् । पञ्चमूलस्य पलं मांसस्य च प्रस्थः १८० पलमिते
 वारिणि पाच्यः । तण्डुलस्यार्द्धाढकः ।

६ । अत्र यवस्य प्रस्थत्रयं वारिपर्युषितं देयम् ।

८ । अत्र क्षीरजलयोः आढको याव्यः ।

९ । रास्नायाः पलं । गोक्षीरस्य प्रस्थः । शर्करामधुनोः प्रत्येकं
 कुड़वः । अक्षपानं कर्षपरिमितपानम् ।

१ । देयौ च । गः ।

५ । कंधेन । गः ।

२ । दृष्णाकुलस्य । खः ।

६ । शस्तम् । खः ।

३ । क्षौद्रसमन्वितः । गः ।

७ । पञ्चतिलकसुद्धस्य । गः ।

४ । वस्तिश्वैवमजाक्षीरं । गः ।

उशीरं पद्मकं मूर्च्छा काश्मर्याश्च फलं सितम् ।
 शोतेन वारिणा दद्यात् पानं क्षौद्रेण योजितम् ॥ १० ॥
 पञ्चनाडीं मयूरस्य जंघां वा चर्म वा भिषक् ।
 दग्ध्वा लेहं प्रकुर्वीत घृतेन मधुना सह ॥ ११ ॥
 मयूरनाडीकल्केन शलाकां शल्लकस्य च ।
 दद्यादस्थोनि वा प्राज्ञः पित्तश्वसोपशान्तये ॥ १२ ॥
 वार्त्ताकयूषः पानाय तिलतैलेन योजितः ।
 श्वसे कफात्मके देयस्तिक्तमुद्गांश्च^१ भोजयेत् ॥ १३ ॥
 द्वन्द्वजे द्विविधो देयः सङ्कीर्णः सान्निपातिके ।
 श्वसोक्ता याः क्रियाः सर्वा लेहपानादिपूर्विकाः ।
 प्रयोक्तव्यास्तु हिक्कायां वाजिनां हितमिच्छता ॥ १४ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे हिक्काश्वसे
पञ्चचिंशोऽध्यायः ।

१० । सितं रक्तचन्दनम् ।

११ । पचादीनामन्यतमं भस्मीकृत्य घृतमधुभ्यां लेहयेत् ।

१२ । शल्लकस्य शलाका (शजारुर कांटा) ॥

१३ । वार्त्ताकस्य पलं । जलस्याढकः । तैलस्य प्रस्थार्द्धम् । द्वन्द्वज
इत्यादिपाठो ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । तिक्तमुद्गैश्च भोजनम् । खः ।

अथ घट्चिंशोऽध्यायः ।

ब्रह्मनिदानकक्ष्यानि ।

आगन्तुकं दौषजञ्च ब्रह्मं विविधमुच्यते ।
 लक्षणञ्च चिकित्साञ्च तस्य वक्ष्यामि शास्त्रतः ॥ १ ॥
 दौषजं शोथपाकोत्थं ब्रह्मं विद्यादिचक्षणः^१ ।
 शस्त्रघातादिजञ्चैव^२ ज्ञेयमागन्तुकं तथा ॥ २ ॥
 चिरपाकं^३ चिरस्पर्शं ज्ञेयं वातात्मकं वुधैः ।
 पित्तजं शीघ्रपाकञ्च कण्डूदाहसमन्वितम्^४ ॥ ३ ॥
 घनञ्चोत्सेधसंयुक्तं^५ श्लैष्मिकं मन्दवेदनम् ।
 ब्रह्मं चिरविपाकञ्च श्वेतवर्णं समादिशेत् ॥ ४ ॥
 सर्व्वरूपैस्तु संयुक्तं विज्ञेयं सन्निपातजम् ।
 द्विरूपं ह्रन्दजञ्चापि कीर्त्तितं मुनिसत्तमैः ॥ ५ ॥

३ । यत्र शीघ्रं प्राकं यातीत्यर्थः । अतएव चिरस्पर्शसहिष्णु-
 मित्यर्थः ।

४ । अयं श्लोको ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । विद्वान् । गः ।

४ । दाहपाकसमन्वितम् । गः ।

२ । सक् चैव । खः ।

५ । चैत् शोथसंयुक्तम् । खः ।

३ । क्षिप्रपाकम् । गः ।

दुष्टं संशोधयेत्प्राज्ञः शुद्धञ्चापि प्ररोहयेत् ।
 आनुपूर्व्या यथायोगं ब्रह्मं शास्त्रविशारदः ॥ ६ ॥
 उत्सन्नञ्चैव दुर्गन्धि स्फुटितं पिङ्गकान्वितम् ।
 अशुद्धं निर्द्दिशेद्द्वैद्यो ब्रह्मं शुद्धं विपर्यये ॥ ७ ॥

ब्रह्मचिकित्सा ।

दन्तीमूलं हरिद्रे द्वे चिचकं विश्वभेषजम् ।
 रसेनं सैन्धवञ्चापि तक्रकाञ्जिकयोजितम् १ ॥ ८ ॥
 दुष्टब्रह्मणां २ सर्वेषां शोधनाय प्रकीर्तितम् ।
 तिलशक्तुकपिण्डञ्च ३ दधियुक्तञ्च सैन्धवम् ॥ ९ ॥
 निम्बपत्रयुतं पिण्डं तिलकल्कस्य बुद्धिमान् ।
 मधुसैन्धवसंयुक्तं दद्याद्ब्रह्मविशुद्धये ॥ १० ॥
 मधुसैन्धवहीनाऽयं पिण्डो निम्बतिलोद्भवः ।
 प्रवरो रोपणीयानां ब्रह्मे शुद्धिसमन्विते ॥ ११ ॥

६ । प्ररोहयेत् रोपयेत् ।

७ । उत्सन्नमुत्सेधयुक्तं ।

९ । तिलशक्तुकपिण्डं पलमितम् ।

१ । अशुद्धञ्चैव निर्द्दिष्टं ब्रह्मं शुद्धं विवर्जयेत् । गः ।

२ । पेक्षितम् । खः ।

३ । मृदुब्रह्मणाम् । खः ।

४ । तिलशक्तुकपिण्डौ वा । खः ।

दाडिमामलकागस्तिकपित्यानां विचक्षणः ।
 त्वक्चूर्णं दापयेत् शुद्धे ब्रणे चोत्तानके भिषक् ॥ १२ ॥
 ब्रणे रूढे प्रदातव्यं रोमसंजननं परम् ।
 चूर्णं मुनिमुखोज्जीर्णं वक्ष्यमाणमिदं ततः ॥ १३ ॥
 खुरचर्मास्थिबालञ्च दन्तशृङ्गनखं तथा ।
 गवादीनां यथालाभं कटाहं कच्छपस्य च ॥ १४ ॥
 गृहीत्वा कारयेद्गन्धं अन्तर्दग्धं विचक्षणः ।
 तद्दद्याद्घृततैलाभ्यां रोम्नां संजननं परम् ॥ १५ ॥
 अश्वमारकदल्यर्कसुहीहाटकचिचकैः ।
 पचेत्तैलं सभस्नातं नाडीब्रणहरं परम् ॥ १६ ॥
 आगारधूमं संपिष्य गोमूत्रेण विचक्षणः ।
 नाडीं प्रपूरयेद्युक्त्या तदुपद्रवशान्तये ॥ १७ ॥

१२ । अगस्तिर्वकवृचः । उत्तानके अगम्भीरे ।

१४—१५ । गवादीनां पशूनां खुरचर्मादिकं यथालाभं अन्तर्दूमे भस्मीकृत्य घृततैलाभ्यां मर्दयित्वा प्रयोज्यम् । अस्य श्लोकस्य तृतीय-
 चतुर्थपादौ ग-पुस्तके न स्तः ।

१६ । नाडीब्रणचिकित्सायाह । अश्वेति । अश्वमारः करवीरः ।
 हाटकं धुस्तरः ।

१७ । आगारधूमं (झुल) । तदुपद्रवशान्तये नाडीब्रणशान्तये ।

१ । रोमपोषणमुत्तमम् । गः ।

नाडीब्रणो यदा शुद्धिं भेषजेन^१ न गच्छति ।
 तदा वह्निः प्रदातव्यस्तथाच पित्तजे ब्रणे ॥ १८ ॥
 सरक्ते^२ तत्क्षणोद्भूते ब्रणे आगन्तुके भिषक् ।
 मूलकादिभिरम्बुस्यैः कुर्यात् स्वेदं विचक्षणः ॥ १९ ॥
 ततो मधुककल्कान्तु दद्यात्^३ शौद्रघृतान्वितम् ।
 बध्नीयाद्वस्त्रपट्टेन मुहुः सिञ्चेच्च सर्पिषा ॥ २० ॥
 पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपयेत् ।
 शुष्कघासं^४ भिषग्दत्त्वा पाने^५ स्तोत्रं जलं तथा ॥ २१ ॥
 पूयभावे^६ गते तस्मिन् पूर्वोक्ताः शोधनादिकाः^७ ।
 दोषजोक्ताः क्रियाः सर्वाः^८ कर्त्तव्याः सावसानिकाः
 ॥ २२ ॥

१९ । मूलकादिभिरम्बुस्यैरिति अम्बुसंयुक्तेरित्यर्थः ।

२२ । अस्य उत्तराद्धं गपुस्तके नास्ति ।

१ । भेषजेनैव गच्छति । गः ।

२ । सरक्तलक्षणेद्भूते । खः ।

३ । दत्त्वा । खः ।

४ । शुष्कघासं । गः ।

५ । स्तोत्रं पानेन बुद्धिमान् । गः ।

६ । पयाभावे । गः ।

७ । शोधनक्रियाः । गः ।

८ । सर्वाश्चैव प्रवर्त्तव्या वद्येनच वसादिकाः । गः ।

अवगाढं चिरोद्भूतं मांसमज्जास्थिसंस्थिरम् ।
 कृच्छ्रसाध्यमसाध्यं वा ब्रणं विद्यात् समाहितः^१ ॥ २३ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ब्रणरोगे
 षट्चिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तचिंशोऽध्यायः ।

—*—

वातादिसिंघानलक्षणानि ।

वातिके पैत्तिके चैव श्लैष्मिके सान्निपातिके ।
 सिंघानके प्रवक्ष्यामि लक्षणं भेषजं तथा ॥ १ ॥
 तनुस्त्रावं सफेनञ्च वातिकं तत् प्रकीर्तितम् ।
 रक्तपीतासितैः^२ स्रावैर्विन्द्यात् पित्तसमुद्भवम् ॥ २ ॥
 घनेन दधिवर्णेन कफजञ्चैव निर्दिशेत् ।
 नानावर्णेन जानीयादसाध्यं सान्निपातिकम् ॥ ३ ॥

तच्चिकित्सा ।

शिरसः स्वेदनं कुर्याद् वातिके श्लैष्मिके तथा ।
 प्रियङ्गुचन्दनोशीरैः शिरोलेपस्तु पित्तजे ॥ ४ ॥

२३ । अवगाढं न सम्यगुत्थितं । चिरोद्भूतं चिरजातम् ।

१ । समन्दायुं स्थिरत्वचम् । गः । ३ । रक्तपित्तासितैः । गः ।

२ । विद्वान् समादिशेत् । गः ।

सिंघानकेषु सर्वेषु शङ्खयोस्तालुके तथा ।
 शिरावेधं प्रशंसन्ति मुनयः शास्त्रकोविदाः ॥ ५ ॥
 गोमूत्रेण च संपिष्य दृहतीगौरसर्षपान् ।
 तिक्तवार्त्ताकवीजानि^१ तैलेनाद्योद्य दापयेत् ॥ ६ ॥
 नस्यं सिंघानके प्राज्ञो वातिके श्लैष्मिके तथा ।
 घासार्थं^२ विहिता दूर्वा पाने चाल्पजलं तथा ॥ ७ ॥
 नाडिकाग्रे व्योषचूर्णं दद्यात्^३ नासापुटान्तरे ।
 पश्चिमे नाडिकाच्छिद्रे मुखवातं प्रपूरयेत्^४ ॥ ८ ॥
 एष प्रधमनो नाम विधिः श्लेष्मापकर्षणः ।
 सिंघानके प्रयोक्तव्यं^५ शिरसश्च विरेचनम् ॥ ९ ॥
 व्योषचूर्णं^६ विधानेन अन्यैर्वा कटुकचूर्णकैः ।
 दापयेत् श्लेष्मशमनं^७ नस्यं तैलञ्च साधितम् ॥ १० ॥

८ । नाडिकाग्रेः नेत्राग्रभागैः ।

- १ । तिक्तवार्त्ताकवीजम् । खः ।
- २ । घासेतु विहिता दूर्वा । खः ।
- ३ । दत्वा । खः ।
- ४ । प्रदापयेत् । खः ।
- ५ । प्रकर्त्तव्यं शिरसाम् । गः ।
- ६ । विषचूर्णं विधानेन अन्यान् कटुकचूर्णकान् । गः ।
- ७ । श्लेष्मनाशाय । खः ।

पुनर्नवा विङ्गञ्च सरलं देवदारु च ।
 रजनी चैव वाराही वलामूलं तथैव च ॥ ११ ॥
 एतानि समभागानि कल्कं कृत्वा विचक्षणः ।
 पञ्चमूलकषायेण पाचयेत्तैलमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 तेन नस्यं प्रदातव्यं वातक्षेपसमुद्भवम्^१ ।
 सिंघानके तुरङ्गानां कटुचूर्णावचूर्णितम् ॥ १३ ॥

पैत्तिकद्वन्द्वजसिंहानकचिकित्साः ।

मञ्जिष्ठा मधुकं लोभ्रं पिप्पली रजनीद्वयम् ।
 नस्यं क्षीरेण दातव्यं पित्तसिंघानकापहम् ॥ १४ ॥
 लोभ्रं^२ प्रपौण्डरीकञ्च मधुकञ्चोत्पलन्तथा ।
 कल्कं कृत्वा पचेत्तैलं पयसा वारिणा सह ॥ १५ ॥
 पित्तसिंहानकार्क्षस्य तैलेनानेन बुद्धिमान् ।
 नस्यं दद्याद् यथायोगं तेन सम्पद्यते सुखम् ॥ १६ ॥
 दत्तनस्यं ततो वाहं बद्ध्वा जङ्घाद्वयेऽग्रिमे ।
 पृष्ठे च^३ ताडयित्वा तु भ्रामयेत् प्रोथयेत्ततः^४ ॥ १७ ॥

११ । वाराही वाराहीकन्दः ।

१५ । अत्र वारिपयसी खेहचतुर्गुणे देये ।

१ । तिक्तमुद्गैश्च भोजनम् । गः । ३ । पृष्ठतः । खः ।

२ । लोभ्रकं पौण्डरीकञ्च । गः । ४ । क्रामयेत् विचक्षणः । खः ।

एवं श्लेष्मा विनिर्याति तस्य नासान्तरोद्भवः ।
 प्रतिप्रभातं^१ कुर्वीत क्रियामेतां समाहितः ॥ १८ ॥
 तारयेद्वा जलं निम्बं^२ प्रोथयेद्वा विचक्षणः^३ ।
 नासाच्छिद्रे विनिःक्षिप्य सूक्ष्मैलां^४ चूर्णितां मनाक् ॥ १९ ॥
 गुडुच्यास्त्रिफलायाश्च निम्बवासकयोस्तथा ।
 काथे मुद्गान् समुत्खिद्य सुखोष्णान् स्थापयेत्ततः ॥ २० ॥
 पञ्चमूलकषायेण रसैर्मांसस्य साधितैः ।
 मर्दयित्वा ततस्तैलं दत्त्वा मधु च भोजयेत् ॥ २१ ॥
 श्लेष्मजे वातजे चैव कटुचूर्णं प्रदापयेत् ।
 तिक्तमुद्गा घृताभ्यक्ताः पित्तसिङ्घानके हिताः ॥ २२ ॥
 न दद्यात् पित्तजे तैलं केवलं विहितं घृतम् ।
 हृन्द्भजे च भिषग्विद्वान् कुर्यात्साधारणीं क्रियाम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे सिंघान-
 चिकित्सिते सप्तचिंशोऽध्यायः ।

१ । प्रभातं प्रति । गः ।

३ । तु ततः परम् । गः ।

२ । चित्रं । गः ।

४ । सूक्ष्मां कूर्चिकां मनाक् । खः ।

५ । हृन्द्भजे द्विविधां कुर्यात् त्रिविधां साम्निपातिके । खः ।

अथाष्टचिंशोऽध्यायः ।

घृण्णिरोगचिकित्सा ।

नासिकाभ्यन्तरे यस्य पिङ्गकानां समुद्भवः ।
 ब्रणं वा यदि वा शोथः तस्य विद्याद् घृण्णोरुजम् ॥ १ ॥
 प्रोथजां वेधयेत्तस्य शिरां शोथे विचक्षणः ।
 अथवा शोणितं दुष्टं कर्षयेच्च जलौकसा ॥ २ ॥
 धरण्यां पातयित्वा तु दृढं बद्धा तुरङ्गमम् ।
 नासापुटं ततः शस्त्रैः पाटयित्वा विचक्षणः ॥ ३ ॥
 उत्कृत्य पिङ्गकाग्रन्थिं दहेत्सोहशलाकया ।
 उत्थिते तु ततो वाहे घृताभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 शीतेनाश्च्योतयेद्दधः पञ्चवक्त्रालवारिणा ।
 सुहृर्मुहुर्ब्रणं प्राप्नो घृतयुक्तेन वाजिनः ॥ ५ ॥

१ । घृण्णिर्नाम नासिकाभ्यन्तरस्थरोगविशेषः ।

२ । जलौका । (जोंक) । अथ वेत्यादि सार्द्धं श्लोको ग-पुस्तके
 नास्ति ।

४ । घृताभ्यङ्गो घृतमर्दनम् ।

५ । आश्च्योतयेत् आसेचयेत् ।

१ । उद्धते च । खः ।

गुग्गुलुं पाययेत्तच्च त्रिफलाक्वाथयोजितम् ।
 दूर्वाञ्च यवसं दद्यात्तप्तशीतं जलं तथा ॥ ६ ॥
 निम्बपत्रं जलोत्खिन्नं भोजये'न्मधुसर्पिषा ।
 अन्यैर्वा तित्तकैः सिद्धान्^१ मुद्गान् हरितपीतकान् ॥७॥
 लोहितं चन्दनं लोभ्रं मधुकं हरितालकम् ।
 कालेयं लवणं^२ लाक्षामजाक्षीरेण साधयेत् ॥ ८ ॥
 कल्केनानेन सिद्धञ्च तिलतैलेन मिश्रितम्^३ ।
 नस्यार्थञ्च कृतं तैलं घृणिरोगेषु चोत्तमम् ॥ ९ ॥
 नावनं^४ कृतमश्वानां नासाब्रणविशोधनम् ॥ १० ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे घृणिरो-
गचिकित्सिते अष्टचिंशोऽध्यायः ।

६ । त्रिफलाक्वाथस्य प्रस्यः गुग्गुलोश्च कर्षद्वयम् । शीतलवारिणः
षष्टिपलानि ।

७ । निम्बपत्राणां पलं जलादुक्ते पक्त्वा पादशेषं कृत्वा देयम् ।

८ । कालेयं कृष्णागुरु ।

१० । नावनं नस्यम् ।

१ । भोजनं । गः ।

२ । सार्द्धं मुद्गाव् साधिकान्वितान् । खः ।

३ । सारिवा । खः ।

४ । तिलतैलेर्जलेन तु । खः ।

५ । नावनीकृतम् । खः ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

पादरोगसंख्या ।

अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि पादरोगविनिश्चयम् ।
लक्षणञ्च चिकित्साञ्च यथाशास्त्रानुसारतः ॥ १ ॥
मण्डूकतापः^१ पांशुखुरस्तथा चैव पुनःखुरः ।
आस्रावी चूर्णिकोऽध्यस्थि ऊर्मिकश्चक्रवालिकः^२ ॥ २ ॥
उलूक^३पादसंस्थानं तदा पादविरालिका^४ ।
आमण्डकोपजंघौ^५ च दर्भकश्च^६ प्रमोटकः ॥ ३ ॥
कदम्बको दृष्टतलस्तथा भिन्नखुरोऽपरः ।
मृदुमांसखुरौ द्वौ तु पिच्छपादसकोशिनौ^७ ॥ ४ ॥
एते पादगता रोगास्तुरङ्गानां प्रकीर्त्तिताः ।
एषां चिकित्सां वक्ष्यामि शालिहोत्रादिसम्प्रताम् ॥ ५ ॥

१—५ । मण्डूकतापादिकदम्बकपदान्ता विंशतिविधाः पाद-
रोगाः । एषां सत्तणचिकित्सितानि क्रमेषोच्यन्ते । अद्यस्तीति
अग्न्यधिकृत्येत्यर्थः । उलूकपादसंस्थानं तदेत्यत्र उलूकपादः संस्थाणु
स्तथेति पाठो भवितुं युक्तः । आमण्डकोपजंघावित्यत्र आमण्डक
उपजंघाविति एवं पाठो भवितुं युक्तः ।

- १ । मण्डूकता पांशुखुरः । खः । ४ । पदाविरालिका । गः ।
२ । चक्रवालिका । खः । ५ । आमण्डकोपजंघा च । खः ।
३ । उदकः पादसंस्थानम् । खः । ६ । गर्दभश्च । गः ।
७ । पिच्छपादस्तथैव च । खः ।

एषां कक्षानि ।

मण्डकतापो मण्डूक्यां ब्रणेनाश्वस्य जायते ।
 अभिघातसमुत्थेन दुष्टकर्द्दमकेन च ॥ ६ ॥
 पांशुभिः शर्कराभिश्च पूर्यते यस्य कोटरम् ।
 तले तस्य विजानीयाद्रोगं पांशुखुरं भिषक् ॥ ७ ॥
 घृष्टं भूमौ तलं यस्य ताम्बीभवति वाजिनः ।
 तस्य घृष्टतलो नाम पादरोगः प्रकीर्तितः ॥ ८ ॥
 आस्राविणं विजानीयात् क्लेदस्रवतलं हयम् ।
 सूक्ष्मचूर्णतलश्चैव चूर्णकीलः प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥
 केशाकाराणि मांसानि यस्य स्युस्तलजानि च ।
 मांसकेशीति तं विद्यात्तलं वाहस्य बुद्धिमान् ॥ १० ॥
 मण्डूक्या विवरं यस्य दर्भमुञ्जकरं भवेत् ।
 तस्य दर्भक इत्युक्तो व्याधिः कष्टचिकित्सितः ॥ ११ ॥

६ । मण्डूके वाजिखुरतलस्यप्रदेशे अभिघातजो दुष्टकर्द्दमजो वा यो ब्रणस्तेन यस्तपो ज्वाला स मण्डूकतापः ।

७ । यस्याश्वस्य तले कोटरं पादतलस्यकोटरमित्यर्थः । शर्कराभिर्वालुकाभिः । पांशुखुरादिमांसकेश्यन्ताः पादतलस्या रोगा ज्ञेयाः ।

८ । क्लेदस्रवतलं पूयादिस्राविपादतलमित्यर्थः । अयमपि पाद-तलस्यो रोगः ।

११ । दर्भमुञ्जनिभमिति मुञ्जसदृशं दर्भसदृशञ्च ।

१ । मुक्तदर्भनिभं । खः ।

पार्ष्णिजाः^१ पिण्डिका यस्य दृश्यन्ते तीव्रवेदनाः ।
 तस्य विन्ध्याद्भिषग्ब्याधिं घोरं पादविरालिकम् ॥ १२ ॥
 प्रसरन्ति^२ खुरा यस्य अथवा पादुकोपमाः^३ ।
 पुनःखुरीति तं विद्यादश्च विद्वल्लगामिनम्^४ ॥ १३ ॥
 ऊर्मिकञ्चोर्मिसंस्थानैर्वलिभिः खुरसम्भवैः ।
 विन्ध्या^५ङ्गिन्नखुरं चैव यस्यान्यो जायते खुरः ॥ १४ ॥
 बहुमांसखुरश्चैव ज्ञेयो मांसखुरो ह्ययः ।
 मृदुखुरश्च विख्यातो मृदुर्यस्य खुरो भवेत् ॥ १५ ॥
 क्लिद्यन्ते^६ वलयो यस्य खुरसन्धिसमुद्भवाः ।
 अक्लिन्ना वाथ सरुजस्तं विन्ध्याच्चक्रवालिकम् ॥ १६ ॥
 कूर्चमावृत्य^७ यः शोथो जङ्घायामुपजायते ।
 उल्लूकपादो विज्ञेयो^८ न च शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १७ ॥

१२ । पार्ष्णिजा इत्यत्र पार्ष्णिः (गोरारि) ।

१३ । एते पुनः-खुरादिचक्रवालिकान्ता रोगाः खुरसम्भवाः
ज्ञेयाः ।

१४ । ऊर्मिसंस्थानैर्वलिभिस्तं जङ्घामृदुर्भङ्गिभिरित्यर्थः ।

१७ । कूर्चं किणानन्तरवर्त्तिप्रदेशम् ।

१ । पार्ष्णिका । गः ।

२ । प्रसरन्ति । गः ।

३ । अत्यर्थं पादुकोपमाः । गः ।

४ । विकल्लगामिनम् । गः ।

५ । विद्यात् । गः ।

६ । क्लिद्यन्ति । खः ।

७ । व्याश्रित्य । खः ।

८ । विख्यातः । खः ।

रोमान्तः श्रूयते यस्य समन्तान्वैव पच्यते ।
 क्लोदश्च पिच्छिलो यस्य^१ पिच्छपादीति तं विदुः ॥ १८ ॥
 प्राष्टकाले ब्रणं यस्य जङ्घायामुपजायते ।
 स्थाणुरोगः स विज्ञेयो^२ दुष्टशोणितसम्भवः ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वभागे च कूर्चस्य मृद्दी या^३ गुटिका भवेत् ।
 आमण्डकाभिधो नाम्ना^४ जङ्घापार्श्वसमुद्भवः ॥ २० ॥
 प्रपोटकं विजानीयाद् ग्रन्थिभिः कूर्चसम्भवैः ।
 आमलक्यस्थिसङ्काशैः ग्रन्थिभिश्चातिकण्टकैः ॥ २१ ॥
 कदम्बफलमाचस्तु मण्डूकीमध्यसंस्थितः ।
 मांसाङ्कुरः कदम्बाख्यः श्लेष्मशोणितसम्भवः ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सा ।

सर्व्वेषां पादरोगाणां शिरावेधः प्रशस्यते ।
 तलजायाश्च रोमान्त्याः कूर्चजायास्तथैव च ॥ २३ ॥

१८ । श्रूयते स्फीतो भवति ।

२० । गुटिका ग्रन्थिः । (गुरुलि) । आमण्डक आमर्दकश्च इत्यु-
 भय एव पाठस्तुल्यः ।

२३ । पादरोगेषु तलजादिशिरावेधः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

१ । योऽति । गः ।

३ । मृद्दीका । गः ।

२ । विख्यातः । खः ।

४ । आमर्दकाभिधानः सः । खः ।

अभिघातात् खुरतले ब्रणं यस्योपजायते ।
 दुष्टकर्दमसङ्गाद्वा तस्य कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ २४ ॥
 छच्छादनकपाचेण^१ मण्डूक्यां^२ तस्य शोधयेत् ।
 अतितीक्ष्णो न शस्त्रेण क्लिन्नमांसञ्च कर्त्तयेत्^३ ॥ २५ ॥
 तलजाञ्च^४ शिरां विद्धा रोमान्ताञ्च विचक्षणः ।
 मोषयेच्छोणितं दुष्टं कषायैश्चापनाहयेत् ॥ २६ ॥
 गुग्गुलुं पाययेदश्वं त्रिफलाक्वाथयोजितम्^५ ।
 एवं यदि न सिध्येत तदा वह्निं प्रदापयेत् ॥ २७ ॥
 दग्ध्वा तमेव पानाय गुग्गुलुं पाययेद्भिषक् ।
 सप्ताहं षोडशाहं वा द्वादशाहमथापिवा ॥ २८ ॥
 खादनं नैव^६ दातव्यं दूर्वा च यवसे हिता ।
 शृतशीतञ्च पानाय उदकं तस्य कीर्त्तितम् ॥ २९ ॥

२४ । मण्डूकतापादिचिकित्सामाह अभिघातेत्यादिभिः ।

२५ । छच्छादनकपाचेणेति पाठः पुस्तकद्वये साधुर्न लभ्यते ।

परन्तु छच्छादुत्पलपत्रेणेति पाठोऽत्रानुमीयते ।

२६ । अत्र केचिद्भ्रवणं पठन्ति ।

२७ । अयं श्लोकः ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । कृच्छादनकपाचेण । खः । २ । मण्डूक्यां । खः ।

३ । सङ्गीर्यन्तु दृष्टं बुधः । गः ।

४ । तलजं शोषितं दुष्टं कषायैश्चापि वाहयेत् । गः ।

५ । गुग्गुलुं पाययेद्दशः शास्त्रोक्त्या ज्ञाननिश्चयात् । गः ।

६ । नैव । गः ।

तत्र रोगेषु सर्वेषु अयमेव क्रियाक्रमः ।
 कर्त्तव्यः सर्वदा वैद्यैः शास्त्रमार्गानुसारिभिः ॥ ३० ॥
 छिन्द्याद्ब्रह्मं ग्रन्थिपुरं रोमान्तादिव्यवस्थितम् ।
 प्रयच्छेदविशुद्धन्तु औषधैर्वा विदारयेत् ॥ ३१ ॥
 स्रुह्यर्ककरवीराणां चिचकस्य तथैव च ।
 मूलान्युद्धृत्य सर्वेषां गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥ ३२ ॥
 एतेन लेपयेदुष्णं ब्रह्मं वाहस्य बुद्धिमान् ।
 परिशुद्धन्तु विज्ञाय रोपणीयैरुपक्रमेत् ॥ ३३ ॥
 दन्तीचिचकमूलन्तु स्रुह्यर्कपयसा सह ।
 भस्मातकास्थिकाशीषं लेपच्छिघोच्छलिलामपि ॥ ३४ ॥
 एवं यदि सुखी न स्यादग्निकर्म्म ततःपरम् ।
 दग्ध्वा तं पूर्व्ववद्वाहं गुग्गुलं पाययेद्भिषक् ॥ ३५ ॥
 चिफलाक्वाथयुक्तस्तु सर्व्वेषां पादरोगिणाम् ।

३० । तत्रेति खुरतले ।

३३ । रोपणीयैः रोपणाय हितैरौषधैरिति शेषः ।

३४ । रोपणौषधान्याह । दन्तीत्यादि । अर्कः (आकन्द) ।
 भस्मातकास्थि (भेलार्मुटि) । स्रुही (सिजु) । काशीषं (हिराकम्) ।
 अयं पाठो ग-पुस्तके नास्ति । अस्य चतुर्थपादो न लगति ।

३५ । अग्निकर्म्म चतुर्दशाधोयोक्तमित्यर्थः ।

प्रधानो गुग्गुलुर्दृष्टस्तथा दाहश्च वाजिनाम् ॥ ३६ ॥
 आमर्हकं पाटयित्वा दग्ध्वा तत्क्षणमेव च ।
 गुग्गुलुं पाययेत्तावद् यावद्द्रुढं ब्रणं भवेत् ॥ ३७ ॥
 माषपर्णीर्यवांश्चैव न दद्यात्तस्य वत्सरम् ।
 खादनाय समुद्दिष्टा यवा दूर्वा मनीषिभिः ॥ ३८ ॥
 आमर्हकविधिः सर्वः कर्त्तव्यः पाटनं विना ।
 प्रपोटकेऽपि वाहस्य छित्वा चैव कदम्बकैः ॥ ३९ ॥
 शिलासदृशकाठिन्यः शोथो जंघव्यवस्थितः ।
 अर्धस्थिसंज्ञितं विन्धान्मृदुञ्चैवौपजंघिकम् ॥ ४० ॥
 अग्निं दत्त्वा ततो वैद्यः कुर्यादामर्हकक्रियाम् ।
 शिरावेधो विशेषेण उपजंघेषु कीर्त्तितः ॥ ४१ ॥
 एतेन यदि चारेण क्रियमाणोऽन शाम्यति ।
 पादरोगे तदा वैद्यः कुर्यात्कर्म पुनः पुनः ॥ ४२ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे पादरोगे
 एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

३६ । त्रिफलाकाशः प्रस्यद्वयमितः । गुग्गुलोऽस्य पलम् ।

३९ । कदम्बकैरित्यत्र कदम्बकमिति साधु मन्मथे । एवं शिला-
 सदृशकाठिन्य इत्यादावपि द्वितीयान्तः पाठो भवितुं युक्तः ।

४२ । चारेण उपचारेणेत्यर्थः ।

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

वातज्वरनिदानलक्षणानि ।

कारणैः पूर्वमुद्दिष्टैः कुपिते मातरिश्वनि ।
ज्वरो वातात्मिकोऽश्वस्य तदा भवति दुःसहः ॥ १ ॥
गुरुत्वञ्चोष्णता चैव मस्तकस्योपजायते ।
शोतता पर्वसन्धीनां चलनञ्चैव शंखयोः ॥ २ ॥
स्तम्भाङ्गस्य तुरङ्गस्य ग्रासदेषेण बुद्धिमान् ।
वातज्वरं विदित्वा तु ततः कुप्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ ३ ॥

चिकित्सा ।

त्रिदृतेन प्रसारिण्या अन्यैर्वातविनाशनैः ।
तैलैरभ्यङ्गिभाङ्गस्य कर्तव्ये स्वेदमर्दने^१ ॥ ४ ॥
लंघनं कारयेत्तावद् यावन्मुक्तज्वरो भवेत् ।

१ । पूर्वमुद्दिष्टैः कारणैरिति सप्तविंशत्यध्यायनिर्दिष्टैः तिलहृत्क-
षनिराहारश्रमादिभिरित्यर्थः । मातरिश्वनि वायौ ।

२ । स्तम्भाङ्गस्य निश्चलकायस्य ।

४ । अन्यैरिति प्रसारणादिभिरित्यर्थः ।

१ । उपजङ्घि । गः ।

अप्राप्तौ चिह्वादीनां तैलयुक्तेन सर्पिषा ॥ ५ ॥
 वसायुक्तेन^१ चाभ्यङ्गं तिलतैलेन कारयेत् ।
 कषायः पञ्चमूलस्य सुरागोमूत्रसंयुतः^२ ॥ ६ ॥
 निरूहः पिप्पलीकक्कयुक्तोऽतीव प्रशस्यते ।
 तैलीर्वातहरैः सम्यक् द्वितं तस्यानुवासनम् ॥ ७ ॥

पित्तज्वरचिकित्सा ।

भोजनं^३ विहितं तस्य स्निग्धैर्मांसरसेादनैः ।
 निदानैः पित्तजननैः^४ सेवितैः पित्तजो ज्वरः ॥ ८ ॥
 खेददाहौ^५ वपुःशोषो रक्तनेत्रश्च जायते ॥ ९ ॥

५ । अप्राप्तावित्येको योगः ।

६ । वसायुक्तेनेत्यपरो योगः । पञ्चमूलस्य पलदशकं वारिण-
 खादकषतुष्टयं पक्वा पादशिष्टः कषायो ग्राह्यः । अथ तत्र पिप्पली-
 कक्कास्य पलं सुरागोमूत्रयोः पलं पलं मिश्रयित्वा निरूहो देयः ।

७ । अचानुवासने तैलस्य प्रस्थो ग्राह्यः ।

८ । भोजने मांसरसे वारिजानूपशूकरमहिषादिमांसैः सा-
 धनीयः ।

९ । पित्तजनकैः कट्टम्लादिभिरित्यर्थः ।

१ । रसाभ्यङ्गेन चाभ्यङ्गं । गः ।

२ । योजितः । गः ।

३ । विहितश्चास्य रोगस्य । गः ।

४ । पित्तकरणैः । गः ।

५ । खेददाहयुतः शोषा । गः ।

वदरीपत्रफेनेन तस्य गात्रं प्रलेपयेत् ।
 वीजयेत्तोयसिक्तैश्च^१ तालवृन्तैर्भिषग्वरः ॥ १० ॥
 अवगाहे जलेचैव स्नापयित्वाच तं ह्ययम् ।
 मस्तके दापयेत् प्राज्ञःशीतं धारजलं तथा ॥ ११ ॥
 तस्याङ्गं सेचयेद्भ्रा काञ्जिकेन च बुद्धिमान् ।
 क्षीरपानञ्च दातव्यं शर्करेक्षुसमन्वितम् ॥ १२ ॥
 सकाशदूर्वेक्षुकुशैः^२ क्षीरपिष्टैः सितोत्पलैः ।
 घृतयुक्तः प्रलेपश्च तस्य गात्रे प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 कुशकाशेक्षुमुस्तानां कल्कयुक्तः सपद्मकैः ।
 क्षीरवस्तिः स्मृतस्तस्य मञ्जिष्ठाशर्करान्वितः ॥ १४ ॥

१० । वदरीपत्रफेनेनेति कोमलवदरीपत्राणां जलमर्द्दनेत्येन फेनेनेत्यर्थः ।

११ । उक्तञ्च “ज्वरितानां तुरङ्गानां पथसैव क्रियाक्रमः” इति ।

१२ । अत्र दुग्धस्य प्रस्थः, इक्षोरसस्याट्टाढकः शर्करायाश्च पलायकमुत्तमाश्राय देयम् ।

१३ । कासः (केशे मूल) । दत्तुः (कृष्णेक्षुमूल) सिता शर्करा । उत्पलं (नीलशुद्धि) । एषां समो भागो यावत् ।

१४ । अत्र क्षीरवस्तौ दुग्धस्याढकः । कुशादिकल्को मिलित्वा दशपलमितः । पद्मकं (पद्मकाष्ठ) ।

१ । वीजयेत्तालवृन्तैश्च तोयसिक्तैश्च बुद्धिमान् । गः ।

२ । कासदूर्वेक्षुसैश्च । गः ।

सर्पिषा सहितं तस्मै^१ यवान्नं भोजने^२ हितम् ।
 शीतलञ्च जलं पाने ग्रासे दूर्वाच शस्यते ॥ १५ ॥
 पित्तज्वरसमाकारौ रोगशेषौ निरामकौ ।
 रोगे पित्तज्वरे प्रोक्ता तयोस्तां^३ कारयेत् क्रियाम् ॥ १६ ॥
 क्रोधादिभिः श्रमाच्चैव कङ्कम्लवणाशनात् ।
 अनयोः सम्भवः प्रोक्तो ग्रीष्मवातोपसेवनात्^४ ॥ १७ ॥

श्लेष्मज्वरनिदानं ।

हेतुभिः श्लेष्मजननैः सेवितैः श्लेष्मसम्भवः ।
 तेन तन्द्रा भवत्यस्य अरुचिर्गात्रसादनम् ॥ १८ ॥
 उष्माभिलाषो वाहानां नासास्त्रावश्च जायते ॥ १९ ॥
 तच्चिकित्सा ।
 मरिचञ्चैव पाठाञ्च मुस्तकं कटुरोहिणीम ।

१६ । पित्तज्वरो निरामज्वरस्येत्युभावेव क्रोधादिषम्भवौ अत-
 सिक्षित्वापि निरामज्वरस्य पित्तज्वरोक्ता एव ज्ञेया ।

१८ । श्लेष्मजननैः स्वादादिद्रव्यातिशयभोजनरूपैरित्यर्थः ।

१९ । गात्रसादनं शरीरावसादः ।

१ । तस्मिन् । गः ।

२ । भोजयेत् । गः ।

३ । तयोः कुर्यात् क्रियां बुधः । खः ।

४ । निर्वातसेवनात् । गः ।

पिप्पलीचैव शुण्ठीच गुडचो चव्यकं वचाम् ॥ २० ॥
 वारिणा क्वाथयित्वा तु पादशेषं समाहरेत् ।
 कषाय एष दातव्यः पाने क्षौद्रेण योजितः ॥ २१ ॥
 पञ्चतिक्तकसिद्धांश्च मुद्गांस्त्रिकटुकान्वितान् ।
 भोजयेन्मधुसंयुक्तान् सुखोष्णांश्चैव बुद्धिमान् ॥ २२ ॥
 वालुकापटकैः स्वदेो गात्रे मूर्ध्नि च दापयेत् ।
 शंखजाञ्च शिरां तस्य मन्याजाञ्चैव वेधयेत् ॥ २३ ॥

सन्निपातज्वरलक्षणचिकित्सा ।

सर्वेषां चैव रूपाणि कुरुते सान्निपातिकः ।
 असाध्यः स तु विख्यातस्तस्य साधारणी क्रिया ॥ २४ ॥

अभिघातज्वरलक्षणचिकित्सा

कासः स्तम्भश्च^१ मूर्च्छा च सश्रोणितकफोद्गमः ।
 अभिघातसमुत्थे तु ज्वरे जृम्भा च जायते ॥ २५ ॥

२०—२१ । मरीचादीनां पलं जलाढके पक्त्वा पादशेषः क्वाथो मधुकुडवेन देयः ।

२२ । पञ्चतिक्तादीनां मिलितेन पलेन मुद्गस्य प्रत्यक्षं प्रस्थं वा चतुर्गुणे वारिणि साधयित्वा मधुकुडवेन कवोष्णां देयम् ।

२५ । स्तम्भो निश्चेष्टता ।

१ । कासश्रोणितमूर्च्छाञ्च सश्रोणितकफोद्भवः । गः ।

पञ्चवल्कलकल्केन घृतयुक्तेन वाजिनः ।
 क्षेपयेत्तस्य गात्राणि सशिरस्कानि बुद्धिमान् ॥ २६ ॥
 चन्दनोशीरमञ्जिष्ठावस्त्रामधुकपद्मकैः ।
 पयसा साधितं सर्पिस्तस्य पाने प्रशस्यते ॥ २७ ॥
 अनुवासनं निरूहञ्च भोजनञ्चैव पण्डितः ।
 पित्तज्वरसमुद्दिष्टं कुर्याद्बुद्धिमतांवरः ॥ २८ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ज्वररोगे
 चत्वारिंशोऽध्यायः ।

—
 अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—
 अजीर्णसंज्ञकम् ।

अजीर्णेन^१ भवेद्वाजी मन्दग्रासश्च^२ दुर्मनाः ।
 खञ्जपाणिश्च^३ जंघाभ्यां कृच्छ्रमूत्रपुरीषकत् ॥ १ ॥

२७ । वस्त्रा वाय्वासकं । मधुकं यष्टिमधु ।

१ । जंघाभ्यां सह खञ्जपाणिः ।

१ । अजीर्णतः । खः ।

२ । मन्दग्राससुदुर्मनाः । खः ।

३ । खुन्दत्ययिमजङ्घाभ्यां । खः ।

यदि शोथो न जंघाभ्यामातुगस्य^१ न वा ब्रणम् ।
अभिघातश्च नो कश्चित् तदाजीर्णेन खञ्जति ॥ २ ॥

तच्चिकित्सा ।

उपवासो हितस्तस्मै तावद्यावत्तु लङ्गति ।
अतिलङ्गं^२ त्यहादूर्द्धमस्तब्धमपि वारयेत् ॥ ३ ॥
कृतोपवासे^३ वाहेतु यथा तु प्रतिपानकैः ।
प्रतिपानं वारणीयं त्यहं पञ्चाहमेव च ॥ ४ ॥
अशुद्धे चारिते वाहे तथा जातवत्से भिषक् ।
सप्तरात्रात्परं विद्वान् शिरावेधं प्रयोजयेत्^४ ॥ ५ ॥
उरसा खञ्जतोऽश्वस्य चौरसीं वेधयेत् शिराम् ।
जंघायां जांघिकीञ्चैव कूर्चजाः कूर्चलङ्गिते^५ ॥ ६ ॥

१ । अजीर्णज्ञानं कथं भवति तदाह— शोथप्रणाभिघातं
विनापि यदा खञ्जता वाजिनो दृश्यन्ते, तदाजीर्णं जानीयादित्यर्थः ।

२ । वारयेदित्यत्र चारयेदिति पाठो युक्तः । चारयेत् स्लोकं
स्लोकं भ्रामयेदित्यर्थः । अशुद्धमिति अकृतशिरावेधादिकम् ।

४ । विस्त्रगन्धेन आमगन्धेन ।

६ । इदं पादद्वयं ख-पुस्तके नास्ति ।

१ । खुरस्यास्यः । खः ।

२ । ग्लानिं त्यहादूर्द्धं चैव । गः ।

३ । कृतो व्यवसो वाहस्य यथार्थं । खः ।

४ । प्रकल्पयेत् । खः ।

५ । कूर्चं यस्यापि लङ्गति । गः ।

पिण्डं दृष्टतुरङ्गस्य सायं मध्ये न दापयेत् ।
 कटुकापिप्पलीगुण्ठीवचारामठसैन्धवैः ॥ ७ ॥
 अशुद्धे गुग्गुलुर्देयः पूर्वोक्तेनैव कर्मणा ॥ ८ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रेऽजीर्णचि-
 कित्सिते एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

वाताद्यतीसारस्य चक्षुश्चिकित्सितम् ।

अनिलेनाथ पित्तेन श्लेष्मणा चापि^१ वाजिनः ।
 अतीसारस्तथाचान्यः सन्निपातेन जायते ॥ १ ॥
 सङ्कोचिताङ्गः स्वानेन सकफं^२ योऽतिसार्यते ।
 अल्पं तनु सशब्दश्च पुरीषं बहु^३ वा ह्ययः ॥ २ ॥
 तस्य वातात्मकं विन्द्याद्^४तीसारं विचक्षणः ।
 पित्तजश्चैव वक्ष्यामि श्लेष्मजश्च समासतः ॥ ३ ॥

० । पिण्डश्च कटुकादिभिः षट्पलमितः कार्यः । पिण्डेत्यादि
 सार्द्धं श्लोको ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । वापि । खः ।

२ । सफेनं । खः ।

३ । बज्ज वाहयेत् । गः ।

४ । विद्यात् । खः ।

स्वेददाहपरीतानां^१ लक्षयेन्मतिमान् भिषक् ।
 स्वावेण नीलरक्तेन विस्रगन्धेन^२ पित्तजम् ॥ ४ ॥
 मन्दाहार^३स्तथा वाहे हृष्टरोमातिपीडितः ।
 श्यामैः सपिच्छिलैर्भिन्नै^४र्विद्यात् श्लेष्मसमुद्भवम् ॥ ५ ॥
 सन्निपातात्मकञ्चैव सर्वेषां लक्षणैर्युतम् ।
 द्विरूपं द्वन्द्वजं ज्ञेयमतीसारं विचक्षणैः ॥ ६ ॥
 अतीसाराः समुद्दिष्टाः शालिहोत्रादिभिः पुरा ।
 एषां चिकित्सां वक्ष्यामि यथाशास्त्रानुसारतः ॥ ७ ॥
 येन शाम्यन्ति वाहानामतीसाराः सुदारुणाः ।
 दृहतीं शालिपर्णीञ्च पृश्निपर्णीं^८ निदिग्धिकाम् ॥ ८ ॥
 विल्वं शूण्ठीं कपित्थञ्च काथयेत्सचिकण्डुकम् ।
 एतेन^९ साधयेत् प्राज्ञो यवागूं शालितण्डुलैः ॥ ९ ॥
 दध्ना^{१०}म्बेन तु संयुक्तां दद्यात्तां भोजने^{१०} भिषक् ।

८ । ८ । पृश्निपर्णी (चाकुले) । निदिग्धिकां कण्टकारीं । अत्र
 यत्राग्वर्थे शालितण्डुलस्य प्रस्यः । दृहत्यादीनां पलं जलद्रोणे
 पक्वाद्दृशिष्टः काथो ग्राह्यः । अथ तेन काथेन यवागूं पाचयेत् ।
 इयं दृहत्यादिर्नाम यवागूः ।

१ । स्वेददाहोपजातानां । खः ।	५ । तेन संसाधयेत् । खः ।
२ । विषगन्धेन । गः ।	६ । अस्त्रदध्ना च । गः ।
३ । मन्दाहारे तथा वाहे । खः ।	७ । भोजयेत् । गः ।
४ । तुर्गो । खः ।	

यवागूं साधयेद्यान्तु वृहत्यादिरुदाहृता ॥ १० ॥

क्वाथः पाने प्रदातव्यो वातातीसारशान्तये ॥ ११ ॥

पित्तातिसारचिकित्सा ।

जम्बाम्रदाडिमानान्तु क्वाथयित्वा त्वचं बुधः ।

मधुना प्रतिपानाय दद्यात्पित्तातिसारिणे ॥ १२ ॥

चूर्णं वा मधुसंयुक्तं तैलयोगेन^१ दापयेत् ।

जम्बादीनां^२ प्रयोगेण पाठा^३ वा कुटजान्विता ॥ १३ ॥

अनेनैव कषायेण साधितां मधुसंयुताम् ।

यवागूं भोजयेद्वाहं^४ रक्तशालेस्तु तण्डुलैः^५ ॥ १४ ॥

श्लेष्मातिसारचिकित्सा ।

वीजं कुटजवृक्षस्य त्वक्चूर्णं दाडिमान्रयोः ।

मातुलुङ्गरसोपेतं सैन्धवेनावचूर्णितम् ॥ १५ ॥

लेहयेन्मधुसंयुक्तं श्लेष्मातीसारशान्तये ।

एतेषां वा कषायन्तु मधुना प्रतिपाययेत् ॥ १६ ॥

१२ । जम्बादीनां त्वचः पलं जलाढके पाच्यम् ।

१३ । जम्बादीनां चूर्णं पलं याव्यम् ।

१५-१६ । कुटजवीजादिचूर्णं पलम् ।

१ । दक्षैर्युक्तोऽनं । गः ।

४ । वाहे । गः ।

२ । गन्धादीनां । खः ।

५ । रक्तशालेस्व तदुद्भिः । गः ।

३ । पानं वा कुटजान्वितम् । गः ।

अनेनैव कपायेण साधितं यवतण्डुलैः ।
मधुसैन्धवसंयुक्तां यवागूं भोजयेत्ततः^१ ॥ १७ ॥

आमसन्निपातद्वन्द्वजातिसारचिकित्साः ।

पिप्पल्या लवणं शुण्ठी मरिचं चिचकं वचा ।
आमातीसारिणे देयं सुरया पानमुत्तमम् ॥ १८ ॥
सन्निपातसमुत्थे तु कार्या साधारणी क्रिया ।
द्विरूपे द्विविधा चैव चिकित्सा परिकीर्तिता ॥ १९ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रेऽतीसार-
चिकित्सिते द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ चिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

पञ्चविधशूलनिदागलक्षणानि ।

सौमिष्यश्चोर्द्धवर्त्तिश्च^१ भिन्नवर्त्तिस्तथैव च ।
विवन्धस्त्रेहवर्त्तिश्च कुक्षौ शूलञ्च पञ्चधा ॥ १ ॥

१८ । अत्र सुराप्रस्यः । पिप्पल्यादिचूर्णं षट्तोलकं ग्राह्यम् ।

१ । विबन्धस्त्रेहवर्त्तिरिति विबन्धवर्त्तिः स्त्रेहवर्त्तिश्च ।

१ । भिषक् । गः ।

२ । सुमित्तश्चोर्द्धवर्त्तश्च भिन्नवर्त्तस्तथैव च । विविधस्त्रेहवर्त्तश्च । गः ।

गुरुभिः खादितैर्निर्त्यं तथा स्नेहाति^१योगतः ।
 सौभिक्षो जायतेऽश्वस्य आमविद्धेगलक्षितः ॥ २ ॥
 यवसं खादनश्चैव^२ यो वाजी खादितं पुनः ।
 मुखेन प्रोङ्गिरत्याशु तं विद्यादूर्द्धवर्त्तनम् ॥ ३ ॥
 अतीसारेण संयुक्तं शूलं यस्योपजायते ।
 भिन्नवर्त्तीति तं विद्यात्तुरङ्गं दीनचेष्टितम् ॥ ४ ॥
 नेत्सृजेद्यः पुरीषं तु सानाहः शूलपीडितः ।
 विबन्धवर्त्तिः सास्याहुस्तं विद्यात्कष्टजीवितम् ॥ ५ ॥
 भिन्नं स्निग्धं पुरीषञ्च जायते यस्य वाजिनः ।
 स्नेहातियोगात्तस्याशु स्नेहवर्त्तिं समादिशेत् ॥ ६ ॥

२ । स्नेहातियोगतः घृताद्यधिकभोजनादित्यर्थः । आमविद्धे-
 गलक्षित इति आमविट् अपकमलं तस्या वेगेन लक्षितः अनुमितः ।
 प्रधानतोऽपकमलवेगेन सौभिचशूलमनुमीयते इत्यर्थः । लक्षण-
 मिति पाठे स एवार्थः ।

३ । ऊर्द्धवर्त्तिशूललक्षणमाह यवसमिति । यवसं घासः ।

४ । दीनचेष्टितं मन्दचेष्टम् ।

५ । सानाह आनाहेन विण्मूत्रसङ्गेन सह वर्त्तमानः । स्योकोऽयं
 ग-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इव लक्ष्यते ।

१ । खादनैः । गः ।

२ । स्नेहादियोगतः । गः ।

३ । खादने चैव । गः ।

सौभिक्षविबन्धचिकित्साः ।

सौभिक्षे च विबन्धे च कृत्वा स्वेदं विचक्षणः ।
 वक्ष्यमाणां ततः प्राज्ञः कुर्याद्वर्त्तिक्रियामिमाम् ॥ ७ ॥
 आगारधूमं सुरसं पिप्पलीं सर्षपं वचाम् ।
 सिन्धुवारीञ्च शुण्ठीञ्च तथा लवणपञ्चकम् ॥ ८ ॥
 सुचूर्ण्यं च ततो वर्त्तिकं कुर्यात्तप्तगुडेन तु ।
 दैर्घ्यमष्टाङ्गुलं तस्याः स्थौल्यञ्चाङ्गुष्ठसम्मितम् ॥ ९ ॥
 प्रक्षिप्रेत्तां गुदेऽश्वस्य व्योषचूर्णावचूर्णितम् ।
 सैन्धवक्षौद्रलिप्तान्तु मलप्रच्युतिकारिणोम् ॥ १० ॥
 वन्यापहतदोषस्य^१ वन्युक्तै^२र्भेषजैस्ततः ।
 सुराकाञ्जिकगोमूत्रैः प्रयुञ्जीतानुवासनम् ॥ ११ ॥

८-१० । सुरसं गन्धदणं । सिन्धुवारीं मोचरसं । लवणपञ्चक-
 मुक्तं । इयमागारधूमादिवर्त्तिकः कथ्यते ।

११ । शूले पिण्डमाह नकुलः-“सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची
 सितसर्षपाः । अश्ववेतसमंयुक्तः पिण्डोऽयं शूलनाशनः” इति ॥ वक्ष्य-
 धिकारकथितौषधिमिश्रैः सुरादिभिरनुवासनवस्त्रिं प्रदद्यादित्यर्थः ॥

- १ । संचूर्णितैस्तु । गः ।
- २ । स्थौल्येनाङ्गुलिसम्मितं । गः ।
- ३ । सैन्धवं क्षौद्रलिप्ताङ्गं मलप्रच्युतिकारणम् । गः ।
- ४ । वर्त्तिकप्रहतदोषस्य । गः ।
- ५ । वस्युक्तैः । खः ।
- ६ । अनुवासनं प्रयुञ्जीत सुरागोमूत्रकाञ्जिकैः । गः ।

आमं विना यदा शूलो वाताद्भवति दारुणः ।
 अनुवासने^१ ततस्तैलं दातव्यं पूर्वनादितम् ॥ १२ ॥
 दुर्गन्धं पिच्छिलं^२ भिन्नं पुरीषं श्लेष्मणावृतम् ।
 आमं भवति वाहस्य पक्कञ्चैव विवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 आमं^३ नैव प्रशंसन्ति वाजिशस्त्रविशारदाः ।
 दौर्मनस्यारुचिम्लानिविण्मूत्रग्रहकारकम् ॥ १४ ॥
 दत्तानुवासने वाहे शुद्धकोष्ठे विचक्षणः ।
 अपरेऽहनि भुञ्जीत प्रतिपानमिदं ततः ॥ १५ ॥
 हरेणुकाञ्च कुष्ठञ्च भार्गी^४ दन्ताञ्च चिचकम् ।
 लवणं व्योषचूर्णञ्च सुरया पाययेद्विषक् ॥ १६ ॥
 घासार्थं दापयेच्चूर्णं पानं कोष्णं जलं तथा ।
 एवं यदि सुखी न स्याद्वाहः कुक्षौ तदा भवेत् ॥ १७ ॥

१२ । पूर्वनादितमित्यत्र पूर्वनादिते इति पाठोयुक्तः ।

१६ । अत्र हरेणुकादिचूर्णस्य मिलितं पलं । सुरायाश्च प्रस्थो देयः । हरेणुकां (रेणुक) । अपरेऽहनीत्यादि शेषं यावत् ख-पुस्तके नास्ति ।

१७ । घासार्थं दापयेच्चूर्णमिति घासचूर्णं दापयेत् परिपाक करणाषामर्थ्यादिति भावः ।

१ । अनुवासनेन तैलन्तु । गः ।

३ । आमेनैव । गः ।

२ । पिच्छभिन्नं । गः ।

स्वकूलं प्रेक्षते वाजी उत्थानपतनैर्मुहुः ।
 कुञ्चितेन च गात्रस्य शूलं स्पष्टं करोत्यलम् ॥ १८ ॥
 श्यामजिह्वा समाध्मातो ध्यायेन्निश्चलवालाधिः ।
 रक्तमूत्राततः शूली नच शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तविरचितेऽश्वशास्त्रे शूल-
 चिकित्सिते त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

उदावर्त्तलक्षणचिकित्सितम् ।

पुरीषं वर्त्तितं यस्य छच्छं निर्याति वा पुनः ।
 वेदनार्त्तस्य वाहस्य तस्योदावर्त्तमादिशेत् ॥ १ ॥

१८। स्वकूलमिति पाठो न सङ्गच्छते । स्वकूलस्थाने सङ्कुल
 मित्येव पाठोऽनुमीयते ।

१९। श्यामजिह्वासमाध्मात इत्यत्र श्यामजिह्वः समाध्मात इति
 पाठः साधुर्लक्ष्यते । समाध्मात उदराभ्रानविशिष्ट इत्यर्थः ।

१। वर्त्तितं प्रवर्त्तितमपीत्यर्थः । पुरीषमित्यादिः श्लोकः ख-पुस्तके
 नास्ति ।

आरग्वधकषायेण मूर्च्छितं^१ घृतयोजितम् ।
यावकं भोजने तस्मै स्नेहवस्तिञ्च दापयेत् ॥ २ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे उदावर्त-
चिकित्सिते चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

प्रसङ्गरोगसन्तप्तचिकित्सितम् ।

गुरुर्यस्य भवेद्दक्षः स्तब्धगात्रपरिक्रमः ।
कुञ्जीभूतेन पृष्ठेन यो वाजी याति बद्धवत् ॥ १ ॥
प्रसङ्गरोगसन्तप्तं^१ विद्याद्बुद्ध्या च तं भिषक् ।
चिकित्सां तस्य वक्ष्यामि भाषितां मुनिसत्तमैः ॥ २ ॥
आज्यं त्रिकुटकोपेतं पाययेत्तं विचक्षणः ।
ततः स्निग्धस्य कर्तव्यः शिरावेधो यथोदितः ॥ ३ ॥

१ । यावकं कुलत्वं घृतभर्जितं दापयेदित्यर्थः । गुरुर्यस्येति यः
पाठः पुस्तकद्वयेऽपि दृश्यते स न साधुः । गुरु यस्येत्येव साधुः पाठो
वचसः क्लौवत्वात् ।

३ । घृतस्य प्रस्थः । त्रिकुटकस्य च पादोनं पलम् ।

१ । मूर्च्छितां घृतयोजिताम् । याविकां । खः ।

२ । प्रसङ्गरोगसन्तप्तं । खः ।

औरसीं पादिकीं तस्य तलजां कूर्चजामपि ।
 पूर्वकाये शिराशस्त्रे भेषजं तद्विचक्षणः ॥ ४ ॥
 औपाण्डीं पश्चिमे काये स्थौरिकीं कूर्चजां तथा ।
 विध्यात् शिराशस्त्रमुखे देयं कर्द्दमलेपनम् ॥ ५ ॥
 विद्धं न चारयेद्वाहमेकरात्रं विचक्षणः ।
 वक्ष्यमाणं ततः पानमपरेऽह्नि प्रदापयेत् ॥ ६ ॥
 त्रिफलाक्वाथसंयुक्तस्तथा क्षौद्रसमन्वितः ।
 गुग्गुलुः प्रतिपानाय देयः प्रस्कन्ननाशनः ॥ ७ ॥
 ग्रासार्ये दापयेद्दूर्वाः पाने चैव मधूदकम् ।
 अथवा पिप्पलीतोयं प्रशस्तं तस्य वाजिनः ॥ ८ ॥
 पञ्चमूलकषायस्तु तिलतैलेन योजितः ।

४-५ । शिरावेधः कुत्र कर्त्तव्य इत्याह । पूर्वकाये औरस्यादि-
 कूर्चजान्ताः शिरा विध्यात् । शिराशस्त्रे तच्छिराक्षतमुख इत्यर्थः ।
 कर्द्दमालेपनं देयम् । तथा पश्चिमे काये औपाण्ड्यादिकूर्चजान्ताः
 शिरा विध्यात् तथा शिराक्षतमुखे कर्द्दमालेपनं देयमित्यर्थः । तत
 इत्यादि एकरात्रं विचक्षण इत्यन्तः पाठो ग-पुस्तके नास्ति ।

७ । अत्र त्रिफलापलसिद्धः कषायप्रस्यः । मधुनः पलं गुग्गुलोश्च
 पलं याह्वम् ।

८ । समधुपलं वारिणः पलषष्टिकं देयम् ।

हेमन्ते क्षारसंयुक्तो देयः प्रस्कन्नपीडिते ॥ ९ ॥
 यदि सिद्धिर्भवेन्नैव भेषजानामुपक्रमैः ।
 ततो वह्निः प्रदातव्यो वाहोर्वक्षसि कूर्चके ॥ १० ॥
 दग्धाग्नेर्गुग्गुलुः शस्तो वाहस्य चिफलायुतः ।
 भ्रामणश्चैव वाहानां प्रस्कन्नव्याधिशान्तये ॥ ११ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे प्रस्कन्न-
 चिकित्सिते पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

कृमिकोष्ठनिदानचिकित्सितम् ।

कृशस्य यस्य वाहस्य जन्तुभिः परिवेष्टितम् ।
 पुरीषं जायते भिन्नं तं विन्द्यात् कृमिकोष्ठकम् ॥ १ ॥
 श्लेष्मकोष्ठी समुद्दिष्टो मन्दाहारस्तुरङ्गमः ।
 दुर्बलो भिन्नरोमा च गुरुगाचस्तथैव च ॥ २ ॥
 पुरीषं श्लेष्मणा मिश्रं पिच्छिलं तस्य सर्व्वदा ।
 निद्रा च जायतेऽत्यर्थं तन्द्रा चैव समन्विता ॥ ३ ॥

९। तिलतैलस्य कुडवः । चारस्य पादोनं पक्षं देयम् ।

तचादौ कृमिकोष्ठस्य क्रियां वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 आज्यमसौ प्रदातव्यं मांसक्षीरेण साधितम् ॥ ४ ॥
 षष्टिकान्नं तिलाः^१ क्षीरं गुडञ्च दधिमिश्रितम् ।
 कृमिकोष्ठाय दातव्यं भोजनं तावदग्रतः^२ ॥ ५ ॥
 विडङ्गं चित्रकं पाक्यो दन्ती च^३ निचुलं तथा ।
 कम्पिलकञ्च तुल्यांशं कषायं कारयेद्बुधः ॥ ६ ॥
 कम्पिलकस्य कल्केन कषायेणामुनैव^४ तु ।
 विडङ्गचूर्णसंयुक्तं सिद्धं सर्पिः प्रदापयेत् ॥ ७ ॥
 घृतं विडङ्गसंयुक्तं सिद्धसर्पिः प्रदापयेत् ।
 दन्तीकषायकल्केन साधितञ्च प्रदापयेत् ॥ ८ ॥
 घृतं विडङ्गसंयुक्तं दृष्टकर्मा विचक्षणः ।
 द्वे हरिद्रे विडङ्गानि तथा लवणपञ्चकम् ॥ ९ ॥

६ । विडङ्गादिघृतमाह विडङ्गमित्यादि । पाक्यो यवत्तमः ।
 कम्पिलकं (कम्लागुँड़ि) ।

८ । श्लोकोऽयं ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । षष्टिकान्नतिष्ठं । गः ।

२ । अक्षमः । खः ।

३ । श्यामा द्रवन्ती दन्ती च । खः ।

४ । अम्बुनैव । खः ।

पटोलं निम्बपत्रञ्च वचां चित्रकमेव च ।
 पिप्पलीशृङ्गवेरञ्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ १० ॥
 एतत्पानं^१ प्रदातव्यं सुरया क्षमिनाशनम् ।
 चूर्णपानप्रयोगोऽयं^२ श्लेष्मकोष्ठे प्रशस्यते ॥ ११ ॥
 मन्दाग्निदीपनोऽत्यन्तं शालिहोत्रेण कीर्तितः ॥ १२ ॥

श्लेष्मकोष्ठनिदानचिकित्सिते ।

श्लेष्मकोष्ठी समुद्दिष्टो मन्दाहारस्तुरङ्गमः ।
 क्षमिकोष्ठोदितां कुर्यात् श्लेष्मकोष्ठेऽपि च क्रियाम् ॥१७॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे क्षमिकोष्ठ-
 श्लेष्मकोष्ठचिकित्सिते षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

११ । “क्षुद्दीचीरं सकर्षूरं कूपोदकविभावितम् । पिण्डोऽयं
 हन्ति मध्यस्थान् उदरस्थान् क्षमिन्नपान्” इति नकुलः । परिभाषा
 निधमेन घृतमिदं साधयित्वा पाययेत् ।

१ । एष पाने प्रदातव्यः । खः ।

६ । प्रयोगश्च । गः ।

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

वातादिमूत्रग्रहलक्षणानि ।

स्तोकं स्तोकं सफेनञ्च कृच्छ्रान्मूत्रं करोति यः ।
 तस्य वातसमुत्थन्तु विद्यान्मूत्रग्रहं बुधः ॥ १ ॥
 दाहोच्छ्वासयुतः पित्तान्मूत्ररोगः प्रजायते ।
 वाजिनः पीतमूत्रस्य मूत्ररोगः प्रजायते ॥ २ ॥
 वाजिनः पीतमूत्रस्य अथवा रक्तमूत्रिणः ।
 कफजे मूत्ररोगे तु सान्द्रमूत्रं सपिच्छिलम् ॥ ३ ॥
 स्तोकं स्तोकञ्च कुरुते वेदनार्त्तस्तुरङ्गमः ।
 एकधा नोदयस्तेषां जायते सन्निपातजः ॥ ४ ॥
 अत्र साधारणीं कुर्याच्च चिकित्सां वक्ष्यमाणिकीम् ।
 मेढ्राभ्यासे तथा वस्तिं घृतेनाभ्यज्य वातिके ।
 मर्दयेत्तदनुस्रोतो लघुहस्तैः शनैः शनैः ॥ ५ ॥
 पाषाणभेदकं शुण्ठी गोक्षूरं वृहतीद्वयम् ।

१ । दाहोच्छ्वासयुत इति दाहो ज्वाला उच्छ्वासः अन्तर्मुखनिः-
 श्वासश्च तेन युतः ।

४ । तेषां वातादिमूत्रग्रहलक्षणानाम् । एकधा उदयो न
 जायते अपितु अनेकधा विविधप्रकारमित्यर्थः । उदय आविर्भावः ।

५ । अनुस्रोतः स्रोतोऽनुलोमत इत्यर्थः ।

६ । पाषाणभेदः । (पातर कुचा) । वर्षाभूः (श्वेतपुनर्नवा) ।

एरण्डमूलं वर्षाभूरनन्ताच्च शतावरी ॥ ६ ॥
 कषायं वारिणा कृत्वा यवानां तण्डुलैर्भिषक् ।
 साधयित्वा ततो मण्डं पाययेद्वातमूत्रिणम् ॥ ७ ॥
 एतेनैव कषायेण मिश्रितं वा सुखावहम् ।
 भवेद्वासश्च पानं वा वातिके मधुमूर्च्छितम् ॥ ८ ॥

पित्तमूत्रग्रहचिकित्सा ।

एर्वारुकस्य^१ वीजानि त्रिपुषस्यतु^२ पित्तजे ।
 पिष्ट्वा शर्करया सार्द्धं दद्यात्तण्डुलवारिणा ॥ ९ ॥
 शृतं कश्चेरुशालूकै^३स्तथा शृङ्गाटकेन च ।
 पाने शस्तं स्मृतं क्षीरं शर्करेश्वरसान्वितम् ॥ १० ॥
 नलकाशेषुदर्भाणां काथं पाने प्रदापयेत् ।
 पित्तमूत्रग्रहे वैद्यः क्षीरवन्तिच्च बुद्धिमान् ॥ ११ ॥

एषां समभागं पलं जलाढके पक्त्वा पादशिष्टः काथो याव्यः । तेन
 काथेन मण्डो देयः ।

९ । एर्वारुकस्य कर्कटीविशेषस्य । त्रिपुषस्य शशा इति प्रसि-
 द्धस्य । तण्डुलवारि प्रस्थमितं ।

१० । कश्चेरुः (केशुर) ।

११ । नलादीनां पलं । जलाढके पादशिष्टं देयम् । क्षीरवन्ति
 दुग्धस्याढकोः याव्यः ।

१ । कर्कटीकस्य । गः ।

२ । त्रिपुषी चापि । गः ।

३ । कषेरुकैश्च । गः ।

त्रिके धाराजलं देयं कर्दमालेपनं तथा ।

शीतं स्थानं हितं प्रोक्तं प्रवातं व्यजनानिलम् ॥ १२ ॥

श्लेष्ममूत्रग्रहचिकित्सा ।

श्वदंष्ट्रां शृङ्गवेरञ्च पूतिकं^१ पिप्पलीं तथा ।

श्लेष्मजे मूत्ररोगे तु लाजमण्डेन दापयेत् ॥ १३ ॥

कौलत्थं पाययेद् यूषं तिक्तमुद्गैश्च भोजनम् ।

तैलाभ्यङ्गो भवेदस्तौ माषस्वेदः कफात्मके ॥ १४ ॥

श्वदंष्ट्रां शृङ्गवेरञ्च पूतीकं पिप्पली तथा ।

पित्तमूत्रग्रहप्रोक्तां क्रियां सर्वां प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

वस्तौ प्रक्षालिते वैद्यस्तुरङ्गानां विचक्षणः ।

हितं वलितवस्तिभ्यो^२ लाक्षापत्राङ्गचूर्णकम् ॥ १६ ॥

मधुना सह संयुक्तं पाने गोपयसा युतम् ।

मूत्रेण सह यस्य स्याद्देदनार्तस्य वाजिनः ॥ १७ ॥

१२ । त्रिके षष्ठवंशाधोभागे ।

१३ । श्वदंष्ट्रां गोक्षुरं । शृङ्गवेरं शंठी । पूतिकं पूतिकरञ्चं ।

१६ । वलितवस्तिभ्यः सम्यादितवस्तिकर्माभ्य इत्यर्थः । पत्राङ्गं
(वकम्काष्ठ) । रक्तचन्दनं वा ।

१ । प्रवातव्यजनानिलैः । खः ।

२ । पूतिकां । गः ।

३ । हितं प्रक्षाल्यते वैद्यः । गः ।

शर्कराणां प्रपातस्तु स क्षेयो मूत्रशर्करो ।
 कुष्ठशिग्रुविडङ्गानि द्विज्जुतुम्बुरुकं तथा ॥ १८ ॥
 सैन्धवश्चाश्रमभेदश्च कल्कं कृत्वा विचक्षणः ।
 तत्कल्कं यवभक्तश्च सुरया सह मर्द्दयेत् ॥ १९ ॥
 मूत्रशर्करिणो दद्याद् भोजने सततं वृधः ।
 रजनीक्षारवद्भस्म गालयित्वा पलाशजम् ॥ २० ॥
 गृहीत्वा तज्जलं प्राग्गः पुनः कृत्वा पयःसुतम् ।
 ब्रह्मपामार्गसूक्ष्मैलाकुलतथाष्टकवर्गकैः ॥ २१ ॥
 सुपिष्टं तेन तोयेन पानं शर्करिणो^१ हितम् ॥
 शुक्रं मेहति यो वाजी शुक्रमेहीति तं विदुः ॥ २२ ॥

१८ । तुम्बुरुः (धने) ।

१९ । सुराप्रस्थेन सैन्धवादीनां पलम् ।

२०-२१ । रजनी हरिद्रा लाक्षा वा । तस्याः चारं पलाशजं चारञ्च समभागं वारिणा गोलयित्वा दोलायन्त्रेण परिखाय्य तेन तोयेन ब्रह्मपामादिकल्कं संमिथ्य पाययेत् । “जीवकर्षभकौ मेदे काकोत्थार्याद्द्विट्ठिकौ । अष्टवर्गाऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितशरकादिभिः” । इति ॥

१ । पटञ्जलं । गः ।

२ । पानं शर्करिणां । गः ।

अयमेव विधिः कार्यः शुक्रमेहेऽपि वाजिनः ।
वड्वां वाहयेदापि दृष्टकर्मा भिषग्वरः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे मूत्रग्रह
चिकित्सिते सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

कुष्ठरोगलक्षणचिकित्सितम् ।

अलोमिकां ग्रन्थिमतीं तथा वै ब्रणसंयुताम् ।
त्वचं कुष्ठमहारोगः करोत्यश्वस्य दारुणाम् ॥ १ ॥
गवां मूत्रपुरीषाभ्यां स्वेदस्तु ब्रणिनो हितः ।
कुष्ठरोगेषु सर्वेषु समीपे वेधयेच्छिराम् ॥ २ ॥
निम्बपत्रं पटोलञ्च त्रिफला खदिरं तथा ।
तत्क्वाथं पाययेदाहं सुतरक्तं^१ विचक्षणः ॥ ३ ॥
त्यहमेतत् प्रदातव्यं पानं कुष्ठप्रशान्तये ।
ततः परं प्रयोक्तव्यं पानं यद्वक्ष्यमाणकम् ॥ ४ ॥
चिवृताञ्च हरिद्राञ्च मदनं कटुरोहिणीम् ।
पाटलां त्रिफलां दन्तीं निम्बं मूर्वीं तथा वचाम् ॥ ५ ॥

१ । सुतरक्तं क्षतरक्तस्रावं ।

कृत्वा कषायं मतिमान् कुष्ठरोगेषु दापयेत् ।
 पानाय मधुना सार्द्धं सिद्धं भोजनमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 लोहितं चन्दनं दूर्वामूशीरं कटुरोहिणीम् ।
 पिष्ट्वा निम्बपटोलञ्च ब्रणो कुष्ठे प्रलेपयेत् ॥ ७ ॥
 अर्काश्वमारयोः पत्रं सर्षपं पिप्पलीं वचाम् ।
 मरिचं शृङ्गवेरञ्च दन्तीमूलं सचित्रकम् ॥ ८ ॥
 गवां मूत्रेण संपिष्य लवणैः सह योजयेत् ।
 संलिप्य तेन कुष्ठानि ब्रणहीनानि मर्हयेत् ॥ ९ ॥
 ब्रणेषु चैव सर्वेषु तैलं सर्षपजं हितम् ।
 कल्कोनानेन संयुक्तमभ्यङ्गे मर्हने सदा ॥ १० ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे कुष्ठ-
 चिकित्सितेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

५-७ । पाटलेत्यादिलोहितान्तः पाठो ग-पुस्तके नास्ति ।

१० । कल्कोनानेनेति उपयुक्तेन अर्कोदिकल्कोनेत्यर्थः ।

१ । प्रयोजयेत् । गः ।

अथकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

वातादिशोथलक्षणचिकित्साः ।

शोथे चिकित्सां वक्ष्यामि वातपित्तकफान्विते ।
 सन्निपातसमुत्थेच रूपं पञ्चैव कीर्तितम् ॥ १ ॥
 वेदनास्थौल्यसंयुक्तं मृदुस्पर्शञ्च शीतलम् ।
 शोथं वातात्मकं विद्याद्वाजिदेहसमुद्भवम् ॥ २ ॥
 रक्तपित्तेन शोथः स्यात् कृष्णपाकेन संयुतः ।
 वेदनोष्णसमायुक्तो नात्यन्तोष्णकस्तथा ॥ ३ ॥
 कठिनत्वमहत्वाभ्यां युक्तं रुग्दाहवर्जितम् ।
 श्लेष्मशोथं विजानीयाद्द्रुक्तजं पित्तलक्षणम् ॥ ४ ॥
 सर्वलिङ्गं विदुर्वैद्याः सन्निपातसमुद्भवम् ।
 द्विचिह्नं द्वन्द्वजं प्राहुर्मुनयः शास्त्रकोविदाः ॥ ५ ॥
 शोथानां मारुतादीनां सर्वदोषापकर्षणम् ।
 एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ६ ॥
 अनुलेपसहस्राणि अनुलेपशतानि च ।
 रक्तविन्दुविमोक्षस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ७ ॥

१ । चैव यथाक्रमम् । खः ।

२ । रक्तीदमत्रो रक्तपित्तेन शोथः स्यात् पाकसंयुतः । गः ।

प्रच्छन्नेन जलौकाभिः शिरावेधेन वा भिषक् ।
 सर्व्वेषामेव शोथानां रक्तमाक्षय्य बुद्धिमान् ॥ ८ ॥
 पूर्व्वशास्त्रसमुद्दिष्टां ततः कुर्यात् क्रियामिमाम् ।
 भेषजैः सघृतैः सम्यक् शोथरोगोपशान्तये ॥ ९ ॥
 शोथे वातसमुद्भूते तैलाभ्यङ्गः प्रशस्यते ।
 खेदो गोमयपिण्डेन पुटैश्चैरण्डपत्रकैः ॥ १० ॥
 पिप्पलीशुण्ठिवर्षाभूदेवदार्वर्काशिशुभिः ।
 तुरङ्गानां स्मृतो लेपः शोथे वातसमुद्भवे ॥ ११ ॥
 गोधावतीमहाकाली'वरुणालम्बूषोद्भवैः ॥
 मूलैर्गोमूत्रसंपिष्टैः प्रलेपस्तस्य शस्यते ॥ १२ ॥
 पञ्चमूलकषायस्तु तिलतैलेन योजितः ।
 प्रातः पाने प्रयोक्तव्यो भोजने च रसौदनः ॥ १३ ॥

८ । प्रच्छन्नेन परिच्छन्नेन ।

१० । शोथादीति श्लोकद्वयं ख-पुस्तके नास्ति ।

१२ । गोधावती (गोयालिया लता) । महाकाली लताविशेषः ।
 माकाल इति प्रसिद्धा । महाजालीति पाठोप्यस्ति । महाजाली
 पीतघोषा । अलम्बुषा लज्जालुका लता ।

१ । महाकष । खः ।

पित्तशोधचिकित्सा ।

मञ्जिष्ठाधातकीलोध्रसारिवानन्तपद्मकैः ।

प्रलेपाः पित्तशोथेषु क्षोरवस्तिश्च कीर्तितः ॥ १४ ॥

कुशकाशनलेष्णुणां मूलकाथः सशर्करः ।

शस्तः पाने प्रभाते तु मधुमाचासमन्वितः ॥ १५ ॥

पञ्चतिक्तकसंसिद्धैर्गव्यसर्पिःसमन्वितैः ।

भोजनं विहितं मुद्गैः शालिभिर्वा^१ पयोऽन्वितैः ॥ १६ ॥

श्लेष्मशोधचिकित्सा ।

रुक्षः स्वेदः प्रदातव्यः इष्टकासिकतापुटैः ।

श्लेष्मशोथे प्रलेपश्च^२ कर्तव्यो यस्तु वातजे ॥ १७ ॥

वचाव्योषविडङ्गैलाकुष्ठजीरकसैन्धवैः ।

गोमूत्रपिष्टैः सुरया^३ प्रतिपानञ्च कीर्तितम् ॥ १८ ॥

शुण्ठीमरिचसंयुक्ताः पिप्पलीक्षौद्रमिश्रिताः^४ ।

१७ । इष्टकासिकतापुटैः खर्परवालुकापुटैः । वातजोक्तलेपश्च
अत्र प्रयोज्य इत्यर्थः ।

१८ । वचादीनां पलं गोमूत्रपिष्टं सुराप्रस्येन देयम् ।

१ । शालिखड्गीसमन्वितैः । ग० ।

२ । श्लेष्मशोधप्रलेपः । ग० ।

३ । सुधिया । ग० ।

४ । योजिताः । ख० ।

सुखिन्ना भोजने शस्ताः कुलत्यास्तैलयोजिताः^१ ॥ १९ ॥
 क्रिया सधारणी कार्या सन्निपातसमुद्भवे ।
 द्वन्द्वजा द्विविधाः प्रोक्ताः शालिहोत्रादिभिः पुरा ॥ २० ॥
 रक्तजे पित्तजोद्दिष्टा चिकित्सा परिकीर्तिता ।
 अभिघातोद्भवे शोथे हितं यत्तद्विवक्षते^२ ॥ २१ ॥
 पञ्चवल्कलकल्केन सष्टेन मुहुर्मुहुः ।
 औदुम्बरेण वा विद्वांस्तद्विज्ञेयं प्रदापयेत् ॥ २२ ॥
 पूर्वोद्दिष्टेन विधिना मोक्षयेत्तस्य शोणितम् ।
 एवमागन्तुना वाहः शोथेनाशु प्रमुच्यते ॥ २३ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकतेऽश्वशास्त्रे शोथचि-
 कित्सिते एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

---

१९ । सुखिन्ना अग्नौ वारिणा सिद्धा इत्यर्थः ।

२०-२१ । क्रियादिस्लोकद्वयं ग-पुस्तके नास्ति ।

---

१ । तैलमिश्रिताः । खः ।

२ । उद्भिदं तच्च कथ्यते । ग० ।

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

मुष्करोगे

वाताण्डलक्षणचिकित्सितम् ।

प्रकोपान् मारुतादीनां कारणैः पूर्वचोदितैः ।
 अण्डस्कन्द^१ स्तुरङ्गानां जायते बहुसंज्ञकः ॥ १ ॥
 तस्य रूपं चिकित्साञ्च भेदञ्चैव समासतः ।
 प्रवक्ष्यामि यथायोगं वाजिनां हितकाम्यथा ॥ २ ॥
 वृषणौ द्रूपयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य संयुतः^२ ।
 तस्य मुष्कश्चलत्येको रोगो वाताण्डसंज्ञकः ॥ ३ ॥
 यदण्डं कम्पतेऽश्वस्य तेन पादेन^३ खंजति ।
 स्तब्धपृष्ठस्य^४ तस्याशु वेदना मुष्कयोर्भवेत् ॥ ४ ॥

१ । सम्प्रति त्रिविधाण्डस्कन्दरोगस्य निदानचिकित्सिते विवक्षु-
 राह प्रकोपादिति । पूर्वचोदितैः वातादिप्रकोपकथनाध्याये कथितैः
 कारणैरित्यर्थः । मारुतादीनां वातपित्तकफानामित्यर्थः । प्रकोपः
 अण्डेषु स्कन्दइव अण्डस्कन्दो जायते । बहुसंज्ञक इति वातपित्तक-
 फात्मकः ।

२ । यथायोगमिति योगमनतिक्रम्य यस्मिन्नधिकारे यो योगः
 तदनुसारेणेत्यर्थः ।

१ । अण्डशूनं । गः ।

२ । योषितः । गः ।

३ । तेन गात्रेण । गः ।

४ । यस्य च पृष्ठवाहस्य । गः ।

त्रैपाण्डी^१ वेधयेत्तस्य शिरां पूर्व^२ विचक्षणः ।
 अभ्यङ्गश्च भिषक् कुर्यान्मुष्कयोः सर्पिषा ततः ॥ ५ ॥
 सुखोष्णैरोदनं शस्तं^३ क्षीरैर्गव्यादिभिस्तथा ।
 अनुवासनञ्च कर्त्तव्यं तैलैस्तृप्तपूर्वकैः ॥ ६ ॥
 हृद्यगन्धस्य वृक्षस्य मूलमुत्कृत्य पेययेत् ।
 सघृतं दापयेद्वाहे वातार्त्तस्तेन सिध्यति ॥ ७ ॥
 सौवर्चलं रसेनञ्च हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।

५ । वाताण्डचिकित्सामाह । वाताण्डे खञ्जताद्युपद्रवे सति तदुपशमार्थं पूर्वं अण्डशिरां वेधयेत् संवेद्य च शोणितमोक्षणं कारयेदित्यर्थः । सर्पिषा मुष्काभ्यङ्गश्च वेदनाशान्तर्यमित्यर्थः । कुर्यात् ।

६ । पथञ्च सुखोष्णपायसेदनं देयम् ।

८ । हृद्यगन्धस्येत्यादि दिंसप्तकमित्यन्तः पाठः ख-पुस्तके नास्ति । कुलत्येति । कुलत्याः (कुडृतिकड़ाइ) । यवाः प्रसिद्धाः । कोलाः वदराः (कुल) तेषां । पञ्चमूल्या इति विश्वश्लोणाकगाम्भारी-पाठलागणिकारिकाणञ्च मिलित्वा अष्टौ पलानि वारि च विंशति-पलमितं गृहीत्वा पादशेषः कर्त्तव्यः । स्नेहद्रव्यञ्च काथचतुर्थांशं याह्यम् । निरूहद्रव्यमाने वाभटः । “काथे तु विंशतिपले द्रव्य-स्थौ पलानि च । ततः काथाश्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत्,” इति ।

१ । त्रैपाण्डी । खः ।

२ । ओदनैः शस्तं क्षीरं । गः ।

३ । पूर्वा । खः ।

सघृतं कुष्ठसंयुक्तं दापयेत्तद्बुधो भिषक् ।
 निहन्त्यामयमण्डानां सप्तकं वा द्विसप्तकम् ॥ ८ ॥
 कुलत्थयवकोलानां पञ्चमूल्यास्तथैव च ।
 क्वाथेन तैलयुक्तेन^१ निरूहं संप्रयोजयेत्^२ ॥ ९ ॥
 मांसानां रसकैः स्निग्धैर्भोजनं तत्र^३ शस्यते ।
 ग्रासे दूर्वार्जुनौ वापि जलं कूपत्समुद्भृतम् ॥ १० ॥
 ग्रासप्रतिहतो यस्तु कृच्छ्रमूत्रपुरीषयोः ।
 तच्च पृष्ठे समाध्यातो न स शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ११ ॥

पित्ताण्डलक्षणाचिकित्सितम् ।

शूनता मुष्कयोश्चैव रक्तता^४ कृष्णतापि वा ।
 भवेत् पित्तेन दुष्टेन पिडकानाञ्च^५ सम्भवः ॥ १२ ॥

१० । पथ्यमाह । मांसेत्यादि ।

११ । असाध्यत्वमाह ग्रासेत्यादि । तस्य लक्षणञ्च कृच्छ्रमूत्र-
 पुरीषत्वादिकं ज्ञेयम् । ग्रासेत्यादिस्लोको ग-पुस्तके नास्ति । कृच्छ्र-
 मूत्रपुरीषयोरित्यत्र कृच्छ्रमूत्रपुरीषक इति पाठो युक्तः । तच्चेत्यत्र
 यश्चेति पाठः साधुः ।

१२ । पित्ताण्डलक्षणमाह । शूनतेति । पिडकानां ब्रणानाम् ।

१ । तिलतैलेन । गः ।

४ । रक्ताकृष्टासितापिच । गः ।

२ । संप्रदापयेत् । गः ।

५ । पिडकानां समुद्भवः । गः ।

३ । तस्य । खः ।

शिरावेधस्तथाभ्यङ्गो^१ वाताण्डे यः प्रकीर्तितः ।
 कर्त्तव्यः स तु^२ पित्ताण्डे यदन्यच्च प्रचक्षते ॥ १३ ॥
 कङ्कोलमुस्तकाश्मर्यवाजिगन्धेसुसाधितः^३ ।
 क्वाथः पाने हितस्तस्मै शर्करामधुमूर्च्छितः ॥ १४ ॥
 पञ्चवल्कस्य कल्कश्च सर्पिषा सह योजितः ।
 प्रदातव्यः प्रलेपाय गोक्षुरश्च निरूहणे^४ ॥ १५ ॥
 मुस्तवालकधन्याकं^५ कथितं शीतलीकृतम् ।
 तोयं पाने प्रदातव्यं ग्रासे दूर्वा च शस्यते ॥ १६ ॥

स्त्रेष्वाण्डलक्षणाचिकित्सितम् ।

शूनौ तु कठिनौ रूक्षौ दृषणौ मन्दवेदनौ ।
 कृच्छ्रमूत्रस्य वाहस्य मूत्रकोशश्च श्रूयते^६ ॥ १७ ॥

१३ । पित्ताण्डस्य चिकित्सामाह । शिरेति ।

१४ । योगान्तरमाह । कङ्कोलेत्यादि । कङ्कोलादीनां मिलितं
 पलं शर्करामधुनोसु प्रत्येकं कुडुवः ।

१५ । निरूहणे गोक्षुरं, पञ्चवल्कस्य कल्कः सर्पिषा सह प्रलेपार्थं
 देयः ।

१७ । मूत्रकोशश्च श्रूयते स्फीतो भवति ।

१ । तथास्यैव । गः ।

२ । कर्त्तव्यं स्याच्च । गः ।

३ । वाजिगन्धेन साधितः । खः ।

४ । प्रलेपार्थं प्रयोक्तव्यो गोक्षीरन्तु निरूहयेत् । गः ।

५ । मुस्तवालकधन्याकैः । गः ।

६ । शीतकं कृतम् । गः ।

७ । जायते ।

श्लेष्माण्डः स तु^१ विज्ञेय औषाण्डीं वेधयेच्छिराम् ।
 निरूहं^२ कटुतैलेन चाङ्गे^३ स्वेदं च कारयेत् ॥ १८ ॥
 कुष्ठैलातिविषा^४लोध्रवचाव्योषहरेणुभिः ।
 पानं^५ कल्कीकृतैः शस्तं सुरामध्वासवान्वितम् ॥ १९ ॥
 पञ्चतित्तकसंसिद्धैः कुर्यान्मूत्रैश्च भोजनम् ।
 पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तैस्तैलशुण्ठीसमन्वितैः ।
 व्योषक्षौद्रसतैलैश्च^६ कुलत्थैर्वापि भोजयेत् ॥ २० ॥
 भ्रामणश्च^७ तुरङ्गस्य सायं प्रातः शनैर्हितम् ।
 शुष्को घासः प्रदातव्यः शृतशीतं^८ जलं तथा ॥ २१ ॥
 किराततित्तकच्छूनामार्द्रकाणां समायुतम् ।
 पिण्डं वा देयमश्वस्य श्वयथुव्याधिशान्तये ॥ २२ ॥

१८। अतिविषा (आतदच्) ।

२०। पिप्पलीत्यादिपाठः ख-पुस्तके नास्ति। व्योषेत्यादि पादद्वयं ग-पुस्तके नास्ति ।

२२। किरातेत्यादिः श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति। कच्छुः कपि-कच्छुः ।

१। श्लेष्माण्डं तस्य । खः ।

५। पाने । गः ।

२। निरूहेत् । गः ।

६। भ्रमणं । खः ।

३। आङ्गस्वेदविचक्षणः । खः ।

७। शृतं शीतं । गः ।

४। पिप्पली । गः ।

पोताण्डलक्षणाचिकित्सितम् ।

शूनौ पक्वौ तुरङ्गस्य मुष्कौ यस्य सवेदनौ ।
 चिकस्तम्भेन युक्तस्य तस्य पूताण्ड'मादिश्रेत् ॥ २३ ॥
 वाताण्ड'विहितस्तत्र शिरावेधः प्रशस्यते ।
 घृताभ्यङ्गश्च कर्त्तव्यो मुष्कयोस्तस्य वाजिनः ॥ २४ ॥
 पिप्पलीलोध्रयश्थाह्वैरेलवालुकसंयुतैः ।
 पानं तस्मै हितं दृष्टं सिन्धुमध्वा समन्वितम् ॥ २५ ॥
 वर्षाभूसरला'श्यामालोध्रचन्दनपद्मकैः ।
 तोयपिष्टैः प्रलेपस्तु मुष्कयोः परिकीर्तितः ॥ २६ ॥
 अनया वाजिनो रोगः कृपया शान्तिमृच्छति ।
 विपाद्य मुष्कौ शस्त्रेण तदाण्डमपकर्षयेत् ॥ २७ ॥
 हस्तेनाकृष्य मुष्काण्डं नाडीं बद्ध्वा दृढं भिषक् ।
 सुवर्त्तितेन सूत्रेण तच्छिन्द्याच्च विचक्षणः ॥ २८ ॥

२४ । पूताण्डं पोताण्डं पुच्छाण्डमिति च त्रिविधः पाठो पुस्तक-
 द्वये दृश्यते, तेषु पूताण्डं पोताण्डमित्युभयमेव साधु न पुच्छा-
 ण्डमिति ।

२६ । वर्षाभूः पुनर्नवा शुष्णी वा ।

२८ । तदाण्डमपकर्षयेदित्यादि वक्रितम्बेन शस्त्रेणेत्यन्तः पाठो
 ग-पुस्तके न दृश्यते ।

१ । पुच्छाण्डम् । गः ।

२ । वाताण्डे । गः ।

३ । सीधुमध्वासवान्वितम् खः ।

४ । वर्षाभूरमला । खः ।

वह्नितप्तेन शस्त्रेण तद्ब्रणेन सुनिश्चितम् ।
 रक्तमेवं तुरङ्गस्य प्रशमं नैव गच्छति^१ ॥ २६ ॥
 अग्निवर्णेन येनैव^२ छिन्द्याच्छस्त्रेण दुर्वुधः^३ ।
 अबद्धा^४ सुदृढं नाडीं तस्य कर्म न सिध्यति ॥ ३० ॥
 आकृष्याण्डं भिषङ् मुष्कं पूरितं मधुसर्पिषा ।
 क्षीरदृक्षकषायेण ब्रणवत् समुपाचरेत् ॥ ३१ ॥
 प्रशस्तं गुग्गुलोः पानं त्रिफलाक्वाथयोजितम् ।
 तच्चक्रमणशीलस्य घृताभ्यक्तस्य वाजिनः ॥ ३२ ॥
 निपात्य भूमौ तुरगं बद्धा चैव दृढं वुधः ।
 उत्तानस्य विनिःक्षिप्य पृष्ठं गर्त्तिस्तथैव च ॥ ३३ ॥
 पातनादि ततः कर्म कुर्यात्तुच्छाण्डरोगिणः ।
 दृढकर्मा प्रगल्भश्च शास्त्रविच्च भिषग्वरः ॥ ३४ ॥

२६ । श्लोकोऽयं न संगच्छते । सुवर्त्तितेन सुदृत्तेन ।

३२ । प्रशस्तमित्यादिः विरोधी च विशेषत इत्यन्तः पाठो
ग-पुस्तके न दृश्यते ।

१ । त्वरमेव प्रगच्छति । गः ।

२ । यो नैव । गः ।

३ । दुर्मतिः । गः ।

४ । सुबद्धा । खः ।

रक्ताण्डकक्षयचिकित्सितम् ।

स्पर्शतः कठिनौ रुक्षौ रूपतश्चैव यौ मृदू ।

वृषणौ यस्य वाहस्य स रक्ताण्डः प्रकीर्तितः ॥ ३५ ॥

तस्मिन् सर्वाः प्रयोक्तव्याः क्रियाः पोताण्डबोधिताः ।

क्षिप्रं सिद्धिर्भवत्येव वेद्यानां शास्त्रशालिनाम् ॥ ३६ ॥

उच्चाण्डवान् प्रयुञ्जीत दुष्टानां मुष्ककालनम् ।

भ्रमणञ्च विशेषेण तेषां कुर्याद्द्विसप्तकम् ॥ ३७ ॥

भ्रमतामेव दातव्यं जलं ग्रासास्तथैव च ।

घृताभ्यङ्गं च सततं ब्रणे गात्रे च वाजिनाम् ॥ ३८ ॥

दातव्या गुग्गुलुस्तावत् चिफलाक्वाथयोजितः ।

रूढं यावद् ब्रणं तेषां जायते निरुपद्रवम् ॥ ३९ ॥

स्वादकः खादकश्चैव विरोधी च विशेषतः ।

मुष्कयोर्लागनं वाजो प्रतिहन्ता च सिध्यति ॥ ४० ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे मुष्करोग-
चिकित्सिते पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

३७ । उच्चाण्डवानिति पादद्वयं न लगति ।

४० । अस्य श्लोकस्य शेषपादद्वयं न सम्यक् लगति ।

Narada Pancharatra, Fasc. IV	Ra.	0	6
Paríśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4
Ditto (English) Fasc. I	..	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Ditto Kśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3	6
Ditto Śāṅkhyaṇa (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	..	13	14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	..	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	..	0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	..	0	6
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0	6
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	..	1	8
Taittiriya Aranya Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	..	9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /6/ each	..	12	6
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	..	0	12
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—IV (Sans.) @ /6/ each	..	1	8
Uttara Nāishadhya, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each	..	3	12
Uvāsagadaśo, Fasc. I and II @ /12/	..	1	8
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	..	4	8
Viṣṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Vivādāratnākara, Fasc. I and II @ /6/	..	0	12
Vrihannārādiya Purāṇa, Fasc. I and II @ /6/	..	0	12
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	4	6
The same, bound in cloth	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah. with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	..	4	14
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	..	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	13	4
Akbarnāmah. with Index, (Text) Fasc. I—XXXVI @ 1/ each	..	36	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	..	21	0
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3	6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Haft Asmān. History of the Persian Mansawī. (Text) Fasc. I	..	1	8
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Isabāh, with Supplement, (Text) 40 Fasc. @ /12/ each	..	30	0
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	..	5	10
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3	0
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XXIX @ /6/ each	..	7	2

(Turn over.)

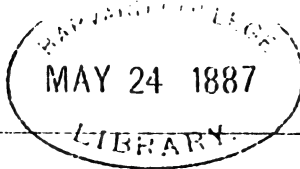
Mu'āfir-i-'Alamgīrī (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	Rs. 2	4
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	0	6
Nigām's Khiradnámah-i-Iskandarī, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyūṭī's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	7	0
Ṭabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	10	8
Tārīkh-i-Firūz Shāhī, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Tārīkh-i-Baihaqī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3	6
Wis o Rāmīn, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Zafarnámah, Fasc. I—VI @ /6/ each ..	2	4

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1866 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochī Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	3	0
Introduction to the Maithilī Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8
9. Examination and Analysis of the Mackensie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	2	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8
11. Iṣṭilāhāt-uṣ-Ṣūfiyā, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1	0
12. Ināyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
13. Jawāmi-ul-'ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0
14. Khizānat-ul-'ilm ..	4	0
15. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	12	0
17. Purāṇa Sangraha, I (Markandeya Purāṇa), Sanskrit ..	1	0
18. Sharaya-ool-Islām ..	4	0
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös ..	10	0
20. Ditto Grammar ..	3	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	21	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0

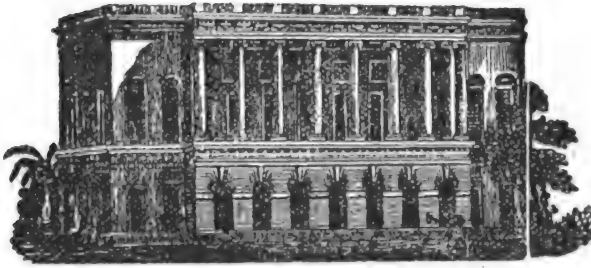
N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 597.

अश्ववेद्यकम् ।

THE AŚVAVAIDYAKA.

A TREATISE ON THE DISEASES OF THE HORSE

COMPILED

BY

JAYADATTA SU'RI,

EDITED BY

KAVIRĀJ UMESĀ CHANDRA GUPTA KAVIRĀTNA,

LIBRARIAN GOVT. SANSKRIT COLLEGE.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET.

1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

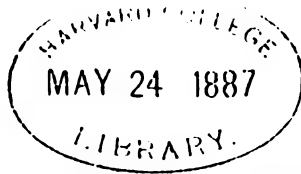
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	Rs.	1	14
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..	..	5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each ..	..	3	12
The Asvavaidyaka, Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1	8
Asvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each ..	..	1	2
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	..	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each ..	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—15, @ /6/ each Fasc. ..	..	19	2
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/ ..	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	4	8
Kathā Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each ..	..	9	12
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II ..	..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/ ..	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..	..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /6/ each ..	..	6	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	..	1	8
Nṛisipha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. I & II @ /6/ each Fasc. ..	..	7	8
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/ ..	..	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III ..	..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	..	1	8

(Continued on third page of cover.)

BIBLIOTHECA INDICA

Α

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 574, 582, 587, 597 AND 598.

THE

AS'VAVAIIDYAKA,

A TREATISE ON THE VETERINARY ART.

COMPILED BY

JAYADATTA SŪRI,

EDITED WITH SHORT NOTES BY

KAVIRAJA UMESA CHANDRA GUPTA, KAVIRATNA,

LIBRARIAN, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE. .

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1886.

अश्ववेदाकम् ।

श्रीमज्जयदत्तहूरिविरचितम् ।

श्रीलक्ष्मी—

वङ्गदेशीयासिआटिक्-समाजानुज्ञया

गवर्णमेण्ट-संस्कृतविद्यालये

पुस्तकाध्यक्षेण

कविराज-श्रीउमेशचन्द्र-गुप्त कविरत्नेन

परिशोधितम् ।

स्थानविशेषेषु सप्रमाणं व्याख्यातञ्च ॥

कलिकाताराजधान्याम् ;

व्याप्तियु-मिश्रन्-यन्त्रे मुद्रितञ्च ।

संवत् १९४१-४४ ॥

अथैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

धौनीतरोगलक्षणम् ।

गुरुभिर्भोजनैर्ग्रासैरभिष्यन्दकरैस्तथा ।
 अष्टस्याकर्म्मिणोऽश्वस्य हयीमनभिगच्छतः ॥ १ ॥
 स्वस्थानात् प्रच्युतं शुक्रं मेहने प्रतिहन्यते ।
 तेन शुक्राभिघातेन मूत्रकच्छं प्रजायते ॥ २ ॥
 ततो रक्तप्रकोपेण शूलं भवति मेहने ।
 प्रक्लिन्नं प्रवसं पक्वं कण्डूमत्पिडुकान्वितम् ॥ ३ ॥
 स्वस्थाने प्रविशेन्नैव मक्षिकाभिः समावृतम् ।
 धौनीतास्यं तमातङ्कं निर्द्दिशेत्तस्य वाजिनः ॥ ४ ॥

चिकित्सा ।

उपाण्डश्चैव कोष्ठञ्च मात्रायान्तु विरेचयेत् ।
 प्रच्छयेन्मूत्रकोपञ्च स्नानं वाज्येन सेवयेत् ॥ ५ ॥

१ । एष अध्यायो ग-पुस्तके न दृतः । ख-पुस्तकारुसारेणाय-
 मध्यायो गृहीतः । अष्टस्येति आकुञ्चनेत्चेपणप्रसारणगमनचेपण
 विरेचनवस्तिनस्थानीति अष्ट कर्माणि । तदकर्म्मिण इत्यर्थः ।

२ । प्रक्लिन्नादिकं मेहनविशेषणम् । स्वस्थानात् शुक्राधारात् ।

३ । तत इति मूत्रकच्छात् स्वस्थाने नैव प्रविशेत् मेहनमिति
 शेषः ।

५ । प्रच्छयेत् शान्तयेदित्यर्थः ।

क्षारतैलं जलं कौष्णं पानार्थञ्च प्रदापयेत् ।
 खदिरक्षीरिणां काथः सुखोष्णो ब्रणधावनः ॥ ६ ॥
 तिलक्षारैः पयःस्विन्नैः ससर्पिष्कैः प्रक्षेपनम् ।
 धूपनं कटुमध्वाज्यैररालापीलुदारुभिः ॥ ७ ॥
 ससप्तपत्रसल्लक्या धवस्यारग्वधस्य च ।
 कुटजस्य त्वचश्चैव चूर्णिता ब्रणरोपणाः ॥ ८ ॥
 लवङ्गानि हरिद्रे च सूर्यवल्ली सरोचना ।
 अरुष्करोऽग्निक्कदरः क्षिफलानिकुटत्वचः ॥ ९ ॥
 एभित्तैलं सगोमूत्रं साधितं ब्रणरोपणम् ।
 भोजयेत्तिस्रमुन्नाञ्च मधुतैलकणान्वितान् ॥ १० ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तविरचितेऽश्वशास्त्रे श्री-
 नीतरोगचिकित्सिते एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

६ । अराखा सर्जरसः । पीलुः खनामख्यातः फलविशेषः । धवो
 (धान्नोया) इति प्रसिद्धः ।

९ । सूर्यवल्ली अर्कपुष्पीवृक्षः । अरुष्करो भस्मातः । अग्निर्निम्बकः ।
 कदरः श्वेतखदिरः । निकुठः अङ्गोटः ।

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अष्टविधोदरनामकक्षणाणि ।

अष्टमेदस्य वक्ष्यामि उदरस्य यथाक्रमम् ।
चिह्नं चिकित्सितञ्चैव यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥
वातजं पित्तजञ्चैव कफजं सन्निपातजम् ।
क्षीणेदरं बहुगुदं परिस्त्राव्युदकोदरम् ॥ २ ॥
आध्मातमुदरं यस्य वाजिनो वेदनाम्बितम् ।
वर्चसो रुक्षता चैव सशब्दश्चैव मारुतः ॥ ३ ॥
पुरीषे च कृते यस्य गुदं निर्याति सर्व्वदा ।
क्षीणस्यास्पाशनस्यैव तस्य वातोदरं वदेत् ॥ ४ ॥
हारिद्रविण्महाकुक्षिः कृशः स्वेदी महाशनः ।
उष्णनिःश्वाससंयुक्तो भवेत् पित्तोदरी ह्ययः ॥ ५ ॥
उदरं वर्द्धते यस्य मन्दाग्नेः शोथसंयुतम् ।
अलसस्य कृशस्यैव विन्ध्यात् क्षेष्मोदरं भिषक् ॥ ६ ॥
वातपित्तकफानान्तु रूपं यस्य च दृश्यते ।
सन्निपातसमुत्थानं तद् विन्ध्यादुदरं महत् ॥ ७ ॥
वर्णान्यत्वं महत्त्वञ्च काठिन्यञ्च विशेषतः ।

१ । परिस्त्राव्युदकोदरमिति परिस्त्राव्युदरं दकोदरञ्च ।

५ । हारिद्रविट् पीतपुरीषः । महाकुक्षिरिति कुक्षेर्महत्त्वमुक्तम् ।

१ । मवेत् पित्तोदराङ्गयः । गः । ३ । साकसस्य । खः ।

२ । शोथसंयुतम् । षः । ४ । तसः । गः ।

श्रीहोदरे विजानीयाद्देहे च कृशतां^१ तथा ॥ ८ ॥
 अल्पमल्पं पुरीषन्तु कृच्छ्रादातं^२ प्रमुञ्चति ।
 आध्मातकुक्षिर्यो वाजी तस्य बह्वगुदं वदेत् ॥ ९ ॥
 आध्मातकोष्ठैः^३ कुरते फेनिलं रक्तमेव च ।
 परिस्त्रावेदरी मूषं दाहवर्जितं^४ सदा ॥ १० ॥
 अत्यन्ताध्मानकश्चैव जलपूर्णमिवोदरम् ।
 कृशस्य यस्य^५ वाहस्य भवेत्तस्योदकोदरम्^६ ॥ ११ ॥
 वातोदरचिकित्सा ।
 पञ्चमूलकषायेण सहितां तैलसंयुताम्^७ ।
 यवागूं भोजयित्वा तु ततः स्नेहैर्निरूहयेत् ॥ १२ ॥
 पिप्पलीलवणक्षारपाठाचिचकहिङ्गुभिः ।
 कक्कीकृतैः पचेत्तैलं मूत्रैर्गोमाहिषादिभिः^८ ॥ १३ ॥
 तस्मिन्नेव चिष्टचूर्णं सुहीदुग्धेन भावितम् ।
 प्लार्वमाचया श्लिम्ना पचेत्तैलं विचक्षणः ॥ १४ ॥
 वलं वीक्ष्य तुरङ्गस्य तैलपानं प्रदापयेत् ।
 अतिपानप्रयोगेण मृत्योर्गोचरमृच्छति ॥ १५ ॥

१५ । अतिपानादि श्लोकद्वयं -पुस्तके नास्ति ।

१ । तद्देहे कृशता तथा ।	६ । विन्धादुदरकोदरम् । गः ।
२ । कृच्छ्रादारक्ष । गः ।	७ । साधितां वा प्रदापयेत् । गः ।
३ । आध्मातकोष्ठैः । खः ।	८ । तैलं । गः ।
४ । राजादाहविवर्जितम् । गः ।	९ । गोमूत्रैर्माहिषान्वितैः । गः ।
५ । यत् । गः ।	

पीततैलं विरिक्तञ्च दूर्वाघासेन पोषयेत् ।
 आधानादुदरस्यैव पुनः कुर्यात् क्रियामिमाम् ॥ १६ ॥
 चिष्टहन्ती वचा चैव कषायेण च साधितम् ।
 वातोदारे घृतं शस्तं पाने युक्त्या प्रयोजितम् ॥ १७ ॥

पित्तोदरचिकित्सा ।

पिप्पलीशृङ्गवेरञ्च दन्त्यारग्वधचिचकम् ।
 दध्ना मूत्रन्ततस्तैलं पचेन्मृदग्निना बुधः ॥ १८ ॥
 पित्तोदराभिभूतस्य पानमेतत् प्रदापयेत् ।
 द्विजुयुक्तं तुरङ्गस्य यथाग्नि च यथावलम् ॥ १९ ॥

श्लेष्मोदरचिकित्सा ।

वातोदरे समुद्दिष्टां श्लेष्मजे कारयेत् क्रियाम् ।
 सन्निपातसमुत्थे तु कुर्यात् साधारणीं क्रियाम् ॥ २० ॥
 पिण्डीकृतं चिकटुकं क्षारसैन्धवयोजितम् ।
 दत्वानुपाययेन्मूर्चं माहिषं वाथ सौरभम् ॥ २१ ॥
 प्रति प्रभाते कर्त्तव्यं तुरङ्गस्य यथावलम् ।
 श्लीहोदरविनाशाय विधिरेष विजानता ॥ २२ ॥
 या क्रिया विहिता पूर्वं वातोदरचिकित्सिते ।
 सैव बह्वगुदे कार्य्या सस्त्रावे पित्तजेऽपि वा ॥ २३ ॥
 बद्धा वाहं दृढं विद्वान् धरण्यां विनिपातयेत् ।
 उदकोदरे ततः कर्म कुर्याद्भिषगतन्द्रितः ॥ २४ ॥

हृदयस्याधरे भागे ऊर्ध्वभागे च नाभितः ।
 अधोवा नाभितः कुर्याच्छेदनं चतुरङ्गुले ॥ २५ ॥
 शस्त्रेणोत्पलपचेण वामभागे विचक्षणः ।
 एकमेवाङ्गुलं शस्त्रं कुक्षौ चापि प्रवेशयेत् ॥ २६ ॥
 वेधब्रूये ततस्तस्मिन् नालिकां वस्त्रवेष्टिताम् ।
 प्रक्षिप्य गालयेदारि यावद्द्वै कोष्ठलाघवम् ॥ २७ ॥
 स्वच्छतोयपरिस्रावे तदसाध्यं समादिशेत् ।
 आचोद्विते सरक्ते वा साध्यं विद्वान् समादिशेत् ॥ २८ ॥
 आहृष्य नलिकां प्राञ्जः पटुकेन तथा ब्रणम् ।
 घृतशुतेन बध्नीयाद्वत्वा कर्पटचीरकम् ॥ २९ ॥
 मुक्ता चोत्थाप्य वाहन्तु वाग्भिः प्रसारयेद्विषक् ।
 कषायैः क्षीरवृक्षाणां ब्रणश्चाश्च्योतयेत्ततः ॥ ३० ॥
 विद्धोदरस्य वाहस्य निर्वा .... ।
 उदकञ्चैव घासञ्च नो दद्याद्विवसचयम् ॥ ३१ ॥
 ततो दूर्वा प्रदातव्या उदकञ्चापि संस्कृतम् ।
 कथितं क्षीरवृक्षाणां वल्कलैर्मधुयोजितम् ॥ ३२ ॥
 ततो रूढब्रणं बुद्ध्वा सञ्जातवलमेव च ।
 एतान् वै खादने दद्याद् युक्त्या चैव सुसंस्कृतान् ॥ ३३ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे उदरचि-
 कित्सिते द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ चिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अर्शोऽलक्ष्यम् ।

कृशो रुक्षश्च मन्दाशी बलहीनशिराम्बितः^१ ।
 अशसा क्रियते वाजी गुदमार्गगतेन च ॥ १ ॥
 जम्बूवदरखर्जू रफलरूपञ्च तद्भवेत्^२ ।
 गुदाभ्यन्तरजं मांसमेकदिवहुसंख्यकम् ॥ २ ॥

तच्चिकित्सा ।

क्रियां तस्य प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं समासतः ।
 येन शाम्यति^३ वाहानां भृशमर्शो विवर्द्धितम् ॥ ३ ॥
 यन्त्रं षडङ्गुलं विद्वान् छिद्रं^४ पञ्चाङ्गुलं भिषक् ।
 अधोऽर्द्धाङ्गुलविस्तीर्णं^५ दैर्घ्येणाप्यङ्गुलत्रयम् ॥ ४ ॥
 उभयोः पाश्र्वयोस्तस्य कुर्याच्छिद्रद्वयं वुधः ।
 अर्शस्तेन तु वाहस्य द्विच्छिद्रेण विलोकयेत्^६ ॥ ५ ॥

१ । अर्शःसु मांसाङ्कुरा जम्बूफलाद्याकारा द्विश्चादिवहुसंख्यकाः
 गुदाभ्यन्तरे जायते इत्यर्थः ।

१ । शिरोऽङ्गुलः । खः ।

२ । जम्बूफलञ्च । खः ।

३ । यद्भवेत् । खः ।

४ । मूलम् । गः ।

५ । शाम्येत । गः ।

६ । शिरः । गः ।

७ । चतुरङ्गुलविस्तीर्णं । गः ।

८ । कुर्यात् षट्पदादिभिःकृतम् । गः ।

९ । अवलोकयेत् । गः ।

एकच्छिद्रेण वै कर्म^१ कुर्याच्छेदादि^२पूर्वकम् ।
 पातितस्य सुबद्धस्य तुरगस्य^३ विचक्षणः ॥ ६ ॥
 घृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्त्वा युक्त्या यन्त्रं द्विच्छिद्रकम् ।
 ततः सम्यक् समासेन अर्शस्तद्विमान् भिषक् ॥ ७ ॥
 यन्त्रं द्विच्छिद्रमाकृष्य प्रक्षिपेदेकरन्ध्रकम् ।
 यन्त्रं छिद्रान्तरस्थन्तु अर्शः कृत्वा विचक्षणः ॥ ८ ॥
 छित्त्वा तीक्ष्णोऽशस्त्रेण दहेस्त्रौहशलाकया ।
 सम्यग्दग्धं भिषगुबुद्ध्या मधुयुक्तेन सर्पिषा ॥ ९ ॥
 श्लेपयेद्गुणदेशन्तु यन्त्रञ्चैवापकर्षयेत् ।
 मुक्त्वा वाहं समुत्थाप्य वाजिं वातेषु चारयेत् ॥ १० ॥
 अतिशीतं जलं मूर्ध्नि चिके चापि प्रदापयेत् ।
 तस्यां राशौ प्रदातव्यो घासे वाहस्य यत्नतः ॥ ११ ॥
 चिफलाक्वाथसंयुक्तं प्रातर्दद्याच्च गुग्गुलुम् ।
 शृतशीतं जलं पाने घासे^४ दूर्वा च शस्यते ॥ १२ ॥

६ । पातितस्य सुबद्धस्येति निपात्य सुयन्त्रितस्येत्यर्थः ।

१० । वाजिमितीकारान्तवाजिशब्दोऽप्रसिद्धः ।

१ । एकच्छिद्रे ततःकर्म । गः । ४ । वाजिं प्रश्वास्य वाहयेत् । खः ।

२ । भेदादि । गः ।

५ । घासे । गः ।

३ । प्रतीतस्य । गः ।

सप्त^१ पञ्च प्रदातव्यः विफलाकाशयोजितः ।
 ततो जातवत्सं बुद्ध्या^२ तुरगं भिषजांवरः ॥ १३ ॥
 यथेष्टाहारचेष्टन्तु कारयेत् क्रमशः^३ पुनः ।
 वातजं श्लेष्मजं बुद्ध्या साधयेद्गग्निना भिषक् ॥
 पित्तजं सम्यगालोक्य^४ दहेत् क्षारेण बुद्धिमान् ॥ १४ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽम्बशास्त्रे अर्शश्चि-
 कित्सिते त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

उत्कर्षलक्षणचिकित्सितम् ।

कर्णौ स्तब्धौ तथा पुच्छं स्तब्धं गात्रमकिञ्चन ।
 वातात्मकेन वाहस्य भवेदुत्कर्षकेन हि ॥ १ ॥
 वसया^५ घृततैलेन तस्याभ्यङ्गः प्रशस्यते ।
 प्रसारणादिभिस्तैलैः कुर्याच्चैवानुवासनम् ॥ २ ॥

१३ । सप्त पञ्चेति सप्ताहं तथा पञ्चाहं द्वादशाहमित्यर्थः ।

१४ । वातजे श्लेष्मजे वा अग्निदाहः पित्तजे चारदाहः प्रयोञ्ज्य इत्यर्थः । क्रमणमिति पाठे पादचारणमर्थः ।

१ । सप्ताहकं । खः ।

४ । वातजं ज्ञात्वा । गः ।

२ । बुद्ध्या । गः ।

५ । पयसा । गः ।

३ । क्रमशं बुधः । गः ।

अतसीभिः शणैर्माषैस्तिलधान्यैर्यवैस्तथा ।
 वस्त्रबद्धपुटः^१ खेदः शस्तः काञ्जिकसाधितैः ॥ ३ ॥
 जंघा भासस्य^२ सर्पस्य जाङ्गलैः साधितो^३ रसः ।
 तस्मै पाने हितो दृष्टः शाल्यन्नेन च भोजनम् ॥ ४ ॥
 शौकरैर्माद्द्विषैश्छागैरसैर्वा तदभाषतः ।
 पञ्चमूलकषायेण सिद्धस्तैलेन भावितः^४ ॥ ५ ॥
 गुड़तैलयुता वापि सुरा पाने प्रशस्यते ।
 शुनः छित्वा शिरो रक्तं गृहीत्वा दापयेत् ततः^५ ॥ ६ ॥
 छागमार्जारमेषाणां^६ रक्तं सद्यः^७ सुतं भिषक् ।
 दापयेत् पञ्चमूलस्य कषायेण समन्वितम् ॥ ७ ॥

३ । अतसी (मशिना) ।

४ । अयं पाठो ग-पुस्तके नास्ति । रसैरित्यत्र रस इति पाठः साधुः ।

६ । गुड़तैलयोर्यथाक्रमं पलायकं प्रस्थाद्धं च देयम् ।

७ । अयं पाठो ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । सवर्षैर्माषैः । खः ।

२ । वस्त्रबद्धपुटखेदस्तमकाञ्जिकसाधितः । गः ।

३ । चर्म नागस्य । गः ।

४ । शास्त्रकोविदः । खः ।

५ । मूर्च्छितः । गः ।

६ । शुनः स्त्रित्वा ततो रक्तं गृहीत्वा दापयेत्तदा । गः ।

७ । मेषमार्जारच्छागानां । गः ।

८ । रक्तं दद्यात् प्रहतं । गः ।

पञ्चमूलकषायेण कृत्वा मांसरसं वुधः ।
 यवागूं साधयेत्तेन तिलमिश्रैश्च तण्डुलैः ॥ ८ ॥
 वसया^१ तिलतैलेन सर्पिषा चापि संस्कृतम् ।
 भोजने तां भिषग्दद्यादुत्कर्णकनिवारणीम् ॥ ९ ॥
 ग्रासार्थं दापयेद्दूर्वां पाने बोष्णजलं पिबेत्^२ ।
 त्रिवृताद्यैस्तथा तैलैः कर्णयोस्तस्य पूरणम् ॥ १० ॥
 उत्कर्णको यदाश्वस्य क्रियया नोपशाम्यति ।
 वह्निं प्रदापयेत् कुक्षौ^३ ललाटे कर्णयोस्तथा ॥ ११ ॥
 ग्रासद्वेषी सदाध्मातः^४ कृच्छ्रमूत्रपुरीषकृत् ।
 लालाब्रण^५युतः श्वासी उत्कर्णी नैव जीवति ॥ १२ ॥
 स्वेदस्निग्धो निवातश्च स्थानं प्रावरणानि च ।
 पयांसि भोजने स्वादुकङ्कम्ललवणानि च ।
 दृंहणं सर्व्वथा वैद्यः कुर्यादुत्कर्णपीडिते ॥ १३ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे उत्कर्ण-
 चिकित्सिते चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

१० । कर्णपूरणे तैलस्य कुडवो मात्रा ।

१ । पयसा । गः ।

४ । समाध्मातः । गः ।

२ । यथा । गः ।

५ । ललाटब्रणः । गः ।

३ । पुच्छे । गः ।

६ । सिध्यति । गः ।

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

वातव्याधौ

मन्यास्तम्भादिष्वक्षयाणि ।

नमत्युन्नमति^१ ग्रीवा स्तम्भा च यस्य वाजिनः ।
 मन्यास्तम्भं विजानीयाद्रोगं तस्य सुदारुणम् ॥ १ ॥
 एवं विधायां ग्रीवायां स्फुरणं यस्य विद्यते^२ ।
 मन्याच्छास्तीति^३ तं विद्यान्मन्दाहारं तुरङ्गमम् ॥ २ ॥
 संघृहीता हनू यस्य^४ निश्चलौ यस्य वाजिनः ।
 खाला स्रवति^५ चात्यन्तं विन्यात्तस्य हनुग्रहम् ॥ ३ ॥
 स्तम्भं^६ पृष्ठोन्नतञ्चैव रन्ध्रौ क्षिप्तस्य यस्य च ।
 तस्य पृष्ठग्रहं रोगमूर्ध्वग्रीवस्य निर्दिशेत् ॥ ४ ॥
 एकः प्रसम्बते कर्णः शरीराहञ्च शुष्यति ।
 शूनो^७ भवति चाश्वश्च रोगे वैकाङ्गसंघके ॥ ५ ॥

२ । एवं विधायां स्तम्भायामित्यर्थः । स्फुरणं कम्पनम् ।

- १ । नचात्युन्नमति ग्रीवा तथा यस्य हि वाजिनः । गः ।
- २ । दृश्यते । खः ।
- ३ । मन्यावतीति । गः ।
- ४ । हनुर्यस्य निश्चलो वापि वाजिनः । खः ।
- ५ । खालाच्छास्तीति चात्यर्थं । गः ।
- ६ । तद्व्यमानश्च नष्टश्च रन्ध्रं । गः ।
- ७ । शूनं भवतु । गः ।

संवासी चैव यः पूर्व पुनः स्वस्थो भृशं भवेत् ।
 प्रखिन्नाङ्गस्य तस्याशु मृगरोगं समादिशेत् ॥ ६ ॥
 मृगरोगी यदा वाजी जृम्भावान् जायते मुहुः ।
 मृगजृम्भं तदा तस्य व्याधिं समुपलक्षयेत् ॥ ७ ॥
 गत्वा यः पूर्वकायेन पुनः पश्चाच्च^१ गच्छति ।
 स्तब्धाङ्गो वेदनार्त्तश्च तस्याश्लेषकमादिशेत्^२ ॥ ८ ॥
 वक्रः पश्चिमकायेन मण्डलैर्यो विचेष्टते^३ ।
 मन्दग्रासश्च दीनश्च भ्रामिताक्षो रजोवृतः^४ ॥ ९ ॥
 पश्चात्कायेन यो वाजी भूमिं गत्वा निषीदति ।
 खेदश्चाग्रिमकायेन स्वस्थश्च परिवर्त्तते^५ ॥ १० ॥
 कृच्छ्रादुत्थापितश्चापि पुनर्यो याति^६ मेदिनीम् ।
 कपोतकनिषादीति स ज्ञेयः कृच्छ्रजीवनः ॥ ११ ॥

---

६ । प्रखिन्नाङ्गस्य घर्माक्तकलेवरस्य ।

- १ । पुनरन्वयः । गः ।
 २ । तस्याधिच्छेषमादिशेत् । गः ।
 ३ । विचेष्टयेत् । खः ।
 ४ । रजान्वितः । गः ।
 ५ । तेनैव परिवर्द्धयेत् । गः ।
 ६ । पुनर्यो ब्रह्मवेदनः । गः ।

हनुद्वयस्य^१ विश्लेषाद्घोणाभेदाच्च बुद्धिमान् ।
नासापुटविकाराच्च अर्द्धितं रोगमादिशेत् ॥ १२ ॥

एषां चिकित्साः ।

एते वातात्मका रोगा मन्यास्तम्भादयः स्मृताः ।
उत्कर्णकक्रियाः^२ सर्वा वाहानां तेषु कारयेत् ॥ १३ ॥
उत्कर्णकचिकित्सा च पानमेतद् विशिष्यते ।
कपोतकनिषादस्य तद्विन्द्यादृश्यमाणकम्^३ ॥ १४ ॥
हरितान्^४ यावश्रूकांश्च पिष्ट्वालम्बुषया सह ।
आलोच्य तिलतैलेन ततः पानं प्रदापयेत् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे वातव्याधि-
चिकित्सिते पंचपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

१२ । अयं षाड्दशोको ग-पुस्तके नास्ति । बलवर्द्धनं कर्म
दृश्यम् ।

१ । हनुद्वयं संप्रक्षिप्तं यस्य नासा च भिद्यते । नासापुटविकारैश्च
अर्द्धितः परिकीर्तितः । खः ।

२ । उत्कर्णकां क्रियां सर्वां दाहितामेषु । खः ।

३ । दद्यात्तदृश्यमाणकम् । गः ।

४ । हरितं यवश्रूकश्च काशश्चैव विशेषतः ।

अथ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

उन्मादिनिदानलक्षणम् ।

यद्युन्मादः^१ समुद्दिष्टः श्लेष्मपित्तसमुद्भवः ।
 तथापि^२ न विना वातमुन्मादो जायते भ्रुवम् ॥ १ ॥
 प्रकोपकारणैः प्रोक्तैः^३ कुपिते मातरिस्वनि ।
 उन्मादो जायतेऽश्वस्य तस्य रूपञ्च वक्ष्यते ॥ २ ॥
 यातुमिच्छति यः स्थित्वा रज्जुं दन्तैश्च खादति ।
 खादत्यकस्माद् यवसं पुनश्चैव न खादति ॥ ३ ॥
 कदाचिद्बुध्यते संज्ञां कदाचिच्च न बुध्यते ।
 स्वभावान्यात्वसंयुक्तं तद्बुद्धा कारयेत् क्रियाम् ॥ ४ ॥
 हिङ्गुयुक्तं पुराणस्य सर्पिषः पानमुत्तमम् ।
 उन्मादिनस्तुरङ्गस्य घृताभ्यङ्गस्तु सर्व्वदा ॥ ५ ॥
 उत्कर्णकादिरोगेषु साम्निकर्माणि यानि तु ।
 भोजनाभ्यङ्गपानानि निरूहास्थापनानि^४ च ॥ ६ ॥
 तानि^५ चास्य प्रयोज्यानि बद्धा चैव दृढं हयम् ।
 अब्रह्मेषु क्रियां कर्तुं नैवोन्मादिषु शक्यते^६ ॥ ७ ॥

१ । यदि नाम । खः ।

२ । तथापिचं विना वात उन्मादो वायुतो भ्रुवम् । गः ।

३ । सुप्ते । गः ।

४ । तानि सम्यक् प्रयोजयेत् । गः ।

५ । निपात्य भूमौ तुरगं बद्धा चैव दृढं वधः । खः ।

६ । कारयेत् । गः ।

निम्बपत्रवचाकुष्ठलाक्षाखण्डिङ्गुभिः ।
 गोलोमखुरशृङ्गैश्च पीतसिद्धार्थकैर्यवैः^१ ॥ ८ ॥
 उल्लूककाकपक्षैश्च भूतकेशैश्च पाण्डुभिः^२ ।
 सर्पनिर्मोकसंयुक्तैः कुर्याच्चूर्णं विचक्षणः ॥ ९ ॥
 अर्ककाष्ठाग्निनाधूमं तेन चूर्णेन दापयेत् ।
 घृतयुक्तेन वाहानामुन्मादव्याधिशान्तये ॥ १० ॥
 गोकुरङ्गकगोधानां^३ शिखिनः शशकस्य च ।
 पित्तानि दापयेत् प्राप्नो यथालब्धानि वा पुनः ॥ ११ ॥
 रसेनहिङ्गुतगरान् कुष्ठसर्षपसैन्धवान्^४ ।
 मनःशिलाञ्च संयुक्तां पित्तैः सार्द्धं प्रदापयेत् ॥ १२ ॥
 महिषह्यागमूत्रेण^५ वर्त्ति कृत्वा ततः पुनः ।
 उन्मादितेषु^६ सर्वेषु तथा कुर्यात्तथाञ्जनम् ॥ १३ ॥
 तथा ह्यायां विनिष्कास्य जायते सुखमुत्तमम् ॥

८ । रजोदतः रजोभिर्धुलिभिर्दत इव ।

११-१४ । मन्यास्तन्मादिषु सर्वेषु व्यातव्याधिषु उत्कर्षक-

१ । रसेन । गः ।

२ । तथा । गः ।

३ । उल्लूकस्य च पक्षैश्च भूतकेशिपक्षाण्डुभिः । गः ।

४ । गोकुरङ्गाभिलूकानां गौधानां । गः । पित्तमादाय सर्वेषां । गः ।

५ । सैन्धवसर्षपान् । गः ।

६ । भिषक् ह्यागस्य मूत्रेण ।

७ । उन्मादितं तत्रं कृत्वा वर्त्त्या ह्यायाविमुष्कया । खः ।

अश्वगन्धावचाकुष्ठरोचनामधुसर्षपैः ।
 रसार्थं पुटिका कार्या कण्ठे कर्पटवेष्टिता ॥ १४ ॥
 गोमूत्रघृतदुग्धैश्च दध्ना च गोमयेन च ।
 पञ्चगव्यं पचेत् सर्पिस्तस्य पानार्थमुत्तमम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे उन्माद-
 चिकित्सिते षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ग्रहनामलक्षणाणि ।

दृश्यन्ते यानि लिङ्गानि ग्रहदोषेण वाजिनाम् ।
 तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु' ॥ १ ॥
 लोहिताश्लो विरूपाश्लो हरिर्वलिस्तथैव च ।
 स काशी चैव विख्यातः संकाशी च परः स्मृतः ॥ २ ॥

चिकित्सेव कार्या केवलं कपोतकनिषीदे हरितादिपानविशेषः प्रयोज्य
 इत्यर्थः ।

१ । अयं ग्रहग्रहचिकित्साध्यायो गपुस्तके खण्डितोऽस्ति ।

१ । ग्रहाणां यानि यानि च । खः ।

सुसंस्थितश्च^१ कैवेरो वैशाखश्च मृदुग्रहः ।
 ऊर्ध्वश्च दारुणश्चैव षड्विधो वरुणग्रहः ॥ ३ ॥
 वृहस्पतिश्च सोमश्च तथा^२ सूर्यग्रहोऽपरः ।
 एते प्रोक्ता ग्रहाः सर्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥ ४ ॥
 एतैर्दृष्टाः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्व्वदा ।
 चिह्नं सर्व्वं^३ प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥ ५ ॥
 कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः ।
 पश्चालङ्गनी सकम्पश्च खिद्यते हरिपोद्धितः ॥ ६ ॥
 भवन्ति विन्दवो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
 हरिताक्षगृहीतोऽश्वो ग्रासदेषी च जायते ॥ ७ ॥
 प्रखिन्नगुरुगात्रश्च लुब्धचंक्रमणक्रियः ।
 मीलतोन्मीलता चाक्षणा स्वभावान्नित्यमेव च ॥ ८ ॥
 विरूपाक्षगृहीते तु कम्पः स्वदश्च जायते ।
 उत्थितः सहसा यस्तु मूर्धा पतति भूतले ॥ ९ ॥
 क्तब्धाक्षो मुच्यते केग्रीस्तथा वालैः^४ खुरैरपि ।

७ । अत्र हरिताक्षस्यले लोहितोक्ष इति पाठो भवितुं युक्तः ।
 भवन्तीत्यादयो यो भूतले इत्यन्ताः श्लोकाः ख० पुस्तके न सन्ति ।

१ । सुप्तं स्थितं । खः ।

२ । वतः । गः ।

३ । चिह्नमेवां । गः ।

४ । रोमखुरैरपि । गः ।

वलिग्रहग्रहीतोऽसौ स्तब्धकर्णशिरोधरः^१ ॥ १० ॥
 अकस्माद् यस्य क्षोमानि शीर्यन्ते यश्च लङ्गति ।
 शूनपश्चिमपादस्य^२ तस्य काशिग्रहं^३ वदेत् ॥ ११ ॥
 सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
 प्रोथते सततञ्चैव संकाशिग्रहपीडितः ॥ १२ ॥
 खिन्नाङ्गो^४ वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च^५ तिष्ठति ।
 कौवेरग्रहसंदुष्टं^६ तं विन्द्यात् कष्टजीवितम् ॥ १३ ॥
 हेषते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते^७ ।
 सुसंस्थितग्रहाविष्टः^८ स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥ १४ ॥
 स्तब्धेन गुरुणा चैव वेपमानेन परिण्डितः^९ ।
 गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखग्रहसेवितम् ॥ १५ ॥
 ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्य मुहुर्मुहुः ।
 जृम्भते पूर्वकायेन शीतोच्छ्वासी विशोचनः^{१०} ॥ १६ ॥

१ । कलिग्रहग्रहीतः । खः ।

२ । स्तब्धकर्णाश्रुताधरः । खः ।

३ । शूनपश्चिमपादस्य । गः ।

४ । संकाशिग्रहमादिष्टेत् । गः ।

५ । खिन्नाङ्गः । गः ।

६ । योऽवतिष्ठते । गः ।

७ । कौवेरग्रहसंग्रहं विद्यात्तस्य च जीवितम् । गः ।

८ । आत्मनि लीयते । गः ।

९ । ग्रहैर्वृष्टः । गः ।

१० । पीडितः । गः ।

११ । विशोधना । गः ।

नोद्विजेत्वाहतः^१ पृष्ठे कश्या पाणिनापिवा ।
 तं वै दीर्घस्वरग्रस्तं^२ दृष्ट्वैव परिवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 श्यामं^३ जिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्मृतिर्भवेत् ।
 ऊर्द्धं^४ ग्रहकृतं दोषं तस्य^५ दीनस्य निर्दिशेत् ॥ १८ ॥
 तालुजिह्वे^६ च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च ।
 श्यावं रूपं च^७ यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥ १९ ॥
 तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान्^८ वरुणग्रहैः ।
 कृतं दोषं महाघोरं^९ स्तब्धाङ्गस्य विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥
 हेघते^{१०} सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
 स्तब्धाश्वो जृम्भतेऽत्यर्थं तस्यापि सलिलग्रहः^{११} ॥ २१ ॥

१७ । नोद्विजेत् न भीतो भवेत् । दीर्घस्वरग्रस्तमिति दीर्घेण
 खरेण रावेण ग्रस्तमाक्रान्तं । मृगग्रहग्रस्तमिति पाठे, तन्नामकेन ग्रहेण
 ग्रस्तम् ।

१८ । श्यावमिति पाठे कृष्णपीतं, जिह्वामुखकृष्णत्वं दर्शनस्वरण-
 नाश्रयेति सर्व्वं ऊर्द्धं नामकग्रहजनितमित्यर्थः । दीनस्य भीतस्य
 स्तब्धाङ्गस्येति पाठे जड़ीभूतकलेवरस्य ।

१ । हतः । गः ।

२ । मृगग्रहग्रस्तं । गः ।

३ । श्यावं । गः ।

४ । ऊर्द्धं । गः ।

५ । स्तब्धाङ्गस्य । गः ।

६ । तालुजिह्वा च । गः ।

७ । श्यावं तपश्च । खः ।

८ । मेहमानस्य बुद्धिमान् । खः ।

९ । वरुणग्रहकृतं रोगं । खः ।

१० । फ्रेषते । गः ।

११ । सालिबग्रहः । गः ।

सुविस्फुरितसर्वाङ्गः^१ सलिले निश्चलस्थितः ।
 हेषते विस्तरं^२ वाजी वरुणग्रहपीडितः ॥ २२ ॥
 मुहूर्त्तावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति^३ ।
 मुखपाकश्च^४ यस्यान्ते तं विन्द्यादुदकग्रहम् ॥ २३ ॥
 उद्वर्तिताक्षः^५ खिन्नश्च संगृहीतहनुश्च यः ।
 कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीडितः ॥ २४ ॥
 स्तम्भग्रीवो न जानाति कशाघातं सुदुर्म्भनाः ।
 जलग्रहग्रहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्चलः ॥ २५ ॥
 श्रुनाक्षिक्रूटो रक्ताक्षः^६ कृशः खलति यो मुहुः ।
 वृहस्पतिग्रहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ॥ २६ ॥

२२ । सुविस्फुरितसर्वाङ्गः अतिशयकम्पान्वितकलेवरः । खिन्न-
 स्फुरितसर्वाङ्ग इति पाठे खिन्नं घर्षात् । विस्तरं विहृतस्तरं ।

२३ । मुखपाको मुखस्त्रावः । त्वचि पाक इति द्वितीयपाठे
 त्वचः पक्वदेदनावलमित्यर्थः ।

२४ । संगृहीतहनुः स्तम्भहनुः ।

१ । भिन्नस्फुरितसर्वाङ्गः । गः ।

२ । निश्चलः । गः ।

३ । योऽवतिष्ठते । गः ।

४ । त्वचि पाकश्च यस्य स्यात्तं विन्द्यादुदकं ग्रहैः । गः ।

५ । ऊर्ध्वं वर्त्तितचक्षुस्तु खिन्नस्तम्भहनुश्च यः । गः ।

६ । श्रुनाक्षिपेदकृत्रस्य । खः ।

कम्पते^१ पूर्वकायेन स्वल्पपानाशनश्च यः ।
 श्रेते प्रसार्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीडितः ॥ २७ ॥
 रक्ताक्षः^२ शूनकण्ठश्च कम्पमानश्च आसयुक् ।
 फेनतीव्राङ्गखेदश्च^३ अस्तः सूर्यग्रहेण सः ॥ २८ ॥
 उदके^४ तत्समीपे वा प्रायो गृह्णाति दारुणः ।
 तुरङ्गं सत्वहीनन्तु षड्विधो वारुणग्रहः ॥ २९ ॥
 यज्ञभूमिचिताचैत्यशून्यवेश्मसुरालये^५ ।
 लोहिताक्षादयो रोषाद्^६ ग्रहा गृह्णन्ति वाजिनः ॥ ३० ॥
 एवंविधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्दिशेत् ।
 वातपित्तकफानान्तु निदानैर्व्याधिमादिशेत् ॥ ३१ ॥
 एकाकारेण रोगेण म्रियते वा ह्ययो यदा ।
 तुरङ्गानां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदारुणाः ॥ ३२ ॥
 ग्रहदोषेषु सर्वेषु उपसर्गास्तथैव च ।
 अथोक्ताश्च महाशान्तिं गान्धर्वीश्च प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
 अश्वरक्षाविधानाय ऋक्षं सम्मान्य पावकम् ।

१ । ञट्मते । गः ।

२ । रक्ताङ्गः सन्नकण्ठश्च कम्पकक्षांससंयुतः । गः ।

३ । फेनातिश्राखान् वेदी । खः ।

४ । उदकस्य समीपे वा । गः ।

५ । यज्ञभूमिं विनिर्मित्य तत्रैव बुधदेवता । गः ।

६ । सर्वे ग्रहाः गृह्णन्ति वाजिनम् । गः ।

जुहुयाद्दृष्टसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा सुपूजितः ॥ ३४ ॥
 शान्तिकं कारयेत् कर्म वलिञ्चापि प्रयोजयेत् ।
 ग्रहदोषेषु^१ सर्वेषु शान्तिकर्माणि कारयेत् ॥ ३५ ॥
 देवद्विजप्रव्रजितगुरुद्वान् यतीनपि ।
 तोषयेद्भोजनैर्दानैर्वस्त्रगोकाञ्चनादिभिः ॥ ३६ ॥
 रात्रौ शालासमीपे तु वलिं दद्याच् चतुर्दिशम् ।
 मत्स्यमांसैश्च पक्वान्नैः कृशरैः^२ पायसादिभिः ॥ ३७ ॥
 चिराच्च पञ्चराच्च वा सप्तरात्रमथापि वा ।
 नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक् ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रहगृही-
 तचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

वातादिशोषलक्षणानि ।

वातादिदोषजातानां शोषाणामनुपूर्व्वशः ।
 लक्षणञ्च चिकित्सां प्रवक्ष्यामि समासतः ॥ १ ॥

१ । अर्थं श्लोको ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । रोगेषु । गः ।

२ । कृशरा । खः ।

आध्मातकुक्षे^१र्यस्य स्याद् रुक्षः काशः कृशस्य च ।
 मूषकृच्छ्रं ततश्चैव भिन्नफेनिलविह्वलम् ॥ २ ॥
 प्रत्यहं ह्यीयमानस्य मन्दग्रासस्य तस्य वै ।
 भिषग् वातात्मकं शोषं चिचरोन्नः^२ समादिशेत् ॥ ३ ॥
 काशदौर्वल्यसंयुक्तस्तृष्णादाहसमन्वितः ।
 सङ्कीर्णं रोमकेशेच पित्तशोषं विनिर्दिशेत् ॥ ४ ॥
 भिन्नदीर्घाङ्गवालस्य मन्दग्रासस्य बुद्धिमान् ।
 सततं ह्यीयमानस्य धृशं कासार्दितस्य च ॥ ५ ॥
 नित्यं शीतशरीरस्य निद्रातन्द्रान्वितस्य च ।
 भिन्नचिह्नस्य वाहस्य शोषं श्लेष्मात्मकं वदेत्^३ ॥ ६ ॥
 सर्वलिङ्गान्वितश्चैव^४ जानीयात्सान्निपातिकम् ।
 असाध्यं वाजिनां^५ शोषं कृच्छ्रसाध्यमथापि वा ॥ ७ ॥

४ । एषच श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति ।

५ । पञ्चमस्य तृतीयतुर्यपदौ षष्ठस्य च प्रथमपादद्वयं ग-
पुस्तके नास्ति ।

१ । आध्मातकुक्षिः । खः ।

२ । शोषरोगिणं तत् । खः ।

३ । भवेत् । खः ।

४ । सर्वलिङ्गान्वितं शोषं । गः ।

५ । वाजिनश्चैव । गः ।

गात्रं^१ भवति दुर्गन्धि सर्वेषामेव श्रोषिणाम् ।
अहन्यहनि चाङ्गानि हीयन्ते च विशेषतः ॥ ८ ॥

एतच्चिकित्साः ।

एषां चिकित्सां वक्ष्यामि मुनिभिः पूर्वनादिताम् ।
वातादिदोषजातानां^२ श्रोषाणामनुपूर्वशः ॥ ९ ॥
पञ्चमूलकषायेण कृत्वा मांसरसं बुधः ।
शाल्यन्नं^३ भोजयेत्तेन सतैललवणान्वितम् ॥ १० ॥
युक्त्या^४ संभोजितं पश्चात् सञ्जाताग्निबलं सुधोः ।
प्रसारिण्यादिभिस्तैलैस्ततश्चास्थापयेद् भिषक् ॥ ११ ॥
कदाचिद्वातश्रोषार्त्तः सिद्धिं याति न वा^५ ह्ययः ।

८ । सर्वेषामेव श्रोषिणामिति वातादिचतुर्विधश्रोषिणामित्यर्थः । पाठान्तरे गात्रमित्यत्र मूलम् । हीयन्ते क्षीणानि भवन्ति ।

१० । पञ्चमूलस्य पादशिष्टकषायेण मांसं विपाच्य तेन सह शाल्यन्नं भोजयेदित्यर्थः । पञ्चमूलं पलमितम् । लवणस्य पलं तैलस्य च कुडुवः ।

११ । आस्थापयेत् आस्थापनकर्म्म कारयेदित्यर्थः । प्रसारिण्यादिभिस्तैलैरिति तैलाध्यायोक्तैरित्यर्थः ।

१ । मर्लं । गः ।

२ । वातादीनाञ्च दोषाणां श्रोषिणां । खः ।

३ । शाल्यन्नभोजनं तेषां । गः ।

४ । युक्ता । गः ।

५ । पश्चात् । गः ।

६ । अन्यथा ह्ययः । गः ।

विद्वद्भिः क्रियया वैद्यैः सम्यगेवं प्रयुक्तया ॥ १२ ॥
 दर्भमोरट^१शालीनां तथाच नल^२काशयोः ।
 मूलान्यादाय सर्व्वेषां क्वाथयेन्मृदुनाग्निना^३ ॥ १३ ॥
 मांसैस्तेन^४ कषायेण रसं कृत्वा विचक्षणः ।
 यवान्नं भोजने दद्यात् सघृतं पित्तशोषिणम् ॥ १४ ॥
 वासानिम्बकषायेण रसं कृत्वा विचक्षणः ।
 जाङ्गलानां तथा मांसैर्मृगाणामथ पक्षिणाम् ॥ १५ ॥
 कुलत्थं सुकृतं तेन^५ रसकेन समन्वितम् ।
 भोजयेन्मधुना युक्तं तैलचिकटुकान्वितम् ॥ १६ ॥

१३ । मोरट इक्षुमूलं । नलकाशयोरित्यत्र पाठान्तरे शणमूलम् ।
 एषां मूलानां मिलित्वा पलं याञ्चम् ।
 १४ । सघृतमित्यत्र घृतं पलचतुष्टयमितम् ।
 १५ । जाङ्गलानामिति मृगविशेषणम् ।
 १६ । सुकृतं सुसिद्धं । तेन रसकेनेति पूर्व्वोक्तकषायसिद्धमांसरसे-
 नेत्यर्थः । श्लेष्मशोषातुरं भोजयेदित्यन्वयः ।

- १ । चैवद्भिः । गः ।
 २ । दर्भशरेक्षु । गः ।
 ३ । शय । गः ।
 ४ । मृदुना चाग्निना शनैः । गः ।
 ५ । तेन सर्व्वकषायेण । गः ।
 ६ । क्वाथयेद्देयः । गः ।
 ७ । मधुसंयुक्तांस्तान् तिलैश्च कटुकान्वितैः । खः ।

श्लेष्मशोषातुरं^१ वाहं वीक्ष्य चाग्निबलं वुधः ।
 सन्निपातोद्भवे चापि कुर्याद् भेषजसङ्करम् ॥ १७ ॥
 चितायां दह्यमानायां तद्ब्रूमेन विचक्षणः ।
 धूपयेत् सर्वशोषे तु तुरङ्गं शास्त्रकोविदः ॥ १८ ॥
 जलीकसाञ्च रक्तेन कुर्यान्नेचाञ्जनं^२ भिषक् ।
 पिष्टाभिः सकलाभिर्वा ताभिः^३ शस्तमयाञ्जनम् ॥ १८ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे शोषेऽष्ट-
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ एकोनषष्टितमोऽध्यायः ।

वातवलासकलक्षणधिकित्मितम् ।

कफमारुतसम्भूतः स्थूरासन्धिसमाश्रितः ।
 शोथो वातवलासाख्यो मृदुश्चैव सवेदनः ॥ १ ॥
 तेनातिखञ्जतोऽश्वस्य स्तब्धं पर्व्वं च जायते ।
 स्थौरकां^४ वेधयेत् सम्यग् वसातैलञ्च सर्पिषा ॥ २ ॥

१ । श्लेष्मपित्ताय चाश्राव । गः ।

२ । तेनाञ्जनं । गः ।

३ । वातार्त्ते शस्तमङ्गनम् । गः ।

४ । वसातैलञ्च सर्पिष्व पञ्चभिर्लवणैः सह । कृते दद्याद् भिषक्
 प्रातः सञ्चक्षेद्वैश्च मर्दयेत् ॥ गः ।

पञ्चभिर्लवणैः साङ्गं पाने दद्याद्भिषग्वरः ।
 प्राञ्जः श्रोथं ततस्तैश्च मर्हयेद्भिषजां वरः ॥ ३ ॥
 भग्नैः शंखकपालाद्यैः स्वेदैस्तं स्वेदयेद्भिषक् ।
 तैलयुक्तं जलं पाने ग्रासे दूर्वाञ्च दापयेत् ॥ ४ ॥
 पञ्चमूलकषायेण क्षीरयुक्तेन वस्तयः^१ ।
 सुखाय विहितास्तस्य पिप्पलीकस्कयोजिताः ॥ ५ ॥
 वैद्यतेन^२ च तैलेन कुर्यात्तैलानुवासनम्^३ ।
 अशान्तौ^४ वह्निना कर्म ततः सम्पद्यते सुखम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे वातवला-
 सकचिकित्सिते एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥

३ । तैरिति उक्तवशात्तैलेर्लवणादिभिर्नैरित्यर्थः ।

५ । पञ्चमूलस्य पञ्चदशकम् । क्षीरस्य चाङ्गको वस्त्यर्थं गान्धः ।

१ । खेद्यैः संखेवयेद्भिषक् । खः ।

२ । वक्षिना । गः ।

३ । तैद्यताद्येन । गः ।

४ । तस्यानुवासनम् । गः ।

५ । अशान्तौ । खः ।

अथ षष्टितमोऽध्यायः ।

व्यापल्लक्षणविकित्तितम् ।

प्रभूतं लवणं यस्य भोजने वाजिनो भवेत् ।
 केवलं वा ततश्चास्य^१ व्यापत् सुमहती भवेत् ॥ १ ॥
 लवणव्यापदार्त्तस्य खेदः श्वासश्च जायते ।
 जलावगाहनं शस्तं तस्य कर्दमलोपनम् ॥ २ ॥
 शर्करोदकपानञ्च हितं तस्मै^२ प्रकीर्तितम् ।
 पयोऽनुवासनं वापि^३ विशेषेणैव जायते ॥ ३ ॥
 लवणव्यापदार्त्तस्य पिष्ट्वालम्बुषया सह ।
 आलोद्य तिलतैलेन ततः पानं प्रदापयेत् ।
 हरीतकी कुष्ठकृतं दापयेत् पानमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 बहुभिः खादितैर्धान्यैर्धान्यव्यापदमादिशेत् ।
 शूलचिह्नं^४ ततस्तस्य विद्वलत्वञ्च जायते ॥ ५ ॥

४ । लवणेत्यादि षाड्श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति । अत्र तिल-
 तैलस्य प्रस्थाद्धं ग्राह्यम् । अलम्बुषायाश्च पलम् ।

५ । धान्यव्यापदं धान्यभक्षणजनितव्याधिमित्यर्थः ।

१ । तस्य व्याधिश्च महती । खः ।

२ । तस्य समाप्तया । गः ।

३ । क्षीरस्यास्यापनं तस्य । गः ।

४ । शूलं चिह्नं । खः ।

सौभिष्यवर्तिविहितां कुर्यात्तस्य भिषक् क्रियाम् ।
 अनयापि^१ सुखी न स्यात् कुक्षौ दाहस्ततः^२ स्मृतः ॥ ६ ॥
 लवणव्यापदुक्तस्तु^३ विधिः सर्व्वः प्रकीर्तितः ।
 सुराव्यापत्परोतस्य मुनिभिः शास्त्रकोविदैः ॥ ७ ॥
 क्षीरव्यापद्गृहीतोऽश्वो मन्दं पिवति खादति ।
 त्रिद्रालुर्वेदनार्त्तश्च ध्यायी गुरुशिरा भवेत् ॥ ८ ॥
 पिप्पल्या हस्तिपिप्पल्या तेजोवत्या तथैव च ।
 अतिविषेण शुण्ठ्या च युक्ता पाने सुरा हिता ॥ ९ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे व्यापच्चि-
 कित्सिते षष्ठितमोऽध्यायः ॥

अथैकषष्टितमोऽध्यायः ।

विषकक्षयचिकित्सितम् ।

स्थावरं जङ्गमञ्चैव विषं द्विविधमुच्यते ।
 जङ्गमं प्राणिसम्भूतं स्थावरञ्चापि मूलजम् ॥ १ ॥

९ । हस्तिपिप्पली गजपिप्पली । तेजोवती वचा । एषां पल-
मात्रः कस्तो देयः ।

१ । प्राणिसम्भूतमिति सर्पादिजनितम् । मूलजं कालकूटादिजम् ।

१ । यदि तथा । गः ।

२ । तदा । गः ।

३ । लवणव्यापत्परोतस्य । गः ।

प्रस्वेदो रोमहर्षश्च अरुचिर्गात्रसादनम् ।
 विवर्णमूत्रं लाला च भिन्नविह्वलमेव च ॥ २ ॥
 लिङ्गान्धेतानि वाहस्य सर्पदष्टस्य लक्षयेत् ।
 स्थावरेऽप्येवमेवन्तु नो दंशस्तत्र केवलम् ॥ ३ ॥
 कीटादिविषसंयुक्ते लालास्रावोऽपि जायते^१ ।
 शोथो वाधप्रदेशे तु अन्यच्च सर्पदष्टवत्^२ ॥ ४ ॥
 दत्त्वादौ^३ घृतपानन्तु जीवरक्षाविचक्षणः ।
 ततः कुर्यात् क्रियां वैद्यः प्रच्छन्नोदत्तनादिकम् ॥ ५ ॥
 तण्डुलीयकमूलन्तु मूलं विल्वकपित्थयोः ।
 गोघृतेन समालोद्य सर्पदष्टे तु पाययेत् ॥ ६ ॥
 सर्पदष्टस्य वाहस्य क्षिप्रं वस्त्रेण बुद्धिमान् ।
 प्रच्छायेद्दंशदेशन्तु^४ शिरां तस्य च^५ वेधयेत् ॥ ७ ॥

४ । वाधेत्यत्र वेधेति पाठः साधुः ।

६ । तण्डुलीयकमूलं । (कांटानटेरुमूलं) ।

७ । प्रच्छायेत् परिच्छादयेदित्यर्थः ।

१ । कीटादिक्रविषे लाला स्रावो वाहस्य जायते । गः ।

२ । दंशप्रवेशे तु अन्यद्वा सर्पदंष्ट्रवत् । गः ।

३ । दद्यादौ । खः ।

४ । प्रच्छायेद्दंशदेशन्तु । खः ।

५ । वा तस्य । खः ।

एवं कृत्वा भिषक् चूर्णैः शीघ्रमुदत्तयेत्ततः ।
 शालिहोत्रादिभिः प्रोक्तैर्विषघ्नैर्वक्ष्यमाणकैः ॥ ८ ॥
 कुष्ठजीरकदन्तीभिर्नैपालीभद्रमुस्तकैः ।
 कट्फलेन्द्रयवागारधूमास्फोटकसैन्यवैः ॥ ९ ॥
 विडङ्गपिप्पलीक्षारशतपुष्पावचाजलैः ॥
 निशातेजोवतीपाठामरिचागारधूमकैः ॥ १० ॥
 यथाप्राप्तः समस्तैर्वा एतैश्चूर्णैर्कृतैर्वुधः ।
 दष्टस्योदत्तयेद्देशं प्रस्थितञ्चैव वाजिनः ॥ ११ ॥
 प्रलेपो वा प्रदातव्य एतैर्गोमूत्रपेषितैः ।
 ततः शान्तिं प्रयच्छन्ति तुरङ्गे विषदूषिते ॥ १२ ॥
 चन्दनागुरुकुष्ठैश्च लोभ्रभार्गीफलीनखैः ।
 शिरोषदन्तीमूलैश्च दंशलेपो विषापहः ॥ १३ ॥
 दंशनार्त्तस्य वाहस्य दंशस्थानं विचक्षणः ।
 छिन्द्यात्तीक्ष्णेण शस्त्रेण मन्त्रैश्चैव विषं हरेत् ॥ १४ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे विषचि-
 कित्सिते एकषष्टितमोऽध्यायः ॥

८ । उदत्तयेत् घर्षयेत् ।

९ । आस्फोटः (हापरमाली) ।

१३ । फली प्रियङ्गुः ।

१ । चित्रक । गः ।

२ । कक्कोल । गः ।

२ । पिप्पली । गः ।

४ । मन्त्रैः । गः ।

अथ द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

अपस्मारलक्षणचिकित्सितम् ।

पतत्यकस्माद् यो भूमौ स्तब्धाक्षो गतचेतनः^१ ।
 स्वस्थाशयोऽपि^२ यः शीघ्रं सोऽपस्मारीति कीर्तितः ॥ १ ॥
 उन्मादोक्तक्रियां सर्वां ततः कुर्याद्विचक्षणः ।
 घृतस्यातिपुराणस्य तस्य पानञ्च शस्यते^३ ॥ २ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे अपस्मार-
 चिकित्सिते द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

अथ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

घटपदीमक्षलक्षणचिकित्सितम् ।

आपाण्डुवर्णा^४ कपिला हरिता च प्रजायते ।
 महोदरा च घटपादी^५ सूक्ष्मवर्कोत्तमाङ्गिका ॥ १ ॥
 घटपदी नाम विख्याता तथा चाञ्जलिकारिका^६ ।
 गङ्गापतङ्गसंज्ञा^७ च भाषिता सा दुरासदा ॥ २ ॥

१ । कम्पवाहनः । गः ।

२ । पुनश्च योत्थितः । गः ।

३ । प्रशस्यते । गः ।

४ । दुर्द्वर्णा च । गः ।

५ । मन्दोदरी घटपदी च । गः ।

६ । चाण्डालिकारिका । खः ।

७ । गङ्गापाताङ्गसंज्ञा । खः ।

ग्रासमध्यगतं^१ वाहा ये भक्षन्ति सुदारुणम् ।
 तेषां शोषश्च मूर्च्छा च भ्रमः श्वासश्च^२ जायते ॥ ३ ॥
 तेषु गव्यं घृतं पाने अभ्यङ्गश्च प्रशस्यते ।
 सर्पदष्टचिकित्सायां कीर्त्तितं यच्च भेषजम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे षट्पदी-
 भक्षचिकित्सिते चिषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ।

साध्यासाध्यविवेकः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि साध्यासाध्यविनिश्चयम् ।
 एकः प्रशाम्यते व्याधिः पुनरन्यः^१ प्रकुप्यति ॥
 पुनरन्यः^२ पुनश्चान्यो यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १ ॥
 व्याधिनाग्यस्य^३ वाहस्य प्रकृतिं याति^४ सर्वदा ।
 यः स्वभावं^५ परित्यज्य दुश्चिकित्स्यः स उच्यते ॥ २ ॥

१ । पुनरित्येकस्य प्रथमनं अन्यस्य च प्रकोप इत्यर्थः ।

२ । अस्य श्लोकस्य द्वितीयपाठो न सङ्गच्छते ।

१ । ग्रासमध्यगता वाहा भक्षयन्ति । गः ।

२ । शोथः । गः ।

३ । अन्यश्चैव । गः ।

४ । पुनश्चान्यः । गः ।

५ । विपरीतस्य । खः ।

६ । प्रकृतिर्याच । खः ।

७ । स्ववाहन्तु । खः ।

किञ्चित्साध्यं^१ तथासाध्यं लक्षणं च प्रकाशते ।
 कृच्छ्रसाध्यः स विज्ञेयो याप्यो वाथ ह्ययो भवेत्^२ ॥ ३ ॥
 शुष्यते नेष्टगन्धश्च^३ सोऽप्यसाध्यः प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥
 सप्ताहात् क्रियमाणेऽपि भेषजे यस्य वाजिनः ।
 विशेषो न भवेत्तस्य चिकित्सां न प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥
 दीप्ताग्नेस्तु प्रयोक्तव्या क्रिया हीनाग्ने तु न ।
 निश्चेष्टोऽनिमिषाक्षश्च वालैर्वा यो न वोज्यते ॥ ६ ॥
 लभते ताडनं दाहं रूपैश्च परिवर्जयेत् ।
 तनुः स्तब्धा स्रथा वापि जिह्वा चैव तथाविधा ॥ ७ ॥
 स्थूलो वा यो निराहार आहारैर्वा न पुष्यति ।
 पूर्वार्जं श्रूयते वामं दक्षिणं यस्य पश्चिमम् ॥ ८ ॥
 सदाहगुरु एकार्जं श्रूयते यस्य वा हरेः ।
 शीतं गुदञ्च नासास्यं शीतोच्छ्वासी च यो ह्ययः ॥ ९ ॥

७ । तनुरित्यादि नैव साध्यः प्रकीर्तित इत्यन्तैः स्त्रोकेरसाध्य-
लक्षणानि प्रदर्शितानि ।

८ । वाहमित्यत्र वाममिति युक्तः पाठः ।

१ । इत्येवासाध्यताया । खः ।

२ । नष्टगन्धी च । गः ।

३ । मतः । गः ।

शूलाध्मानानिमेघाक्षः कृच्छ्रगामी च जायते ।
 कृच्छ्रश्च कम्पते श्वासाध्मातश्च शूनमेहनः ॥ १० ॥
 श्लेष्म त्र पिच्छिलः सान्द्रः फेनिलः पाण्डुरस्तथा ।
 गलशुण्डा गच्छे यस्य शोफो वा कठिनो भृशम् ॥ ११ ॥
 रुद्धो गलग्रहो वापि सन्धा वापि सुदूषिता ।
 श्लेष्मा विन्निधवर्णश्च सान्द्रोऽतिपूतिगन्धवान् ॥ १२ ॥
 क्षयज्ञः काशतो वापि हरेर्यस्य प्रवर्त्तते ।
 अतिसारेण क्षीणस्य यस्य शोथः प्रजायते ॥ १३ ॥
 पश्चात्तु मूत्ररोगश्च जायतेऽश्वस्य दारुणः ।
 न संवृणोति यो मेढ्रं वक्षःशोभाविवर्जितः ॥ १४ ॥
 गुर्वङ्गोऽतिशयं भूय आत्मानमभिवीक्षते ।
 भग्नग्रीवश्च यो त्राहो ब्रह्मैर्यश्च विशुष्यते ॥ १५ ॥
 विस्तीर्णा श्रोणिका यस्य श्वासः स्वेदश्च मूचरुक् ।
 वाह्योरभ्यन्तरे यस्य द्रोणिका भिद्यतेऽपि च ॥ १६ ॥
 मण्डूकायाश्च कीर्णायां नित्यस्त्रावी तत्रो भवेत् ।
 खुरश्च यस्य वाहस्य खिन्नश्चैव प्रजायते ॥ १७ ॥
 सर्व्वे पूर्वीदिता ह्येते नैव साध्याः प्रकीर्त्तिताः ।
 तथापि जीवमानस्य कुर्याद्द्वैद्यः प्रतिक्रियाम् ॥ १८ ॥
 प्रदीप्ताग्निर्भवेद्यस्तु प्रसन्नं रूपमीक्षते ।
 बहुपानरतो वाजी साध्यरोगः स उच्यते ॥ १९ ॥

कायेन धनुते यस्तु लोडतेऽतिशयं हरिः ।
 वडवायां रतश्चैव सोऽपि साध्यः प्रकीर्तितः ॥ २० ॥
 चक्षुषोः सुदीप्तिर्यस्य खेददोषी च यो ह्ययः ।
 स्तं तुच्छं हि ते स्तुं (!) शिरा यस्य च वेधिता ॥ २१ ॥
 यस्त्वसाध्यः स्मृतो वाहः स कश्चिन्नैव साध्यते ।
 काखे नोपेक्षिताः साध्या दुश्चिकित्स्याः प्रकीर्तिताः ॥ २२ ॥
 इति श्रीमहासामन्तत्रयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे साध्या-
 साध्यविवेके चतुःषष्टितमोऽध्यायः ।

अथ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

वातादिप्रकृतिगन्धगानि ।

धूमवर्णः कृशो रुक्षः शिरासो वेगवान् ह्ययः ।
 ऊर्ध्ववर्तितजिह्वश्च वातप्रकृतिरुच्यते ॥ १ ॥
 पित्तप्रकृतिकश्चापि कृशतीक्ष्णतनुत्वचः ।
 नित्यं शीताभिलाषी च बद्धाशी पीतवर्णकः ॥ २ ॥

२० । धनुते धनुराकारो भवति । लोडते मत्तो भवति ।

१ । शिरानडाङ्गवान् । गः ।

२ । ऊर्ध्ववान्तो द्विजिह्वश्च । खः ।

३ । गिसान्तजावतिसिद्धः प्रोक्तः । गः ।

पित्तप्रकृतिकश्चापि भवेत् स्वेदश्च जायते ।
 श्लेष्मसुसंहताङ्गश्च क्षुत्तृट्संहरणे क्षमः ॥ ३ ॥
 सङ्कीर्णप्रकृतिश्चापि^१ विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणम् ।
 प्रकृतिं सम्यगाख्येय भिषग्वातादिकामिमाम् ॥ ४ ॥
 यथादोषं ततः कुर्याच्चिकित्सां शास्त्रसम्मताम् ।
 वातश्लेष्म तथा पित्तं ज्ञात्वा कर्म प्रचक्रमेत् ॥ ५ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे प्रकृति-
 ज्ञाने पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथ षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

रसोनकल्पः ।

रसोनस्य प्रवक्ष्यामि कल्पं^२ शास्त्रानुसारतः ।
 'सम्पूर्णरसवीर्योऽसौ मासे संगृह्य फाल्गुने ।
 गृहीत्वा स्थापयेत्तत्र यत्रस्थो^३ नैव नश्यति ॥ १ ॥
 ततस्तस्य प्रयोगन्तु कुर्यान्माचाप्रमाणतः ।

३ । प्रथमपादद्वयं ख-पुस्तके नास्ति ।

५ । अस्य तृतीयचतुर्थपादौ ख-पुस्तके न स्तः ।

१ । चापि । खः ।

४ । यत्रासौ । गः ।

२ । कल्पं । गः ।

३ । सम्पूर्णरसवीर्याभ्यां मासे ग्राह्ये तु फाल्गुने । गः ।

मातुलुङ्गरसोपेतं मांसानां रसकेन च^१ ।
 रसं दद्याद्रसेनस्य अन्यैर्वाम्बैः^२ समायुतम् ॥ ३ ॥
 प्रथमे दिवसे देयं^३ रसेनस्य पलद्वयम् ।
 एकैकपलद्वया तु दद्याद्^४ यावच्च विंशति ॥ ४ ॥
 उत्तमाश्वस्य माचैषा मध्यमस्य चतुर्दश ।
 जघन्यस्य^५ पलान्यष्टौ माचैषा न विरोधिनी ॥ ५ ॥
 हीनन्तु रसमात्रातो^६ भागेनैकेन बुद्धिमान् ।
 यवकस्केन^७ संपुष्टं मांसयुक्तं प्रदापयेत् ॥ ६ ॥
 प्रत्यहं दापयेत्तावद् यावन्मात्रा विवर्द्धते ।
 मात्रावृद्धिं भिषग्युक्ता^८ दद्यादेकान्तरं ततः ॥ ७ ॥
 रसेनस्य प्रयोगश्च हेमन्ते शिशिरे तथा ।
 प्रावृट्काष्ठे वसन्ते च मध्यमः परिकीर्तितः ॥ ८ ॥

८ । रसेनस्येत्यादिस्लोकः ख-पुस्तके नास्ति ।

- १ । माषानाञ्च रसेन वा । गः ।
 २ । प्रतैः । गः ।
 ३ । दद्यात् । गः ।
 ४ । यावत् पूर्वाञ्च विंशतिः । गः ।
 ५ । अधमस्य । गः ।
 ६ । रसमात्रायाः । गः ।
 ७ । यावत्वाटीयुतं । गः ।
 ८ । बुद्ध्या । खः ।

शरन्निदाघयोश्चापि नैव देयः कदाचन ।
 प्रादृक्काले प्रदातव्यो जलपूर्णे महीतले ॥ ९ ॥
 वातिकेषु विकारेषु तिलतैलेन योजितः^१ ।
 क्षीरसर्पिःसमायुक्तः पित्ते वै शर्कराम्वितः^२ ॥ १० ॥
 कफे^३ कटुकतैलेन कटुकैरवचूर्णितः^४ ।
 रसः प्रभाते दातव्यः सायं कल्कास्तु भोजने ॥ ११ ॥
 पिण्डेनैव^५ प्रदातव्यो रसोनस्तु विजानता ।
 वायौ प्रधानः पित्ते तु विषमस्तु कफे समः ॥ १२ ॥
 वातक्षेष्मणि वाते वा कफे वा पानमिष्यते ।
 रसं दद्यात्^६ प्रभाते तु स्तोकं वातं निवारयेत्^७ ॥ १३ ॥
 औदकं मधुरं^८ वापि दद्याद् घासं ततो बुधः ।
 शीतलं विमलं तोयं स्थानं वापि सुखानिलम् ॥ १४ ॥
 कल्काप्रयोगे विहितो विधिरेष शरद्वितः^९ ।
 महागुणं स्मृतं पानं सकल्काच्च^{१०} मनीषिभिः ॥ १५ ॥

१२—१३ । वातेति पादद्वयं ख-पुस्तके, वायाविति पादद्वयस्य ग-पुस्तके नास्ति ।

१ । मूर्च्छितः । गः ।

२ । युतः । गः ।

३ । सकफे । गः ।

४ । चूर्णितो रसः । गः ।

५ । पित्तेन । खः ।

६ । दत्त्वा । खः ।

७ । वारं न वारयेत् । खः ।

८ । मधुकं । खः ।

९ । विजानता । गः ।

१० । पाने सत्वयस्य । गः ।

कल्कप्रयोगेऽल्पगुणं तथा चात्ययवर्जितम् ।
 क्रियावसाने^१ दातव्यं शालिषष्टिकपायसम् ॥ १६ ॥
 त्रिरात्रं^२ पञ्चरात्रं वा शर्करासर्पिषान्वितम् ।
 पुराणः स तु विज्ञेयो नैव देयस्तु वाजिनाम् ॥ १७ ॥
 विधिरेष समुद्दिष्टः पूर्वशास्त्रविशारदैः ।
 द्विगुणञ्चापि सप्ताहं तुरङ्गं^३ नैव वाहयेत् ॥ १८ ॥
 स्वादुशीतोपचारश्च तत्र यावत्^४ प्रकीर्तितः ।
 रसेने तु यदा स्वेदी^५ श्वासवान् जायते ह्यः ॥ १९ ॥
 व्यापद्युक्तः स विज्ञेयस्तस्य कुर्याद्भिषक्^६ क्रियाम् ।
 पित्तज्वरसमुद्दिष्टां^७ क्रियां सर्वां प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
 रसेनव्यापदाघाते तुरङ्गं मतिमान् भिषक् ।
 वातभुग्नास्थिगात्रेषु मारुताहतमूर्तिषु ॥ २१ ॥
 वृद्धेषु च विशेषेण रसेनञ्च^८ प्रदापयेत् ।

१० । पुराण इत्यादिस्लोकः ख-पुस्तके नास्ति ।

- १ । अयवर्जितः । खः ।
 २ । कृतावसाने । खः ।
 ३ । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा शर्करा प्राणितान्विता । गः ।
 ४ । द्विगुणं । गः ।
 ५ । यथावत् परिकीर्तितः । गः ।
 ६ । स्वादी स्वभावाज्जायते ह्यः । गः ।
 ७ । क्रियामिमाम् । गः ।
 ८ । समुद्दिष्टं विधिं सर्वम् । गः ।   ९ । सरसेनं । गः ।

सप्ताहमेकं^१ द्विगुणं त्रिगुणं वा यथाविधि ।
 प्रयोगोऽस्य स्मृतः सम्यग् यथाशास्त्रं तपोधनैः ॥२२ ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे रसो-
 क्तस्य षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

अथ सप्तषष्टितमोऽध्यायः ।

गुग्गुलुकस्यः ।

स्निग्धः क्वाञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः^२ ।
 शोभनी गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यश्च पिच्छिलः ॥ १ ॥
 शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव वर्णान्यत्वसमन्वितः^३ ।
 पुराणः सतु विज्ञेयो नैव देयस्तु वाजिनः^४ ॥ २ ॥
 विधिरस्य^५ द्विधा प्रोक्तः पूर्वशास्त्रविशारदैः ।
 एकः पाने^६ प्रयोगेण द्वितीयो भोजनेन तु ॥ ३ ॥

१ । एतद् द्विगुणं प्रदद्याच्च यथाविधिम् । गः ।

२ । जिभोपमः । गः ।

३ । वर्णान्यत्वमुपागतः । गः ।

४ । वाजिनाम् । गः ।

५ । विधिश्चास्य । गः ।

६ । एकं पानप्रयोगेण । गः ।

अर्द्धप्रहरगे^१ सूख्ये^२ गुग्गुलुं दापयेद्भिषक् ।
 अष्टभागावशिष्टेऽङ्गि^३ भोजने संप्रदापयेत् ॥ ४ ॥
 दत्त्वा तु गुग्गुलुं पाने अनुपानं ततो बुधः ।
 न द्वितीये चतुर्थे वा गोक्षीरञ्च प्रदापयेत् ॥ ५ ॥
 गुग्गुलुं पाययित्वा तु भोजयेत्तुरगं भिषक् ।
 विकाले भोजयेद् भक्त्या भोजनैरक्षमाचकैः ॥ ६ ॥
 शाल्यन्नं वातले दद्यान् मांसानां रसकैर्युतम् ।
 पित्ते मुद्गं ससर्पिश्च भोजयेन्मधुना ततः ॥ ७ ॥
 पञ्चतिक्तजले स्विन्नान् कटुकैरवचूर्णितान् ।
 तथा मुद्गान् कुलत्यांश्च कफे विद्वान् प्रदापयेत् ॥ ८ ॥
 पीतगुग्गुलुके वाहे क्षुधार्ते दापयेत्ततः ।
 प्रहरं प्रहरार्द्धं वा नैव घासं प्रदापयेत् ॥ ९ ॥
 शृतं शीतं जलं पाने घासे दूर्वा प्रकीर्तिता ।
 मुनिभिः शालिहोत्राद्यैः शास्त्रमार्गानुसारतः ॥ १० ॥
 व्याधितेषु तुरङ्गेषु पाने देयस्तु गुग्गुलुः ।

५ । दत्त्वेत्यादिस्लोकचतुष्टयं ख-पुस्तके नास्ति ।

९ । प्रहरमितिस्लोको ग-पुस्तके न विद्यते ।

१ । प्रहरार्द्धं गते । गः ।

२ । अर्द्धभागवशिष्टेऽङ्गि भोजनेन । गः ।

स्वस्थानां वापि पुष्ट्यर्थं भोजने संप्रदापयेत् ॥ ११ ॥
 त्रिषु दोषेषु दुष्टेषु रक्ते रिक्ते तथा ब्रणे ।
 खञ्जे च दुर्व्वस्त्रे वापि एकस्मिन्नेव वासरे ॥ १२ ॥
 प्रथमेऽङ्गि पलं दद्यात् प्रतिकर्षं प्रवर्द्धते ।
 पलानां पञ्चकं देयमेकस्मिन्नेव वासरे ॥ १३ ॥
 उक्तमस्य तुरङ्गस्य मध्यमस्य चतुष्टयम्^१ ।
 पलानि चीणि देयानि जघन्यस्य तथा विधिः^२ ॥ १४ ॥
 अस्मात्^३ प्रमाणादधिको नैव देयः कदाचन ।
 यानादूर्द्ध्वं^४ न दातव्यो भोजने वापि गुग्गुलुः ॥ १५ ॥
 पलान्य^५ शीतिः प्रवरः प्रायोऽश्वस्य^६ प्रकीर्तितः ।
 षष्टिर्मध्यः समुद्दिष्टश्चत्वारिंशतिरन्यतः^७ ॥ १६ ॥

---

११ । प्रथमेऽङ्गीति श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति ।

- १ । चतुष्टये । खः ।
- २ । बन्धनञ्च यथाविधिम् । गः ।
- ३ । अस्य प्रमाणादधिकं नैव देयम् । गः ।
- ४ । यानादात्रं । खः ।
- ५ । यतानि । खः ।
- ६ । प्रयोगश्चेति कीर्तितः । गः ।
- ७ । षष्टिर्मध्यस्य निर्दिष्टा चत्वारिंशत् कनीयसः । गः

ब्रणे^१ कुष्ठिषु खञ्जेषु चिफलाकायसंयुतः ।
 मन्दाग्नौ शोथरोगे^२ च गवां मूषेण योजितः ॥ १७ ॥
 वातपित्तोत्थणे व्याधौ गोक्षीरघृतसंयुतः ।
 देयः कृशानां पुष्ट्यर्थं मांसैर्युक्तश्च भोजने^३ ॥ १८ ॥

इति श्रीमहासान्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे गुग्गुलुकल्पे
 सप्तषष्टितमोऽध्यायः ।

अथाष्टषष्टितमोऽध्यायः ।

रसायनकल्पः ।

प्रकृष्टाय प्रदातव्यं गुडूच्याः पलपञ्चकम् ।
 प्रभाते^४ घृतसंयुक्तं शरद्व्रीकोषु वाजिनम्^५ ॥ १ ॥
 रोगधं पुष्टिदं चापि^६ बलतेजोविवर्द्धनम् ।
 तमेव^७ मतिमान् दद्यात्^८ क्षीरयुक्तमथापि वा ॥ २ ॥

१ । ब्रणेषु दुष्टमेषु । गः ।

७ । तदेव । खः ।

२ । रोगेषु । गः ।

८ । दत्त्वा । गः ।

३ । भोजने । गः ।

४ । दातव्यं । गः ।

५ । वाजिनम् । गः ।

६ । चापि । गः ।

गुडूची'कल्कयोगेन शतावर्थ्यश्वगन्धयोः ।
 मूलकल्कः प्रदातव्यः कुक्कुट्याश्च^१ विशेषतः ॥ ३ ॥
 पलानि पञ्च वाहस्य उत्तमस्य प्रदापयेत् ।
 मध्यमं^२ पलचत्वारि अधमस्य पलत्रयम् ॥ ४ ॥
 औषधी' न च दातव्या एषां स्नेहान्विते हृये ।
 वातिके पैत्तिके वापि विहिता शास्त्रवेदिभिः^३ ॥ ५ ॥
 हरीतक्यामलाकल्कः प्राट्टकाखे विधौ^४ स्मृतः ।
 तेनात्र नो विनिर्दिष्टः पुनरुक्ताभिश्च^५ ॥ ६ ॥
 एवं विरिक्तं शुद्धाङ्गं कृत्वा यत्नेन वाजिनम् ।
 दद्याद् गोमूत्रसंयुक्तां सतैलाञ्च हरीतकीम् ।
 नित्यं चिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ॥ ७ ॥
 सौवर्चलं तथा द्विज्जु पुष्करं विडदाडिमम् ।
 ग्रन्थिकं मेथिकाश्चैषां भिषक् पिण्डञ्च कारयेत् ॥ ८ ॥
 रक्तपित्तं ज्वरं हन्ति कासं श्वासं तथा घृणिम् ।
 विद्रधिं क्षयरोगञ्च नाशयेद्वाजिनां ध्रुवम् ॥ ९ ॥

१ । कुक्कुटी शाल्मलीवृत्तः । सुकर्णी इन्द्रवारुणी ।

- १ । गुडूचीकल्कजं नस्यं कुर्क्यादश्वगन्धायाः । खः ।
 २ । सुकर्णी । गः ।
 ३ । मध्यमस्याथ चत्वारि जघन्यस्य । गः ।
 ४ । औषधञ्च प्रदातव्य एषां स्नेहा निघातयेत् । खः ।
 ५ । हिता शास्त्रार्थशास्त्रिभिः । खः ।
 ६ । विशेषतः । खः ।

श्रीशालिहोत्रादिमुनिप्रणीतं
दृष्टाश्वशास्त्रं बहुविस्तरञ्च ।
स्वल्पप्रबोधं सफलं यथार्थं
कृतञ्च तद्वै जयदत्तकेन ॥ १० ॥

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे रसायन-
कल्पे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ।

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृताश्ववैद्यकशास्त्रं
समाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥

अथाश्ववैद्यकस्य सूचीपत्रम् ।

१ उद्देशाध्याये—

			१० लो० ।
”	भङ्गलाचरकम्	... ..	१—१
”	यज्यकारप्रतिष्ठा	... ..	१—२
”	यज्यकारपरिचयः	... ..	२—४
”	अध्यायसंख्यानिर्देशः	... ..	२—५
”	श्लोकसंख्यानिर्देशः	... ..	२—५
”	यज्यप्रतिपाद्यकथनम्	... ..	३—६

२ प्रदेशाध्याये—

”	जिज्ञादिसर्वप्रदेशकथनम्	... ..	६—३

३ सर्वलक्षणाध्याये—

”	यत्र प्रदेशे यल्लक्षणं शुभं तत्कथनम्		१०—३
”	अङ्गशुभलक्षणानि	... ..	१८—६
”	शुभावर्तकथनम्	... ..	२२—२६
”	अशुभावर्तकथनम्	... ..	२५—३६
”	शुभपुण्ड्रककथनम्	... ..	३२—३३
”	अशुभपुण्ड्रककथनम्	... ..	३३—३८
”	स्थानविशेषेषु शुभाशुभपुण्ड्रककथनम्		३४—८२
”	गतिकथनम्	... ..	३६—६३
”	वर्णकथने	... ..	३८—६८
”	कोकाहादिलक्षणम्	... ..	३६—१००

३ सर्वलक्षणाध्याये-

				४०	श्लो० ।
”	कयाहलक्षयम्	...	...	३८	—१०१
”	सेराहलक्षयम्	...	..	३८	—१०१
”	सुहलक्षयम्	...	...	३८	—१०१
”	नीललक्षयम्	...	...	३८	—१०२
”	त्रियूहलक्षयम्	...	...	३८	—१०२
”	खिलाहलक्षयम्	...	...	३०	—१०२
”	हवाहलक्षयम्	...	...	३०	—१०३
”	उराहलक्षयम्	...	...	३१	—१०४
”	वेवराहलक्षयम्	...	...	३१	—१०५
”	उकनाहलक्षयम्	...	...	३१	—१०६
”	पुष्पविशेषेण कोकाहादीनां संज्ञान्तर- कथनम्	...	...	३२	—१०७-११०
”	वाजिदेहगतवर्णाणां शुभाशुभलक्ष- कथनम्	...	...	३३	—१११-१२४
”	षष्ठमङ्गललक्षयम्	...	...	३३	—११३
”	मल्लिकाक्ष	...	...	३४	—११५
”	पञ्चमङ्गललक्षयम्	...	...	३५	—१२०-१२१
”	स्तरकथनम्	...	...	३६	—१२५
”	महादोषकथने	...	...	३८	—
”	काकुदीलक्षयम्	...	...	३८	—१४०
”	करापीलक्षयम्	...	...	३८	—१४१
”	हीनदन्तलक्षयम्	...	...	५०	—१४१
”	अधिकदन्तलक्षयम्	...	...	५०	—१४२-१४५
”	एकाग्रलक्षयम्	...	...	५१	—१४६

३ सर्वलक्षणाध्याये—

			४० - स्त्री० ।
”	जाताखलक्षयम्	... ..	५१—१४६
”	कक्षुकिजक्षयम्	... ..	५१—१४७
”	मार्जारपादलक्षयम्	... ..	५१—१४८
”	त्रिसरिलक्षयम्	... ..	५१—१४९
”	द्विखुरिलक्षयम्	... ..	५१—१५०
”	सङ्घातद्वयलक्षयम्	... ..	५२—१५१
”	क्षुण्णिलक्षयम्...	... ..	५२—१५१
”	त्रिकर्षिलक्षयम्	... ..	५२—१५२
”	व्याघ्रवर्षिलक्षयम्	... ..	५२—१५२
”	वामनयमजलक्षयम्	... ..	५२—१५३
”	मुषलिलक्षयम्	... ..	५२—१५४
”	इन्द्रद्विलक्षयम्	... ..	५२—१५५
”	एतद्दोषयुक्तघोटकरक्षणात् रावणाद्य-		
	शुभकथनम्	... ..	५३—१५८
”	उत्पातकथनम्	.. ..	५४—१६०
”	ह्यायकथनम्	.. ..	५५—१७१
”	सत्त्वकथनम्	.. ..	५७—१८०
”	प्रमाणाकथनम्	.. ..	५८—१८२

४ आयुर्वयोज्ञानाध्याये—

”	दीर्घायुर्लक्षणाकथनम्	.. ..	६२—१
”	स्वल्पायुर्लक्षणाकथनम्	.. ..	६३—१२
”	दन्तैर्वयोज्ञानकथनम्	.. ..	६५—१८
”	काशिकादिरेखया वयोज्ञानम्	.. ..	६५—२०
”	पतितापतितोत्यदन्तलक्षयम्	.. ..	६७—२९

५ दशाश्वेवाध्याये—

			४० श्लो० ।
”	दशविधदशाश्वकथनम्	६६—१	
”	दशापरिमात्रकथनम्	६६—२	
”	दशाक्षेपकथनम्	६६—३	

६ जन्मदेशाध्याये—

”	उत्तमान्धसंख्या	७०—२
”	मध्यमान्धसंख्यादि	७०—३
”	अधमान्धसंख्या	७१—४
”	उत्तमताजिकान्धक्षयम् ...	७१—५
”	उत्तमपारसीकान्धक्षयम् ...	७१—८
”	मध्यमकेक्यानान्धक्षयम् ...	७२—६
”	मध्यमगुब्बानान्धक्षयम् ...	७२—११
”	मध्यममाखजान्धक्षयम् ...	७२—१२
”	अन्धवाद्यन्धक्षयम् ...	७२—१३

७ वाहनविधानाध्याये—

”	विप्रादितहाहनविवरणम्	७४—१
”	विप्रादिजातिक्षयम्	७५—४
”	विप्रादिवशीकरणम्	७६—६
”	सत्प्रशक्तितहाहनविवरणम्	७६—८
”	रङ्गभूमिविवरणम्	७७—११
”	दोषगुणताडनविवरणम्	७८—१३
”	धारागतिविवरणम्	८१—२४
”	वध्यादिविवरणम्	८३—३०

७ वाहनविधानाध्याये—

	ह० स्त्री०।
” आदिवाहने तिथिगच्छादिकथनम्	८४—३७
” धूपादिविवरणम्	८६—५६
” सादिकार्यविवरणम्	९०—६३

८ बन्धोपचाराध्याये—

” बन्धाया गर्भधारणे उपचारविवरणम्	९२—२

९ गर्भज्ञानाध्याये—

” सगर्भाणक्षयकथनम्	९६—१
” गर्भप्रथमादिमासक्षयकथनम्	९७—८

१० सूतिकोपचाराध्याये—

” प्रसूतायामुपचारकथनम्	९८—१
” स्त्रीरशोधनम्	१००—१२
” किशोरौपचारप्रकरणम्	१०२—१८

११ द्रव्यमात्राज्ञानाध्याये—

” मानपरिभाषाकथनम्	१०४—२
” शुष्कादिद्रव्यमात्रा	१०५—५
” भोजने घवादिमात्राकथनम्	१०५—६
” गत्यधूपकर्षपूरणादिमात्रा	१०६—२४
” आनूपादिपशुमांसगुणकथनम्	११०—३१

१२ निघण्टुध्याये—

” त्रयाणां पर्यायकथनम्	११३—१-७७

१३ ऋतुविभागाध्याये—

	पृ०	श्लो० ।
” सर्वानुपचारे ऋतुविभागविवरणम्	१३३—	१
” प्राणनिर्माणविवरणम्	१३३—	४
” वर्षापोषणविवरणम्	१३५—	१५
” शरत्पोषणविवरणम्	१३८—	२६
” हेमन्तपोषणविवरणम्	१४३—	५३
” शिशिरपोषणविधिः	१४५—	६५
” वसन्तपोषणविधिः	१४८—	७५
” ग्रीष्मपोषणविधिः	१४९—	८२
” सर्वानुपपोषणविधिः	१५०—	८४

१४ क्षारामिश्रणविधानाध्याये—

” क्षारदाहविधानम्	१५२—	१
” कौहदाहविधानम्	१५३—	७
” मेदोदाहविधानम्	१५४—	१३
” दाहलक्षणम्	१५५—	२०
” शस्त्रविधानम्	१५५—	२१

१५ शिरावेधाध्याये—

” शिरावेधकालनिरूपणम्	१५६—	१
” शोषितविवरणम्	१५७—	६
” वेधस्थानकथनम्	१५८—	१२

१६ निरूहानुवासनाध्याये—

” नेत्रनिर्माणविवरणम्	१६२—	१
” अनुवासनविवरणम्	१६३—	६
” निरूहविवरणम्	१६४—	१४

१७ नस्याध्याये—

			४०	श्लो० ।
”	नस्यविधिः		१६७—१	
”	वातादिरोगेषु विविधनस्यकथनम् ..		१६८—६	

१८ स्वेदविधानाध्याये—

”	पुटस्वेदकथनम्		१७०—१
”	शङ्करस्वेदकथनम्		१७०—२
”	तुषस्वेदकथनम्		१७०—५
”	कषादौ स्वेदकथनम्		१७०—६
”	यत्र स्वेदनिषेधस्तत्कथनम्		१७१—८

१९ स्नेहप्रयोगाध्याये—

”	घृतपानकालकथनम्		१७१—१
”	तैलपानकथनम्		१७१—२
”	घृतादिपाननियमकथनम्		१७२—५
”	सम्यक्स्निग्धगुणकथनम्		१७२—८
”	अतिस्निग्धलक्षणं तत्प्रतीकारश्च		१७२—९
”	अतिस्निग्धस्य भोजनविधिः		१७३—१२

२० तैलविधानाध्याये—

”	मधुकादितैलम्		१७४—१
”	त्रिदत्तर्षिः		१७४—३
”	प्रसारणीतैलम्		१७५—५

२१ घृतविधानाध्याये—

”	पञ्चतिक्तघृतम्		१७७—१

२१ घृतविधानाध्याये—

			४० खो०।
”	कारझायं घृतम्	१७७—२	
”	द्वितीयं पञ्चतिक्तं घृतम्	१७८—५	

२२ आन्तोपचाराध्याये—

”	आन्तोपचारकथनम्	१७९—१

२३ स्वस्थारिष्टाध्याये—

”	भोजनारिष्टकथनम्	१८०—२
”	हृयाद्यरिष्टकथनम्	१८१—३
”	दर्शनेन्द्रियारिष्टकथनम्	१८२—१०
”	अवयवक्रियारिष्टकथनम्	१८२—११
”	रसनेन्द्रियारिष्टकथनम्	१८३—१६

२४ वेधारिष्टाध्याये—

”	वेधारिष्टनिदानसङ्ग्रहम्	१८५—४
”	वेधास्थोपसर्गसङ्ग्रहम्	१८५—४
”	वेधारिष्ट चिकित्सा	१८६—१४

२५ कीटारिष्टाध्याये—

”	कीटनिदानसङ्ग्रहम्	१८८—१
”	तच्चिकित्सा	१८८—४

२६ मृगरोगाध्याये—

”	मृगरोगसङ्ग्रहम्	१८९—१
”	तच्चिकित्सा	१९०—४

२७ वातादिकोपाध्याये—

		४०	स्रो० ।
”	प्रकोपनिदानलक्षणम्	१८१	—१
”	वातादिप्रकोपकालकथनम्	१८१	—४

२८ व्याधिनिर्द्देशाध्याये—

”	मुखरोगादिलक्षणान्तरोगनिर्द्देशः ..	१८२	—१

२९ मुखरोगाध्याये—

”	मुखरोगनिर्वाचनम्	१८३	—१
”	मुखरोगनिदानलक्षणम्	१८४	—४
”	मुखरोगचिकित्सा	१८६	—१६

३० अक्षिरोगाध्याये—

”	अक्षिरोगनिर्वाचनम्	१८८	—१
”	वातिकाक्षिरोगनिदानलक्षणानि ..	१८८	—५
”	तच्चिकित्सा	१८९	—९
”	पैक्तिकाक्षिरोगलक्षणानि ..	२०१	—२१
”	तच्चिकित्सितम्	२०१	—२४
”	प्रचारलक्षणचिकित्सितम्	२०२	—३१
”	क्वाचलक्षणचिकित्से	२०३	—३७
”	रक्तजाक्षिरोगलक्षणानि	२०४	—४४
”	तच्चिकित्सा	२०५	—४७
”	पटललक्षणम्	२०६	—५४
”	तच्चिकित्सा	२०७	—५८
”	मुद्गलक्षणचिकित्सा	२०८	—६७
”	वर्त्मकुन्दचिकित्सा	२१०	—८०

३१ शिरोरोगचिकित्साध्याये—

		४०	श्लो० ।
”	वातिकशिरोरोगलक्षणम्	..	२११—१
”	तच्चिकित्सा	..	२११—४
”	पैत्तिकशिरोरोगलक्षणम्	..	२१२—७
”	तच्चिकित्सा	..	२१२—७
”	श्लेष्मिकशिरोरोगचिकित्सा	..	२१३—१३
”	साम्निपातिकशिरोरोगचिकित्सा	..	२१४—१८
”	रक्ताभिघातशिरोरोगचिकित्सा	..	२१५—२३

३२ सङ्गितरोगाध्याये—

”	सङ्गितलक्षणम्	..	..	२१७—१
”	तच्चिकित्सा	..	..	२१८—४

३३ कर्णरोगाध्याये—

”	कर्णरोगनिदानचिकित्सिते	...	२२४—१

३४ कासरोगाध्याये—

”	कासरोगनिदानलक्षणानि	...	२२५—१
”	वातकासचिकित्सा	...	२२७—६
”	पित्तकासचिकित्सा	...	२२६—१७
”	श्लेष्मकासचिकित्सा	...	२३०—२४

३५ द्विकान्धासाध्याये—

”	द्विकान्धासनिदानलक्षणम्	...	२३१—१
”	द्विकान्धासचिकित्सा ..	...	२३२—५

३६ ब्रणरोगाध्याये—

			४०	श्लो० ।
”	ब्रणनिदानलक्षणानि ...	...	२३४—१	
”	ब्रणचिकित्सा ...	...	२३५—८	

३७ सिंघानरोगाध्याये—

”	वातादिसिंघानलक्षणानि ...	...	२३८—१	
”	तच्चिकित्सा ...	...	२३८—४	
”	पैक्तिकद्वन्द्वजसिंघानकचिकित्साः ...	...	२४०—१४	

३८ घृणिरोगाध्याये—

”	घृणिरोगलक्षणम् ...	...	२४२—१	
”	घृणिचिकित्सा ...	...	२४२—२	

३९ पादरोगाध्याये—

”	पादरोगसंख्या ...	...	२४४—१	
”	पादरोगलक्षणानि ...	...	२४५—६	
”	एषां चिकित्सा ...	...	२४७—२३	

४० ज्वररोगाध्याये—

”	वातज्वरनिदानलक्षणानि ...	...	२५१—१	
”	वातज्वरचिकित्सा ...	...	२५१—४	
”	पित्तज्वरलक्षणम् ...	...	२५२—८	
”	पित्तज्वरचिकित्सा ...	...	२५२—६	
”	श्लेष्मज्वरनिदानम् ...	...	२५४—१८	
”	तच्चिकित्सा ..	..	२५४—२०	
”	सन्निपातज्वरलक्षणचिकित्साः ...	...	२५५—२४	
”	अभिघातज्वरलक्षणचिकित्साः ...	...	२५५—२५	

४१ अजीर्णरोगाध्याये—

				४०	श्लो० ।
”	अजीर्णलक्षणम्	...	..	२५६	—१
”	तच्चिकित्सा	...	...	२५७	—३

४२ अतीसाराध्याये—

”	वाताद्यतीसारलक्षणचिकित्सितम्...	२५८	—१
”	पित्तातिसारचिकित्सा	...	२६०—१२
”	श्लेष्मातिसारचिकित्सा	...	२६०—१५
”	आमसन्निपातश्च अतीसारचिकित्साः	२६१	—१८

४३ शूलरोगाध्याये—

”	पञ्चविधशूलनिदानलक्षणानि	...	२६१—१
”	सौमिह्यविबन्धचिकित्साः	...	२६३—७

४४ उदावर्त्तरोगाध्याये—

”	उदावर्त्तलक्षणचिकित्सितम्	...	२६५—१

४५ प्रस्कन्नरोगाध्याये—

”	प्रस्कन्नरोगलक्षणचिकित्सितम्	...	२६६—१

४६ छामिकोष्ठाध्याये—

”	छामिकोष्ठनिदानचिकित्सितम्	...	२६८—१
”	श्लेष्मकोष्ठनिदानचिकित्सितम्	...	२७०—१७

४७ मूत्रग्रहणरोगाध्याये—

”	वातादिमूत्रग्रहणलक्षणानि	...	२७१—१
”	वातमूत्रग्रहणचिकित्सा	...	२७२—५
”	पित्तमूत्रग्रहणचिकित्सा	...	२७२—६
”	श्लेष्ममूत्रग्रहणचिकित्सा	...	२७३—१५

४८ कुष्ठरोगाध्याये—

” कुष्ठरोगलक्षणचिकित्सितम्	..	३०	सो० ।
		२७५	—१

४९ शोथरोगाध्याये—

” वातादिशोथलक्षणम्	...	२७७	—१
” वातशोथसाधारणचिकित्सा	...	२७७	—६
” वातशोथचिकित्सा	...	२७८	—१०
” पित्तशोथचिकित्सा	...	२७९	—१७
” श्लेष्मशोथचिकित्सा	...	२७९	—१७

५० मुष्करोगाध्याये—

” वाताखलक्षणचिकित्सितम्	...	२८१	—१
” पित्ताखलक्षणचिकित्सितम्	...	२८३	—१२
” श्लेष्माखलक्षणचिकित्सितम्	...	२८४	—१७
” पोताखलक्षणचिकित्सितम्	...	२८६	—२३
” रक्ताखलक्षणचिकित्सितम्	...	२८८	—३५

५१ औनीतरोगाध्याये—

” औनीतरोगलक्षणम्	...	२८९	—१
” तचिकित्सा	..	२८९	—५

५२ उदररोगाध्याये—

” अष्टविधोदरनामलक्षणाणि	...	२९१	—१
” वातोदरचिकित्सा	...	२९२	—१२
” पित्तोदरचिकित्सा	..	२९३	—१८
” श्लेष्मोदरचिकित्सा	...	२९३	—२०

५३ अर्शोरोगाध्याये—

			४०	सू०।
”	अर्शोक्षयम्	...	...	२६५—१
”	तच्चिकित्सा	...	...	२६५—२

५४ उत्कर्णरोगाध्याये—

”	उत्कर्णक्षयचिकित्सितम्	...	...	२६७—१

५५ वातव्याध्यध्याये—

”	मन्यास्तम्भादिकक्षयानि	...	...	२००—१
”	एषां चिकित्साः	...	...	२०२—१३

५६ उन्मादाध्याये—

”	उन्मादनिदानक्षयम्	..	...	२०३—१
”	तच्चिकित्सा	...	...	२०३—५

५७ ग्रहयद्गीताध्याये—

”	ग्रहनामक्षयानि	..	...	२०५—१
”	तेषां शान्त्यादिचिकित्सा	..	...	२१०—३३

५८ शोषरोगाध्याये—

”	वातादिशोषक्षयानि	...	...	२११—१
”	एतच्चिकित्साः	...	...	२१३—६

५९ वातवलासकाध्याये—

”	वातवलासकक्षयचिकित्सितम्	...	...	२१५—१

६० व्यापदध्याये—

”	व्यापदक्षयचिकित्सितम्...	...	...	२१७ १

ई१ विषरोगाध्याये—

„ विषलक्षणचिकित्सितम्... .. ४० स्त्री० ।
३१८—१

ई२ अपस्माररोगाध्याये—

„ अपस्मारलक्षणचिकित्सितम् ... ३२१—१

ई३ षट्पदीभक्ष्याध्याये—

„ षट्पदीभक्षणलक्षणचिकित्सितम् ... ३२१—१

ई४ साध्यासाध्यविवेकाध्याये—

„ रोगाणामसाध्यलक्षणानि ... ३२२—१

„ साध्यलक्षणानि ... ३२४—१६

ई५ प्रकृतिज्ञानाध्याये—

„ वातादिप्रकृतिलक्षणानि... .. ३२५—१

ई६ रसोनकल्पाध्याये—

„ रसोनप्रयोगव्यवस्था ... ३२६—१

ई७ गुग्गुलुकल्पाध्याये—

„ गुग्गुलुप्रयोगविधिः ... ३३०—१

ई८ रसायनकल्पाध्याये—

„ रसायनप्रयोगविधिः ... ३३३—१

विज्ञापनम् ।

पुराकाले नरजातिषु भूरिशो रोगोपसृष्टदेहेषु तेषां व्याधिप्रान्थर्थं तदुपायभूतमायुर्वेदचिकित्साशास्त्रं यदा जगदुपसृष्ट्येकनिरतैर्महर्षिभिः समुद्भावितमासीत् तदैव गवान्वादीनामपि पशूनां व्याध्युपसृष्टदेहानामुपकारार्थमश्वचिकित्साशास्त्रं समुद्भावितमासीत् । यथा हि लोकानुरोधात् तदनुग्रहार्थं खगाम्ना प्रसिद्धा मूलसंहिता घरकेण सुश्रुतादिभिश्च सौश्रुतादिसंहिता विरचिता आसन्, तथैव वाजिनामनुरोधाच्छालिहोत्रस्य महर्षेः खगाम्ना प्रसिद्धा शालिहोत्रमित्यायुर्वेदसंहिता(१) श्रजातेरुपकारार्थं प्रादुरासीदिति । एवमेवाधुनातनविदुषां परामर्श एवात्र प्रमाणम् ।

अपिच एवं किल पुरातनी किंवदन्ती लोकेषु गीयते यथादौ भगवान् शालिहोत्रो महेन्द्रादेशात् सपक्षानश्वानपक्षान् विधाय पक्षाभावाद्दुःस्थितानां शरणाभिसंप्रदानां तेषामेवानुरोधात् वाजिहितार्थमष्टादशसाहस्रीमश्ववैद्यकसंहितां प्रथमं प्रणीतवानिति । (२)एवमेवास्त्योत्पत्तौ नकुलभाषितं प्रमाणम् ।

(१) ततश्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रभाषितमिति नकुलः ।

(२) सपक्षा वाजिनः सर्वे सपक्षाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् वृद्धा यवसम्पन्नानसक्षान् वाहनोहितान् ।
शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
नास्त्यसाध्यं मुने किञ्चिद्भवतो सुवनत्रये ।
तस्मादाशु कुर्वन् त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥
ये च मे युद्धकालेषु प्रवृत्तन्ति रथं सदा ।
अशक्यं वारुणेनैश्च दानवैर्वलवत्तरैः ॥
तेषां शस्त्रं समुत्सृज्य पक्षच्छेदं व्यधात्सदा ।
वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनिः ॥

अथ तस्या एव मूकसंहितायाः शाब्दिकोत्राभिधायाः समाकलय्य
 नकुजादीनामश्वचिकित्सासंग्रहा बहव एवासन् इति सम्भावना। ते च
 नामतो नकुलकृतमश्वचिकित्सा शाब्दिकोत्रोन्नयः सारसंग्रहः सारचिन्तुर्वा
 मश्वसङ्घटितः, भोजराजीयो भोजदेवसंग्रहोः, हयस्त्रीसावतीनामकसंग्रहो,
 जयदेवीयः, शार्ङ्गधरीयो जयदत्तीयश्चेति वाजिचिकित्सासंग्रहा वृष्यन्ते
 भूयन्ते च। परं शाब्दिकोत्रं नामान्यवैद्यकं नैतावन्तं काश्चमस्माभि-
 हंतम्। केवलमेवाभ्ये एराखे तस्यैव कतिपये अध्यायाः समुद्रुता दृश्यन्ते।
 दृश्यते च नकुलकृतचिकित्सासंग्रहोऽष्टदशध्यायात्मकः। संस्कृतमने-
 नश्वान्श्वचिकित्सासंग्रहं जयदत्तीयमपहायावशिष्टा अश्ववैद्यकसंग्रहा
 नामाभिदृष्टाः। केवलं तदुद्धृतवचनानि ग्रन्थान्तरेषु क्वचित् क्वचित्
 परिवृश्यन्ते। शाब्दिकोत्रोन्नयनामा संग्रहो वर्णोत्प्रेषीतसंस्कृतपुस्तकसूच्यां
 दृश्यतेऽस्माभिः। तथैव भोजराजीया वाजिचिकित्सा गुर्जरदेशीय-
 संस्कृतपुस्तकानां सूचीपुस्तके दृष्टा। हयस्त्रीसावतीवचनानि च महिनाथ-
 सूरिणोद्धृतानि दृश्यन्ते। तथा जयदेवीयवचनान्यपि जयदत्तीयेऽस्मिन्
 ग्रन्थे शार्ङ्गधरीये च समुद्रुतानि लक्ष्यन्ते।

क्षिप्रपक्षास्तु ते सर्वे गत्वा तमृधिमम्रवन्।
 दीनाः सुदुःखसम्पन्ना बधिरेण परिभ्रुताः।
 + + + + + + +
 भगवन् किं निमित्तं नः पक्षच्छेदः कृतस्त्वया।
 अपराधविहीनानां नेवृगिच्छन्ति पयिष्ठिताः।
 तस्माद्भक्तिर्भव प्राञ्च सर्वेषामिह वाजिनाम्।
 तथा स्यात् सर्वदा सौख्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव।
 अथासौ क्लमयाविवृत्तानुवाच सुदुःखितान्।
 इन्द्रादेशात् कृतं सर्वं भवतां पक्षपातनम्।
 तस्माद्दः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम्।
 पुष्टी रम्या यथा देहे गौरवं च जगत्तये।
 + + + + + + +
 एवं विदुष्य तान् सर्वान् शाब्दिकोत्रस्तरङ्गमान्।
 चक्रे द्वादशसाहस्रीं तदर्थं संहितां सुधीः। इति।

अस्ति किञ्च गान्धारजनपदासन्नवर्तिं श्राज्जातुरं नाम नगरम् । तत्र श्राज्जिहोत्रनामा प्राचीनान्धवैद्यः प्रादुरासीत् । तेनासौ श्राज्जातुर इति प्रदेशविशेषेषूच्यते इति केषाञ्चिद्विदुषां मतम् । अयमेव श्राज्जातुरीयः पाञ्चिनिरिति केषित् । अन्ये तं धन्वन्तरिमाज्जः । परन्वकारखमेवंविधानुमानमिति श्रीडाक्त्तारराजेन्द्रकाणः ॥ *

केचित्तु तदसङ्गतं मन्यमाना एवमाज्जः-यथा श्राज्जिहोत्रः आवस्तिनगरवासिनोऽन्धवैद्योऽभिधानस्य(१) कस्यचिद्विप्रस्य तनय आसीत् । तथा तस्य महर्षेराश्रमस्य विदेहभूमिसमासन्नवर्तिचम्पकारख्यामिधाने कामने हिमवत्पाददेश आसीदिति । अत्र प्रमाद्यं श्राज्जिहोत्रोन्नयकारवचनं(२) समीचीनं प्रतिभाति ।

मत्संस्कृतमिदमन्धवैद्यकं विजयदत्ततनयेन सामन्तोपाधिकेन श्रीमञ्जय-दत्तस्वरिणा श्राज्जिहोत्राद्यन्धवैद्यकेभ्यः(३) समाकलय्य विरचितमासीत् । यस्य रचनाक्रमः श्राज्जिहोत्रानुसारोति विज्ञेयम् । परं क्वचित् क्वचित् क्रम-भङ्गोऽपि पर्यालोचनया दृश्यते । अस्य च रोगादिजन्तुजानि क्वचिदपि कणश्राज्जिहोत्राद्युद्धृतानि क्वचिच्च नागासंग्रहसारसङ्ग्रहणेन स्वरचितानि

* Dr. Mitter's Proceeding Asiatic Society Bengal 1885, July.

- (१) येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु विक्रीडितं
यः खातो हिमपुष्पवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नागाविधैर्हैषितैः
पायादः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीश्राज्जिहोत्रो मुनिः ॥ नकुंजः ॥
- (२) जाज्ज्या उत्तरे तीरे प्राज्ञेयाद्भेस्तान्तरे ।
स्वाश्रमे चम्पकारखे वेदिकायां कुशासने ॥
श्राज्जिहोत्रं सुखासीनं ऋषिभिः परिवेष्टितम् ।
ब्रह्मसूर्याभितेजस्कं ह्यश्रास्त्रविशारदम् ॥
- इत्यादि Bunnell's Catalogue of S. MSS. Part I.
- (३) श्रीश्राज्जिहोत्रादिमुनिप्रणीतं, वृष्टान्धश्रास्त्रं नञ्जविक्षरश्च ।
स्वल्पप्रवोधं सफलं यद्यार्थं, कृतञ्च तद्वै जयदत्तकेन ॥ इति जयदत्तं ।

वृष्यन्ते । अष्टशताधिकसहस्रश्लोकात्मकश्चेदं शास्त्रमष्टषष्ट्यायैर्विभक्तम् । परन्तु ग्रन्थेऽस्मिन् प्रथमाध्याये अथदत्तप्रतिज्ञातायामध्यायसङ्ख्यायां बह्वविध-समन्वयेन ज्ञापयामपि तत्रतिज्ञाता श्लोकसङ्ख्या न प्राप्ता । अस्मिन् ग्रन्थे मुद्रणार्थं मदन्तिकस्थपुस्तकत्रयात् साकल्येन किञ्चिद्भूनाधिकषोडशशत-श्लोकाः परिगणनया ज्ञप्ताः । अत्र कारणं लिपिकरप्रमादादिकं प्रतिभाति । अस्य च ग्रन्थस्य वर्णनीयविषयाः स्थूलतोऽष्टषष्टिधा अष्टषष्ट्याध्यायेषु विनि-र्णीताः । ते च तावद्विषयाः प्रदेशाङ्ग-जन्तव-जीवित-वयो-दशाक्षेत्र-जन्मदेश विज्ञान-वाहन-बन्धाप्रसूताग्निश्रूपचार-द्रव्यमात्रा-निघण्टु-सर्वतूर्णपचारक्षा-राभिश्चक्षकर्म-धिरावेध-निरूहानुवासनकर्म-नस्य-खेद-खेहपान-घृततैल विधान-अभोपचारा-रिष्टत्रय-मृगरोग-वातादिकोप-व्याधिनिर्देश-मुखा-क्षिप्रिरो-जङ्गित-कर्ण-कास-हृक्का-श्रास-त्रय-सिंघान-पृथि-पाद-ज्वरा-ती-सारा-जीर्ण-शूल-प्रखण्डो-दावर्त्त-हामिकोष्ठ-श्लेष्मकोष्ठ-मूत्रग्रह-कुष्ठ-शोथ-मुष्कौगीतो-दरा-श्रो-त्कर्ण-वातव्याधु-न्माद-ग्रहग्रह-शोष-वातवलासक-जव-खादि-व्यापद्विषापस्मार-घट्पदीभक्षादिरोगनिर्णयचिकित्साः तथा साध्या-साध्य निर्णय-प्रकृतिज्ञान-रसोत्त-गुगुलु-रसायनकल्पाश्चेति ।

ग्रन्थस्यास्य संस्कारो मया क-ख-ग-नामकपुस्तकत्रयादर्शदर्शनेन कृतः । तेषु कख-पुस्तके कनिकातासंस्कृतविद्यालयस्य, तयोः क-नामकसम्पूर्णं मपरश्च सम्पूर्णम् । ग-पुस्तकं महामहोपाध्यायेन डाक्करोपाधिकेन श्रीरा-जेन्द्रशास्त्रिमित्रेणानुसृष्टं मम मुद्राङ्कणसाहाय्यार्थं सम्पूर्णमेव प्रदत्तम् । ख-ग-पुस्तकद्वयं सम्पूर्णाविशुद्धमपि तस्याहाय्येन सङ्कलनकार्यमवाधेनैव सुसम्पन्न-मासीत् । एतेषु पुस्तकेषु पाठवैषम्यं भूरिप्रदेशेषु वृष्यते क्वचिदध्यायानु-क्रमवैषम्यञ्च वृष्यते ।

तानि च पाठवैषम्याणि प्रतिपृष्ठाधस्ताद्भूतानि । यत्तु अध्यायानुक्रमवैषम्यं दृष्टं तत्प्रमाधानं मया व्याधिनिर्देशाध्यायपर्यायानुसारेण कृतम् । ग-पुस्तके यदौगीताध्यायो नास्ति तत्र लेखकस्यानवधानतामेव कारणं प्रतीमः । यत्तु क्वचित् श्लोकपादच्युतिरस्ति तत् तथैव रक्षितम्, यातु मया संक्षिप्तटिप्पणी

स्थानविशेषेषु कृता, तत्रमात्रार्थं नकुलकृतान्श्वैद्यकशुक्रनीत्यभिधानचिन्ता-
मणिहारावलीप्रभृतिकमवलम्बितम् । घृततैलौषधपागादिनिर्णयश्च परि-
माणपरिभाषानकुलाद्यनुसारेणैव प्रयोजनमनुबध्य यथाशक्ति कृतः । यानि
च जयदेवशार्ङ्गधरवचनानि (*) सङ्गणनार्थं मदाश्रिते क-नामकपुस्तके
वर्त्तन्ते ख-ग-पुस्तकयोस्तददर्शनात् वस्तुतस्तेषां जयदत्तघृतत्वे सन्दिह्यानेन
मया मूले न घृतानि, परन्तु स्वतन्त्रमस्यान्तिमे पृष्ठे प्रदत्तानि ।

जयदत्तो हि विजयदत्ततनयः सामन्तनरपतिरासीत् । सम्प्रदायेन
च शैवोऽसौ कस्मिन् जनपदे कुत्र वा नगरे जातस्तस्य न किमपि प्रमाणं
लभ्यते । अतस्तन्निर्णयप्रयासः सुदूरपराहत इति विरतोऽस्मि ।

असौ कदा प्रादुरासीत् तन्निर्णयोऽप्यतीव दुरूहः यतस्तत्समयप्रमाणं
न किमपि विशिष्टं वचनं प्राप्यते । केवलमेवास्य शास्त्रस्य कतिपया-
भ्यन्तरप्रमाणैस्तस्यानुमानिकसमयनिर्द्धारणे यथाशक्ति प्रयत्नः क्रियते ।
शास्त्रमिदं शालिहोत्रादिप्रखीतान्श्वैद्यकशास्त्रादर्शने संरक्षितमिति शा-
लिहोत्रादीनामधस्तनेषु यः सर्वाधस्तनो भविष्यति तदधस्तनो जयदत्तो
भविष्यतीति उत्तरोत्तरमधस्तादनुसन्धीयते ।

शालिहोत्रवचनं हि नकुलेन स्वप्रखीतान्श्विचिकित्सायां समुद्धृतमिति त-
दूर्द्धतनस्तत्कालवर्त्ती वा शालिहोत्र इत्येवं प्रतीतिर्भवति । यतो नकुलो
नाम यमजो युधिष्ठिरसहोदरो (१) गवान्श्विचिकित्साशास्त्रप्रणेता इति
चिरन्तनलोकप्रसिद्धिमनुबध्य नकुलं युधिष्ठिरसहोदरं परिगम्यथ युधि-
ष्ठिरराजत्वकालात् पूर्वं तत्समकालं वा शालिहोत्रस्य प्रादुर्भाव-
सम्भवः । युधिष्ठिरस्तावत् कलेः (६५३) अतीताभ्ये जात इति राजतरङ्गि-
णी(१)वचनप्रामाण्यादुपलभ्यते । सम्प्रति तु कलेरतीताभ्याः (४६५३) । एत-

(१) युधिष्ठिरसहोदरनकुलस्य अश्ववैद्यकप्रवेष्टले परमपुरातनानुसन्धित्युक्तं मतम् ।

जयति च पाण्डवनाथो धर्मसनाथो युधिष्ठिरो ऋषिपतिः ।

भीमार्जुनसहदेवास्तदनुचरो वाजितत्त्वज्ञः ॥ २ ॥

दृष्ट्वा सम्यङ्गनकुलः शास्त्रं कृत्यं च शालिहोत्रोद्यम् ।

ब्रूते शास्त्रार्थमतं शास्त्रं कृत्वा समासेन ॥ ३ ॥

दुभययोरन्तरे कृते (७३००) वर्षा भवन्ति । सुतरामयमेव युधिष्ठिरादेवत्पत्ति
कालो भवितुमर्हति । अतस्तदूर्द्धतनः कालः प्राणिहोत्रस्याविर्भाव-
मनुमापयति ।

अपि च यत्रोऽस्मिन् चतुर्थाऽध्याये शार्ङ्गधरदृष्टो जयदेवस्य वचनोच्छेखोऽपि
वृष्यते । जयदेवौ तावद्वाक्कां एको गीतगोविन्दकारः, अन्यश्चिन्तामखेरा
शोक-कारः प्रसन्नराघवकारश्च । यदि गीतगोविन्दकारो(२) अन्यशास्त्रज्ञत्वं
भवति तदा केवाश्चिन्तते तस्याविर्भावकालो जयदेवस्येनस्य राजत्वसमये
सम्भवति । तेन जयदेवस्य वत्तमागता चतुर्दशशताब्द्यामेव सम्भवति ।
केचित्तु त्रयोदशशताब्दीमाहुः । एतेन च जयदेवस्यानुमानिकसमय-
निर्द्धारणेन तदधस्तनकालजीवित्वं जयदेवस्य सम्भवति ।

परन्तु यदि प्रसन्नराघवनाटकप्रणेता चिन्तामखेराशोककारः पक्ष-
धरमिश्र इति प्रसिद्धो जयदेवो भवेत्, तदास्य जयदेवादप्यधस्तनसमय-
जीवित्वसम्भवः । यद्यस्यैव जयदेवस्य वाणिशास्त्रकर्तृत्वं सम्भवति । तदास्य
सम्भवः पक्षदशशताब्दीं प्राप्नोति । एतदधस्तनो जयदेव इत्येवमनुमानं
भवतीत्यनधिकप्रणयितेन ।

एतन्मुद्राङ्कनेऽशासमकालान्तरमेव कविकातागवर्षमेष्टत्वं कृतविद्या-
जयाध्यक्षेण श्रीयुक्तमहेशचन्द्रन्यायरत्नमहोदयेनाभिहितं मम योग्यता-
माकर्ण्य डाक्करोपाधिकेन श्रीयुक्तराजेन्द्रकावमिचमहामहोपाध्यायेनानु-
क्रम्ययाश्चिन्तामखेराशोककारोपाधिकेन मयि अस्य मुद्राङ्कनभारः समर्पितः ।
अस्य च मुद्राङ्कने उल्लिखितडाक्कारमहोदयेन मम प्रभूतं साहाय्यं कृत-
मिति चिरवाधितोऽस्मीत्यनम् ।

(१) शतके पदसु सार्वेण प्राधिकेण च भूतके ।

कसेमेतेषु वर्षाणामभवन् कुचपाण्डवाः ॥

इति राजतरङ्गिणी ।

(२) गोवर्द्धनश्च शरयो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ कृत्यास्य च ॥

- (*) दन्तोद्धेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनां मुख्यलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण वयोज्ञानं प्रतीयते ॥ ६६ ॥
षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हृद्यश्चिपुस्तैः काषायैर्द्विरभ्यः
सन्दंष्टैर्मध्यमान्यैः पतितसमुद्दितैस्त्रिचतुःपञ्चवर्षाः ।
सन्दंष्टानुक्रमेण त्रिकसमगुणिताः कालिकाः पीतशुक्लाः
काचं माक्षीकशंखा बज्जलनमतश्चावपातं च विद्धि ॥ १०० ॥
जघत्वं मातृदोषेण पित्रदोषेण मन्दता ।
दौर्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥ १०१ ॥
महाघोषा महाकाया महोरस्ता महासनाः ।
खिगधाङ्गाः सर्वदा ये च तेषामायुर्भवेद्दृढ ॥ १०२ ॥
कर्णाद्ये पीडिते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम् ।
शोणितान्ना भवेच्छिङ्गा ते वाहाश्चिरजीविनः ॥ १०३ ॥
खिगधा दीर्घाश्च बध्याश्च प्रोतस्था यस्य वाजिनः ।
भवन्ति विपुला रेखास्तं विन्द्याश्चिरजीविनम् ॥ १०४ ॥
नभो जिघ्रन्ति ये वाहा भास्वरार्पितदृष्टयः ।
पृथुकुक्षिकटीकक्षाः सुनिद्राश्चिरजीविनः ॥ १०५ ॥
न विव्किरन्ति ये ग्रासं सुमक्षा ऋसमेहनाः ।
महाश्रिरोजजाटाश्च वाजिनश्चिरजीविनः ॥ १०६ ॥
अर्द्धप्रोथस्थिता रेखा दृश्यन्ते यस्य वाजिनः ।
तस्य मृत्युः समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वासरम् ॥ १०७ ॥
अङ्गुलीनां दशार्द्धेन वर्षाणां तस्य जीवितम् ।
जीवेन्नयोदशाब्दानि यस्य स्यात्तुरङ्गुला ॥ १०८ ॥
विगतः पूर्वज्ञानेन स्थूलजानुश्च यो ह्ययः ।
सूनाक्षिकूटस्तम्बाक्षः स प्रकीर्तितः ॥ १०९ ॥
जयदेवस्यैते ।

समा षष्टिदीर्घा मनुजकरिणां पञ्च च निशाः
 ह्यानां दानिंशत् खरकरभयोः पञ्चककृतिः ।
 पञ्चाब्दाख्यं वृषमहिषयोर्द्वादशाब्दं शुनः स्यात्
 ह्यागादीनां दशकसहिता आयुषोऽयं प्रकारः ॥११०॥

कस्यापि ।

द्योषाजातिविङ्गङ्गहिङ्गुकुटजत्वक्केतकीसैन्धवम्
 श्यामासर्षपदीप्यकाद्दशगुणं मांसं रसोनात्ममम् ।
 सन्ध्यायान्धरसैर्षभेत सततं यो विद्युदाख्यामिमां
 सन्निः सप्तगुणान्दिको द्विदशनः स स्यादपास्यामयान् ॥१११॥

इति विजुली गजुलस्य ।

दूर्वाष्टतं यवा नीरं शिशिरं सर्वदा शुभम् ।
 हरीतकी हिता नित्यं जवयानि दिनान्तरे ॥११२॥

अथान्धानां परीक्षा ।

असितखुरचतुष्कः श्यामजयश्लिपादः
 खवति करसमीपे मूत्रधारां सवेगम् ।
 दशनचलखलीनः कुक्कुटस्त्रान्धवन्धः
 किटिरिव कठिनोरुर्दूरगः स्यात्पुरङ्गः ॥११३॥
 विकसदसितनेत्रः खिग्धगम्भीरहेषः
 त्वरितचतुरगामी वायुवेगः सु(स)त्वः ।
 सवक्त्रविपुलकायो भर्तुरादेशवर्ती
 समरविजयसम्पत्कारकः स्यात्पुरङ्गः ॥११४॥ शार्ङ्गधरस्यैते ।

पारिभाषिकशब्दानां अकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

			ख	खौ	ख.
खकुल	...	...	७२	खीनीत	...
खसकन्द	...	...	१८१	क	...
खधिन	...	...	५०	कचकी	...
खनवासन	...	...	११२	कठपञ्चक	...
खर्दित	...	...	२०१	कपाननिषादी	...
खडमडल	...	...	४२	कथाह	...
			खा	करञ्जासहन	...
खासोपक	...	...	२०१	कराली	...
खाशेयी	...	...	५१	कर्ष	...
खाडक	...	...	१०४	काकुदी	...
खानप	...	...	११०	काच	...
खावने	...	...	१९	काचा	...
खास्यापन	...	...	१३२	कालिका (रेखा)	...
			ख	काशिमह	...
खन्डव	...	...	५२	कौटारिह	...
			ख	कुडव	...
खकमाह	...	...	४१	कुलराह	...
खत्कर्ष	...	...	१८७	कुलाह	...
खत्पलपत्र	...	...	१५५	कुमिकोह	...
खराह	...	...	४१	कुक्कव	...
			ख	काकाह	...
खर्दमह	...	...	२०८	काकुराह	...
खर्दवर्षि	...	...	११९	काहकाह	...
			ख	कौवेरपह	...
खकचखी (वस्त्रा)	...	...	८१	ख	...
खकाह	...	...	२००	खचियाह	...
खकाह	...	...	५१	खीरबापत्	...

	पृ.		पृ.
वेव	१९	नरिता (धारा)	८२
		द	
बडाव	४०	दममूल	१२१
बराव	४२	दमा	१९
बड	१८	दुकराव	४२
बिलाव	४०	दुर्मुष्टि (बलमा)	८२
बुडाव	२९	देवसम	५०
		ग	
मोकडी	८२	डोव	१०४
		घ	
दुवि	१४१	दिवरी	५१
		दिवडी ,, ...	८२
		ध	
		धारागति	८१
		न	
चातुर्जात	१२१	नामपीडी (बलमा)	८२
		ज	
जाडल (मांस)	११०	निरुव	११२
,, (देम)	१११	नीलक	२३
जाताव	५१		प
जीवनीय	११८	पकदेगीय (बच)	०२
जीवित	१९	पद्यतिष्ठ घृत	१००
		,, द्वितीय	१०८
		ट	
डडन	०२	पद्यभद्र	४४
		त	
ताजिक	०१	पद्यमूल	१२१
तुषण्क	०२	पडल	२०१
तुलीबला ,, ...	८२	पल	१०४
तुषखेद	१००	पारसीक (बच)	०१
दूला (बलमा)	८२	पार्थिवी (बाया)	४१
चिकटु	१२१	पिश्याचसम	५०
चिकडी	५२	पुडखेद	१००
चिपूव	२९	पुड्रक	२२
चिपुराव	४२	पुलका (धारा)	८२
चिहत्सर्पिः... ..	१०४	पुष्य	२५
चिसरी	४१	पुष्यदडी (बलमा)	८२
चिमुगन्धि	१२१	पुष्यधारी	८२
		पूर्वकडी (धारा)	८२

	पृ.		पृ.
प्रथमपत्र	२००	ल	
पोतापत्र	२८६	लक्षित	२१०
प्रचार	२०२	सुवचन्यापत्र	२१०
प्रतिभार	१३१		
प्रथमम	१३२	व	
प्रभारणी तैल	१०४	वदमद	२८२
प्रकृत	२६६	वदयपत्र	२०८
प्रथा	१०४	वर्तुकुन्द	२१०
श्रीश्रीदर	२८१	वलिपत्र	२००
सुत	४०	वानराक्ष	४६
		वामन	४२
		वायव्या (बाया)	४६
भिन्नवर्ति	२६२	वारिज (मांस)	११०
भामिनाक्ष	२०१	वाचणी ,, ...	४६
		विक्रमा (भारा)	८२
		विप्राक्ष	७५
		विरुपाक्षपत्र	२०६
मधुकादि तैल	१०४	विवन्वावर्ण	२६२
मन्याशाली	२००	हृदिपत्र	१५५
मन्यासुत	२००	हृदयतिपत्र	२०८
मल्लिकाक्ष	४४	वेधरिष्ट	१८५
मालिका (रेखा)	६६	वेधराह	४१
मार्जारपाद	५१	वेधहान	४१
मास्यविक	७२	वैशाखपत्र	२००
माष	१०४	वैश्याक्ष	७५
मुद्गजाल	२०८	वेधराह	४२
मुषली	५२	वेधनाह	४२
जग	१८१/२०१	व्याघ्रवर्ण	५२
जगन्म	२०१	व्याघ्रवलीङ्ग	४६
		श्रीहिमुक्त	१५५
यमज	५२		
		श	
रक्तक	२८	गङ्गारखेद	१००
रक्तभूमि	७०	गङ्गा ,, ...	६०
रजसनी (बलगा)	८२	गङ्गा (रेखा)	६६
रविपत्र	२०८	गङ्गाक्ष	७५

			रु.				रु.
खेयाकोठ ...	...	...	१००	सुखचक ...	...	...	१८
	घ			सुखितपद...	...	...	१००
पदपदीभच	...	...	१११	सेगाच	...	...	१८
	स			सोमपद	...	...	११०
सोमासिपद...	...	...	१००	सोमिच	...	...	१११
सिधाम	...	...	११८	सनी	...	...	५१
सञ्जातदपद	...	...	५१	सञ्चारिठ	...	...	१८०
सचराचक	...	...	४१		ह		
सखिलपद	...	...	१०८	समुपद	...	...	१००
सामासिक	...	...	४४	सरिपद	...	...	१०६
साक्षक	...	...	०१	सरिबी (रेखा)	...	...	११
सारसत	...	...	०१	सरित	...	...	१८
सिन्धुज	...	...	०१	सरिताच	...	...	१०६
सुरराचक	...	...	४१	सरिरीचक	...	...	४१
सुराभापद...	...	...	११८	ससाच	...	...	४०
				सोनदना	...	...	५०

A GLOSSARY

*Of Indian Drugs mentioned by JAYADATTA in this work, with
Bengali, Hindi and Latin Synonyms.*

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
अमृतमती Amśumatī	Sálpāni, B.	See Sálaparṇī.
अक्ष (क)	Bayadá, B.	A tree bearing a medicinal fruit.
Aksha (ka)	Ṭinás, H.	Terminalia belerica.
अक्षीव Akshíva	Siggru, H. Sajná, B.	Guilandina or Hyperan- thera moringa.
अगस्ति Agastī	Bákas, B.	Sesbana grandiflora.
अगुरु Aguru	Agar, B. Agar, H.	Aquilaria agallocha.
अग्नि Agni	Bhelá, B. Chitá, B.	Semecarpus anacardium ; or Plumbago zeylanica.
अर्जक Arjaka		See Ṭulasí.
अजमोदा Ajamodá	Rándhuni, B. Ajmad, H.	Pimpinella involucrata. Syn, Apium involucratum.
अजाजी Ajáji	Jírá, B.	See Jíraka.
अतसी Atasí	Masiná, B. Ṭishi, H.	Common flax. Linum usitatissimum.
अतिपत्रा Atipatrá	Valá, B.	Sida cordifolia.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
अतिविषा Aṭivishá	Aṭa-ich, B. Aṭis, H.	Aconitum heterophyllum.
अनल Anala	Chitá, B. H.	See Chitraka.
अनन्ता Anantá	Anantámül, B. H.	Hemidesmus Indicus. <i>Syn, Asclepias Pseudosarsa.</i>
अनुभूति Anubhūti	Ṭeudí, B.	See Trivriṭ.
अपराजिता Aparájitá	Aprájitá, B. Vishnukránti, H.	Clitoria ternatea, Linn.
अपामार्ग Apámarga	Ápáng B. Laṭjirá, H.	A plant, Achyranthes as- pera.
अभया Abhayá	Haritáki, B.	See Haritáki.
अभौर Abhíru		See Saṭávarí.
अमृता Amritá		See Guḍúchí.
अमोघा Amoghá		See Haritáki.
अम्बष्टा Ambashṭhá	Áknádí, B.	Stephania bernandifolia, <i>Syn, Cissampelos hexan- dra.</i>
अराला (अ) Arálá (la)	Dhuná, B. H.	Resin.
अर्के Arka	Ákand, B. Mádar, H.	Calatropis gigantea. <i>Syn, Asclepias gigantea.</i>
अर्कपुष्पा Arkupushpá		See Payasyá.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
अर्जुन Arjuna	Arjun, B. Kahú, H.	Pentaptera arjuna or Terminalia arjuna.
अरिष्टक Arishtaka	Ritá, B.	Soap berry plant, Sapindus trifoliatius.
अरिष्टा Arishtá		See Katuká.
अरुक्कर Arushkara	Velá, B. Bhelwa, H.	The marking nut plant, Semicarpus anacardium.
अलम्बुषा Alambushá	Mundírí, B. Lajjáluká, H.	A sort of sensitive plant.
अव्यथा Avyathá		See Haritaki.
अशोक Asóka	As'ok, B.	Saraca Indica. Syn, Jonesia As'oka.
अम्लभेदक Ásmabhedaka	Pátarkuchá, B.	See Páshanbheda.
असृत्थ Asvat̥tha	Asóthgách, B. Pípar, H.	The holy fig tree. Ficus religiosa. Syn, Urostigma religiosum.
अश्वमार Áśvanára		See Karavíra.
अष्टवर्ग Ashtavarga		A class of eight principal medicaments. Rishabhaka, Jívaka, Medá, Mahá-medá Riddhi, Vriddhi, Kákolí, Kshírakákolí.
अधिपेन Ahiphena	Áphim, B. H.	Opium. Papaver somniferum.
आटरूष Átarūsha	Básaka, B. Arushá, H.	Justicia adhatoda. Adhatoda vasica.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
आढ़की Aḍhaki	Arar, B. Tor, H.	Cajanus Indicus. Syn, Cytisus cajan.
आत्मगुप्ता Ātmaguptā	Ālākusī, B. Kiwanch, H.	Mucuna pruriens. Carpo- pogon prurienco.
आदित्यपुष्पा Ādityapushpā		See Payasyā.
आद्रक Ādraka	Ādā, B. Ādrak, H.	Zingiber officinale, Com- mon ginger.
आमलक (की) Āmalaka	Amlā B. Aṅolā, H.	Phylanthus Emblica. Syn, Emblica officinalis.
आम्र Āmra	Ām, B. Ām, H.	Mangifera Indica. The Mango tree.
आरग्वध Āragvadhā	Sondāl, B. Āmaltās, H.	Cassia fistula.
आसोता Āsphotā	Hāpamalī, B.	A wild variety of Jasmin. Clitoria ternatea. Val- larisdicotoma.
इक्षु Ikshu	Āk, B. Ukh, H.	Sugarcane. Saccharum offi- cinarum.
इक्ष्वाकु Ikshvāku		See Katuṭumbī.
इज्जल Ijjala	Hiijal, B. H.	Barringtonia acutangula. Syn, Eugenia acutangula.
इन्दीवर Indīvara	Nilpadma, B.	Blue lotus. Nymphaea coerulea.
इन्द्रयव, Indrayava	Indrayav, B. H.	Seed of Holarrhena anti- dysenterica.
इन्द्रायी Indrāyī	Nis'indā, B. S'ambhālu, H.	Vitex nigundo.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
इन्द्रसुरसा Indrasurasá	Nis'indá, B.	See the preceding.
उद्यगन्धा Uggragandhá	Vach, B.	See Vachá
उच्छटा Uchchatá	Okra, B.	A shrub. <i>Abrus precato- rius.</i>
उत्पल Utpala	Nilpadma, B.	See Indívara.
उदीच्य Udichya		See Irivera.
उद्दाल Uddála	Cháltá, B.	<i>Cordia myxa</i> or <i>Latifolia.</i>
उदुम्बर Udumbara	Jajnadamur, B. Gular, H.	Glomerous fig tree, <i>Ficus glomerata.</i>
उदुम्बरदला Udumbaradalá		See Dantí.
उन्मत्तक Unmatṭaka		See Dhattūra.
उपकुल्या Upakulyá	Pipul, B.	See Pippalí.
उरुवक Uruvaka		See Eraṇḍa.
उशीर Us'ira	Gandhabená, B. Lámajjak, H.	The root of a fragrant grass. <i>Andropogon muri- catum</i> or <i>Iwarancusa.</i>
उषणा Ushaná		See Chaviká.
ऋषभक Rishabhaka	Rishabhak, B.	One of the eight medica- ments. <i>Carpopogon pru- rient.</i>

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
एकशीला (ल) Ekáshthilá	Aknádi, B. Páthá, H.	Cissampelos hexandra, or Aechynomene grandiflora.
एरण्ड Eranda	Bherendá, B. Eranda, H.	Castor oil plant, Ricinus communis.
एर्वारुक Erváruka	Phuti, B. Phut, H.	Cucumis mellow. Syn, Cucumis momordica, a kind of cucumber.
एला Elá	Elách, B. Elánchí, H.	Cardamoms, the seed of Eletteria cardamomum.
एलवालुक Elaváluka	Elaváluk or La- luká, B. Elvá, H.	Name of a perfume. A red powder sold under these names, seed of some plant.
ऐलेय Aileya		See Elaváluka.
ऐन्द्री Aindrí	Rákhálsásá, B. Indrúyan, H.	Cocumis madraspatanus. Cunnis mellow.
ककुभ Kakubha		See Arjuna.
कच्छुरा Kachhurá		See S'atí.
कटफल Katphala	Kaephal, H. Káyaphal, B.	Myrica sapida.
कटुम्बरा Katvamvará		See Prasáraní.
कटुका Katuká	Katki, B. Kuṭkí, H.	Picrorrhiza kurroa.
कटुतुम्बी Katutumbí	Titláu, B. Tumbí, H.	Wild variety of Lagenaria vulgaris.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
कटुरोहिणी Katurōhiṇī		See Katuká.
कदम्ब Katvanga		See Syonáka.
कण्ठ Kaṇṭh		See Pippalí.
कण्टकारी Kaṇṭakáří	Kaṇṭikáří, B. Kaṇṭeli, H.	Solanum xanthocarpum. Syn, Solanum jacquinii.
कठिलिका Kathilliká	Tulsí, B. or Gádá- punyá, B.	Monordia clarantia.
कदम्ब Kadamba	Kadam, B.	Anthocephalus kadamba. Syn, Nauclea kadamba.
कदर Kadara	S'vet khadir B.	A white sort of mimosa.
कदली Kadalí	Kalá, B. Kelá, H.	Musa sapientum.
कपित्थ Kapitṭha	Kaṭbel, B. Koith, H.	Feronia elephantum.
कपिकच्छु Kapikacchhu		See Aṭmaguṭṭá.
कपीतन Kapiṭana	Yajnadumur, B. Gular, H.	See Uḍumbara.
कमल Kamala	Padma, B. Kamal, H.	Nelumbium speciosum, or Nymphaea nelumbo.
कम्पिलक Kampillaka	Kamláguṛi, B. Kaumbilá, H.	Mallotus philippensis. A perfume called sunda rochani. Syn, Rottlera tinctoria.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
करञ्ज Karanja	Dahar karanjá, B.	Pongamia glabra.
करवीर Karavíra	Kiramál, H. Karavi, B. Kaner, H.	Syn, Galedupa indica. Nerium odorum. Sweet-scented oleander.
कलसी Kalasí		See Príśniparjñí.
कलाय Kuláya	Matar, B. H.	Pisum sativum. Name of various leguminous seeds.
कलिमारक Kulimáruka		See Pütikaranja.
कलिङ्ग Kalinga	Indrayav, B. H.	See Indrayava.
कलिद्रुम Kulidruma	Vaherá, B.	Terminalea belerica. Beleric myrobalan.
कर्कटाश्रिणी Karkataśringí	Káukráśringí, B. Kakarśing, H.	Rhus succedanea. Syn, acuminata.
कर्पूर Karpūra	Karpūr, B. Kápur, H.	Cinnamomum camphora. Camphor.
काकोली Kákolí	Kákolí, B. H.	It is said to be a root brought from Nepal and Morung.
काकोदुम्बरीका Kákodumbariká	Kákdumur, B. Toṭmíla, H.	Ficus hispida. Opposite-leaved fig tree. Syn, Ficus oppositifolia.
काञ्चन Káuchana		See Dhañṭūra.
काञ्जिक Káñjika	Kanjí, B. H.	Sour gruel, the water of boiled rice in a state of spontaneous fermentation.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
काम्पिल Kámpilla		See Kampillaka.
कारवी Káraví	Krishñajirá, B.	See Krishñajíraka.
कारवेल्लिका Káravelliká	Karelá, B. Karolí, H.	Momordica charantia, Linn. <i>Syn, M. muricata.</i>
कार्पासी Kárpási	Kápás, B. H.	Gossypium herbaceum. Cotton plant.
कालमेघिका Kálameshiká		See Trivriṭ.
काला Kálá		See the preceding or see Gridhranakhí.
कालेय Káleya	Pítáguru, B.	Yellow fragrant wood.
काश Káśa	Keśe, B.	A species of grass. Sac- charum spontaneum.
कालानुसरिवा Kálánuśárivá		See Tagara.
काश्मरी Káśmarí	Gámár, B. Gambhár, H.	See Gámabhári.
किराततिक्त Kiráṭatikṭa	Chireṭá, B.	A name for chireyṭá.
क्षीतक Klīṭaka	Yashtimadhu. Jetmadh, H.	See Madhuka.
किंशुक Kimsuka	Palás, B. H. Dhák, H.	Butea frondosa.
कुक्कुटमूल Kukkutímūla	Cehipkali, B. H.	Bombax heptaphyllum. Silk cotton tree.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
कुटज Kutaja	Kuṛchi, B. H. Kureyá, H.	Holarrhena antidysenterica. <i>Syn, Echites antidysenterica, Roxb.</i>
कुटन्नत Kutannata	Koyatmutá, B.	Cyperus rotundus. A fragrant kind of grass.
कुठेरक Kutheraka		See Tulasí.
कुमुद Kumuda	Sáluk, B. Koi, H.	Nymphaea Lotus.
कुरव Kurava	Rakṭa Jhanti, B.	Barlaria kristata.
कुरूपक Kurupaka	Kántájátí, B. Katsureyá, H.	Barleria prionites, Linn.
कुरुविन्द Kuruvinda	Mutá, B.	Cyperus rotundus, or Black salt.
कुलथ Kulaṭṭha	Kurṭi Kaláya, B. Kulthi, H.	Dolichos uniflorus. <i>Syn., Dolichos biflorus.</i>
कुस Kusa	Kuś, B.	Sacrificial grass. <i>Poa cynosuroides.</i>
कुष्ठ Kushta	Kuḍ, B. Kut, H.	Saussurea auriculata. <i>Syn, Aplotaxis auriculata.</i>
कुसुम्बुर Kusumburu	Dhane, B. Dhania, H.	See dhanyáka.
कूर्चशीर्षक Kurchasírshaka		See Jivaka.
कृतमाल Kṛitamála	Sondal, B. Sonalu, H.	See Aragbadha.
कृष्णजीरक Kṛṣṇajíraka	Kálajírá, B. Magrelá, H.	Nigella sativa.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
कोकणद Kokanada	Rakṭakambal, B.	Nelumbium speciosum. Red variety.
कोकिलाक्ष Kokilāksha	Kulekhāḍḍá, B. Tálmáklmá, H.	Hygrophila spinosa. <i>Syn</i> , <i>Ruelia longifolia</i> .
कोविदार Kovicára	Rakṭakáncana, B. Kachnár, H.	Bauhinia variegata. A species of ebony.
कोलवली Kolavallí	Gajapipul, B. H.	Scindapsus officinalis, <i>Syn</i> , <i>Pothos officinalis</i> .
कोषातकी Koshátakí	Ghoshá, H. Karwitarui, H.	Luffa pentandra or amara.
केशिक Kaisika		See Guggula.
कौन्ती Kawntí		See Reṇuka.
क्षौद्र Kshawddra	Madhu, B. Sahad, H.	Michelia champaca. Ho- ney.
क्षुद्रसहा Kshudrasahá		See Mugáñi.
क्षुद्रा Kshuddrá		See Kantikáñi.
क्षीरिका Kshíriká		See Payasyá.
क्षीरहल Kshíravriksha		See Payasyá.
खदिर Khadira	Khaer, B.	Acacia Catechu. <i>Syn</i> , <i>Mimosa catechu</i> .
खुरिका Khuriká		See Aparáñitá.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
खरदंष्ट्रा Kharadanshtrá		See Gokshura.
गजपिप्पली Gajapippalí	Gajapipal, H. Gajapipul, B.	Scindapsus officinalis. <i>Syn,</i> <i>Pothos officinalis.</i>
गणिकारिका Gaṇikáriká	Gaṇiri, B. Arṇi, H.	Premna serratifolia. <i>Syn,</i> <i>P. spinosa.</i>
गवाक्षी Gavákshee	Gomuk, B. Geṇhu, H.	Cucumis madraspalanus, Cucumis melo, Linn.
गन्धर्वहस्त Gandharvahasta	Bherendá, B.	See Eraṇḍa.
गर्दभाण्ड Gardabhāṇḍa	Pákuṛ, B. Gajahanda, H.	Thespesia populnea. <i>Syn,</i> <i>Hibiscus populneoidea.</i>
गम्भारी Gámbhāree	Gámár, B. Khambhári, H.	Gmelina arborea.
गिरिकर्णिका Girikarṇiká		See Aparájitá.
गिरिमल्लिका Girimalliká		See Kutaja.
गुटिका Gutiká	Kuṇch, B. Chirmiṭi, Gunj, H.	Abrus precatorius.
गोदुम्बी Godumbí		See Gavákshee.
गुदूची Guḍúchee	Gulancha, B. Gurach, H.	Tinospora cordifolia. <i>Syn,</i> <i>Menispermum cordifo-</i> <i>lium.</i>
गुग्गुलु Guggulu	Guggul, B. H.	Burseraceae. Balsamoden- dron mukul.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
गुष्ठा Guhá		See Prísniparní.
गुन्द्र Gundra		See S'ara.
गृध्रनखी Gridhranakhí	Káliakará, B. Híns, H.	Capparis sepiaria, Linn.
गुञ्जा Gunjá	Kunch, B. Chirmiti, H.	Abrus precatorius.
गोकण्डक वा गोक्षुर Gokaṅṭaka or Gokshura	Gokshura, B. Gokshuru, H.	Zygophylliaceae. Tribulus terrestris. <i>Syn, T. lanu- ginosus.</i>
गोजिह्वा Gojihvá	Dariúsák, B. Gojiálatá, H.	Elephantopus scaber.
गोधावती (पदी) Godhávati (padí)	Goáliálatá, B.	Vitis pedata <i>Syn, Oissus pedatus.</i>
गोधूम Godhúma	Gam, B. Genhu, H.	Triticum vulgare. Common wheat.
गोपी Gopí		See Anantá.
गोखोम Goloma	Godhumá or Pathori, B.	
गोखोमी Golomí		See Bhūṭakeśí.
गोल Gola		See Madana.
गोस्तनी Gostaní		See Drákshá.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
गौरसर्षप Gawrasarshapa	Ráisarishá, B. Rai, H.	Brassica juncea. <i>Syn, Sinapis romusa.</i>
घण्टक Ghantaka	Ghantápáruḷ, B. II.	Schrebera swietenioides.
घन Ghana	Muṭá B.	Cyperus rotundus. A fragrant grass.
घोषा Ghoshá	Ghosháḷatá, B. H.	Luffa pentandra and acutangula.
चक्रला Chakralá		See Uchchatá.
चाणक Chaṇaka	Chholá, B. Chaná, H.	Cicer arietinum. Gram or chick-pea.
चण्डा Chaṇḍá	Chorkanchiki, B. or Chorkantá, B.	Andropogon acicularis, also see Rásná.
चतुरबुद्ध Chaturangula		See Kragbadha.
चन्दन Chandana	Chandan, B. Safed chandan, H.	Santalum album. White sandal-wood.
चन्द्र(पर्याय) Chandra		See Karpūra.
चर्मकारिका Charmakáriká	Chámakashá, B.	The plant Chámarghas. or Chamarghas.
चविका Chaviká	Chai, B. Cháb, H.	Piper chaba, Hunter. <i>Syn, Chavica officinarum.</i>
चवी Chaví		See preceding.
चव्या Chavyá		See preceding.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
चातुर्जातक Chāturjātaka	Trījātaka and Nāgeśvara,	Gurāṭvak, Tejpaṭra, Elá and Nāgesvara.
चिन्हा Chinchá	Tenṭul, B. Imli, H.	The tamarind tree. Tamá- rindus Indica.
चित्रक Chitraka	Chiṭá, B. H.	Plumbago zeylanica.
चित्रा Chitrá		See Múshikaparní or see Gaváks hí.
चित्रांसु Chitránsu	Guggul, B. H.	See Guggulu.
चिरविल्व Chiravilva		See Karanja.
चूडाला Chūdálá		See Uchchata.
चोरपुष्पी Chorapushpí		See Chaṇḍá.
चन्दा Chhaṭrá		See Madhuriká.
चिन्नरुहा Chhinnaruhá		See Guḍūchí.
जघनेफला Jaghanephalá	Totmilá, H.	See Kúkodumbariká.
जरब Jaraba	Jírá. Krishṇajírá B.	See Jfraka.
जला(पर्योष) Jala	Bálá, B. Sugandha Bálá, H.	See Hrivera.
जलकाश Jalakása	Beṭ, B. H.	See Vanjula.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
जशषा Jashaṇá		See Chaviká.
जम्बीर Jambíra	Goṇḍá nebu, B. Jambir nebu, H.	Citrus medica. Citrus acida.
जम्बुक Janṭuka		See Hingu.
जम्बू Jambū	Kála Jám, B. Jáman, H.	Eugenia jambolana. <i>Syn, Syzygium jambola-</i> <i>num.</i>
जिङ्गी Jingí		See Manjishtha.
जिम्बु Jimbma		See Ṭagara.
जीरक Jíraka	Jírá, B. H.	Cuminum cyminum. Cumin seed.
जीवक Jívaka	Jívaka, B.	Pentaptera tomentosa. A medicinal plant, com- monly called by the same name Jívaka.
जीवनीयगण Jívaníyagaṇa		See Ashtavarga.
ज्योतिष्मती Jyotiṣhmaṭí	Laṭáphatkí, B.	Cardiospermum halicaca- burn.
ज्वातल Jhátala		See Ghaṇṭápárula.
टङ्क Tanka	Nilakapitṭha, B.	A kind of wood apple.
टुण्टुक Tuṇṭuka		See S'yoṇáka.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
तगर Ṭagara	Ṭagar, B. Cháudni, H.	Tabernæmontana coronaria.
तन्द्रिका Ṭandriká		See Guḍuchi.
तर्कारी Ṭarkúrí	Jayantí, B. H.	Sesbania aculeata.
ताल Ṭála	Ṭál, B. H.	Borassus flabelliformis.
तालकाफल Ṭálakáphala		See Sthūlaílá.
तालीशपत्र Ṭálishapaṭra	Ṭálishapaṭra, B.	Pinus webbiana.
ताम्रपुष्पी Ṭámrpushpí	Alkuśi, B. Kiwach, H.	Cowach. Dolichas carpo- pogon.
तिल Ṭila	Ṭil, B. H.	Sesamum Indicum.
तिलक Ṭillaka		See Lodhra.
तिक्तबार्ताकु Ṭikṭabártáku	Tit begun, B.	The egg-plant, the fruit of which is bitter.
तिक्तला Ṭikṭalá		See Sankhiní.
तिक्तालंबु Ṭikṭálámbu		See Katuṭumbí.
तिन्दििका Ṭinṭiḍiká	Teṇṭul, B. Imli, Amli, H.	The tamarind tree or its fruit. Tamarindus In- dica.
तुलसी Ṭulasí	Tulsi, B. H.	Ocymum sanctum. Holy basil.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
तुम्बुरु Tumburu	Nepálidhane, B. Tumru, H.	Zanthonylum alatum. <i>Syn. Z. hostile.</i>
तेजनक Tejanaka		See S'ara.
तेजोवती Tejovati		See Jyotishmati.
त्रपुष Trapusha	S'asú, B. Kshire, H.	Cacumis sativa, a cucumber.
त्रायमाणा Tráyamāṇá	Balálatá' or Ba- hulá, B.	A medicinal plant.
त्रिकटुक Trikatuka		The aggregate of three spices, viz., black and long pepper, and dry ginger.
त्रिकण्टक Trikantaka		See Gokshuraka.
त्रिकण्टका Trikantaká		See Trivriṭ.
त्रिजातक Trijátaka	Dáruchini, Eláich and Tejpaṭra, B.	Three species collectively : mace, cardamom, and cassia leaf.
त्रिफला Triphalá	Amlá, Hariṭaki and Babeḍá, B.	The three myrobalans.
त्रिवृत्(ता) Trivriṭ(tá)	Teuḍi, B. Turbad, H.	Ipomœa turpenthum. <i>Syn. Convolvulus turpen- thum.</i>
त्रिदला Tridalá		See Madhuka.
त्रिसुगन्धि Trisugandhi		See Trijátaka.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
त्रुटि Ṭṛuṭi		See Sūkshmailá.
त्र्युषण Tryūshṇa		See 'Trikatuka.
दधिक Dadhika	Salái, B. H.	See S'riveshṭaka.
दधिष्ठ Dadhīṭṭha		See Kapīṭṭha.
दशमूल Daśamūla	Daśamūl, B. H.	A tonic medicament prepared from the roots of ten plants.
दन्तधावन Danṭadhāvana		See Khadira.
दन्ती Danṭi	Danṭi, B. H.	Baliospermum montanum, Mull. <i>Syn, Orotan polyandrum.</i>
दर्भ Darbha	Ulu, B. Dábh, H.	Imperata cylindrica, Beauv. <i>Syn, Saccharum cylindricum.</i>
दरुविपत्रिका Darvipatriká		See Gojihvá
दारु Dáru	Debdáru, B. Deodár, H.	Cedrus deodara. <i>Syn, Pinus deodara.</i>
दारुवी Dáruvī	Dáruharidrá, B. Dáruhaldī, H.	Berberidææ. Berberis Asia- tica and other species.
दासी Dási		See Kuruntaka.
दीपक Dīpyaka		See Ajamodá.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
दुरालभा Durálabhá	Duralabhá, B. Jawásá, H.	Alhagi maurorum. <i>Syn, Hedysarum alhagi.</i>
दुसर्षा Dusparśá		See Durálabhá.
दुष्प्रदृशिणी Dushpradharshinī		See Vrihatī.
दूर्वा Dūrvá	Dūrbá, B. Dub, H.	Cynodam dactylon. <i>Syn, Panicum dactylon.</i>
दीर्घव्रिंता Dīrghavrīntā		See S'yonáka.
देवीकृता Devilātá		See Anantāmūla.
देवदारु Devadāru		See Dāru.
देवदारुकी Devadāki	Deyátārā, B. H.	Andropogon serratus.
द्रवन्ती Dravanī		See Mūshikaparnī.
द्राक्षा Drākshá	Kismis, B. Angur, B. H.	Vitis vinifera. Dried fruits called kismis.
द्विजयष्टिका Dvijayashtiká	Bámanhūti, B.	See Bhūrgī.
द्विपञ्चमूली Dvipanchamūlī		See Daśamūla.
धतूर Dhatūra	Dhutūrā, B. Dhatūrā, H.	Datura metel. Also Da- tura fastuosa.
धनञ्जय Dhananjaya		See Arjuna.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
धन्य Dhanya		See Kutannata.
धन्याक Dhanyāka	Dhane, B. Dhaniā, H.	Coriandrum sativum. Co- riander plant.
धन्वयास Dhanvayāsa		See Durālabhā.
धव Dhava	Dhāoyā, B. H.	Anogeissus latifolia. <i>Syn, Conocarpus latifolia.</i>
धातकी Dhātākī	Dhāiphul, B. Dhai, H.	Woodfordia floribunda. <i>Syn, Grisea tomentosa.</i>
धातुपुष्पी Dhātupushpī		See Dhātākī.
धामार्गव Dhāmārgava		See Ghoshā.
धात्री Dhātrī		See A'malaki.
धावनी Dhāvānī		See Prisniparn'ī.
धान्यक Dhānyaka	Dhān, B. H.	Oryza sativa. Common rice plant.
धाराकदम्ब Dhārākadamba	Kelikadamba, B. Haldu, H.	Adina cordifolia, Benth and Hook. <i>Syn, Nauclea cordifolia.</i>
ध्रुवा Dhruvā		See S'ālaparnī.
नत Naṭa		See Tagara.
नल Nala	Nal, B. Narkul, H.	Phragmites karka. <i>Syn, Arundo karka.</i>

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
नलदा Naladá		See Mánsí.
नवकुम्भिका Navakumbhiká		See Dantí.
नक्तं Nakṭam	See Ṭagara,	
नक्तमाला Nakṭamála		See Karanja.
नाकुली Nákulí	Nái, B. Chandrá, H.	Vanda roxburghii. A variety of Rásná.
नागर Nágara	S'unt, B. A'drak, H.	Zingiber officinale.
नागराङ्ग Nágaranga	Kamlá lebu, B. Nárángí, H.	Citrus aurantium.
नागकेसरा Nágakeśara	Nageśvar, B. Nagkeśara, H.	Mesua ferrea.
नादेयी Nádeyí		See Bhūmijambuká.
निकुम्भी Nikumbhí		See Dantí.
निचुला Nichula		See Vanjula.
निजुला Nijula		See Hijjula.
निम्ब Nimba	Nim, B. H.	Melia azadirachta. <i>Syn, Azadirachta Indica.</i>
निर्गुण्डी Nirguṇḍí	Nisindá, B. Sambhálu, H.	Vitex negundo.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
निष्याव Nishpáva	Barbati, B. Lobiá, H.	Vigna catjang. <i>Syn, Dolichos sinensis.</i>
निदिग्धिका Nidigdhiká		See Kantakárf.
निम्बूक Nimbūka	Kágji nebu, B. H.	Citrus medica, Var. acida.
निशा Nisá	Halud, B. Haldi, H.	Curcuma longa. Turmeric plant.
नीलिनी Nilini		See next.
नीली Nili	Nil, B. H.	Indigofera tinctoria. In- digo plant.
नीवार Nivára	Uřidhán, B.	Wild variety of Oryza sativa.
नीलोत्पल Nilotpala	Nilsundi, B. Nilofar, H.	Nymphocca stellata.
नृपात्मजा Nripátmajá		See Katuřumbí.
न्यग्रोध Nyagrodha		See Vata.
पलकशा Palankashá		See Guggulu.
पयस्या Payasyá	Kshirakákolí, B.	A bulb of the onion tribe brought from the Himá- laya.
पञ्चमूल Panchamūla		The assemblage of five roots, the Bél, Premna longifolia, Cassia, Gme- lina arborea and the trumpet-flower. A si-

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
		milar aggregate of five roots, considered as the smaller one, <i>viz.</i> , <i>Hedy-sarum gangeticum</i> , <i>H. lagopodioides</i> , <i>Solanum melongena</i> , <i>B. jacquini</i> and <i>Tribulus lanuginosus</i> .
पञ्चवल्कल Panchavalkala		A collection of the bark of five trees, the Indian and the holy fig, the opposite-leaved fig, the wavy-leaved fig and a sort of reed ; other trees are sometimes taken.
पटोल Patola	Patol, B. Parwal, H.	<i>Trichosanthes dioica</i> , Roxb.
पत्राङ्ग Paṭrāṅga	Vakam, B. Pattang, H.	<i>Cæsalpinia sappan</i> .
पद्मक Padmaka	Padmakāshtha, B. H.	A fragrant wood resembling toon brought from Malwá. It is used in medicine, and described as cooling and tonic.
परिप्लव Paripelava		See <i>Kutannata</i> .
पद्म Padma	Padma, B. H.	<i>Nelumbium speciosum</i> . <i>Salvadora Indica</i> .
परिपोष Pariposhāṇa		See <i>Hingu</i> .
पर्णस Parṇāsa		See <i>Tulasí</i> .

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
पलाश Palāśa	Palás, B. Dhák, H.	<i>Butea frondosa.</i>
पाटला Pátalā	Páruḷ, B. Pár, H.	<i>Stereospermum suaveolens.</i> <i>Syn, Bignonia suaveolens.</i>
पाठा Páthā	Nímuká, B. Aknádi, H.	<i>Stephania hernandifolia.</i> <i>Syn, Cissampelos hernandi- folia.</i>
पथ्या Paṭhyá		See <i>Haritaki.</i>
पापान्नाभेद Páśháṅgheda	Páthurkuchá, B. Páthorchur, H.	<i>Coleus amboinicus, Lour.</i> <i>Syn, Coleus aromaticus.</i>
पार्थ Páṛtha		See <i>Arjuna.</i>
पार्थिवादनी Páṛthivádání		See <i>Payasyá.</i>
पारिभद्र Páribhadra	Pálṭemándúr, B.	<i>Erythrina Indica.</i>
पियाल Piyála	Peyál, B.	<i>Buchanania latifolia.</i>
पिप्पल Pippala		See <i>Aśvaṭṭha.</i>
पिचुमर्द Pichumarda	Nim gách, B. H.	Nim tree. <i>Melia azadi- rakta.</i>
पिण्डीतक Piṇḍítaka		See <i>Madana.</i>
पिप्पली Pippalí	Pipul, B. Pipar, H.	<i>Piper longum. Syn, Cha- vica roxburghii.</i>
पीलु Pílu	Pílu, B. H.	<i>Salvadora persica.</i>

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
प्लीहामनु Plīhāśaṣṭru		See Rohitāka.
पुन्नाग Punnāga	Punnāg, B.	Calophyllum inophyllum.
पुर Pura		See Guggula.
पुष्कर Pushkara		See Kushtha.
पुनर्षवा Punarṣavā	Punarnavā, B. Sānt, H.	Boerhaavia diffusa, Linn. <i>Syn, B. Procumbens and erecta.</i>
पुष्परीक Puṣṭarīka	Sveṭpadma, B.	A white lotus.
पूरक Pūraka		See Vijapūra.
पुतीक Pūṭīka		See Puṭīkaranja.
पुतीकरञ्ज Pūṭīkaranja	Nātākaranja, B. Katkaranja, II.	Guilandina Bonducella, Linn. <i>Syn, Csesalpinia bonducella, Flem.</i>
इन्निपर्णी Pīśniiparnī	Chākule, B. Piṭvan, II.	Urarialagopodioides. <i>Syn, Doodialagopodioides.</i>
इत्थक्पर्णी Pīṭhakparnī		See Pīśniiparnī.
प्रकीर्य Prakīrya		See Pūṭīkaranja.
प्रावृषायणी Prāvṛṣhāyaṇī		See Punarṣavā.
प्रत्यक्पुष्पी Pratyakpuṣhpī		See Apāmārga.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
प्रियङ्गु Priyaka		See Priyangu.
प्रियङ्गु Priyangu	Priyangu, B. H.	<i>Aglaia roxburghiana.</i>
प्रसारणी Prasāraṇī	Gandhabhādāli, B.	<i>Pæderia fœtida.</i>
	Gāndhālī, H.	
प्रपोषट्टरीक Prápawṣṭarīka	Puṇḍarīá, B. H.	Root stock of <i>Nymphæa</i> lotus.
प्लव Plava		See Kutannata.
प्लक्ष Plaksha	Pákur, B. Pakbar, H.	<i>Ficus infectoria</i> waved fig- tree.
फल्गु Phalgu		See Kákodumbariká.
फणिता Pháṇiṭa		Pháṇiṭa or sugarcane juice boiled down to one- fourth.
फेनिल Phenila	Ríthá, B. H.	<i>Sapindus trifoliatus.</i> <i>Syn, Sapindus emarginatus.</i>
फलिनी Phalínī		See Priyangu.
फणिज्जा Phañijjha	Rám Tulsī, B.	A sort of basil with small leaves.
बाला Bálá	Bálá, B. Suga- dhá bálá, H.	<i>Pavonia odorata</i> , Linn.
बदर Badara	Kul, B.	Fruit of the jujube.
बहुवार Bahuvára	Bahuari, B.	<i>Lasora cordia myxa. Cor-</i> <i>dia latifolia.</i>

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
बला Balá	Beṛelá, B. Khari- ṭi Bariár, II.	<i>Sida cordifolia.</i>
बालक Bálaka	Bálá, B. Sugan- dhá bálá, II.	<i>Pavonia odorata.</i>
ब्राह्मणी Bráhmaṇī		See Hareṇu.
बदरीपत्र Badarípaṭra	Kulpáṭá, B.	Leaves of Badara.
भरद्वाजी Bharadváji		See Kárpási.
भण्टाकी Bhaṅṭáki		See Vártáki.
भद्र Bhadra		See S'ree chandana.
भद्रपर्णिका Bhadraparṇiká		See Gámbarí.
भल्लतक Bhallátaka	Bhiláwár, H. Bhelá, B.	<i>Semecarpus anacardium,</i> Linn.
भार्गी Bhārgī	Bámanháti, B. Bhārangí, II.	<i>Clerodendron siphonanthus.</i>
भूतकेशी । Bhūṭakesī	Bhūṭakesī, B. II.	<i>Corydalis govaniiana.</i>
भूतीका Bhūṭiká		See Jamániká.
भूमिजम्बुका Bhūmijambúká		See Kiráṭatikṭa.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
भृङ्गराज Bhringarāja	Bhīmrāj, B. Bhānrā, H.	Wedelia calendulacea. <i>Syn, Verbesina calendula- cea.</i>
मदन Madana	Mayaná, B. Mayin, H.	Randia dumetorum. <i>Syn, Posoqueria dumeto- rum.</i>
मलपू Malapū		See Kákodumbariká.
महाजाली Mahájálí		See Koshútaki.
मधु Madhu	Madhu, B. Sahad, H.	Honey.
महापत्रा Mahápatrá		See Balá.
महाद्रुम Mahádruma		See Snuhí.
महासह Mahásahá		See Máshapanji.
महानिम्ब Mahánimba	Ghoṛānim, B. Bakāin, H.	Melia Azendarach. <i>Syn, Melia sempervirens.</i>
महाकाली (ल) Mahákálí (la)	Mákál, B. Indráyan, H.	Trichosanthes palmata.
महौषध Mahawshadha		See Nágara.
मञ्जिष्ठा Manjishtá	Manjishtá, B. Manjit, H.	Rubia cordifolia, Linn. <i>Syn, R. Manjista, Roxb.</i>
मकुष्ठक Makushthaka	Maṭ, H. Banmug, B. Maṭ, H.	Phascolus aconitifolius.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
मङ्गलिका Mangaliká		See Madhuriká.
मधुक Madhuka	Yashtimadhu, B. Mulhuṭṭi, H.	Glycyrrhiza glabra, Linn.
मधुरिका Madhuriká	Mawrí, B. Souf, H.	Foeniculum vulgare. Fennel seeds.
मधुपर्णी Madhuparṇi		See Vaikankata.
मधुयष्टिका Madhuyashtiká		See Madhuka.
मधुककटिका Madhukarkatiká	Mithá nebu, B. H.	Citrus acida.
मरिच Maricha	Golmarich, B. Kálimarich, H.	Piper nigrum. Black pepper.
मसूर Masūra	Musuri, B. Masur, H.	Vicia lens. <i>Syn.</i> <i>Cicer</i> <i>lens.</i>
मसूरविदला Masūravidalá		See Trivriṭ.
मयूरक Mayūraka		See Apámúrga.
महशभ्री Maharshabhí		See Aṭmaguṭṭá.
मागधी Mágadhí		See Pippalí.
मार्कव Márkava		See Bhringarája.
मार्जान Marjana		See Lodhra.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
माजौर Márjára		See Lodhra.
मातुलुङ्ग Mátulunga	Chholaugá lebu,	Citrus medica, Linn.
मालूर Málúra		See Vilva.
माष Másha	Máshkaḍai, B. Urid, H.	Phaseolus Roxburghii.
माषपर्णी Máshaparní	Másháñí, B. Máshoñi, H.	Teramnus labialis. <i>Syn, Glycine debilis, Roxb.</i>
मांसी Máusi	Jatámánsí, B. Báluchar, H.	Nardostachys jatamansi, D. C. <i>Syn, Valeriana jatamansi,</i> Jones.
मिषि Mishi		See Madhuriká.
मकुला Makúlá		See Dantí.
मुस्त Musta	Muthá, B. Mothá, H.	Cyperus rotundus.
मुद्ग Mudga	Mug, B. Mung, H.	Phaseolus mungo.
मुद्गपर्णी Mudgaparní	Mugáñí, B. H.	Phaseolus trilobus.
मुञ्ज Munja	Munj, B. H.	Saccharum munja.
मुष्कक Mushkaka		See Ghantápáruḷ.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
मूला Mūlā		See Saṭāvārī.
मूशकपर्णिका Mūshakaparnikā	Indurkāñipánā, B.	Salvinia cucullata, Roxb.
मूर्धा Mūrvā	Murgā, B. Murvā, H.	Sansevieria zeylanica. <i>Syn S. Roxburghiana.</i>
मूलक Mūlaka	Mūlā, B. Mūli, H.	Raphanus sativus. Garden radish.
मृषाल Mriṣāla		See Uśīra.
मृद्वीका Mridvikā		See Drākshā.
मेघ Megha		See Muṣṭaka.
यव Yava	Jab, B. Jow, H.	Hordium hexastichum.
यवक Yavaka		See Kulatṭha.
यवस Yavasa	Ghās, B. H.	Meadow of pasture grass.
यवास Yuvāsa		See Durālabhā.
यवानिका Yavānikā	Joyān, B. Ajowan, H.	Ligusticum ajwaon.
यज्ञाङ्ग Yajñānga		See Udumbara.
यष्टिका Yashtikā		See Madhuka

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
यष्ट्याक Yashtyáhva		See Madhuka.
यष्टीमधु Yashtínadhu		See Madhuka.
युग्मपत्र Yaugmapat̥ra		See Kovidára.
योगाक Yogáhva		See Aguru.
रजनी Rajani	Halud, B. Haldi, H.	Cucuma longa.
रविनामा Ravinámá		See Arka.
रसा Rasá		See Madhuriká.
रसाञ्जन Rasánjana	Rasánjan, B. Rasotker, H.	Berberis Asiatica.
रसोन Rasona	Rasun, B. Laśun, H.	Allium sativum. Garlic.
रक्ता Raktá	Bichháṭi, B.	See Kathilliká.
रक्तौष्टा Raktáwshthá		See Vimbí.
रक्तचन्दन Raktachandana	Raktachandan, B. Lalchandan, H.	Pterocarpus santalinus. Red sandal-wood.
रक्तचित्रक Raktachitraka	Lalchitá, B. H.	Plumbago rosea.
रक्तफला Raktaphalá		See Vimbí.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
रक्तशालि Rakṣasāli	Dádkhání, B.	Red variety of rice. <i>Oriza sativa.</i>
रम्भा Rambhá		See Kadali.
राक्षसी Ráksasí		See Chaṇḍá.
रात्रि Rátri		See Haridrá.
राजाण Rájáṅha		See Aguru.
राट Ráta		See Madana.
राजादन Rájádana	Kshirkhejur, B. Kshirí, II.	<i>Mimusops Indica.</i> <i>Syn Mimusops hexandra.</i>
रामठ Rámatha		See Hingu.
रासना Rásná	Rásná, B. II.	<i>Vanda Roxburghii.</i> <i>Syn Cymbidium tessaloides.</i> <i>Roxb.</i>
रूप Rūpa		See Madhuka.
रेणुक Reṅuka	Reṅuka, B.	<i>Piper aurantiacum.</i>
रोहितक Rohitaka	Tikṭaráj or Roḍhá, B. Harinhará, H.	<i>Amoora Rohituka.</i> <i>Syn Andersonia Rohituka.</i>
रोचिष Rohisha		See Rakṣa chitraka.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
लघुलता Laghulata		See Ananta.
लवङ्ग Lavanga	Langa, B. Lang, H.	Caryophyllus aromaticus. Cloves.
लासुन Lasuna	Rasun, B. Lasun, H.	Allium sativum.
लाक्षा Laksha	Lakb, H. Galá, B.	Coccus lacca.
लाङ्गलि Langali	Bishlangali, B. Karibari, H.	Gloriosa superba.
लामज्जक Lamajjaka		See Usira.
लिम्बाक Limpaka	Patilebu, B.	Citrus acida, Roxb.
लोध्र Lodhra	Lodh, B. H.	Symplocas racemosa.
लोहितचन्दन Lohitachandana		See Rakta chandana.
लोहाक Lohaha		See Aguru.
वंश Vamsa	Bans, B. II.	Bambusa arundinacea.
वंशरोचना Vamsarochana	Bansalochana, B.	The manna of the Bambu.
वक्र Vaktra		See Tagara.
वचा Vacha	Vach, B. H.	Acorus calamus.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
वज्री Vajrī		See Snuhī.
वज्जुल Vanjula	Bet, B. H.	Common cane. Calamus rotong.
वट Vata	Bat, B. Bar, H.	Ticus Bengalensis.
वत्सक Vaṭṣaka		See Kutaja.
वत्सादनी Vaṭṣādani		See Guḍūchī.
वनमालिका Vanamālikā		See Āsphotā.
वन्दाकी Vandākī	Pargāchhā, B. or Māndrá,	A parasite plant, Epidendrum tessellatum, &c.
वयस्था Vayasthā		See Sūkshmailā. or Haritaki.
वरुण Varuṇa,	Baruṇ, B. H.	Crataeva religiosa. <i>Syn Capparis trifoliata.</i>
वर्षाभू Varshābhū		See Punarnavā.
वला Valā	Berelā, B. Bariar, H.	Sida cordifolia.
वसुक Vasuka	Bakphul, B.	Sesbana grandiflora.
वसुवटक Vasuhattaka		See Vasuka.
वहिरिष्ट Vahirishṭa		See Rhivera.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
वह्नि Vahni		See Chitraka.
वहूपत्री Vahupaṭrī		See S'atāvārī.
वहूपत् Vahupát		See Vata.
वहूवार Vahuvára		See S'elu.
वाकुची Vákuchī		See Somarājī.
वाजिगन्धा Vājigandhá	Aśvagandhá Aśgand, II.	Withania somnifera. <i>Syn., Physalis flexuosa.</i>
वाणं Vána		See Kuruntaka.
वाद्यालक Vátyálaka		See Valá.
वातपोष Váṭaposha		See Palása.
वातला Váṭalá		See Samangá.
वातरि Váṭári		See Eraṇḍa.
वाधपुष्पी Vádhapushpī		See Priyangu.
वाराची Váráhī	Suár álu, B. Báráhikund, H.	An esculent root, a yam, Dioscorea.
वारिज Várija		See Hijjala.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
वार्ताक(की) Vārtāka (kī)		See Vrihaṭī.
वालक Vālaka		See Rhívera.
वालुक Váluka		See Elaváluka.
वासक Vāsaka	Bákas, B. Básá, H.	Justicia adhatoda. <i>Syn, Adhatoda vasica.</i>
वास Vásá		See the preceding.
विकषा Vikashá		See Manjishṭhā.
विह्वक Vichhvakra		See Sunishanṇa.
विडङ्ग Viḍanga	Bidanga, B. Báberang, H.	Emblelia ribes. Seeds of Emblelia ribes.
विभीत (क) Vibhīta (ka)	Baheḍá, B.	Terminalia bellarica.
विम्बी Vimbí	Ṭelákuchá, B.	Coccinia Indica. <i>Syn, Momordica momodel- pha.</i>
विल्व Vilva	Bel, B. H.	Aegle marmelos.
विश्वभेषज Vishvabhesaja		See Nágara.
विष Visha	Bish, B.	Aconitum ferox.
विश्वक्सेना Vishvaksená		See Priyangu.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
बीजक Vijaka	Tábálebu, B.	Critus acida.
बीजपूर Vijapūra		See the preceding.
वृक्षक Vrikshaka		See Kutaja.
वृक्षादनी Vrikshādani		See Vandákí.
वृश्चिका Vriśchiká		See Punarnavá.
वृश्चिकाली Vriśchikalí	Bichbátí, B.	Tragia involucrata.
वृष Vrisha		See Vásaka.
वृषती Vrihaṭí	Biruṭi, B. or Byákud, Barhan- tá, H.	Solanum Indicum.
वेणु Venu		See Vamśa.
वेतस Veṭasa	Beṭ, B. H.	Vanjula.
वेलम Velana		See Hingu.
वकङ्कत Vaikankata	Bainchí, B.	Flacourtia sapida.
वैजयन्तिका Vaijayanṭiká		See Ṭarkári.
वैदेही Vaidehí		See Pippalí.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
बोधि Vodhi		See <i>Ásvaṭṭha</i> .
व्याघ्रदल Vyághradala		See <i>Eraṇḍa</i> .
व्याघ्री Vyághrí		See <i>Kaṇṭakári</i> .
व्याधिन्न Vyádhighna		See <i>Kragbadha</i> .
व्योष Vyosha		See <i>Trikatu</i> .
(अ) ब्रह्मदण्डी (B.) <i>Vrahmadanḍi</i>		See <i>Bhúrgí</i> .
(अ) ब्रह्मपुष्प (B.) <i>Vrahmapushpa</i>		See <i>Phañjhaka</i> .
(अ) ब्रह्मी (B.) <i>Vrahmí</i>	<i>Brahmí śák, B.</i>	A plant <i>Stiphonanthus Indica</i> .
सङ्खिनी <i>Sankhiní</i>	<i>Sankliní, B.</i> <i>Sankhahulí, H.</i>	<i>Canscora decussata.</i> <i>Syn, Plalera dicussata.</i>
सटी <i>Satí</i>	<i>Satí, B.</i> <i>Karchur, H.</i>	<i>Curcuma zodoria.</i> <i>Syn, Curcuma Zerumbet.</i>
सण <i>Saṇa</i>	<i>Saṇ, B. H.</i>	<i>Crotalaria juncea, Linn.</i>
सतपुष्पा <i>Satapushpa</i>	<i>Sulphá, B.</i> <i>Sow, H.</i>	<i>Peucedanum Sowa. Dill seeds.</i>
सतवीर्यं <i>Satavíryá</i>		See <i>Dūrvá</i> .
सतावरी <i>Satávarí</i>	<i>Satamūlí, B.</i> <i>Satávar, H.</i>	<i>Asparagus racemosus.</i>

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
सर Sara	Sar, B. Rámśar, H.	Saccharum Sara. Pen reed grass.
सलक Sallaka	Saláí, B. H.	Boswellia serrata.
सारदी Sáradí		See Aparájítá.
साल Sála	Sál, B. Sákhu, H.	Shorea robusta.
सालमिर्यासा Sálamiryása	Dhuná, B.	
सालपर्णी Sálaparñí	Sálpáñí, B. Sarivan, H.	Desmodium gangeticum. <i>Syn, Hedysarum gangeti- cum.</i>
साक Sáka	Segun, B. H,	Tectona grandis, Teak tree.
सालुक Sáluka	Sáluk, B.	Roots of different species of Nymphaea.
सिंशपा Simsápá	Sísu, B. H.	Dalbergia Sissoo.
सिग् Sigrú		See Sobhánjana.
सिलाभेद Sílábbeda		See Pásháñabbeda.
सिवा Sivá		See Hariṭakí.
सीत Síta		See Selu.
श्रीचन्दन Sríchandana	Sár chandan, B. Safed chandan, H.	Santalum album. White sandal-wood.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
नीपरी Sripārṇī		See Gāmbhārī.
नीपुष्प Sripushpa		See Prapawṇdarīka.
नीवेद्य Sriveadyata		See Sallaka.
सुकशिम्या Sukaśimbā		See Aṭmaguṇṭā.
स्रङ्गवेर Sringavera		See Nāgara.
स्रङ्गी Sringī		See Karkataśringī.
स्रङ्गाट Sringāṭa	Pāṇīphal, B. Singhārā, H.	Trapa bispinosa.
सेलु Selu	Chālṭā, B. Lasora, H.	Cordia Myxa.
श्रेयसी Sreyasī		See Rāsna.
श्लेश्मान्तक Shleshmāntaka		See Selu.
श्वेता Svetā		See Punarṇavā.
श्वेतभण्डा Svetabhaṇḍā		See Aparājiṭā.
श्वेतमरिच Svetamaricha	Sajnābīj, B.	The seed of the Hyperan- thira moringa.
सुखरिच Suikharika		See Apāmārga.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
शोथग्नौ Sothaghní		See Punarnavá.
शोभाञ्जन Sobhánjana	Sajna, B. Sohinjana, H.	Moringa Pterygosperma. <i>Syn, Hyperanthira moringa.</i>
श्लोणाक Syonáka	Soṇá, B. Arlu, H.	Calosantes Indica. <i>Syn, Bignonia Indica.</i>
शङ्खान्धा Shargranthá		See Vachá.
सकुलादनी Sakuládaní		See Katuká.
समङ्गा Samangá	Barákránṭa, B.	A sort of fern Lycopodium imbriatum.
सरल Sarala	Saralkáshṭha, B. Chir Saral, H.	Pinus longifolia.
सरला Saralá		See Triviṭ.
सल्लकी Sallakí	Sál, B.	The Gum olibanun tree. Boswellia Thurifera.
समाह्व Samáhvá		See Gojihvá.
सहचारी Sahachárá		See Kuruntaka.
सहस्रवीर्य Sahasravíryá		See Dúrvá.
सप्तला Saptalá		See Charmakáriká.
सप्तपत्र Saptapaṭra	Chhátin, B. Chhátían, H.	Alstonia Scholaris. <i>Syn, Echites scholaris.</i>
सप्तपर्ण Saptaparna		See the preceding.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
सर्ज Sarja	Dhuná, B. H.	See Sálaniryása.
सर्जरस Sarjarasa	Ditto.	Ditto.
सर्पगन्धा Sarpagandhá		See Nákulí.
सर्पदंष्ट्रा Sarpadanshtrá		See Vriśhikálí.
सर्वतोभद्रा Sarvaṭobhadrá		See Gámabhárí.
सर्वानुभूति Sarvānubhūṭi		See Trivriṭ.
सर्षप Sarshapa	Sarishá, B. Sarson, H.	A common name for mus- tered seeds.
सारिवा Sárivá	S'yámálaṭá, B.	Ichnocarpus frutescens. <i>Syn, Echites frutescens.</i>
सादुकण्ठा Svādukaṅṭhaka		See Vaikankaṭa.
सावरा Sávara		See Loddra.
सिन्धी Simbí		See Vrihaṭi.
सिन्धुवार Sindhuvára		See Nirguṇḍí.
सिद्धार्थ Siddhártha	Ráisarishá, B. Rájiká, H,	Cruciferae. Sina pis.
सिग्धा Snigdhá		See Vaikankaṭa.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
स्थिरा Sthirá		See Sálaparúí.
सुगन्धा Sugandhá	Elavúluka, B.	See Elaváluka.
सुरसा Surasá		See Tulasí.
सुवहा Suvahá		See Godhávaṭí.
सुषवी Sushaví	Kalá-uchhe, B.	See Káravellika.
सुनिषथ Sunishaṭṭha	Susni, B. Chaupattí, H.	Marsilea quadrifolia.
सुहा, सुही Suhá, Suhí	Mansásij, B. Thohor, H.	Enphorbia neriifolia.
सुरदारु Suradáru		See Dáru.
सूर्य-नामक Sūryanámaka		See Arka.
सूर्यवल्ली Sūryavallí		See Arkapushpí.
सूक्ष्मपत्रा Sūkshmapatrá		See Valá.
सूक्ष्मैला Sūkshmailá	Guzrati Elanchi, H. Amomum subulatum. Chhota Elách, B.	Elitaria Cardamomum also Amomum subulatum.
सूलैला Sthūlailá	Motá Elánchi, H. Baṛa Elách, B.	Amomum subulatum.
सक्का Srikká	Anaṭṭanūl, B.	See Anaṭṭá.

<i>Sanskrit.</i>	<i>Vernacular.</i>	<i>Scientific Names.</i>
सुप्रसा Sprisá	Kañtikári,	See Kantikári.
सेव्य Sevya		See Uśira.
सोमराजी Somaráji	Somráji, B. Bákūchí, H.	<i>Vernonia anthelmintica.</i> <i>Syn, serrutula anthelmin-</i> <i>tica.</i>
अश्वगन्धा Hayagandhá	Aśvagandhá B. Asgandh, H.	<i>Withania somnifera.</i> <i>Syn, Physalis siccocosa.</i>
हरितकि Haritaki	Harttuki, B. Har, H.	<i>Terminalia chebula, Che-</i> <i>bulic myrobalan.</i>
हरेणु Hareṇu	Reṇuk, B.	See Reṇuka.
हरिद्रा Haridrā	Halud, B. Haldí, H.	<i>Curcuma longa.</i>
हाटक Hátaka	Dhuṭurá, B.	See Dhattūra.
हिज्जल Hijjula	Hijjal, B. H.	<i>Barringtonia acutangula.</i> <i>Syn, Eugenia acutangula.</i>
हिंसा Hiosrá		See Gridhranakhí.
हिंगु Hingu	Hing, B. H.	<i>Ferula assafoelida.</i>
हेम Hema		See Nágakeśara.
हैमवती Haimavaṭí		See Vachá and Jyotiṣmaṭí.
ह्रीदेर Hrívera	Gandhaválá, B H.	<i>Pavonia odorata.</i>

Narada Pancharātna, Fasc. IV	Rs. 0	6
Parīśiṣṭa parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1	8
Pingalā Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	.. 0	12
Prithirāj Rāsanu, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	.. 2	4
Ditto (English) Fasc. I	.. 0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	.. 0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	.. 1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1	14
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	.. 4	8
Ditto Kāvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	.. 4	2
Ditto Lāṭyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	.. 8	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1	2
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	.. 13	14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	.. 0	12
Surva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	.. 0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	.. 0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣya, Fasc. III (English preface only)	.. 0	6
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	.. 0	6
Sūsruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	.. 1	8
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /6/ each	.. 4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	.. 9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /6/ each	.. 12	6
Ditto Prāśīkhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1	2
Ditto and Aitareya Upaniṣads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	.. 0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	.. 7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—V (Sans.) @ /6/ each	.. 1	14
Uttara Naiṣhadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each	.. 3	12
Uvāsagadaśāo, Fasc. I and II @ /12/	.. 1	8
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	.. 4	8
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	.. 0	12
Vivādāratnākara, Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1	8
Vrihannārādiya Purāṇa, Fasc. I and II @ /6/	.. 0	12
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	.. 4	6
The same, bound in cloth	.. 5	2

Arabic and Persian Series.

'Alumgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	.. 4	14
Kin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	.. 22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	.. 12	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVI @ 1/ each	.. 36	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	.. 7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	.. 4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	.. 21	0
Farhang-i-Rashidi (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	.. 14	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	.. 3	0
Futūh-ul-Shām Waqidī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	.. 3	6
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi. (Text) Fasc. I	.. 0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	.. 4	8
Iqbāināmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1	2
Isabāh, with Supplement, (Text) 42 Fasc. @ /12/ each	.. 31	8
Maghāsi of Wāqidī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	.. 5	10
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	.. 3	0
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XXIX @ /6/ each	.. 7	2

(Turn over.)

Mu'áqir-i-'Álamgír (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	Rs. 2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	0	6
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement. (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	7	0
Tabaqát-i-Náqirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	10	8
Táríkh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3	6
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Zafarnámah, Fasc. I—VI @ /6/ each ..	2	4

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

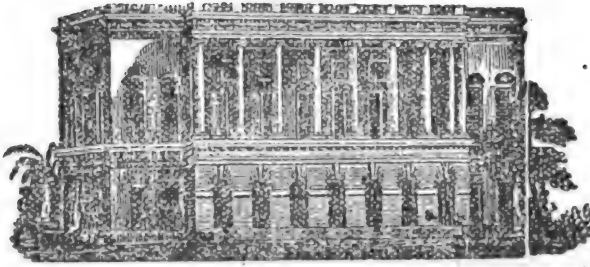
1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	5	
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (6), 1884 (6), 1885 (6) @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.		
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharráhin ..	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	2	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8
11. Iqtiláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáqí, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0
14. Khizánat-ul-'ilm ..	4	0
15. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	12	0
17. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1	0
18. Sharaya-ool-Islám ..	4	0
19. Tibetan Dictionary by Osoma de Kórós ..	10	0
20. Ditto Grammar ..	8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	21	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 598.

अश्ववेद्यकम् ।

THE AŚVAVAIDYAKA.
A TREATISE ON THE DISEASES OF THE HORSE
COMPILED
BY
JAYADATTA SU'RI,
EDITED BY
KAVIRAJ UMESHA CHANDRA GUPTA KAVIRATNA,
LIBRARIAN GOVT. SANSKRIT COLLEGE.
FASCICULUS V.

15 CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET.
1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	Ra.	1	14
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..	..	5	4
Aitareya Aranya of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each ..	..	3	12
The Asvavāidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Avalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each ..	..	1	2
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	..	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	3	0
Bṛihad Aranya Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each ..	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—15, @ /6/ each Fasc. ..	..	19	2
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/ ..	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /1½/ each ..	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each ..	..	9	12
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II ..	..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Lālita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/ ..	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..	..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /6/ each ..	..	6	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	..	1	8
Nṛṣiṃha T'apani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. I & II @ /6/ each Fasc. ..	..	7	8
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/ ..	..	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III ..	..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	..	1	8

(Continued on third page of cover.)

अश्ववैद्यकम् ।

श्रीमज्जयदत्तसूरिविरचितम् ।

श्रीनकुलकृताश्रचिकित्सितसमेतम् ।

श्रीलश्री—

वङ्गदेशीयासिन्नातिक-समाजानुज्ञया

गवर्णमेष्ट-संस्कृतविद्यालयस्थ-

पुस्तकाधनेण

श्रीउमेशचन्द्र गुप्त कविरत्नेन

परिशोधितं व्याख्यातञ्च ।

कलिकाताराजधान्यां

थामिस्त-मिशन्-यन्त्रे मुद्रितञ्च ।

संवत् १८४२-४४ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथाश्वचिकित्सितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु विक्रीडितम् ।
यः स्नातो हिमपुष्पवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नानाविधैर्हेषितैः ।
पायाद्दः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो मुनिः ॥ १ ॥
जयति च पाण्डवनाथो धर्मसनाथो^१ युधिष्ठिरोऽनृपतिः ।
भीमार्जुनसहदेवास्तदनुच ये^२ वाजिशस्त्रतत्त्वज्ञः^३ ॥ २ ॥
दृष्ट्वा सम्यङ् नकुलः शास्त्रं^४ कृत्स्नं^५ च शालिहोषीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं कृत्वा समासेन ॥ ३ ॥

प्रश्नो जातिवर्णमावर्त्तदन्ता

लक्षं वेगा वाहनं धातुरस्रम् ।

कालो नस्यं पिण्डमाज्यं कषायं

शालां चेष्टां वाजिनामच वक्ष्ये ॥ ४ ॥

* नकुलकृतमन्त्रचिकित्सितं सर्वत्रैवावृत्तमतिप्राचीनत्वात् । अतएव
अन्त्रविद्यानिष्ठातमनसां सुधियां प्रीत्यर्थं तत् पुस्तकमस्यान्त्रवैद्यकस्य
परिशिष्टरूपेणात्र मुद्रितम् ।

१ । धर्मनिधानः । खः ।

४ । ज्ञानम् । खः ।

२ । तदनुषरो । कः ।

५ । सर्वं । खः ।

३ । वाजिशस्त्रतत्त्वज्ञः । खः ।

सपक्षा वाजिनः सर्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।
 गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥ ५ ॥
 तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नान् सङ्घान्वाहनैचितान् ।
 शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥ ६ ॥
 नास्त्यसाध्यं मुने किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
 तस्मादाशु^१ कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् ह्योत्तमान् ॥ ७ ॥
 ये च मे युद्धकालेषु^२ प्रवहन्ति रथं सदा ।
 अशक्यं वारणेन्द्रैश्च^३ दानवैर्बलवत्तरैः ॥ ८ ॥
 ईषिकास्त्रं^४ समुत्सृज्य पक्षच्छेदं व्यधात्तदा ।
 वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनिः ॥ ९ ॥
 च्छिन्नपक्षास्तु ते सर्वे गत्वा^५ तमृषिमब्रुवन् ।
 दीनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिरेण परिश्रुता ॥ १० ॥
 भगवन् किं निमित्तं नः पक्षच्छेदः कृतस्त्वया ।
 अपराधविहीनानां नेह^६ गिच्छन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥
 तस्माद्गतिर्भव प्राज्ञ सर्वेषामिह वाजिनाम् ।
 यथा स्यात् सर्वदा सौख्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव ॥ १२ ॥

१ । पूर्वं । खः ।

२ । हयान् व । खः ।

३ । कुरु रथार्हान् मे युग्यानेतान् ह्योत्तमान् । खः ।

४ । युध्यतः संख्ये । खः । ५ । गन्धर्वा मुनिम् । खः ।

६ । वारणेन्द्रस्य । खः । ७ । नेत्यं संश्रति सञ्जनः । खः ।

८ । तेषां शस्त्रं । कः । ९ । कुरु भयं त्यक्त्वा । खः ।

अथासौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
 इन्द्रादेशात्कृतं^१ सर्वं भवतां पद्मपातनम् ॥ १३ ॥
 तस्माद्दः प्रकरिष्यामि^२ भविष्यति यथा सुखम् ।
 पुष्टीरम्या^३ यथा देहे गौरवं च जगत्त्रये ॥ १४ ॥
 यूयं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ^४ ।
 तथा भूमिपतीनाञ्च गौरवेण समन्विताः ॥ १५ ॥
 यो राजा भवतां पुष्टिं स्वन्न^५पानादिभिः सदा ।
 करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्जयः ॥ १६ ॥
 न च त्यक्ष्यति तं लक्ष्मीः कदाचिज्जयलक्षणा ।
 अपि सर्वैर्गुणैर्हीनं बहुशत्रुभिरावृतम् ॥ १७ ॥
 तथा चैव विधास्यामि^६ परमञ्च चिकित्सितम् ।
 पुष्ट्यै च रोगनाशार्थं नराणां विहितं^७ यथा ॥ १८ ॥
 तस्मान्नञ्छत भूलोकं पातालञ्च तथापरे ।
 स्वर्गं चान्ये मदादेशाद्येन शान्तिर्भवेद्^८ ध्रुवम् ॥ १९ ॥
 एवं विस्तृज्य तान् सर्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान् ।
 चक्रे द्वादशसाहस्रीं तदर्थे संहितां सुधीः ॥ २० ॥

१ । मया वत्साः कृतं वः पद्ममेदनम् । खः ।

२ । प्रकरिष्यामि । ख ।

३ । पुष्टिमन्या । खः ।

४ । गमिष्यथ । खः ।

५ । खान । खः ।

६ । अभिधास्यामि । खः ।

७ । च हितं सदा । खः ।

८ । समादेशात् । खः ।

९ । परा भवेत् । खः ।

ततःप्रभृति लोकेऽस्मिन् वाच्या जातास्तुरङ्गमाः ।
ततश्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रभाषितम् ॥ २१ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रश्नानाम् प्रथमो
ऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

जाति ।

उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥ १ ॥
ताजिकाः खुरशाणाश्च उत्तरा^१श्चोत्तमा हयाः ।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च^२ मध्यमाः ॥ २ ॥
भाण्डजाश्चोत्तमांसाश्च राजश्रुलाश्च मध्यमाः ।
गोह्वराः शावराश्चैव^३ सिन्धुपाराः कनीयसः ॥ ३ ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥ ४ ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकमृगजास्तथा ।
जलोद्भवा द्विजातीयाः^४ क्षत्रिया वह्निसम्भवाः ॥ ५ ॥

१ । तुषाराः । खः ।

२ । पोपहाराः । खः ।

३ । सवरांसाश्च । कः ।

४ । द्विजा ज्ञेयाः । खः ।

समीरप्रभवा^१ वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रजाः ।
 विवेकी सष्टणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो वली ॥ ६ ॥
 दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्वकातरः^२ ।
 ब्राह्मणः सामवाही च भेदवाही च क्षत्रियः ॥ ७ ॥
 उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दण्डेन ताडितः ।
 पुष्पगन्धः^३ सदा विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धकः ॥ ८ ॥
 घृतगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः^४ ।
 विप्रार्हा वाजिनः सर्वे क्षत्रियो^५ भूपतेः सदा ॥ ९ ॥
 द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र^६ एव सुखावहः ।
 केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्वेऽश्वा वाहनोचिताः ॥ १० ॥
 तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्मिताः ।
 ब्राह्मणाः क्षेमकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ॥ ११ ॥
 क्षत्रिया युद्धकार्येषु वैश्या वित्तार्जने^७ सदा ।
 शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु ज्ञान्वैवं वाजिनः सदा ॥ १२ ॥
 आरोहेत्सर्वकार्येषु यदीच्छेच्छाश्रुतीं श्रियम् ।
 सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥ १३ ॥
 सदैव निद्रावशगा निद्राच्छेदस्य सम्भवः ।

१ । प्रभञ्जनोद्भवा । खः ।

५ । त्रयो भूमिपतेः । खः ।

२ । कारकः । कः ।

६ । एकः । खः । ६

३ । पुष्पगन्धसमः । खः ।

७ । दृश्यर्जने । खः ।

४ । चतुर्थकः । खः ।

जायते सङ्करे प्राप्ते कर्करस्य च भक्षणे ॥ १४ ॥
 प्रबुद्धाः कथयन्त्यश्वाः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥ १५ ॥
 यः सन्नद्धो ह्यो रावमूर्ध्वमूर्ध्वं करोति च ।
 खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम् ॥ १६ ॥
 यः करोत्यसकृन् मूचं पुरीषञ्चाश्रुमोक्षणम् ।
 स शंसति पराभूतिं यश्चैवं वर्त्तते ह्ययः ॥ १७ ॥
 निरामिषं निशीथे यो जागर्त्ति नृपतेर्ह्ययः ।
 स शंसति द्रुतन्तस्य स्थिरस्यापि^१ प्रयाणकम् ॥ १८ ॥
 यदा व्याधिं विना वाजी ग्रासन्त्यजति दुर्मनाः ।
 अश्रुपातञ्च कुरुते तदा भर्तुरशोभनम् ॥ १९ ॥
 पुलकांकितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्ह्ययाः ।
 निरीक्षन्तः^२ प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥ २० ॥
 शरटं रक्षयेद्यत्नात्प्रविशन्तं ह्यालये ।
 यदीच्छेच्छाश्रुतीं वृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥ २१ ॥
 स्फलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वह्निजाः ।
 परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो ह्यपण्डितैः ॥ २२ ॥
 अश्रुशालां समासाद्य यदान्त^३र्मधुमक्षिकाः ।

१ । करोति सकृत् । खः ।

४ । निर्गच्छतः । खः ।

२ । यश्चैवोपहतः । खः ।

५ । यदा च । कः ।

३ । स्थितस्य । खः ।

मधुजालं प्रकुर्वन्ति^१ तदाश्वान् घ्नन्ति कृत्स्नशः ॥ २३ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररक्षयेत्^२ ।

उपायेभ्यश्च^३ सर्वेभ्यो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २४ ॥

ब्राह्मणान्वाचयेत्त्वस्ति नित्यं वेदविचक्षणान्^४ ।

तिलहोमस्तथा कार्यो जपश्च^५ शतरुद्रियः ॥ २५ ॥

मन्दुरान्ते सदा धार्यो रक्तवक्त्रो महाकपिः ।

सर्वपापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृद्धये ॥ २६ ॥

शरघां रक्षयेद् यत्नात् प्रविशन्तीं हयालये ।

यदीच्छेच्छाश्वतीमृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥ २७ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते जात्यधिकारे द्वि-
तीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

वर्णवर्णनं ।

वर्णाः सप्त भवन्ती^६ह सर्वेषां वाजिनां भ्रुवम् ।
तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्जाताननेकधा ॥ १ ॥

१ । प्रबध्नन्ति । ख ।

२ । प्ररक्षयेत् । खः ।

३ । अपायानाञ्च सर्वेषां यदिच्छेन्नाशमात्मनः । खः ।

४ । अर्चयेन्नित्यं तत्त्ववेदविचक्षणान् ।

५ । जयः स्यात्तत्र सूदृतः । खः ।

६ । वर्णा भवन्ति येऽपीह । कः ।

सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
 नीलः कृष्णोऽथ सर्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ २ ॥
 पट्टार्ही भूपतेर्वाजी सर्वश्वेतः प्रशस्यते ।
 तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥ ३ ॥
 श्वेतः प्राण्येयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
 हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्बुरः स्मृतः ॥ ४ ॥
 पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्वाग्रसन्निभः ।
 कृष्णो जम्बूफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥ ५ ॥
 पीताभः श्वेतपादेयस्तथा स्यात्सितलोचनः ।
 चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्ही वाजिसत्तमः ॥ ६ ॥
 सर्वश्वेतो हयो यस्तु भवेन्मेचककर्णकः^१ ।
 सवाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्तितः ॥ ७ ॥
 मुखे चन्द्रकसंवीतो^२ जम्बूफलसमाकृतिः ।
 श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः स पूजितः ॥ ८ ॥
 चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिनः ।
 भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥ ९ ॥
 यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
 मूर्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥ १० ॥

१ । श्यामैककर्णकः । खः ।

२ । सङ्गाशः । खः ।

भस्माभं वाजिनं जह्यात् सुदूरेण नराधिपः ।
 यदि वाञ्छति^१ कल्याणं वाञ्छेच्च श्रीसमुद्भवम् ॥ ११ ॥
 यस्य^२ रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः ।
 पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्ववाजिभयावहः ॥ १२ ॥
 यस्य पादाः सिताः सर्वे तथा वक्राश्च मध्यतः ।
 कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्व^३कल्याणकश्च सः ॥ १३ ॥
 विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
 कृष्णनीलस्य मिश्रत्वमेकं मुक्ता सुदूरतः ॥ १४ ॥
 यस्योत्कृष्टतरो वर्णो वृद्धिं याति शनैः शनैः ।
 नाशयति तथा नीचान् सकरोति वह्नन् हयान् ॥ १५ ॥
 यस्याधमेन वर्णेन छाद्यते^४ च प्रधानजः ।
 विवृद्धिं गच्छता^५ सोऽथ करोति हयसंशयम् ॥ १६ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णानाम तृतीया
 अध्यायः ॥

१ । कर्मणि वाञ्छाच्च करोति श्रीसमुद्भवाम् । खः ।

२ । हयस्य वर्णभेदेन । खः ।

३ । सदा । खः ।

४ । सीद्यन्ते च प्रधानजाः । खः ।

५ । गच्छते । खः ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

आवर्त्ताः ।

आवर्त्ता विंशतिः प्रोक्ताः शालिहोत्रमहात्मना ।
 गात्रस्थानविभागेन तेषां व्यक्तिर्मयोच्यते ॥ १ ॥
 ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
 पादे पृष्ठे मणीबन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥ २ ॥
 स्कन्धे पार्श्वे^१ गले वक्त्रे कुक्षौ रंभ्रे चिके तथा ।
 आद्यास्त्रयोदशवर्त्ता^२ विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥ ३ ॥
 नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
 आवर्त्ता जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः ॥ ४ ॥
 हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
 नाभौ कुक्षौ च पार्श्वार्द्धे मध्यमास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ५ ॥
 ललाटे यस्य चावर्त्ता द्वितीयस्य स लिङ्गकः ।
 मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षिः स उत्तमः ॥ ६ ॥
 पृष्ठवंशे तथावर्त्ता यस्यैकः संप्रजायते ।
 स करोत्यश्वसंघातान् स्वामिनः सूर्यसंज्ञकः ॥ ७ ॥
 कक्ष्यायां जानुमेद्रे च चिवली पुच्छसन्निधौ ।
 पुच्छे गुह्ये वस्त्रावष्टावावर्त्ता अधमा ह्ये ॥ ८ ॥

१ । कणाटाग्रे । खः ।

२ । आद्यन्ता द्वादशवर्त्ताः । खः ।

चयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः ।
 त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः ॥ ९ ॥
 एवमेव प्रकारेण चयो त्रीणां समाश्रिताः ।
 चयावर्त्तः^१ स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे ॥ १० ॥
 ललाटे युगलावर्त्तो चन्द्रार्कौ संप्रकीर्त्तितौ ।
 वाजिनो यदि^२ तौ स्यातां राष्ट्रवृद्धिकरौ परौ ॥ ११ ॥
 उपर्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके चयः ।
 निःश्रणिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः ॥ १२ ॥
 एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रहृश्यते ।
 वर्त्तमानः^३ स विज्ञेयः स इच्छेत्स्वामिनाशनम् ॥ १३ ॥
 कपोलाभ्यान्तरावर्त्तो विद्येते^४ वाजिनो यदि ।
 तावन्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥ १४ ॥
 गण्डावर्त्तो^५ भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
 स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 तद्वदामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम् ।
 इन्द्रकास्या^६ वृभौ शस्तौ नृपराज्यविवृद्धिदौ ॥ १६ ॥

१ । यस्यावर्त्तः । खः ।

२ । यस्य । खः ।

३ । रथिनामन्त्रनिष्ठानां स वृष्टः स्वामिनाशने ।

४ । कपोलाभ्यान्तरावर्त्तो विद्येते । खः ।

५ । गणावर्त्तः । खः ।

६ । इन्द्रकास्थौ । खः ।

कर्णमूले यदावर्त्तस्तन्मध्ये च तथापरः ।
 विजयाख्यावुभौ ज्ञेयौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥ १७ ॥
 नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा वयः ।
 चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥ १८ ॥
 कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य^१ प्रजायते ।
 चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः ॥ १९ ॥
 स्कन्धे पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
 करोति विधिवत् पद्मे स्वामिनः सततं सुखम् ॥ २० ॥
 शुक्त्याख्यौ^२ तालुकान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिवृद्धिदौ ।
 हयस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥ २१ ॥
 एका^३वर्त्तौ भवेद्यस्य^४ कक्षान्ते वाजिनो यदा^५ ।
 स रणे मृत्युमाप्नोति द्वौ च^६ स्वामिविनाशनौ ॥ २२ ॥
 जानुदेशे यदावर्त्तौ वाजिनः संप्रदृश्यते ।
 प्रवासं सततं ब्रूते स्वभर्त्तुः क्लेशसंयुतम् ॥ २३ ॥
 वाजी मेढ्रतलावर्त्तौ वर्जनीयो महीभुजाम् ।
 स करोति हरेर्नाशं परचारसमुद्भवम् ॥ २४ ॥

१ । एकः स्पष्टः । खः ।

२ । शुक्लाख्यौ । खः ।

३ । यस्य । खः ।

४ । यत्तः । खः ।

५ । अश्वभः । खः ।

६ । चाशु । खः ।

७ । परस्परसमुद्भवम् । खः ।

त्रिर्वालस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः^१ ।
 वाजिनस्ते परिज्ञेयाः स्त्रीपार्श्वस्था^२ भयप्रदाः ॥ २५ ॥
 पुच्छ^३देशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
 धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥ २६ ॥
 गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
 स कृतान्तस्वरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥ २७ ॥
 अधर्ज^४ यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
 यमदूतः स विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥ २८ ॥
 हीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः ।
 मुशली च तथा शृङ्गी षडेते स्वामिघातकाः ॥ २९ ॥
 एकाण्डजातश्चैकाण्डो^५ हीनांगोऽप्यधिकाङ्गकः ।
 परित्याज्यः स^६ वाञ्छद्भिरन्विष्य परमं यशः ॥ ३० ॥
 घण्टी वदनको वाली शृङ्गीचैव चतुर्थकः ।
 वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्वे ते पापकृत्तमाः ॥ ३१ ॥
 घण्टी च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंक्षयम् ।
 अन्तःपुरं तथा वाली शृङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥ ३२ ॥
 षट्पदाभो भवेद्यश्च कृष्णतालुर्न दुष्यति ।

१ । प्रसाधकः । खः ।

४ । अधोर्द्धं च यदा । कः ।

२ । श्रीपार्श्वः स शुभप्रदः । खः ।

५ । एकाण्डकोऽप्यनखश्च । खः ।

३ । एल । खः ।

६ । भूपालैः संग्रामे क्रोशकरकः । खः ।

शङ्खपादमुखो यस्तु^१ आवर्त्तैः कुत्सितैरपि ।
न दुष्यति सदावर्त्तः शालिहोचमतं यथा ॥ ३३ ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽश्वचिकित्सिते आवर्त्ता-
ध्यायश्चतुर्थः ॥

—o—o—o—
अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

दन्ताः ।

दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमाचेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥ १ ॥
अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
तथा षोडशभिः कोणो प्राञ्चैर्द्वादशमासिकः ॥ २ ॥
त्रिंशन्मासोद्भवाः सर्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
द्वौ स्यातां द्वौ च न स्यातां मूर्द्धोपरि यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
चतुर्भिर्वत्सरेर्दन्ताः कालिकान्ये भवन्ति च ।
तथान्यः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥ ४ ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः स्युः सार्वकालिकाः ।
नवमे त्वथवा रेखा पीतत्वं शंसयन्ति च ॥ ५ ॥
तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषां वाजिनामप्यसंशयम् ॥ ६ ॥

१ । वाच नावर्त्तैः । खः ।

ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्धर्षचयं पुनः ।
 ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रयः ॥ ७ ॥
 ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्धर्षाणि विंशतिः ।
 मक्षिकाभारदास्तेषां यावद्धर्षचयं पुनः ॥ ८ ॥
 तस्माद्दुःखलं प्राप्तास्तावद्धर्षचयं पुनः ।
 प्रकम्पञ्च समागम्य पश्चात् पातः समाचयम् ॥ ९ ॥
 द्वात्रिंशद्दत्सरैरेव वाजो निर्वाणमाप्नुयात् ।
 दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वक्त्रेण परमायुषि ॥ १० ॥
 अश्वानामेव सर्व्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
 कालिका हारिणी शुक्ला काचावाप्यथ मक्षिका ॥ ११ ॥
 शङ्खोदूखलकञ्चैव दन्तानाञ्चलनं तथा ।
 ततस्तु पतनं विद्यादेष व्यञ्जनसंग्रहः ॥ १२ ॥
 चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमर्तं तथा ।
 एवं दन्तविशेषेण सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
 विज्ञेया चायुषः सङ्ख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥ १३ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्भेदोनाम
 पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घद्वयविमांसास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
 ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्मणि ॥ १ ॥
 स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
 चमरालङ्कृतं सम्यक् स्तोकवालसमन्वितम् ॥ २ ॥
 येषां पृष्ठं^१ सुवंशं स्याद्विपुलं ब्रणवर्जितम् ।
 किञ्चिन्मध्ये भवेन्निम्नं^२ राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥ ३ ॥
 स्निग्धरोमा सुदृत्ता च^३ सुस्थूला विपुला कटी ।
 ग्रथिताः सुदृढा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः^४ ॥ ४ ॥
 पादा निर्मासलावक्राश्चक्राकारखुरान्विताः ।
 अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ^५ ॥ ५ ॥
 पार्श्वौ तनुतरौ^६ शस्तौ सुरसन्निग्धतालुकम्^७ ।
 दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्चसः ॥ ६ ॥

१ । पृष्ठिः सुवंशा वा विपुला ब्रणवर्जिता । खः ।

२ । निम्नाः । खः ।

३ । विपुला कटिग्रथिता । खः ।

४ । सुदृढाश्च भुजा येषां मांसप्रपूरिताः । खः ।

५ । श्रुतौ । खः ।

६ । शुभतरौ । खः ।

७ । रत्नं चिग्धश्च तालुकम् । खः ।

सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते ।
 करौ घड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥ ७ ॥
 चत्वारिंशच्च सप्ताद्याः स्कन्धाः सम्यक् प्रकीर्त्तिताः^१ ।
 पृष्टवंश^२श्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥ ८ ॥
 अतिसूक्ष्मं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम्^३ ।
 लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥ ९ ॥
 मार्ग^४स्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशाङ्गुलम् ।
 कटिकक्षान्तरञ्चोक्तं चत्वारिंशत्^५ प्रमाणतः ॥ १० ॥
 मणिवन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
 अशीत्यङ्गुल उत्सेधो दैर्घ्यञ्च द्वाधिकं शतम् ।
 एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥ ११ ॥
 दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
 चत्वारि रक्तानि च सूक्ष्मकाणि ।
 ह्रस्वानि^६ चत्वार्यथ चायतानि
 भूयश्च चत्वार्यथ नम्रकाणि^७ ॥ १२ ॥
 द्वात्रिंशत्^८ क्रमशोऽप्याहुर्लक्षणानि मुनीश्वराः ।
 तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक् पृथक् ॥ १३ ॥

१ । संपरिक्तीर्त्तिताः । खः ।

२ । पृष्टिवंशः । खः ।

३ । हस्ताङ्गमायतम् । खः ।

४ । मार्गं । खः ।

५ । चतुर्विंशत् । खः ।

६ । ह्रस्वानि । खः ।

७ । निम्रकानि । कः ।

८ । द्वात्रिंशच्च समानि । कः ।

आस्यं भुजौ केशककाटिकाश्च
 दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
 तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
 शफाश्च तज्ज्ञाश्चरणौ वदन्ति ॥ १४ ॥
 ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ^१ तालुकश्च
 मेद्रं सुरक्तं शुभदं ह्यस्य
 लघूनिबन्धाश्चरणेषु कोष्ठं
 श्रीचाणि सर्वाणि तथैव पुच्छम् ॥ १५ ॥
 कर्णान्तरं कर्णसमन्वितञ्च
 वंशं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम्^२ ।
 वक्त्रं मुखं कन्धरजानुनी च
 पार्श्वञ्च सप्तेः^३ शुभदं प्रदिष्टम् ॥ १६ ॥
 कक्षान्तरं चोदरमध्यमञ्च
 निम्ना कटी तानि^४ सजानुकानि ।
 वक्षःशफोरूजघन^५स्थलञ्च
 चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम्^६ ॥ १७ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्वावयवप्रमाणो
 नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

१ । रसचावय । खः ।

२ । प्रदिष्टम् । खः ।

३ । सप्तैः । कः ।

४ । तालु । कः ।

५ । शफैर्वाजिघटा । खः ।

६ । समस्तम् । कः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

वेगः ।

गुणानामिह सर्व्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
 अश्वानां शस्यते तज्ज्ञैरश्वज्ञानविचक्षणैः ॥ १ ॥
 संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
 तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥ २ ॥
 अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
 अश्वानां वाहनं पथ्यं सानुरागञ्च मोक्षणम् ॥ ३ ॥
 अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
 उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥ ४ ॥
 रूढमश्वविदां श्रेष्ठं रूढे सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
 रूढेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥ ५ ॥
 रूपावर्त्तगतिच्छायासत्ववर्णवयोवलम् ।
 जवहीनस्य वाहस्य सर्व्वमेव निरर्थकम् ॥ ६ ॥
 गतेर्धन्यतरो वर्णा वर्णाङ्घन्यतरः स्वरः ।
 स्वराङ्घन्यतरं सत्वं सर्व्वं सत्वे प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥
 लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जायता ।
 दौर्वल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥ ८ ॥
 जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं
 चपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।

द्विजस्य वेदोऽथ मुनेरपि क्षमा

पराक्रमः शस्त्रवक्षोपजीविनः ॥ ९ ॥

आकर्षन्निव गां वभन्निव खुरौ पश्चार्द्धमुद्यन्निव
स्वीकुर्वन्निव खं पिवन्निव दिशो वायुं समभ्रन्निव ।
साङ्गारप्रकरणं स्पृशन्निव महीं छायाममर्षन्निव
चञ्चच्चामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥१०॥
अलक्षितगतागतैर्मृगदृशां कटाक्षैरिव
क्षणानुनयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुदृत्तमसृणोत्तरैर्मृगदृशामुरोजैरिव
त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥ ११ ॥
येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्धावितः सन्निव
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च मुङ्गोपमाः ।
वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्याद्दारणप्रेङ्खितम्
शङ्खक्रौञ्चमृगेन्द्रदुन्दुभिघनव्याघ्रेभतुल्यस्वनः ॥१२॥
वक्त्रे यो हरिणाधिपप्रतिनिभो व्याघ्रोपमो वाहुभिः
आवर्त्तेऽश्वशुभैः प्रधानकुलजाः सुस्निग्धवर्णप्रभाः ।
उद्गाक्षाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वासैः सुगन्धैश्च ये
धन्यास्ते जयराज्यवित्तसुखदाः संवाहका भूपतेः ॥१३॥
इति श्रीनकुलकृतेऽर्वाचिकित्सिते वेगवर्णने नाम
सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

आरोहणम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हयारोहणमुत्तमम् ।
 येन विज्ञानमात्रेण रेवन्तेनोपमीयते ॥ १ ॥
 चलकिसलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टिः
 न चलति कटिदेशे आसने संस्थितश्च^१ ।
 हयहृदयगतिन्नः स्थानदण्डावपाती
 स खलु तुरगयोक्ता मान्यते^२ पार्थिवेन्द्रैः ॥ २ ॥
 यो^३ नित्यं दृढमुष्टिहस्तलघुकः क्रोधानलैर्वर्जितः
 सत्यैकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः^४ शास्त्रस्थतत्त्वज्ञकः^५ ।
 काले दण्डनिपातविश्रमयुतः ताम्बूलवक्त्रान्वितः^६
 त्वेवं^७ लक्षणसंयुतो हयरुहे राज्याधिपैः पूज्यते ॥ ३ ॥
 ऊरू स्थिरौ^८ यस्य चलौ च पादौ
 त्रिकोन्नतं संहतमासनञ्च^९ ।

१ । व्यापितोऽपि स्थितो यः । कः ।

२ । पूज्यते । कः ।

३ । दाक्षिण्यं मुष्टिगतं करेण लघुता । कः ।

४ । सत्यैकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः । खः ।

५ । शास्त्रार्थविद्भिर्मिकः । कः ।

६ । ताम्बूलपूर्णाननः । कः ।

७ । श्रीमाल्लक्षयुतो महाहयपरो राज्याधिपैः । कः ।

८ । उरः स्थिरं । कः । ९ । संहतमागसञ्च । कः ।

स वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां
 शेषा नरा भारवहा^१ हयानाम् ॥ ४ ॥
 प्राज्ञः सत्वबलोत्साही दृढः^२ सर्वाङ्गसौष्ठवः ।
 जितशीतातपालस्यो जितायासो जितासनः^३ ॥ ५ ॥
 हयकालवलप्राणजवकामाध्वयोगवित्^४ ।
 शान्तोपचारसारज्ञो रणक्रीडासु दीक्षितः ॥ ६ ॥
 वाजिनां हृदयज्ञश्च स्थाने दण्डनिपातवित् ।
 दुष्टाश्वदमने दक्षः सर्वक्लेशसहः शुचिः ॥ ७ ॥
 ग्रासौषधान्नपानीये परव्यूहावलोकने ।
 चिषु श्रेष्ठः^५ प्रवेशे च निर्गमे कुशलोऽस्त्रवित् ॥ ८ ॥
 रोगं विकुरुते यश्च वृत्त्या वाधाविचारवित् ।
 धनुःकुन्तासिशक्तिज्ञः सोऽश्ववाहः प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥
 वक्त्रे स्कन्धे मुखे कोष्ठे गात्रे सकथौ च ताडयेत् ।
 उन्मार्गो यदि भ्रष्टोऽश्वो मूढः खलति हेषते ॥ १० ॥
 कुपिते^६ पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।

-
- १ । भारकराः । कः ।
 २ । दृढसर्वाङ्गसौष्ठवः । कः ।
 ३ । जितनिद्रो जिताशनः । कः ।
 ४ । हयकामास्त्रयोगवित् । कः ।
 ५ । ज्ञानप्रदेशेषु । कः ।
 ६ । हेषते स्कन्धसंस्थानम् । कः ।

सर्वथा^१ प्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥ ११ ॥
 ह्येषणे स्कन्धमुद्दिष्टं खलिते जघनान्तरम् ।
 भीते वक्षःस्थलं हन्याद्वक्त्रञ्चोन्मार्गगामिनम् ॥ १२ ॥
 अस्थाने ताडितो वाजी बहून्^२ दोषान् प्रदर्शयेत् ।
 ताव^३ ब्रुवन्ति ते दोषा यावज्जीवत्यसौ ह्यः ॥ १३ ॥
 दण्डेनाभिभवेद्वाहा^४न्नारोहेदण्डवर्जितान् ।
 दण्डोहि साधनं तीव्रं पदं^५ दण्डात् प्रजायते ॥ १४ ॥
 तुलावदुद्धृता वल्गा नात्युच्चा नातिलम्बिता ।
 दोषं दृष्ट्वा तु कर्त्तव्या तिर्यगाकुञ्चिता श्लथा ॥ १५ ॥
 कटिं सप्तेश्च शैथिल्याद्दहमानस्य ताडयेत् ।
 सद्यः प्रखलिते गात्रं तच्च दण्डं प्रदापयेत् ॥ १६ ॥
 अकालदण्डपाताच्च^६ त्वकालग्रहमोक्षणात् ।
 अकालहिंसाघाताच्च तेन वाजी न धावति ॥ १७ ॥
 आसनं शिथिलं यस्य स्वरो यस्य न भीषणः ।
 लघुप्रहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥ १८ ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वदोषविवर्जितः ।

१ । सर्वस्य ।

२ । बहुदोषः प्रजायते । कः ।

३ । एते । कः ।

४ । ह्यो दण्डादभिभवेत् । कः ।

५ । परमन्त्रस्य जायते । कः ।

६ । अकालदण्डपातश्च अकालग्रहमोक्षणम् । अकालहिंसाघातश्च । खः ।

कुलशीलवलो^१पेतः कथमश्वो न धावति ॥ १९ ॥
 गतिरेका झुता चान्या^२ चतुराख्या तृतीयका^३ ।
 वेगसन्धिश्चतुर्थी च^४ धारावेगगतिस्तथा ॥ २० ॥
 स्रथरागार्थवेपस्य^५ चञ्चलस्य चिकोणतः ।
 नित्यमुद्यतदण्डस्य तस्य वाजी न धावति ॥ २१ ॥
 धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति ।
 सर्व्वकर्मक्षमो वाजी तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोहणाध्यायः ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

ऋतु चर्या ।

कर्मचर्यासु^१ नित्यानां शुद्धान्नं सुनिवर्हितम् ।
 धनुरष्टादशे योज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात्^२ ॥ १ ॥
 सङ्कोचयेज्जयं तावद् यावत् कार्मुकपञ्चकम् ।
 तदूर्ध्वं मण्डलैर्यो^३ज्यो गेमुचात्तदनन्तरम् ॥ २ ॥

१ । वयः । कः ।

२ । चास्य । कः ।

३ । द्वितीयका । कः ।

४ । तृतीया च धारा वेगवतीतरा । कः ।

५ । बन्धश्च चपलश्च चिकोणतः । कः ।

६ । ऋतुचर्यासुनिवर्धनं सादिना सुनिवर्धितम् । खः ।

७ । मण्डलेन तु । खः ।

ऋजुवृत्तानुवृत्ता^१ च गोमूत्रा सर्वकर्मसु ।
 युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशोहि विचक्षणैः ॥ ३ ॥
 शालिहोत्रमुनिप्रोक्ता चर्या षोडश वाजिनाम् ।
 तासामनुपयोगित्वान्न कृतः संग्रहो मया ॥ ४ ॥
 तीक्ष्णस्त्वेकेन मुदितो द्वाभ्यां भद्रस्तु धावति ।
 त्रिभिर्दण्डैस्तदा मन्दः क्रमात् षष्ठाभिताडनैः ॥ ५ ॥
 तीक्ष्णाश्चभद्रमन्दानां प्रधानो जव उच्यते ।
 सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविभज्यो विजानता ॥ ६ ॥
 आवाहिता विनश्यन्ति सर्वकर्मक्षमा हयाः ।
 कृशा व्याधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥ ७ ॥
 बलं कासो वयो भूमिः कालः सत्वमतः क्रमात् ।
 कुर्यादेकान्तरे योगश्चातियोगोहि दोषवान् ॥ ८ ॥
 तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।
 हयवाहनवैज्ञानी नरेन्द्रैः पूज्यते सदा ॥ ९ ॥
 धाविते ये गुणाः सप्तेर्वक्ष्यमाणान्निबोध तान् ।
 शालिहोत्रादिशास्त्राणां व्यायामफलसम्भवान् ॥ १० ॥
 स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
 दीप्ताग्निश्च सुशीलश्च व्यायामेनोपजायते ॥ ११ ॥
 सत्याथा विनयी प्रीतो निर्होषस्तापवर्जितः ।

---

 १ । ऋजुवृत्ता सुवृत्ता । कः ।

वेदवित्सादिचित्तज्ञ उक्तो धावति तिष्ठति ॥ १२ ॥
 सुभावर्त्तगतिच्छायावलशीलसमन्वितम् ।
 गन्धवर्णस्वरोत्कण्ठसारपुण्ड्रविभूषितम् ॥ १३ ॥
 एवं विधं समारुह्य देवतांशं ह्ययं नृपः ।
 जित्वा रिपुकुलं भुंक्ते निःशङ्कोऽथ वसुन्धराम् ॥ १४ ॥
 जवः श्रेष्ठस्तुरङ्गानामुत्तमाधममध्यमः ।
 चिविधोऽपि तथा भिन्नो जवभेदः स उच्यते ॥ १५ ॥
 यवोदरैरष्टसङ्ख्यैरङ्गुलं परिकीर्तितम् ।
 हस्तश्च तैश्चतुर्विंशैः कार्मुकं तैश्चतुर्गुणैः ॥ १६ ॥
 अश्वोर्निमेषणैः काष्ठा अष्टलघ्वक्षरं तथा ।
 माचा क्षेया प्रमाणैश्च पूर्वप्रोक्ता तपोधनैः ॥ १७ ॥
 माचाषोडशकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
 तमश्चमुत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥ १८ ॥
 यथोत्तमजवा वाहास्तथाश्वा मध्यमाधमाः ।
 चतुरस्र्यधिकां वृद्धिं माचाणां लक्षणं बुधाः ॥ १९ ॥
 नभस्यश्वयुजे मासि भाराध्वानं जवं त्यजेत् ।
 वज्राग्निसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ॥ २० ॥
 कार्य्येणैव महान् किञ्चिद् युज्यो नभसि कार्तिके ।
 हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च यथेच्छया ॥ २१ ॥
 श्लेषशयात् श्लथं गात्रं न ग्रीष्मे वाहयेद्वयम् ।

वालो वृद्धः कृशो रोगी दन्तस्नेहो महावली ॥ २२ ॥
 पूर्णातिरिक्तकोष्ठञ्च गुच्छिणीं न च वाहयेत् ।
 समां च विपुलाञ्चैव किञ्चित्-पांशुसमन्विताम् ॥ २३ ॥
 एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
 सान्द्राञ्चैव सुकठिनां पाषाणोदकगर्तिकाम् ॥ २४ ॥
 तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्जयेत् ।
 विण्मूत्रं कारयेदश्वं क्रोशक्रोशद्वयान्तरे ॥ २५ ॥
 वारि दद्याद् यथाकामं घासं मुष्टिञ्च चारयेत् ।
 अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्येतानि तावतः ॥ २६ ॥
 गुरुविस्रब्धगात्रश्च छिन्नश्वासी च कम्पते ।
 दुर्मना रुद्धविण्मूत्रः सर्वकर्मोक्षमो हयः ॥ २७ ॥
 गूढमेद्रोन्नतग्रीवो रक्तमेही गुरुक्लमः ।
 क्षुत्तृष्णावृतशुष्कास्यम्छायां प्राप्य वितिष्ठति ॥ २८ ॥
 तर्जनैर्हन्यमानोऽपि विधुनेति शिरः परम् ।
 मुहुर्विनमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ॥ २९ ॥
 भाराध्वानपरिश्रान्तं शनैः संक्रामयेत् पथि ।
 नावतारितपर्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम् ॥ ३० ॥
 मुक्तपुच्छाग्रबन्धस्य खलीनं नावतारयेत् ।
 मर्दयित्वास्य गात्राणि पांशुमध्ये विवर्त्तयेत् ॥ ३१ ॥
 स्नानपानावगाहञ्च प्रतिपानं सभोजनम् ।

सर्व्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ॥ ३२ ॥
 रक्तपित्तसमीरोत्यमन्यास्तम्भोदरादयः ।
 हृद्रोगा वातशूलानि शीतोष्णोदकपानतः ॥ ३३ ॥
 रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुडौदनम् ।
 रक्तपित्तसमीरोत्यं दातव्यं शर्करोदकम् ॥ ३४ ॥
 जीवनं वातपित्तघ्नं वृष्यं बल्यतमं ततः ।
 सर्व्वरोगहरोऽश्वानां मधु जाङ्गलको रसः ॥ ३५ ॥
 स्वच्छाक्तञ्च घृतं क्षीरं वारियुक्तं तुरङ्गमः ।
 पीत्वा हि निर्हरेद्दोषान् श्रमभाराध्वसंश्रवान् ॥ ३६ ॥
 धर्मार्थकामाविजयो यशःश्री-
 शोभासुखं जातिजनैश्च पूज्या ।
 रणे निमित्तानि शुभावहानि
 नृपस्य चैवं विनिवेदयन्ति ॥ ३७ ॥
 प्रत्यूषकात्त्रे च दिनं निरीक्ष्य
 वह्निं द्विजं पूर्णघटं कुमारीम् ।
 छत्रं ध्वजं चामरदर्पणञ्च
 रूष्टञ्च दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥ ३ ॥
 श्रुत्वा तु शङ्खाम्बुदवेदवाक्यं
 पुण्याहमाङ्गल्यशिवस्य गीतम् ।
 ह्येषं निमित्तं भवति स्वनेन

ध्रुवं जयं तत्र रणे नराणाम् ॥ ३८ ॥
 सन्धाङ्घ्रिघातेन मर्हो निहन्ति
 हेषन्ति ये स्वामिमुखं निरीक्ष्य ।
 प्रदक्षिणावर्त्तविकीर्णपुच्छा
 जयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥ ३९ ॥
 विच्छन्नदीनस्वरगद्गदा ये
 अश्रुलुता भिन्नपुरीषमूत्राः ।
 अनल्पमाना दिनकृन्निरीक्ष्याः
 पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥ ४० ॥
 अन्यापदं याञ्च वदन्ति दीनाः
 सव्येतरं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।
 युग्यासनादीन् परिवर्जयन्ते
 पराजयं ते कथयन्ति भर्तुः ॥ ४१ ॥
 विना निमित्तं रसयन्त्यभीक्ष्णं
 आकुञ्चिता व्यापितमक्षिकाङ्गाः ।
 ध्यायन्ति घातैश्च न चोद्विजन्ते
 भयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥ ४२ ॥
 शोकं शीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
 सुकूलं तं विजानीयादलं पर्याणवारणे ॥ ४३ ॥
 स्थाणुकण्टकदृष्टैश्च सुधाखदिरकण्टकैः ।

स्वामिघाताय चादत्ते तेषां रूपमिदं शृणु ॥ ४४ ॥
 वानरोलूकमार्ज।रतरक्षुगण्डलोचनाः ।
 गतिर्वा असुरैस्तुल्या स्थूलमेद्रशिरान्विताः ॥ ४५ ॥
 लम्बौष्ठकर्णनासाश्च कृन्महीनाधिकद्विजाः ।
 विच्छिन्नप्रोथगण्डा ये भ्रुकुटीचिचमेहनाः ॥ ४६ ॥
 एते दोषास्तथान्येऽपि सुकुलाश्चसमुद्भवाः ।
 खलानामिह राजेन्द्र वक्तुं शक्या न माहशैः ॥ ४७ ॥
 लक्ष्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।
 लक्ष्यलक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥ ४८ ॥
 अव्याप्तिरतिसंक्षेपादतिव्याप्तिश्च विस्तरात् ।
 मुनीनामेकवाक्यत्वाद् ब्रूयामः स्थितिदुष्कराः ॥ ४९ ॥
 सत्ववर्ण्यगतिछायास्वरस्थानगतिः कुलम् ।
 पुष्यं पुण्ड्रकनामानि दोषं वा ज्वलक्षणम् ॥ ५० ॥
 एवं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते श्रूररक्षणे ।
 लक्षणेन विहीना ये निर्दोषाःस्युः प्रधाविताः ॥ ५१ ॥
 हयरोहस्य का चिन्ता लक्षणैः शुभनिन्दितैः ।
 तेनात्र न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ॥ ५२ ॥
 हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितबुद्धयः ।
 अनायासेन गृह्णन्ति परं हृष्टा इमे जनाः ॥ ५३ ॥
 चलासनं कषा रागाः पाणिघातप्रतोदनम् ।

पदप्रघातसंज्ञानि दोषो यैरुपजायते ॥ ५४ ॥

कामात् कोपाङ्गयान्मोहाद्दर्पाच्चैव मदाश्रयात् ।

पर्याणारोहदोषाच्च दृष्यन्तेऽश्वा निसर्गतः ॥ ५५ ॥

श्रीयुक्तसामन्तनरेन्दवन्दितं

रणे हयारोहवराभिनन्दितम् ।

धर्मार्थकामादियशःप्रधान-

मित्यं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाहनाध्याये
नवमः ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।

येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥ १ ॥

ततः शुद्धशरीरोत्थरक्तदोषानवाप्नुयात् ।

रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् ॥ २ ॥

तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।

आपादसमये प्राप्ते शिरामोक्षेण^१ कृत्स्नशः ॥ ३ ॥

१ । दोषदूष्यात् । खः ।

२ । शिरामोक्षश्च कारयेत् । कः ।

तेन^१ संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
 ततः शुद्धशरीरोऽथ पिण्डाद्यैश्च वलीकृतः^२ ॥ ४ ॥
 आद्ये शष्प^३मासाद्य वज्रवत् सुदृढो भवेत् ।
 यदि^४ रक्ताधिको वाजी सस्यमन्नाति^५ कर्हिचित् ॥ ५ ॥
 रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो^६ नाशमवाप्नुयात् ।
 रक्ताधिकश्चासपुटः^७ स्नेहाद्यैः शस्यमत्ति चेत् ॥ ६ ॥
 संप्राप्य^८ स्नेहमाचिराद्द्वयो नाशमवाप्नुयात् ।
 हीनरक्तो यदा शस्यं रूक्षोऽन्नाति तुरङ्गमः ॥ ७ ॥
 तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
 तत्रेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोप^९समुद्भवम् ॥ ८ ॥
 धातूनामपि सर्वेषां ज्ञेयञ्चिह्नं विचक्षणैः ।
 पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीड्यते ह्ययः ॥ ९ ॥

-
- १ । तस्मात् संशोध्यते रक्तम् । खः ।
 २ । चन्द्रः पिण्डादिप्रवलीकृतः । खः ।
 ३ । वज्रम् । खः ।
 ४ । ततो । कः ।
 ५ । शस्यं नान्नाति । कः ।
 ६ । पित्तात् । खः ।
 ७ । रक्ताधिकोऽन्वोऽथ पुष्टौ । खः ।
 ८ । शस्यमाचरेत् । खः ।
 ९ । ततः स्नेहाद्यमासाद्य सोऽचिरान्नाशमवाप्नुयात् । खः ।
 १० । काय । कः ।

तदा कण्डूतिमासाद्य कषते सततं वपुः ।
 द्यायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥ १० ॥
 मुहुर्वाञ्छति पानीयमाहारञ्च विशेषतः ।
 एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्रम्यीडितं ततः ॥ ११ ॥
 शिरामोक्षं विधायैव दद्यात्सकटुकं गुडम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥ १२ ॥
 पित्तासृग्दूषितो वाजी^१ यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
 नेचान्ते पुण्डुरत्वञ्च सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥ १३ ॥
 नेचयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
 श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हयः ॥ १४ ॥
 अधोवक्त्रो भवेन्नित्यं कासते च मुहुर्मुहुः ।
 आहारं न च गृह्णाति नेत्साहं कुरुते क्वचित् ॥ १५ ॥
 न विन्दति कशाघातं^२ न च पाष्णिं नचासनम् ।
 नासाग्रेण क्षिपेत्तोयं वह्निर्घर्मञ्च^३ वाञ्छति ॥ १६ ॥
 तस्यापि श्लेधयित्वासृग् दद्याच्छुण्ठया युतं गुडम्^४ ।
 सर्वं रक्तन्ततः शुद्धा निःश्रेषं^५ समवाप्नुयात् ॥ १७ ॥

१ । एवं पित्तेन रक्तेन ज्ञात्वा संपीडितं हयम् । खः ।

२ । रक्तपित्तार्दितोऽश्वञ्च । खः ।

३ । पथि । खः ।

४ । काशार्थं । कः ।

५ । वाञ्छते वह्निमातपम् । खः ।

६ । समन्वितम् । कः ।

७ । निःशेषाङ्गमवाप्नुयात् । खः ।

वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा^१ भवेत् ।
 नेचान्ते विन्दुकाकारकण्डूस्तस्य तयोदरे ॥
 तदा मृत्युमवाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरे भ्रुवम् ॥ १८ ॥
 शृङ्गामृता गोक्षुरकं घनञ्च
 श्यामावचाहिंगुयुताच यष्टिः ।
 कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं
 पिण्डः प्रसिद्धश्च कफापहश्च ॥ १९ ॥
 नेचेदन्नाति शृङ्गाद्यं सैन्यवन्नस्य^२ मार्गतः ।
 वायुरक्तप्रकोपेण पीडितस्तु तुरङ्गमः ।
 कुक्षिद्वये हय^३स्तीव्रं मुहुः श्वासं प्रमुञ्चति ॥ २० ॥
 नैकच मन्यते^४ स्यातुं ह्येषते च निरर्गलम् ।
 एवं वातोद्भवं ज्ञाप्यं^५ रक्तन्देहे हयस्य च ॥ २१ ॥
 शोधयित्वाथ सन्दद्यान्महाष्टतमनल्पकम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥ २२ ॥
 उत्साहं कुरुते मार्गे सर्वदोषविवर्जितः ।
 वातरक्तप्रकोपेण खोचनान्ते हयस्य च ॥ २३ ॥
 यदा स्यातां सिते रक्ते काशः कडूस्तथानने ।
 तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नास्नाति चामिषम् ॥ २४ ॥

१ । यदा । खः ।

४ । रमते । खः ।

२ । तस्य मार्गते । कः ।

५ । ज्ञात्वा । खः ।

३ । कुक्षिद्वयग्रहः । खः ।

अस्मकञ्च^१ युतन्दध्ना माहिषेण निशागमे ।
 सन्निपातेऽथ^२ रक्तेन यदा संपीड्यते ह्यः ॥ २५ ॥
 यदा^३ वेपथुमाप्नोति काशते च निरर्गलम् ।
 निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वस्तौ मलनिबन्धनम्^४ ॥ २६ ॥
 कर्णयोः पातनञ्चैव वक्त्रा^५ल्लालाविमोक्षणम् ।
 तचापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥ २७ ॥
 यावद्दोषस्य निर्णाशं स्तोकोदककृताशनः ।
 क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचिद्दोषजसंयुतम् ॥ २८ ॥
 प्रदेयं युक्तित्वञ्चै^६ वारि वार्यं न कुचचित् ।
 सपथ्या^७ चामृता चैव कटुकाच वचा तथा ॥ २९ ॥
 शामयेत्तत्क्षणादेव त्रिधातुकुपितं ज्वरम् ।
 शिरीषं श्रीफलञ्चैव वेतसञ्चैव वृद्धिभाक् ॥ ३० ॥
 मन्दाग्नित्वं सदोषाणां कुरुते भस्मसाद्द्रुतम् ।
 मधुर्कं^८ मधुजालञ्च माधुर्यं गुलिकान्वितम् ॥ ३१ ॥

१ । उरभ्रकं । खः ।

२ । सन्निपातेन रक्तेन । खः ।

३ । तदा । खः ।

४ । ततो मलविशोधनम् । कः ।

५ । वक्त्रे । कः ।

६ । यत्नतस्तञ्चैः । खः ।

७ । सपथ्यामृता । खः ।

८ । मधुरं मधुजालञ्च माधुर्यं गुलिकान्वितम् । खः ।

शिरीषं क्षुद्रकं लाक्षां काथयित्वा^१ चिभागतः ।
 यस्यैतत्सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥ ३२ ॥
 तस्य तन्नाशमायाति तमः सूर्योदये यथा ।
 स्वस्थस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥ ३३ ॥
 गन्धश्च सदृशः श्लोण्या तदा मृत्युर्द्विमासिकः ।
 नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः क्वचित्^२ ।
 स निर्व्वाणमवाप्नोति चिभिर्मासैरसंशयम् ॥ ३४ ॥
 यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
 विशेषात् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पञ्चमासिकम् ॥ ३५ ॥
 जिह्वायां जायते विन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
 छच्छच्च जीवते मासं स वाजी नात्र संशयः ॥ ३६ ॥
 पीतो मासद्वयेनैव सनेमृत्युं प्रयच्छति ।
 चिभिर्मासैस्तथारक्तश्चतुर्भिश्च विचिचितः ॥ ३७ ॥
 पञ्चभिर्नीलवर्णैश्च षड्भिर्वज्रसमाकृतिः^३ ।
 सप्तभिः पाटलाकारश्चम्यकाभस्तथाष्टभिः ॥ ३८ ॥
 नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जन्तुकोपमः^४ ।

१ । काक्षाकाथं पीत्वा । खः ।

२ । नीलपीतेऽथ नेत्राणां स्याताच्चेद्वाजिनः क्वचित् । कः ।

३ । वज्रसमप्रभः । कः ।

४ । शंखकोपमः । कः ।

एकादशभिर्दूर्वाभो^१ वत्सरेण हिमद्युतिः ॥ ३६ ॥
 यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकांकितम् ।
 जिह्वा हिमकराकारा^२ मासषट्कं स जीवति ॥ ४० ॥
 ग्रीवाग्रे पिण्डिका यस्य जायते च तथाधरे ।
 मूत्रं करोति रक्ताढ्यं मासषट्कं स जीवति ॥ ४१ ॥
 वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्राद्योश्च प्रजायते ।
 दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्ता न स जीवति^३ ॥ ४२ ॥
 यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्दितस्य तु ।
 मासत्रयञ्च कृच्छ्रेण यः सतिः स न जीवति ॥ ४३ ॥
 श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
 वक्त्रगन्धः सुरातुल्यो दश मासान् स जीवति ॥ ४४ ॥
 यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्दितस्य च ।
 तस्यायुः सप्तमासाख्यं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ ४५ ॥
 बहुवर्णो घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
 तस्य सप्तैर्भवेन्मृत्युः सप्तरात्रादसंशयम् ॥ ४६ ॥
 यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
 दृश्यते स च विज्ञेयः पित्ताढ्यो मासजीवकः ॥ ४७ ॥

१ । रत्नाभः । कः ।

२ । विपुलान्वितम् । कः ।

३ । समाकारा । कः ।

४ । वाजिनः पित्ततप्तस्य दशमासं स जीवति । कः ।

यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरद्वर्त्तिनि ।
 ह्यस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥ ४८ ॥
 एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ॥
 ततः प्रतिक्रिया कार्य्या उक्ता या कीर्त्तिता परा ॥ ४९ ॥
 भयादपीतपानीयशीतविश्रीयुतस्य च ।
 आर्त्तोपि ताडितोऽत्यर्थं तिर्यग्बिद्धो यदापिवा ॥ ५० ॥
 अमाङ्गराञ्च बन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
 स्त्रीण्णोष्णितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥ ५१ ॥
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातुपरीक्षाध्याये
 दशमः ॥

अथैकादशोऽध्यायः ॥

ऋतुचर्या ।

द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां हि भवन्ति च ।
 वाजिनामिह सर्व्वेषां वायुरक्तं व्यवस्थितम् ॥ १ ॥
 तासां निर्मोचनार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
 यैर्याति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥ २ ॥
 कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
 अण्डयोरथ पादेषु पादयोरुभयोरपि ॥ ३ ॥
 कालं बलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।
 शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डितः ॥ ४ ॥

अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ।
 विकारयुक्तं यद्रक्तं सुखल्पमपि वर्जयेत् ॥ ५ ॥
 एवं शरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम्^१ ।
 तस्य यद्वाञ्छितं किञ्चिद्यानार्थं^२ तच्च सिध्यति ॥ ६ ॥
 ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निबधेद्भयम्^३ ।
 मासोत्थं यवसन्दद्यात् पानीयञ्च यथेच्छया ॥ ७ ॥
 घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्विचक्षणः ।
 वाहयेच्च^४ शनैर्नित्यं सर्व्वदोषप्रशान्तये ॥ ८ ॥
 ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
 पलाष्ठकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम्^५ ॥ ९ ॥
 यवोत्थं यवसन्दद्यात्^६ द्वेकविंशत्यहानि च ।
 यवाभावेऽथ चणकान् दद्याद्दार्द्र^७तरान् सदा ॥ १० ॥
 तदभावे मसूरांश्च शुष्कार्द्रांस्तैलसंयुतान् ।
 यवसं चापि तद्देयं^८ नीरोगे जायते ह्ययः ॥ ११ ॥

-
- १ । वाजिनः । कः ।
 २ । गानार्थं तत्रसिध्यति । कः ।
 ३ । अन्धं निबन्धयेत् । कः ।
 ४ । वाहनञ्च । कः ।
 ५ । भवेद्यथावद्विसप्तकम् । कः ।
 ६ । पश्चाद्दद्याद्विंशत्यहानि च । कः ।
 ७ । आर्द्रान् वरान् । कः ।
 ८ । यत्रोक्तं प्रविष्ये तदहं यदा । कः ।

औषधानाञ्च सर्वेषां क्वाथानां^१ नस्यकर्मणाम् ।
 तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥ १२ ॥
 पक्वतानां यथा मेहरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
 तथा सर्वोपचाराणां सप्तेः श्रेष्ठतमा^२ यवाः ॥ १३ ॥
 देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
 नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा ह्ये ॥ १४ ॥
 यथोदितः सहस्राशुर्निःशेषं तिमिरं जयेत् ।
 तथा शरीरजान् दोषान्^३ यवाः सप्तेर्हरन्ति च ॥ १५ ॥
 उपचारक्रियाः सर्वाः पञ्चर्तुजनिता ह्ये ।
 कृताः सूर्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः^४ ॥ १६ ॥
 यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
 अकृतापि^५ कृता सर्वा पञ्चर्तुजनिता ह्ये ॥ १७ ॥
 कृताः सूर्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः ।
 नीरोगास्तुरगाः सर्वे शालिहोचमतं यथा ॥ १८ ॥
 पञ्चर्तुजनिता वाथ^६ क्रिया न्यस्ता तुरङ्गमे ।
 अतीतास्ते विजानीयाद्यवभोज्यविवर्जिताः ॥ १९ ॥

१ । क्वाथतां । कः ।

२ । अष्टोत्तमाः । खः ।

३ । सर्वान् । कः ।

४ । कृताः सर्वेषां भोज्येन सप्तेस्तु सुकृताय वै । कः ।

५ । क्रिया अपि कृताः सर्वाः । कः ।

६ । र्थथा । कः ।

एवं रक्तविशुद्धानां कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
 दद्याद्गोमूत्रसंयुक्तां सतैलां च हरीतकीम् ॥ २० ॥
 दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति निःश्रेषाद्द्रुधिरोक्तमात् ॥ २१ ॥
 ततो नवतृणाहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
 परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥ २२ ॥
 न प्रायोवाहयेदश्वं प्राष्टकाले कथञ्चन ।
 य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥ २३ ॥
 कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमे ।
 अभ्यङ्गः कटुतैलेन निर्वातस्थानबन्धनम् ॥ २४ ॥
 एकाहान्तरितं दद्यात्स्रवणञ्च विचक्षणः ।
 पलद्वयप्रमाणेन मुखजापरिशुद्धये ॥ २५ ॥
 मुखरोगमवाप्नोति क्षारस्वादविवर्जितः ।
 वृष्यभोमिस्तु सिक्ताङ्गस्तेजसा त्यजते हयः ॥ २६ ॥
 अशुद्धोदकजान् प्राप्तान् प्राप्नोति शतशः परान् ।
 नवोदकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ॥ २७ ॥
 तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्राष्टकाल उपस्थिते ।
 अनेन विधिना प्राप्नो वाजिनः परिपोषयेत् ॥ २८ ॥
 ततः शरदमासाद्य बहुखण्डसमन्वितम् ।
 शस्तं क्षारोदनं सप्तपलाष्टपरिसंख्यया ॥ २९ ॥

औषधानाञ्च सर्वेषां काथानां^१ नस्यकर्मणाम् ।
 तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥ १२ ॥
 पक्वतानां यथा मेहरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
 तथा सर्वोपचाराणां सप्तेः श्रेष्ठतमा^२ यवाः ॥ १३ ॥
 देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
 नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा ह्ये ॥ १४ ॥
 यथोदितः सहस्राशुर्निःशेषं तिमिरं जयेत् ।
 तथा शरीरजान् दोषान्^३ यवाः सप्तेर्हरन्ति ।
 उपचारक्रियाः सर्वाः पञ्चर्तुजनिता ह्ये ।
 कृताः स्युर्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः^४ ।
 यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपसि^५ ।
 अकृतापि^६ कृता सर्वा पञ्चर्तुजनिता ह्ये ।
 कृताः स्युर्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः^४ ।
 नीरोगास्तुरगाः सर्वे शालिहोत्रमा^७ ।
 पञ्चर्तुजनिता वाथ^८ क्रिया न्यस्ता^९ ।
 अतीतास्ते विजानीयाद्यवभोज्ये^{१०} ।

१ । काथता । कः ।

२ । श्रेष्ठोत्तमाः । खः ।

३ । सर्वान् । कः ।

४ । कृताः सर्वेषां भोजेन सप्तेः ।

५ । क्रिया अपि कृताः ।

६ । र्थथा । कः ।

स्युर्यवभोज्ये सदा ।

न स्यात्तु यवावभाक् ॥ ३७ ॥

क्रमः ।

१

२ ॥

३ ।

॥ ४१ ॥

पीषिभिः^१ ।

वर्द्धिनीम् ॥ ४२ ॥

रजा ह्ये ।

नां तान् विनिर्द्दिशेत् ॥ ४३ ॥

वमं वाजिनां बुधाः ।

शनी^२लङ्घनमुत्तमम् ॥ ४४ ॥

तयोदरे । कः ।

याधिजः । कः ।

मात्रे यवान् दद्यात् । मुकुटान् तैलसंयुतान् । कः ।

सर्वरोगैः प्रमुच्यते । कः ।

। त्रिवेकिभिः । कः ।

३ । नान्यदन्नं । कः ।

० । दानं । कः ।

दुग्धं वा केवलं रात्रौ कथितं संप्रशस्यते ।
 तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते ॥ ३० ॥
 पानाय सारसं तोयं यवसं सुमनोहरम् ।
 नीलवर्णमकुष्टाश्च घृतं प्राग्नेन संयुतम् ॥
 वाहनं च प्रयत्नेन सुखल्पमपि वर्जयेत् ॥ ३१ ॥
 परीक्षाम्नौ यथा हेमः स्नेहस्य च प्रतिक्रिया ।
 हयजीवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणे ॥ ३२ ॥
 यथा सांयाचिकः पारं गत्वोच्चैः स्वस्थतां व्रजेत् ।
 तद्वत् यवाशनेत्तीर्णाः शुद्धदेहा हयोत्तमाः ॥ ३३ ॥
 अल्पेनापि हि छिद्रेण यथा नश्यति नौर्जले ।
 स्वल्पेनापि हि दोषेण यवदोषांस्तथैव च ॥ ३४ ॥
 एवं ज्ञात्वा विदग्धेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
 प्राप्तक्षीरा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥ ३५ ॥
 शुष्का वापि यवा देयाः सर्व्वकालं च वाजिनाम् ।
 प्राणदास्ते ततो^१ ज्ञेयाः सर्व्वव्याधिविनाशनाः ॥ ३६ ॥
 यश्चाश्नाति यवानाशु शुष्कांश्च स्वेच्छया सदा ।
 न तस्य^२ जायते रोगः कदाचिच्च यवान्नभाक् ॥ ३७ ॥

१ । यतः । कः ।

२ । ततश्च जायते रोगः । खः ।

नच शूलं नच श्वासे 'नच स्त्रीहा नच क्लमः ।
 नच रक्तप्रकोपश्च नच वातादिधातवः^१ ॥ ३८ ॥
 योग्योऽशनार्थं वाहानां प्रधानो यव ईष्यते ।
 यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥ ३९ ॥
 यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुष्टांस्तैलसंयुतान्^२ ।
 भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीषताम् ॥ ४० ॥
 मुकुष्टभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
 उत्साहं परमं धत्ते सच^३ रोगैर्विमुच्यते ॥ ४१ ॥
 अप्राप्तौ च मुकुष्ठानां मुक्ता देया मनीषिभिः^४ ।
 सतैलास्तेऽपि कुर्वन्ति पुष्टिं सत्वविवर्द्धिनीम् ॥ ४२ ॥
 एते पुष्टिगुणाः प्रोक्ताश्चणकाहारजा ह्ये ।
 नान्यस्तस्माद्भावेन सर्व्वेषां तान् विनिर्द्दिशेत् ॥ ४३ ॥
 नान्यद्धितं^५ प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः ।
 भक्षणार्थं यतस्तस्य दानो^६ऽस्त्वङ्गनमुत्तमम् ॥ ४४ ॥

१ । श्लीहं नच तथोदरे । कः ।

२ । वातादिद्याधिजः । कः ।

३ । तदभावे यवान् दद्यात् । मुकुटान् तैलसंयुतान् । कः ।

४ । सर्व्वरोगैः प्रमुच्यते । कः ।

५ । विवेकिभिः । कः ।

६ । नान्यदन्नं । कः ।

७ । दानं । कः ।

अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
 शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्ट्यर्थं वाजिनां सदा ॥ ४५ ॥
 यस्याश्वः शस्यमश्नाति सदा लवणमिश्रितम् ।
 किं तस्य शस्यदानेन यथाभूतेन भूपतेः ॥ ४६ ॥
 शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
 दिवानिशमरण्ये च स्वेच्छया संविभुक्तिकाः ॥ ४७ ॥
 ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा ।
 तथा सर्व्वप्रयत्नेन मुक्तान् सञ्चारयेदने ॥ ४८ ॥
 आरोग्यार्थं सुपुष्ट्यर्थमुत्साहार्थं विशेषतः ।
 विषययस्य रक्षार्थं हरेद्रोगं प्रयत्नतः ॥ ४९ ॥
 वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत् सततं हयम् ।
 सनिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥ ५० ॥
 सर्व्वेषु सम्भवं भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
 न दोषकारणं प्रोक्तं सञ्चारं लवमश्नतः ॥ ५१ ॥
 वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
 तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥ ५२ ॥

१ । वर्जितं । कः ।

५ । दरिद्रस्य । कः ।

२ । दद्याद्दानेन भूपतिः । कः ।

६ । सतैलस्य । कः ।

३ । च मुनक्ति यः । कः ।

७ । तस्योत्साहप्रणाशाय । कः ।

४ । मुक्ताः । खः ।

ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे^१ प्रजायते ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्द्वयम् ॥ ५३ ॥
 ग्रीष्मकालेच संप्राप्ते दूर्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
 वाजिनामिह सर्व्वेषां घर्म्मतापोपशान्तये ॥ ५४ ॥
 घृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निबन्धनम् ।
 रक्तस्रावेच गात्रेषु ग्रासं वा घृतसंयुतम् ॥ ५५ ॥
 दूर्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
 कृत्त^२काशस्यमध्याग्रं सर्व्वदोषोपशान्तये ॥ ५६ ॥
 एवं स्वस्थमयं सम्यगुपचारं^३ करोति यः ।
 ह्यस्यतु ग्रहो नित्यं^४ तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥ ५७ ॥
 नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रकृष्टोत्साहसंयुताः ।
 तर्पिता^५ भूमिपैरश्वान् भूमिमार्गक्रियाक्षमाः ॥ ५८ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते ऋतुपर्यायाध्याय
 एकादशः ॥

१ । अमामावे । कः ।

२ । कृत्ति । कः ।

३ । उपहारं । खः ।

४ । गृहे । कः ।

५ । सुदुर्लभास्तेऽपि वै अश्वान् भूमिकायेक्रियाक्षमाः । कः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

नस्यः ।

कासश्वाससमेो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
 नस्यः संनाशयेत्तस्मात्तं नस्यं योजयेद्वये ॥ १ ॥
 पिप्पली सैन्धवं सारं नागरं^१ च गुड़ान्वितम् ।
 कृत्तिकासारं^२ मध्याग्रं वाजिनां^३ श्लेष्मनाशनम् ॥ २ ॥
 चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम् ।
 सिता^४ चन्दनतोयानि साक्तुकास्थानि^५ वाजिनाम् ॥ ३ ॥
 नस्यकर्माणि युक्तानि नाडीवातप्रशान्तये ।
 मृदुकैराद्रकं सान्द्रं वचाक्षारविमिश्रितम् ॥ ४ ॥
 नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशनम् ।
 शर्करां माक्षिकं सैरं^६ पटोलं पलसंयुतम् ॥ ५ ॥
 नस्ये^७ शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये ।
 वचा चोष्माणकं^८ कुष्ठं शुण्ठीच कासमर्दिका^९ ॥ ६ ॥

१ । निर्वारं गवडान्वितम् । कः ।

२ । कृत्तिकाशस्य । खः ।

३ । सर्व्वदोषप्रशान्तये ।

४ । शिला । कः ।

५ । शिक्तुकास्थानि वाजिनाम् । कः ।

६ । सारं । कः ।

७ । नस्यं । कः ।

८ । चोष्माणकं । कः ।

९ । पुष्करमाक्षिकं । कः ।

युक्तं शीतोदके स्तोके तेषां नस्येऽपसर्पयेत् ।
 गुडूची कौमुदी ताली मिश्रिता कूपवारिणा १ ॥ ७ ॥
 नस्ये दत्ता वराश्वानां शिशिरे २ सुखदा स्मृता ।
 अपामार्ग ३ महानस्यं सर्वरोगविनाशनम् ॥ ८ ॥
 केवलं कटुतैलं वा गोमूचे पाचितं च यत् ।
 मैथुनाद्रिक्तसन्धीनां स्रोतोवलकरं विदुः ॥ ९ ॥
 कण्ठरोगे तथा नस्यं गोमूचलवणान्वितम् ।
 महङ्गुणकरं प्रोक्तं सर्वदोषनिवारणम् ॥ १० ॥
 अपामार्गस्य ४ मूलेन नस्ये मूत्रं च ह्यागलम् ।
 मुखरोगविनाशाय नस्यं मत्स्यवसोद्भवम् ॥ ११ ॥
 लशुनं पिप्पलीमूलं गण्डकी नागकेशरम् ।
 दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ॥ १२ ॥
 नस्यं पर्युषितैस्तोयैः ५ प्रातर्दत्तं तु केवलैः ६ ।
 अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं वलवर्द्धनम् ॥ १३ ॥

१ । दोषप्रशान्तये । कः ।

२ । मिश्रितं कोष्णवारिणा । कः ।

३ । शरीरे । कः ।

४ । अभयार्थं । कः ।

५ । मूत्रं चैव पुमानस्यं । कः ।

६ । वत्स । कः ।

७ । नस्ये पर्युषितं । कः ।

८ । केवलम् । कः ।

पिप्पलीमिश्रतोयेन^१ ससितासलिखेन च ।
 नस्यं यच्छति सप्तीनां सर्पिषा^२ यच्छते बलम् ॥
 नस्यं स्निग्धं तथा रूक्षं तिक्तञ्च मधुरं तथा ।
 चतुर्धा वाजिशस्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्णितम् ॥ १५ ॥
 देयं वाताधिके स्निग्धं रूक्षं^३ तिक्तं कफाधिके ।
 मधुरं^४ चैव पित्ताब्धे तुरङ्गे समयोचितम् ॥ १६ ॥
 द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं तन्मस्यमुच्यते ।
 पादोनं^५ मध्यमं तत्र षड्विंशत्यां तथाधमम् ॥ १७ ॥
 नस्यान्ते वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते ।
 नस्यदानात् हृतं तस्य विनाशमुपगच्छति ॥ १८ ॥
 दाडिमं पुष्करं श्रीकं श्वेतदूवाङ्कुरास्तथा ।
 शीतोदकेन^६ संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ॥ १९ ॥
 धातकी गोक्षुरं रोध्रं कुसुम्भं सिन्धुवारकम् ।

१ । तैलेन शिलाच । कः ।

२ । स तेषां । कः ।

३ । रौक्षतिके । कः ।

४ । पित्ताधिकेतु मधुरं तुरङ्गे संप्रयोजितम् । कः ।

५ । अष्टोत्तरं मध्यमं प्रोक्तं षड्विंशत्या । कः ।

६ । शीतोदकेन तन्मस्यं दुष्टरक्तं जयेत् ध्रुवम् । कः ।

शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ॥ २० ॥
 धातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
 नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥ २१ ॥
 शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं^१ तथैव च ।
 वातदोषविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ॥ २२ ॥
 माक्षिकं शर्करायुक्तं^२ चन्दनं केशराणि च ।
 नस्योऽयं वारिणा सद्यः पित्तनाशकरः परः^३ ॥ २३ ॥
 गुडुची शुण्ठी मुस्ता च तगरं सितसर्षपाः ।
 सन्निपाते सपित्तोऽयं नस्यः स्याज्जीवरक्षकः^४ ॥ २४ ॥
 अभया पुच्छिणी धात्री^५ एला लाक्षा शतावरी ।
 सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥ २५ ॥
 मरिचं प्पिलीमूलं वचा भारङ्गिका^६भया ।
 सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सप्तेः सुखप्रदम् ॥ २६ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधिकारा-
 ध्याये द्वादशः ॥

१ । रजःसारं । कः ।

२ । मिश्रं । कः ।

३ । सदा । कः ।

४ । तु नस्योऽयं वारिणा क्रमकारकः । कः ।

५ । एला । कः ।

६ । सारङ्गिका । कः ।

अथ चयोद्गोऽध्यायः ।

पिण्डः ।

कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा^१ घनाः ।
 पञ्चामृतमयः पिण्डो वाजिनामयमिष्टकृत् ॥ १ ॥
 रला शतघ्नी^२ सुरसा काकजङ्घा^३ शतावरी ।
 माक्षिकं ससितं पिण्डः पित्तयुक्ते^४ हि वाजिनि ॥ २ ॥
 माक्षिकं^५ सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रं च हरीतकी ।
 समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वह्निप्रदोपकः ॥ ३ ॥
 कंकालं^६ केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
 दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः^७ ॥ ४ ॥
 मत्स्यमांसेन संयुक्तं ग्रावचूर्णं^८ घृतक्षुतम् ।
 वलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं वलवर्द्धनः ॥ ५ ॥
 वला मद्यं^९ दधि क्षौद्रं भक्षयंस्तुरगो भवेत्^{१०} ।
 अतिष्टडोऽपि त्वष्टमोऽपि यथा^{११} षट्सप्तवार्षिकः ॥ ६ ॥

१ । सरसा । खः ।

२ । क्लन्घ्नी । कः ।

३ । कालजंघा । कः ।

४ । पित्तयुक्तस्य वाजिनः । कः ।

५ । संग्रायाखिलरोगेषु गोमूत्रेषु । कः ।

६ । कंकाली । कः ।

७ । वाजिनाम् । खः ।

८ । माषचूर्णं । कः ।

९ । चूर्णमिष्टं । कः ।

१० । भटम् । कः ।

११ । भवेद्द्वयसप्तवार्षिकः । कः ।

मेथिका^१ धातकी काली सारणी^२ वीजपूरकः ।
 पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥ ७ ॥
 कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोभ्रगुडान्विता ।
 दत्ता^३ पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥ ८ ॥
 त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
 सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिहृत् ॥ ९ ॥
 वचा विदलिताः^४ स्निग्धाः सघृताः क्षारभाविताः ।
 पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥ १० ॥
 सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
 अम्बवेतसमश्वानां^५ पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥ ११ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं^६ कटुका सहदेविका ।
 दूर्वा^७पल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं स्त्रीहनाशकः ॥ १२ ॥
 केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
 पिण्डोऽयं श्लथने शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः^८ ॥ १३ ॥
 वचालोभ्रं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।

१ । मिथिका । कः ।

२ । सरणी वीजपूरिका । खः ।

३ । दत्तः पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा । कः ।

४ । विषजता स्निग्धा सघृता क्षारभागिका । कः ।

५ । संयुक्ताः । कः ।

६ । मुस्ता । कः ।

७ । पृथ्वीपनस । कः ।

८ । पिण्डः श्लथने शस्तो वाजिनां हि सुखप्रदः । कः ।

समांशकेन पिण्डोऽयं करोति^१ लघिमा ह्ये ॥ १४ ॥
 मद्यं मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
 द्विगुणं मेघमांसं च पिण्डो^२ दत्तो जयेच्छ्रमम् ॥ १५ ॥
 जंभीरं फलिणीपत्रं त्वचा किञ्जल्कमेव च ।
 जातशोणित^३वाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥ १६ ॥
 तमालं पुष्करं लोध्रमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
 पयसा पिण्डमेतद्वि वातकोपप्रणाशनम्^४ ॥ १७ ॥
 आरनालं प्रविष्टा च पथ्या नेपालिका^५फलम् ।
 पिण्डे दत्ते^६ ह्ये दध्ना निहन्त्याशु विजृम्भितम् ॥ १८ ॥
 मुद्गपूगं^७ वचामिश्रं तथा सर्जरसान्वितम् ।
 पिण्डे दत्ते निहन्त्याशु कृमिसंघं^८ त्रणोद्भवम् ॥ १९ ॥
 क्षुहीक्षीरं सकर्पूरं कूपोदकविभावितम् ।
 पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान्^९ सर्वान् कृमि-
 ब्रजान् ॥ २० ॥

१ । लघुत्वं कुरुते । कः ।

२ । पिण्डे दत्ते । खः ।

३ । जातशोणा वराश्वानां पिण्डोऽयं व्याधिनाशनः । खः ।

४ । वातकोपः प्रशाम्यति । कः ।

५ । नेपालिकी । कः ।

६ । पिण्डं दत्तं । कः ।

७ । यूषं । खः ।

८ । कृमिं सद्यो त्रणोद्भवम् । कः ।

९ । उदरस्थान् कृमिब्रजान् । कः ।

सिता दुग्धं सकर्पूरमेलया^१ पत्रसंयुतम् ।
 अग्निं^२दाहार्त्नियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥ २१ ॥
 ग्रीष्मासह्य^३प्रतप्तानामारनालं परिहृतम् ।
 सहदिच्छन्ति पिण्डेन^४ वाजिनां सुखकारकम् ॥ २२ ॥
 वृष्टिवातार्हितानाञ्च वाजिनां पुष्टिहन्मतः ।
 पिण्डः कृतः सतैलेन लशुनेन पलेन च ॥ २३ ॥
 महाघृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
 कफ^५नाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥ २४ ॥
 रोचना च वरी^६ धात्री तथा स्याद्बीजपूरकः ।
 गुल्मं प्रशमयन्त्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥ २५ ॥
 सहदेवी वचा कुष्ठं वरुणा चेन्द्रवारुणी ।
 अतिश्वासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥ २६ ॥
 उदुम्बरफलं^७ मांसं सौकरं माहिषं दधि ।
 ह्यस्य चातिवृद्धस्य^८ करोति परमं सुखम् ॥ २७ ॥
 विभीतकं प्रियङ्गुञ्च सर्जिका लवणं तथा ।

१ । एलापत्रकसंयुतम् । कः ।

२ । स्निग्धा । कः ।

३ । ग्रीष्मदाह । कः ।

४ । शर्करामिश्रितः पिण्डः । कः ।

५ । कम्प । कः ।

६ । वर्वरी । खः ।

७ । औदुम्बर । कः ।

८ । शीतवृद्धस्य । कः ।

कासदोषोपशमनः^१ पिण्डः सन्नेः सुखप्रदः ॥ २८ ॥
 तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्चलान्वितम् ।
 पिण्डोऽयं वस्तिसंरोधे^२ वाजिनः संप्रकीर्तितः ॥ २९ ॥
 सौवर्चलं हरिद्राच पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
 मूत्रकृच्छ्रे^३ परीषन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥ ३० ॥
 पिण्डीर^४सक्तवः श्लौट्रं भस्मातकफलं वुषम्^५ ।
 रक्तमूचे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥ ३१ ॥
 अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
 पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥ ३२ ॥
 पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकणिका ।
 रक्ताधिके कृतः पिण्डः करोति रुधिरक्षयम् ॥ ३३ ॥
 हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
 पिण्डकं^६ श्रुतियुक्तानां सदाश्वानां प्रशस्यते ॥ ३४ ॥
 अतसीपत्रकं निम्बं^७ न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
 अतीसारे सुशंसन्ति^८ पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥ ३५ ॥
 ब्रणैः कृमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीद्यते ।

१ । कासे दोषप्रशमनो पिण्डोऽयस्य प्रशस्यते । कः ।

२ । घृतिसारोद्भः । कः ।

३ । मूत्रकृच्छ्रे प्रशंसन्ति । कः ।

६ । पिण्डोऽयं । कः ।

४ । डिण्डीरं शर्करा । कः ।

७ । नीकं । खः ।

५ । भस्मातकमुलुञ्चकम् । कः ।

८ । प्रशंसन्ति । कः ।

तदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरण्ड'दलैरलम् ॥ ३६ ॥
 कर्पूरशर्करालोधं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
 तुरङ्गिन्याः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥ ३७ ॥
 पत्रकं सिन्धुवारञ्च भ्रामरं चक्रकिंशुकम् ।
 मांसदृष्टौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥ ३८ ॥
 सैन्धवं चूलिका'क्षारं विडङ्गानि मधूनि च ।
 शस्त्रपीडाभिभूतस्य पिण्डोऽश्वस्य प्रशस्यते ॥ ३९ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डाध्याय-
 स्त्रयोदशः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

घृतविधानम् ।

शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
 लाक्षा पद्मकमूलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥ १ ॥
 घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विदुः ।
 अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥ २ ॥
 पलमात्राणि सर्वाणि पूर्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
 तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्व्ववाजिनाम् ॥ ३ ॥

१ । तिलैरण्ड । कः ।

२ । क्षवकं चम्यकं तु च । कः ।

३ । वोलिका । कः ।

४ । समांसकं देयम् । कः ।

५ । तेषामाद्येन । कः ।

वल्लपुष्टिकरं नित्यं सर्व्ववातविनाशनम् ।
 सर्व्वरोगप्रशमनं कायाम्नेश्च प्रदीपनम् ॥ ४ ॥
 भोजस्करं व्याथानाशं क्षीहशोषप्रणाशनम् ।
 धातकी केशरं कुष्ठं कुसुम्भं कुंकुमं नलम् ॥ ५ ॥
 दाडिमं^१ सितरोध्रश्च पलमाचाणि निःक्षिपेत् ।
 घृतश्च पाचयेत्^२ पानाद्भिघातान्वितो हृयः ॥ ६ ॥
 जायते सर्व्वशुद्धाङ्गो^३ महाप्राणैर्न संशयः ।
 आरनासं वचा कुष्ठं पिङ्गला सिक्त्यकं^४ घृतम् ॥ ७ ॥
 एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
 हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥ ८ ॥
 काथयेन्नवनीतेन चिगुणेन घृतेन च ।
 अभ्यङ्गेनाथ पानेन सप्तरात्रेण^५ वाजिनः ॥ ९ ॥
 कण्डूतिर्निःक्षयं^६ याति तथोदरभवा रुजः^७ ।
 माश्लिकं निम्बपचाणि नखं^८ गुग्गुलु एव च ॥ १० ॥

१ । दाडिमी । कः ।

२ । पाचयत्याममभिघातान्विते हृये । कः ।

३ । सिद्धाङ्गो महाप्राणः । कः ।

४ । सत्कृतं हृयम् । कः ।

५ । सदा गात्राणि । कः ।

६ । कण्डूनिःसंश्रतां । कः ।

७ । च बक् । कः ।

८ । नखं । कः ।

धृङ्गराजो विशाला^१ च पाठा चैव पुनर्नवा ।
 विख्वमारुष्ककं^२ रोध्रं सैन्धवं तगरं^३ तथा ॥ ११ ॥
 एतैः पक्ता घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तं विमुच्यते^४ ॥ १२ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृताध्यायश्चतुर्दशः ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

कायः ।

पूर्वाणि^५ समभागानि काथयेत् कूपवारिणा ।
 ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य कथितस्य च ॥ १ ॥
 एतत् सिद्धार्थकं नाम द्युत्कृष्टं^६ सर्व्ववाजिनाम् ।
 कायार्त्तं वर्द्धयत्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥ २ ॥
 मुस्ता मधुकपचाणि केशरं लवणं रुहा^७ ।
 शताङ्गा शाल्मली धात्री चपुसं फलिनी तथा ॥ ३ ॥
 काथयित्वा जलं^८ कौपं दत्तैस्तुल्यैर्विचक्षणः ।
 चिभागमेवमादाय ततो दद्याद्द्वयस्य च ॥ ४ ॥

१ । विशालाक्षी । कः ।

२ । आरुष्ककं । कः ।

३ । नागरं । कः ।

४ । आर्त्तं विमुच्यति । कः ।

५ । एतानि । कः ।

६ । कष्टकृष्टं । कः ।

७ । गुहा । कः ।

८ । जलात् कौप्यादेतैः । कः ।

प्रकरोति सदा^१ नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
 एकविंश^२दिनं यावच्छालिहोचमनं यथा^३ ॥ ५ ॥
 शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
 हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥ ६ ॥
 सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं काथो हन्यान्निराचिकम् ।
 सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमाचकः ॥ ७ ॥
 मधुकं^४ केशरं पचं भस्मातकविभीतकम् ।
 शङ्खपुष्पं रुहा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥ ८ ॥
 कासार्तस्य समुद्दिष्टः काथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
 उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाग्निदीपकः ॥ ९ ॥
 कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
 काकोली समभागेन काथयेत् समभागतः ॥ १० ॥
 पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
 मोहये^५च्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥ ११ ॥
 यवानी माक्षिकं कासं सौवर्चलयुताभया ।
 काथयेद्दष्टमांशेन तत्पानाज्जायते ह्यः ॥ १२ ॥
 प्रदीप्ताग्निस्तु तेजस्वी^६ सर्वरोगाद्विसुच्यते ।
 स शीघ्रमार्गगामी च क्षिग्धो रोगविवर्जितः ॥ १३ ॥

१ । मन्नाशं । कः ।

४ । मधुरं । कः ।

२ । एकत्रिंशत् । कः ।

५ । नाशयेत् । कः ।

३ । तथा । कः ।

६ । सुतेजाः । कः ।

सेफालिका रुहानीले वेणुका सिन्धुवारिका ।
 रतैः काथः कृतः सम्यक् कृमिनाशकरः परः ॥ १४ ॥
 मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
 उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥ १५ ॥
 काथोऽयं शुण्ठिचूर्णेन धावितक्लेशनाशनः ।
 प्रकरोति तुरङ्गानां सर्व्वदैव सुखं^१ तथा ॥ १६ ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते काथाध्यायः
 पञ्चदशः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

विषम् ।

वारुणी माक्षिकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम्^१ ।
 कृमिक्लेदविनाशाय काथो नित्यं रुजाहरः^२ ॥ १ ॥
 अश्वगन्धा घृतं क्षौद्रं विषदग्धस्य वाजिनः ।
 विषनाशं^३ करोत्येव सर्व्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥ २ ॥

१ । सुखावहम् । खः ।

२ । रुजापहा । कः ।

३ । विनाशनं । खः ।

सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदे विषनाशनः ।
 पृथक् पृथग्विभागेन कर्त्तव्यं साम्यतः परम् ॥ ३ ॥
 त्रिविधं कीर्त्तितं चैव कृत्विमञ्च ततःपरम् ।
 त्रिविधं कीर्त्तितं प्राञ्चैर्विषज्ञानविचक्षणैः ॥ ४ ॥
 स्यावरं कन्दर्जं प्रोक्तं जङ्गमं सत्वसंस्थितम् ।
 कृत्विमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥ ५ ॥
 यदा स्थिरं समञ्चन्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
 तदा कार्यं विधानज्ञैरगदस्य प्रयोजनम् ॥ ६ ॥
 केशरं पद्मनालञ्च सौपर्णीं वदरोफलम् ।
 तक्रमिश्रं हये दत्तं सर्वथा विषनाशनम् ॥ ७ ॥
 सौपर्णीं सिन्धुवारञ्च नागवल्ली जटा तथा ।
 विषात्तं प्राप्य संमिश्रं दुग्धे स्यादायुधी हयः ॥ ८ ॥
 अश्वगन्धा रुहा एलां घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
 विषनाशनयत्याशु जङ्गमं हयगाचतः ॥ ९ ॥

-
- १ । कर्त्तव्यः संमतः परः । कः ।
 २ । सहजं । कः ।
 ३ । सत्त्वमाश्रितं । कः ।
 ४ । सौवर्णी । कः ।
 ५ । क्रममिश्रं हये दत्तं विषनाशनकरं परम् । कः ।
 ६ । श्यामा बुधा हयः । कः ।
 ७ । पिप्पा । कः ।

मूलं चन्दनदृक्षस्य माषचूर्णपरिष्कृतम् ।
 जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥ १० ॥
 तक्रं केशरसंयुक्तं विषं सद्यो नवाभ्रकम् ।
 हृयस्य जङ्गमं नाशं विषन्नयति^१ तत्क्षणात् ॥ ११ ॥
 सौपर्णी^२ विषकङ्गोली पिष्ट्वा मद्येन भाविता ।
 जङ्गमं गात्रतः कृत्स्नं विषन्नयति तत्क्षणात् ॥ १२ ॥
 एला कङ्गोलिकामूलं सौपर्णीघृतमिश्रितम् ।
 विषनाशं करोत्याशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥ १३ ॥
 कैसुभं केशरं लाक्षा माक्षिका नाकुली तथा^३ ।
 कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥ १४ ॥
 चम्पकं^४ मालतीमूलमुन्मत्तकरसं तथा ।
 अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गममाश्रितम् ॥ १५ ॥
 इति ओनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगाध्यायः
 षोडशः ॥

-
- १ । करोति हृयसंक्षयम् । कः ।
 २ । जङ्गमविषं भ्रुवं नश्यति । कः ।
 ३ । सौपर्णी । कः ।
 ४ । जङ्गमं गात्रसंनिभं विषं नाशयति क्षणात् । कः ।
 ५ । साकुला तुला । कः ।
 ६ । क्रान्तान्धस्य विषस्य । कः ।
 ७ । माक्षिकं । कः ।
 ८ । पारतम् । कः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।*

अथश्राणाविधिः ।

नृपवेश्मवामभागे शुभदिने तु कारयेद्द्वयागारम् ।
 पूज्यश्रियं प्रयत्नादुच्चैःश्रवसं प्रतिष्ठाप्य ॥ १ ॥
 सुशुभे भूमिविभागे पूर्वोत्तरजलक्षवविधानात् ।
 तस्मिन्शालां क्षिणां दशहस्तसमुच्छ्रितां दृढां कुर्यात् ॥ २ ॥
 खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुच्छ्रितं कुर्यात् ।
 संस्थाप्य वृषभगावौ सप्ताहं वाजिशालायाम् ॥ ३ ॥
 अत ऊर्ध्वन्तु हुताग्निः प्रवेशयेद्वाजिनो यथायोग्यम् ।
 कुशलैस्तरुणैर्दक्षैरनुकूलैः स्थानपालैश्च ॥ ४ ॥
 हतमङ्गलसंस्कारा बन्धव्यास्तेऽथ चोत्तराभिमुखाः ।
 नात्यायता न शिथिलाः स्थाने वा दक्षिणाभिमुखम् ॥ ५ ॥
 वैद्यानां तुरगाय समीपं गृहं कारयेत् पूर्वम् ।
 कार्यासिकेन सूचेण माक्षिकाणां निवारणम् ॥ ६ ॥
 गन्धैर्माज्यैर्धूपैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
 सविशेषं त्वद्यपीतौ हुताग्निं पूरयेद्विद्वान् ॥ ७ ॥

* सप्तदशाध्यायो नाधिगम्यते ।

स्वच्छिद्रं नातियवसं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
 स्थानं चैव पृथक् प्राप्तं प्रयत्नं रोगिणां न वै ॥ ८ ॥
 कोष्ठी कुष्ठी ज्वरी यक्ष्मी परस्परं दूषयति क्षारैः ।
 तिथिवारे केशांश्च खुरांश्च प्रघ्नन्ति दीर्घान् ॥ ९ ॥
 अश्वस्याङ्गे प्रलिपेद्धरिद्रया वरिष्ठया मङ्गल्या च ।
 सुपवित्रान् दोषघ्नैर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥ १० ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सितेऽश्वशास्त्राविधि-
 रष्टादशोऽध्यायः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

शुभम् ।

Narada Pancharātra, Fasc. IV	Rs. 0	6
Parīśiṣṭi a parvan (Sansk.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Pīṅgala Chhandaśāstra, (Sansk.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Prithirāj Rāsan, (Sansk.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Fasc. I	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Prākṛita Lākṣaṇam, (Sansk.) Fasc. I	1	8
Parāśara Smṛiti (Sansk.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Śrauta Sūtra of Apastamba, (Sansk.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Ditto Kāvālyāna, (Sansk.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Lātyāyana (Sansk.) Fasc. I—IX @ /6/ each	8	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sansk.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Sāma Veda Saṅghitā, (Sansk.) Vols. I. Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	18	14
Sāhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sansk.) Fasc. II	0	6
Sāṅkara Vijaya, (Sansk.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣyā, Fasc. III (English profaco only)	0	6
Sāṅkhya Sāra, (Sansk.) Fasc. I	0	6
Śāstrita Saṅghitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sansk.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	9	0
Ditto Saṅghitā, (Sansk.) Fasc. I—XXXIII @ /6/ each	12	6
Ditto Prātisākhya, (Sansk.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ditto and Aitaraya Upanishads, (Sansk.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sansk.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—V (Sansk.) @ /6/ each	1	14
Uttara Nishadhā, (Sansk.) Fasc. III—XII @ /6/ each	8	12
Uvāṅgulnāśa, Fasc. I and II @ /12/	1	8
Vāyu Purāna, (Sansk.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	4	8
Vishnu Smṛiti, (Sansk.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivāhātātānākar, Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Vrihannārādya Purāna, Fasc. I and II @ /6/	0	12
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sansk. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	13	4
Akbar-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVI @ 1/ each	26	0
Bādshāh-nāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Beaul's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Tūsūf, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futūh-ul-Shām Waḡdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Ksādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Iqābāh, with Supplement, (Text) 42 Fasc. @ /12/ each	31	8
Mughāf of Waḡdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	10
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XXIX @ /6/ each	7	2

(Turn over.)

Mu'âsir-i-Klângfi (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	Ra. 3	4
Nokhlâat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	0	6
Nigâm's Khiradnâmah-i-Ikandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyûdy's Itqân, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	7	0
Tabaqât-i-Nâqiri, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	10	8
Târikh-i-Firds Shâhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Târikh-i-Bâihâqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	2	6
Wis o Râmin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Zafarnâmah, Fasc. I—VI @ /6/ each ..	2	4

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Ra. 80 0
- Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1866 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (6), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.
- N. B. The *Aguras* enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
- Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 8 0
- General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 1 8
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 1 8
- Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 3 0
- Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1876) .. 3 0
- Introduction to the Maithili Language of North Bihâr, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 1 8
- Part II, Ohrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 2 0
5. Anis-ul-Musharrâhin .. 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 3 6
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
9. Examination and Analysis of the Mackousie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2 0
10. Han Koong Teew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 8
11. Ittilâhât-uz-Sâfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
12. Inâyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
13. Jawâmi-ul-'ilm ir-riyâsi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
14. Khizânat-ul-'ilm .. 4 0
15. Mahâbhârata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 12 0
17. Purâna Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit .. 1 0
18. Sharaya-ool-Islâm .. 4 0
19. Tibetan Dictionary by Osoma de Kôrôs .. 10 6
20. Ditto Grammar .. 8 0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each .. 21 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

7426

23

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts
□
1996**

3 2044 036 441 152

